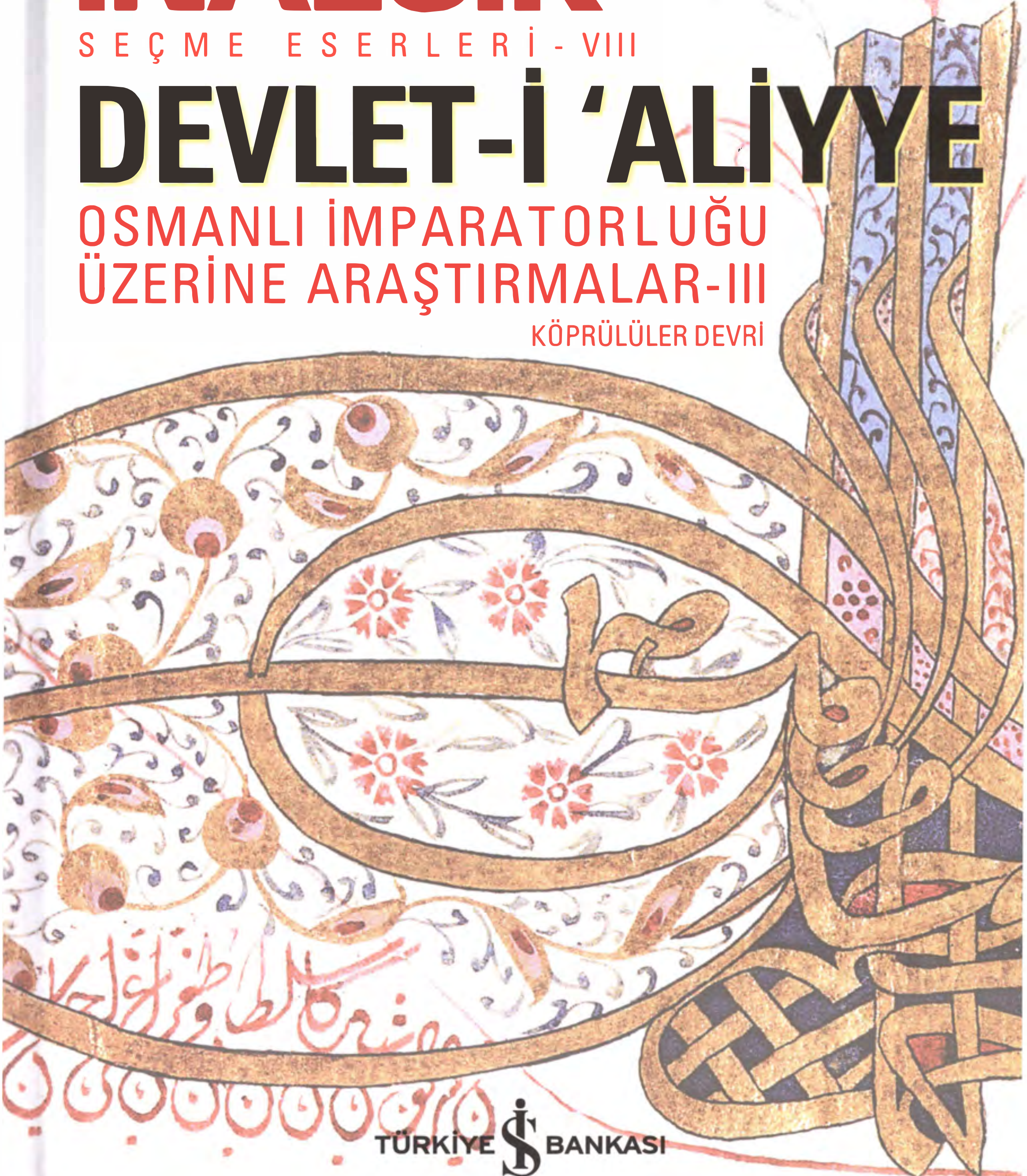
HALİL İNALCIK

SEÇME ESERLERİ - VIII

DEVLET-İ 'ALİYYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR-III

KÖPRÜLÜLER DEVRİ

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Devlet-i 'Aliyye'nin birinci cildi Osmanlı Devleti'nin bir beylikten Balkanlar ve Ortadoğu'ya hükmeden güçlü bir imparatorluğa dönüşümünü konu alır. İkinci cilt ise padişah otoritesinin zayıfladığı ve yok olduğu 17. yüzyılın ilk yarısındaki iktidar mücadelesini inceler ve Köprülü Mehmed Paşa'nın mutlak bir otoriteyle veziriazamlığa gelmesiyle sonlanır.

Devlet-i 'Aliyye'nin üçüncü cildi, merkezi devlet otoritesinin yeniden kurulduğu Köprülüler dönemini mercek altına alıyor. Bir yandan bu dönemde yaşanan mâli krizi Avrupa'da yaşanan Fiyat Devrimi ile ilişkili olarak değerlendirirken, diğer yandan da Orta-Avrupa'da Habsburglarla süren uzun iktidar mücadelesini ayrıntılarıyla ele alıyor. Bu büyük meselenin yanı sıra Venedik'le Akdeniz ve Ege'de, Fransa'yla Cezayir'de süren ihtilafları da inceliyor. Mali ve siyasi bunalıma karşı çözüm arayışları ve bu çerçevede yazılan ıslahat layihalarını mercek altına alıyor.

Bu cilt, hem Macaristan'daki bir buçuk yüzyıllık Osmanlı hâkimiyetinin sonunu hızlandıran, hem bu yöredeki en önemli müttefik olan Kırım Hanlığı'yla ilişkilerin kaderini belirleyerek Rusya'nın yeni bir güç olarak bölgede ortaya çıkışının ilk belirtilerinin görülmesine yol açan İkinci Viyana Seferi'yle sonlanıyor.

Halil İnalcık (1916-2016) İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakınçağ Bölümü'nde doktorasını tamamladıktan sonra, 1952'den itibaren aynı üniversitede profesör oldu. 1972'de emekli olunca Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi profesörlüğüne atandı. 1992'de Bilkent Üniversitesi'ne Tarih Bölümü'nü kurmak üzere davet olundu. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere Amerikan üniversitelerinde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi. 1973'te yayınlanan *The Ottoman Empire – The Classical Age (1300-1600)* (Osmanlı İmparatorluğu – klasik çağ) kitabı tüm Balkan dillerine, Arapça ve Ukrayna diline çevrilerek klasik bir kaynak kitap kabul edildi. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* Türkçe, Yunanca, Lehçe ve Arapçaya da çevrildi. Yurt içinde ve yurt dışında kendisine 20 fahri doktora tevcih edildi. İnalcık'ın vefatına dek çalışmalarını sürdürdüğü ve arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi'nde, 2008'de Halil İnalcık Center for Ottoman Studies (HICOS; Halil İnalcık Osmanlı Araştırmaları Merkezi) açılmıştır.

Kapak Fotoğrafı:
Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden
II. Mustafa dönemine ait bir berattan ayrıntı

9 786254 058981

(Beş Cilt)

TARİH

PROF. DR. HALİL İNALCIK

DEVLET-İ 'ALİYYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR - III

KÖPRÜLÜLER DEVRİ

Sertifika No: 40077

EDİTÖR
EMRE YALÇIN

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKTÖR
DERYA ÖNDER

DÜZELTMENLER
ESEN GÜRAY
NECATİ BALBAY

DİZİNİ HAZIRLAYAN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1500 ADET BASILMIŞ OLUP, NUMARALANDIRILMIŞTIR.
NUMARALAR 1. CİLTTEDİR.
1. BASIM: OCAK 2022, İSTANBUL

TAKIM NO 978-625-405-895-0
ISBN 978-625-405-898-1

BASKI-CİLT
DERYA MÜCELLİT SANAYİ VE TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
MALTEPE MAHALLESİ LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO:12/80-81 TOPKAPI / İSTANBUL
Tel. 0212 501 02 72 - 0212 501 35 91 Sertifika No: 40514

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Halil İnalcık

Devlet-i 'Aliyye

Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - III

köprülüler devri

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Mâliye

Köprülüler

İslahat Lâyihaları

Orta-Avrupa Sorunu (1683-1699)

Ekler

Kaynaklar

Haritalar

Not: Devlet-i 'Aliyye*'nin ikinci cildinin Mart 2014 tarihli ilk baskısındaki dipnotlarda üçüncü ciltte yer alacağı belirtilen "Askerî ve Mâlî Dönüşüm" bölümü, yazarın gördüğü lüzum üzerine eserin dördüncü cildine aktarılmıştır.*

Önsöz

Devlet-i ʻAliyye serisinde ikinci cildi, Köprülülerin iktidara gelişinden Karlofça Barış Antlaşması'na kadar getirmeyi planlamıştık. 17. yüzyılın ikinci yarısında mâliye üzerinde uzun bir bölüm ve Köprülüler dönemi, Avusturya ile iki büyük savaş, Macaristan'ın kaybedilmesi, ikinci cildi aşacak derecede genişlediği için bu cildi ikiye ayırmak gereği ortaya çıktı. Mâliye, Köprülüler ve Avusturya savaşları elinizdeki bu üçüncü ciltte ele alınmıştır. Dördüncü ciltte, aʻyânlar devri, aʻyânın bertaraf edilip devlet içinde merkeziyetçi Batılılaşmış bir Osmanlı Devleti yaratma çabaları işlenecektir. Böylece bu dört ciltle Osmanlı tarihini son 50, 60 yıl için dünya tarihçiliğinde ortaya çıkan anlayış ve araştırmalar çerçevesinde sunmayı planlamaktayız.

17. yüzyılın ilk yarısında otorite boşluğu ve kargaşa döneminden sonra merkeziyetçi devlet Köprülüler ile yeni baştan kurulmuş ve Viyana kuşatmasına kadar başarıyla dolu bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu devrin mâliyesi üzerinde son zamanlarda arşiv malzemesine göre yapılmış araştırmalar göz önünde tutulmuştur. Köprülülerin merkeziyetçi Osmanlı geleneğini yeniden kurmasından ve Viyana önündeki bozgundan sonra 1699'a kadar ricʻat dönemi ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Devlet-i 'Aliyye'nin ikinci cildinde görüldüğü üzere Topkapı Sarayı Arşivi'nde veziriâzamların sultana arz ettikleri telhîsler, kaynak bilgimize, bu arada vekâyinâmelere önemli bir katkı sağlamaktadır. Bu ciltte, özellikle Köprülülerin telhîsleri için Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki fonlardan yararlanmak mümkün olmamış, ancak bu kaynaktan bazı evkâf belgelerinin listesi eklenmiştir.

Osmanlı vekâyinâmeleri ile beraber elçilerin veya elçilikteki görevlilerin gözlemlerini içeren raporlar, ayrıca önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bunlara ilişkin açıklamalı bir kaynakça bu cildin sonunda yer almaktadır. Döneme ait vekâyinâmeler iki bölüme ayrılabilir. Birinci tipte vekâyinâmeler, Abdurrahman Abdi Paşa'nın vekâyinâmesi gibi sultana ve saraya ait bilgilere birinci derecede önem veren vekâyinâmelerdir. İkinci tipte ise, Mühürdar Hasan Ağa'nın *Cevâhirü't-Tevârih* gibi cephede serdâr ile beraber bulunan görevlilerin tuttuğu ayrıntılı eserlerdir. Doğal olarak, Dîvân-i Hümâyûn'dan çıkmış olan kararları içeren fermânlar, Mühimme Defterleri'ne kaydedilerek bize kadar gelmiş olan birincil kaynaklar arasındadır. Ayrıca dönem üzerinde gerek mâliye gerek Köprülüler ve savaşlar üzerine doktora çalışmalarının ve değerli araştırmaların bir listesi eklenmiştir.

* * *

Osmanlı tarihi üzerinde son zamanlarda Princeton Üniversitesi'nin Amerikan siyâset bilimi terminolojisi ve anlayışı ile birtakım araştırmalar yayınlanmıştır. Bu araştırmalar Amerikan tarihçileri tarafından Osmanlı tarihine ışık tutan yeni bir araştırma yöntemi olarak övülmekte, fakat Osmanlı tarihçileri tarafından eleştirilmektedir. Meselâ, Şerîat bu araştırmalarda *constitution* olarak sunulmaktadır. Bu yaklaşım tarzı, Max Weber'in sosyolojisinde, devletlerin belli bazı paradigmalara göre tasnifi ve tiplendirilmesi metodundan ilham almaktadır. (Bu konuda bkz. H. İnalcık, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Reprinted from Princeton Papers: In Near Eastern Studies*, I, 1992, s. 49-72.) Bu görüş doğrultusunda meselâ, Japon feodalizmi ile Osmanlı timarı karşılaştırmalı tarih anlayışıyla araştırmanın konusu olmaktadır. Böylece Osmanlı

timarı feodalizm görüşü içinde genel bir çerçeveye sokulmaktadır. Bu durum, bazı Osmanlı tarihçileri tarafından Osmanlı tarihinin gerçek ve ileri bir yorumu gibi algılanmaktadır. Bu metodun büyük eksiği, tarih ilminin temeli olan her topluma ait "zaman" ve "mekân" parametrelerini göz ardı etmesidir. Tekrar etmek gerekirse, her devletin ve toplumun "zaman" ve "mekân" içinde tarihlerinin incelenmesi temel yöntemdir. Zaman ve mekân parametrelerini göz önünde tutmayan araştırmalar tarih değildir, daha ziyade sosyolojidir.

* * *

1663-1664 Avusturya Savaşı ve sonuçları üzerinde değerli araştırmalar yapan M. F. Çalışır'ın tezleri, M. Genç ve E. Özvar'ın Osmanlı mâliyesi üzerindeki arşiv araştırmaları ve Osmanlı vekâyinâmelerini neşreden F. Derin, M. İpşirli, A. Özcan, R. Murphey, Ş. N. Aykut ve diğer araştırmacıların eserlerinden yararlanılmıştır.

Topkapı Sarayı belgelerini sağlamakta değerli öğrencim F. Bayram'a ve bazı makalelerimi İngilizceden Türkçeye çeviren H. Yeni'ye, *Hüseyin Vecihî, Cevâhirü't-Tevârih* ve Köprülü vakıfları gibi yayınlanmamış kaynakların fotokopilerini sağlayıp gönderen G. Baykan'a teşekkür, benim için bir ödevdir.

Bu cildin hazırlanmasında işbirliği için T. Ulaş'a ve H. Yeni'ye burada özellikle teşekkür ederim. Ayrıca, kitabın yazım aşamasında özveriyle çalışan sekreterim Birsen Çınar'a burada teşekkür borçluyum. Kaynak eserleri bulup getiren Hakan Arslan'a ve Ali Işık'a ayrıca minnettarım.

Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'nın değerli müdürü Ahmet Salcan'a şükran borçluyum. Kitabı yazma halindeyken titizlikle gözden geçirerek dikkate değer gözlemlerde bulunan, 2015 yazında Macaristan ile Slovakya'ya bu kitaptan ilham alan bir araştırma seyahati yapan ve dönem kaynaklarından derlediği kıymetli tarihi gravürlerle tabloları bu cilde ekleyerek esere değer katan tarihçi editör Emre Yalçın'a bu değerli katkıları için müteşekkirim.

HALİL İNALCIK
Bilkent-Ankara, 2015

MÂLİYE

Para, Ekonomi, Mâliye

On dördüncü yüzyılda İngiltere kralları gümüş ihracını yasaklıyor ve paradaki gümüş oranını düşürüyorlardı. Askerî seferler, harâb bir İstanbul'da altyapı inşaatı (câmi külliyeleri, bedestan, han ve kapanlar inşası) dolayısıyla paraya ihtiyacın son derece arttığı Fâtih döneminde, piyasadan gümüş parayı çekip yeni akça kesilmesi sık sık uygulanmıştır. Fâtih'in 1462, 1470, 1475, 1477 tarihlerinde dört kez bu yönteme baş vurduğunu ve 1450'de 100 dirhem gümüşten 278 akça basılırken, 1475'te 355 akça kesildiğini tespit ediyoruz.[1] Fâtih, halkın darphâneye getirmek zorunda olduğu her 12 akça için 10 akça vererek toplanan gümüşün ticarî değerini esas tutuyor, Hazîne için yüzde 17 civarında bir vergi alıyordu. Yeni akça çıktığında eski akça yasaklanıyor, halkın elindeki akça, darphânede yalnız gümüşün piyasa ticarî değeri üzerinden hesaplanıyordu. Bu operasyonun Hazîne'ye her defasında 800.000 altın duka gelir sağladığını çağdaş bir kaynak tahmin etmiştir.[2]

Eski akça saklanması suçtu, herkes elindeki külçe, gümüş veya akçayı darphâneye getirmek zorundaydı. Eski akça saklayanlar, *gümüş-arayıcı* kullar tarafından araştırılır ve cezalandırılırdı. Bu uygulama, halkın şiddetli tepkisini çekmiş ve Fâtih'in ölümüyle (1481) ayaklanmalar olmuş ve yeni pâdişah II. Bayezid, yeni akça çıkarmama koşuluyla tahta oturabilmiştir. Görülüyor ki, para sorunları Os-

manlı tarihinde erkenden ekonomik-sosyal büyük olayların altında yatmaktadır.

Osmanlı para tarihinde iki aşama görülür. Birinci dönem, 1585'e kadar akçada gümüş miktarının yavaş azaltılması dönemidir. Ş. Pamuk'un hesaplarına göre[3] 1489 ile 1585 dönemi arasında akçanın gümüş içeriği yüzde 12'sini yitirmişti. Devalüasyon oranı yüzde 31'dir. 1585 tagşişiyle (gümüş orantısını azaltma) akça, gümüş içeriğini yüzde 44 kaybetmiştir. Üç yüz yıl süren yeni dönemde akça, yüzde 40-50 değer kaybına uğramıştır. Ne zaman ki, gümüş akça tagşiş ile altın karşısında değerden düşer, ekonomi enflasyonist bir seyir alır, piyasa bunu malın "para etmemesi" biçiminde hisseder.

Değerli maden esasına dayanan para sisteminin kamu idaresine yansıyan önemli bir sonucu da, devletin gittikçe artan askerî masraf sorununda kendini açığa vurur. Altmış yetmiş bin kişilik bir orduyu ayakta tutabilmek, sınırlı bir bütçeyle imkânsızdır. Ortaçağ devletlerinin sınırlı para stoku, onları timar şeklinde mahsulden *aynî* vergi tahsili sistemine zorlarken, ticârette de malı malla değişme, *madara* (*bartering*) yönetiminin geniş ölçüde uygulanmasına yol açmıştı. Osmanlılarda timarlı sipahileri köylere göndermek, gelir kaynaklarını timar halinde bölüştürüp onlara devretmek ve mahsûlü yerinde *a'şâr* halinde aynen tahsil etmelerini sağlamak (Osmanlı timar sistemi) suretiyle sorun çözülmüştür. Erken dönemde ancak 10 bin-12 bin yeniçeri vardı. 16. yüzyıl sonlarında ulûfeli, yani maaşlı yeniçeri ordusunu 30 bin-40 bine çıkarmak gerekti; o zaman mâlî bunalım başladı.

Erken Ortaçağ Avrupası'nda, 5.-7. yüzyıllarda, Akdeniz'de uluslararası mübadelenin kısıtlı hale düşmesi, para ekonomisinin çöküşü (6. yüzyılda Batı-Avrupa'da hemen hemen gümüş para basma faaliyetine rastlanmaz), aynî ekonomiye yol açmıştır. Batı-Avrupa'da 9. yüzyılda ticâretin canlanmasıyla beraber gümüş para darphâneleri çoğalmıştı, bununla beraber para ekonomisi ancak bazı bölgelerde odaklanmış olup vergiler yine büyük kısmı itibariyle aynî olarak toplanmaktaydı. Askerî sınıfın aynî gelire bağlılığı, Batı-Avrupa'da feodal rejimin egemen olmasına yol açan faktörlerin başındadır. On dördüncü yüzyılda ise parayla tutulan ücretli asker kumpanyaları savaş alanlarında feodal kuvvetlerin yerini alacaktır. Bu olay, ticâret ve para hareketleriyle siyasî-sosyal değişimler arasındaki sıkı bağımlılığı vurgular.

Osmanlı Hazînesi: Varidât ve İhracat Defterleri (Bütçeler)

Osmanlı mâlî kaynakları, *a'şâr* (tahıl vergisi), gayrimüslimlerden alınan *cizye* (baş vergisi), koyun vergisi, maden, tuz ve gümrük iltizamları, darphâneler, pazar resimleri ve vassal devletlerden alınan *harac*lar 1475'te bu gelir kalemleri içinde nakit olarak alınan cizye, madenler ve darphâne gelirleri, genel bütçenin yaklaşık yüzde 80'ini karşılamaktaydı (1.766.000 dukaya karşılık 1.212.000 duka). 1500-1600 döneminde Sırbistan, Bosna ve Makedonya gümüş madenleri, gümüş üretiminin büyük bölümünü sağlamaktaydı. Kastamonu bakır madeni, 1475'te 150.000 altın duka getiriyordu. 1584'ten başlayarak ucuz İspanyol-Meksika gümüşünün Osmanlı pazarını istilâ etmesi sonucu, Osmanlı gümüş madenleri üretime son verme yoluna girmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 1528 bütçesindeki gelir kalemlerinin toplamı 537 milyon akça veya 9,7 milyon duka altın değerindeydi. Bunun yaklaşık yarısı yerel tımar geliriydi, merkezi devlet hazinesiyse yaklaşık 5 milyon duka altını doğrudan kontrolü altında bulundurmaktaydı. 1600'lerde İspanya bütçesindeki yıllık gelir kalemlerinin toplamı 9 milyon, Fransa'nınki 5 milyon, Venedik'inki 3,9 milyon duka altındı.

Maden ve gümrük gelirleri genellikle iltizam yoluyla doğrudan Hazîne'ye gelirdi. Cizye 1528'de 46 milyon akça (yaklaşık 1 milyon altın) getiriyordu. Haracgüzâr devletlerden Osmanlı hazînesine alınan yıllık *harac* ödemeleri, 16. yüzyılda yaklaşık 120.000 altına varmaktaydı. Mısır, yerel harcamalar çıktıktan sonra, sultanın emrindeki iç hazîneye yarım milyon altın *irsâliye* yollamaktaydı.

Merkezî hazînenin en büyük bölümü, ordu ve donanmaya harcanırdı. Sosyal hizmetlerin büyük bölümünün (câmi külliyeleri, imâretler, hastane, kale, köprü, medrese ve mektepler, tekkeler) giderleri devlet veya kişilere ait vakıflar yoluyla karşılanırdı.

1527-1688 döneminde, bütçede fazlalık ve açıklar şöyle bir seyir göstermiştir (timar gelirleri dahil değil).[4]

Yıl	*Fazla*	*Açık*	*Dönem*
	(Milyon akça olarak)		
1527-28	93	-	Barış
1546-47	69	-	Barış
1565-66	-	6,6	Malta Bozgunu
1567-68	127	-	Barış
1582-83	36	-	Doğu Seferi
1592-93	-	70	Avusturya Savaşı
1597-98	-	400	Savaş
1608	-	95	Savaş
1650	-	154	Girit Savaşı
1652-53	-	11	Girit Savaşı
1654	-	121	Girit Savaşı
1661-62	-	12	Girit Savaşı
1687-88	-	200	Viyana Bozgunu sonrası

Merkezî hazîne gelirleri, 1527-28'de 277 milyon, 1565'te 183 milyon, 1582-83'te 313 milyon, 1592'de 293 milyon altın duka idi. 1584'e kadar bir duka altın 55-60 akça idi. 1584-1585'ten sonra akçanın değerini yüzde yüz kaybettiği, 1 duka altının 120 akçaya, aşırı bunalım dönemlerinde 240 akçaya kadar çıktığını işaret etmek gerekir. Merkezî hazîne, altın hesabıyla 1528'de yaklaşık 4,6 milyon altın iken, 1592'de 2,4 milyon altına düşmüş demektir.

Bütçe açıkları, bir çeşit *rezerv* bankası olan iç-hazîneden tamamlanmakta idi. Harp zamanları iç-hazînenin de iflâs ettiği olurdu. Bu tablo, Osmanlı mâlî çöküş tarihini kısaca aydınlatır. Anadolu'da 1593-1608 Celâlî eşkıya tahripleri, köylü halkın toprağından kaçması (*Büyük Kaçgun*), Avusturya ve İran'a karşı uzun yıpratıcı savaşlar (1593-1618) ve nihayet 1584-1600'de (birçoğu kalp) Avrupa gümüş paralarının Osmanlı pazarını istilâsı, askerî, siyasî, ekonomik ve mâlî çöküntünün sebep ve sonuçlarıdır. Bütçe gelir rakamlarına, *timar, zeâmet* ve *hâs* gelirleri ilâve edilmemiştir. Eyâletlerde timar sahiplerince köylüden doğrudan alınıp harcanan gelir kaynağı, 16. yüzyıl ortalarında merkezî hazîneye gelen gelirlere eş bir düzeydeydi. 1593-1606 Avusturya savaşlarında timarlı sipahilerin önemini kaybettiği

görülmüş, *hâs* ve *zeâmet* gelirleri, çoğunlukla İstanbul'a merkez hazînesine *mukata'a* (hazîne gelir birimi) olarak alınmış, yahut merkezde paşalar, ağalar ve yüksek din adamlarına, saray kadınlarına *arpalık, paşmaklık* olarak tevcih edilip yağmaya uğramıştır.

***1523-1788 arasında bütçe gelir ve giderlerinin reel ve nominal seyirleri*[5]**

		Gelir		Gider	
Yıllar	*Endeks*	*Nominal*	*Reel*	*Nominal*	*Reel*
929-30/1523-4	100	116 888 385	116 888 385	118 783 849	118 783 849
973-4/1565-6	100	183 088 000	183 088 000	189 657 000	189 657 000
974-5/1566-7	93	348 544 150	324 703 730	221 532 453	206 379 630
1001/1592-3	53	293 400 000	154 173 020	363 400 000	190 894 020
1017/1608	44	503 691 446	225 530 870	599 191 446	264 723 370
1064/1654	42	537 356 433	225 635 960	658 358 459	276 444 770
1077/1666-7	35	553 429 229	194 530 370	631 861 656	222 099 360
1099/1687-8	35	700 357 065	246 175 500	901 003 350	316 702 670
1103/1691-2	26	818 188 665	210 274 480	929 173 910	238 797 690
1108/1696-7	26	938 672 901	241 238 930	1096 178 240	281 717 790
1116/1704-5	19	1254 856 289	238 422 670	1150 927 314	218 676 180
1122/1710-1	23	1295 082 370	299 164 010	1000 684 957	231 158 210
1163/1748	23	1648 953 780	380 908 300	1710 656 400	395 161 620
1175/1761	23	1744 792 500	4010 302 160	1701 094 900	391 251 620
1198/1784	23	1777 159 900	408 746 770	2240 433 000	515 299 590
1202/1788	23	1590 540 000	365 824 200	2196 840 000	505 273 200

Avrupa'yı İspanyol-Meksika Gümüşü İstilâsı, Fiyat Devrimi ve Osmanlı Akça Tagşîşleri

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya İspanyol kalyonlarıyla sel halinde kıymetli maden gelmesi, para darlığını tamamıyla aksi doğrultuda etkilemiş görünmektedir. Sonuçta, büyük fiyat artışları görülmüştür (*Price Revolution*). 1521-1544 yılları arasında yılda 90.000-200.000 kilo olan gümüş üretimi, Guanaxuato ve Potosi madenlerinin keşfinden sonra 1545-1560 arasında 311.000-600.000 kiloya yükseldi ve 17. yüzyılda ortalama yıllık üretim 300.000-400.000 kilo arasında kaldı. 1520-1620 yılları arasında bir yüzyıl içinde gümüş üretimi beş misline çıkmıştır. Altın üretimi daha az,

1/6 nispetinde artmıştır. Son defa Amerikalı iktisat tarihçisi Earl J. Hamilton'un (1934) hesaplarına göre[6] 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan, İspanya'da Sevilla'ya 181 ton altın ve 17.000 ton gümüş gelmiştir. Avrupa pazarlarının değerli madenlere boğulması, iki misline varan bir fiyat artışına sebep olmuştur. *Fiyatlar Devrimi* denilen bu hareket, bazı tarihçilere göre tüm Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda birtakım derin ekonomik-sosyal hareketlere yol açmış, büyük ihracatı dolayısıyla Batı'ya bağımlı olan Osmanlı İmparatorluğu'nda para hareketleri, Avrupa'daki bu gelişimin kuvvetle etkisi altında kalmıştı.

Doğu'ya, İspanyol (Amerikan) altın ve gümüşünün geçiş basamağı Ceneviz'dir. İspanyol gümüşü oraya 1550-1570 sıralarında gelmeye başladı. O dönemde, Raguza Arşivi'ndeki belgelerde, Venedik altını ve Osmanlı akçasına ait kayıtlar varsa da, henüz İspanyol real ve dukalardan bahis yoktur. Bu paralar henüz Osmanlı pazarını istilâ etmemiştir. 1561'de İstanbul'daki Venedik balyosu "büyük bir dinar (*dinaro*) darlığı"ndan bahsetmektedir. 1580'den sonra Sevilla'dan Ceneviz'e büyük miktarda İspanyol kıymetli madeni geçmeye başladı ve bu gittikçe artan bir tempo ile devam etti. İtalya, İspanyol parası ile doygun bir hale geldi. 1584'e doğru "Türkiye'ye giden başlıca ticâret eşyasından biri, sandık sandık gönderilen İspanyol realleridir". 1599'da, Raguza'dan Tekirdağı'na ve İskenderiye'ye kadar gümüş *taleri* ve *reali*, paralar gönderilmekteydi. 1585'teki büyük devalüasyon, yani *züyuf akça* çıkarılması, İspanyol gümüşünün Osmanlı ülkelerini istilâya başladığı zamana rastlar. İ. Galib'in cetvelinde[7] H. 992'de (M. 1584-1585) akçanın 3 kırattan 2 kırata indirildiği görülmektedir. Çağdaş tarihçi Selânikî'ye göre "Yüz dirhem gümüşten beş yüz akça kesilmek kanûn-i pâdişahî iken, yüz dirhem iki bin *züyuf* akça olup hiçbir türlü amele yaramayıp giderek gümüşün dirhemi on ikişer akçaya satılıp alınmağa başladı... ve altın, altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp..." Braudel'e göre, Akdeniz para tarihinde üç genel aşama vardır: Sudan altını, Amerikan altın ve gümüşü ile kalp para devri. Osmanlı İmparatorluğu'nda son iki aşama birbirini hızla izlemiştir.

F. Braudel'e göre[8] 1585 devalüasyonu Osmanlı ülkesinde 17. yüzyıl ortasına kadar süren mâlî bir krize yol açmış, siyasî, ekono-

mik-sosyal yıkıcı etkiler yapmıştır. Osmanlı kaynakları bunu doğrulamaktadır; Batı ve Doğu-Akdeniz'de mâlî-ekonomik gelişmelerin ve para hareketlerinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu büyük Fransız tarihçisi Braudel parlak bir şekilde ortaya koymuş, Türkiye'de bu vadede ilk araştırmalar 1950'lerde yapılmıştır.

Avrupa'da ucuz gümüş para alıp Osmanlı ülkelerinde altın karşılığı fazlaya satmak suretiyle kolayca elde edilen kâr, birçok tüccârı para ticâretine çekiyordu. 1613'e doğru Venedik, her yıl Levant'a beş milyon nakit para gönderiyordu. Osmanlı hükümeti de ithal edilen yabancı paradan vergi almamakla bu para ticâretini teşvik ediyordu. On altıncı yüzyıl sonunda birçok Fransız tüccâr, kumaş vs. Fransız endüstri ürünleri yerine kendilerini tamamıyla gümüş para ihracına verdiler; bu durum merkantilist Fransız hükümetini kaygılandıracak bir hal aldı. Tüccâr, İspanya'dan Sevilla veya Meksika gümüş kuruşlarını satın alıyor ve Osmanlı ülkesinde satarak aradaki farktan büyük kârlar sağlıyordu. 1614'te krala verilen bir raporda aynen şunlar yazılıdır: "Birkaç yıldır yalnız gümüş para götürülüyor, sadece Marsilya şehrinden giden para yedi milyon *ekü*'dür, başka yerlerden giden bu hesaba dahil değildir."[9]

1581'de bir İngiliz gemi kâfilesinin Halep'e 325.000 gümüş *reale*, 300.000 *esedî* (*rixdale*) getirdiği rapor edilmiştir. Bu yolla 16. yüzyıl sonlarından itibaren *riyal* (reale) ve *esedî* (*Hollanda rixdale'si*, *arslanlı* veya *abu-kelb*) kuruşu gibi türlü türlü yabancı gümüş paraları Türk piyasalarını istilâ edecek ve akçaya dayanan Osmanlı para sistemi bundan dolayı büyük değişime uğrayacaktır. Kayda değer ki, 1585'te İran da parada yüzde 50 oranında bir devalüasyon yapmıştır. Osmanlıların Amerika'nın keşfi ve etkilerine merak duymaları, tam bu tarihlere rastlar. İspanyolca veya İtalyanca eserlerden derlenip tercüme edilmiş *Tarih-i Hind-i Garbî* adlı eser, 1583'te III. Murad'a sunulmuştur.[10] Eser, geniş ölçüde Colomb'un keşiflerinden, Amerika kıtasından ve Hint Okyanusu'ndaki adalardan bahseder. Esere sonradan yapılan derkenarlardan birinde, coğrafî keşiflerin Osmanlı ekonomisi üzerinde olumsuz etkilerinden söz edilmiştir.[11]

Osmanlı ülkesi, İran ve diğer Doğu memleketleri gibi kıymetli madenlerin nispeten bol, dolayısıyla ucuz bulunduğu bir bölge du-

rumundaydı. Bir Venedik raporunda işaret edildiğine göre, 1572'de Türkiye'den İran'a gümüş sevk etmekle yüzde 21 ve altın götürmekle yüzde 14-15 kazanç sağlanıyordu. Bu altın–gümüş mübadelesinde kazanç oranı anlamlıdır. İran'da gümüşün altına değer oranı 1539'da 1/10'du. Aynı tarihlerde bu oran, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1/12'dir (akça 3,5; kırat, 17,5; kırat altun 60 akça olduğuna göre). Avrupa'da bu oran daha yüksektir. Bu yüzden İran'dan başlayarak batıdan doğuya gümüş, doğudan batıya altın akımı önemli bir ticâret konusu oluyordu.

Doğu'ya, İran'a kıymetli madenler kaçırılması karşısında Osmanlı hükümetinin bütün önlemleri sonuç vermiyordu. Öte yandan, Türkiye, Doğu'dan İran ipeği, Hint malları (baharat, değerli taşlar, basma bezler, şal ve pahalı ince sarıklık pamuklular) ithal ediyor, bu ticâret sonucu Batı'dan gelen gümüş Doğu'ya gidiyordu.

Teoride fiyat, kıymetli maden stokunun mübadele edilen mal toplamına oranı ve dolaşım hızı sabit kaldığı takdirde değişmez. Fakat mübadele edilen malın toplamının kıymetli maden stokuna oranı sürekli değişir. Değişme, meselâ Amerika gümüşünün istilâsı gibi hallerde, bir devrim ifade eder. Şimdi Osmanlılardaki durumu bu ölçüye göre gözden geçirelim: Buğday 15. yüzyıl ortasından 16. yüzyıl sonlarına kadar on kat pahalılaşmıştır.[12] Bundan en çok zarar gören sabit gelirlilerdir. Para kıymetten düşünce esnaf derhal fiyatları artırıyor, fakat ücretler aynı kalıyordu. 1585'te Selânikî bu olguyu şöyle ifade ediyor: "Altın 60 akçadan 120 akçaya çıkıp ve buna göre cümle narhlar tüccâr beyninde iki bahaya itibar olunup ve me'külât ve melbûsat dahî bu eclden ziyade çıkmağla, farazâ herkes ulûfe on altın alırken beş altın almağa başlamağın bir gün sipah güruhu cemiyetle..." isyan çıkarmışlardır. On yedinci yüzyılın ilk yarısında, yeniçeri isyanlarının asıl nedeni kuşkusuz budur. Asker ulûfenin altınla ödenmesini istemeye başlamıştır.

Klasik dönemde 1600'e kadar Osmanlı ülkelerinde gümüş madenlerinin tam kapasite ile işletilmesine dikkat olunmuştur. Rumeli'de en aktif gümüş maden merkezleri, Novaberda (Novobrdo), Rudnik, Karatova (Kratova), Sidrekapsa, Srebrenica, Zablina'dır (Zaplanina).[13] Novaberda'da, daha II. Murad devrinde, Osmanlılar gümüş akça

basmaya başlamışlardır. Anadolu'da başlıca gümüş maden merkezleri, Gümüşhane, Keban, Ergani ve İnegöl'dür. Fakat bu eski maden ocaklarının verdiği gümüş miktarı, akçanın kıymetini büyük ölçüde etkileyecek kadar geniş görünmüyor. Osmanlı memleketlerinde Batı'dan gelen gümüş stokunun birden artışı, Amerika gümüşünün gelmesinden sonra kendini gösterecek ve fiyatları yükseltecektir. E. J. Hamilton, İspanya'ya Amerika'dan gelen gümüş miktarlarını tespit ederek fiyat yükselmeleriyle gümüş stoku arasındaki bağımlılık üzerinde durmaktadır. Fakat bu görüşü değiştiren yayınlar yapılmıştır.[14]

Kuşkusuz, fiyat yükselmesinde gümüş stokunun artışını esas alanlara (*bullionistler*) karşı nüfus patlaması (Barkan, Osmanlı ülkesinde 16. yüzyılda en az yüzde 60 artış tespit etmiştir), gıda maddelerine talebin artışı ve para tedavülündeki hızlanma (*velocity*) ve kamu harcamalarında olağanüstü bir artış, Celâlî kargaşası dolayısıyla üretimde düşme gibi başka ekonomik faktörlerin önemini belirtenler (Cipolla, Miskimin, D. Flynn) haksız değildir. Osmanlı ülkesinde, 1590-1610 döneminde uzun ve masraflı savaşlar, Celâlî kargaşalıkları ve kıtlıklar, anormal yükselmelere sebep olmuş, gerçek bir ekonomik darlık kendisini göstermiştir. Genel olarak, fiyatların hızlı ve sürekli yükselmesi, paranın istikrarsızlığı; iktisadî-mâlî hayatta, maaşlarda, dolayısıyla sosyal bünyede derin karışıklıklara ve buhranlara yol açmıştır. Fakat bütün bu faktörlerle birlikte hatırdan çıkarılmaması gereken temel olgu, Osmanlı para hareketlerinin memlekette altın gümüş stoku ve bu ikisi arasındaki parite ve yakın ilişki içinde olduğudur.

Son kez Şevket Pamuk, para ve fiyatlar üzerinde yaptığı istatistik araştırmalarla konuya hayli açıklık getirmiştir. Burada sadece birkaç nokta üzerinde duracağız. Şevket Pamuk (Önsöz, v-vi), Hamilton ve Braudel gibi büyük fiyat artışlarını gümüş stokunda artışa atfeden *bullionist*'lerin görüşlerinin değiştirilmesi gerektiği düşüncesindedir. Buna karşı Barkan, fiyat oluşmasında, çeşitli faktörleri önemle belirtmiştir. Pamuk, Goldstone ve Flynn'i izleyerek ve Osmanlı arşiv belgelerinin tanıklığını öne sürerek (VII. Bölüm), Osmanlı para hareketlerini açıklamada, imparatorluktaki ve dünyadaki ekonomik gelişmeleri ve koşulları tümüyle göz önünde tutmak gerektiğine işaret ediyor. On altıncı yüzyıldan sonra para ekonomisinin yaygınlığına

işaret ediyor; ve haklı olarak kırsal kesimdeki geniş kredi ağından söz ediyor.[15] Gerçekte, 16. yüzyıldan önce de Ceneviz ve Venedik'le yoğun ticâret ilişkileri sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu buğday, şap, deri, yün, pamuk ve pamuklular, ipek gibi hammadde ticâretinden büyük miktarda nakit sağlıyordu ve köyde timar vergilerinin önemli kısmı nakit olarak ödeniyordu. İtalyan büyük şehirleri, Batı-Anadolu'dan ihraç olunan buğdayla besleniyordu.

Osmanlı Devleti'nin aşırı müdahaleci olduğu hükmü her zaman doğru değildir. Devlet, düşük fiyat verildiği zaman tahıl üreticisinin ekimden vazgeçtiğini göz önünde tutarak, doğru bir fiyat belirlemeye çaba gösterir. *Narh*, fiyatların resmî tespiti, yani müdahalecilik; ordu ve halkın geçimiyle ilgili hayatî alanlarda uygulanıyor, tüccâr buna tâbi olmuyordu. Ş. Pamuk, parasal hareketleri, genel ekonomik ve siyasî koşulları göz önüne alan geniş bir açıdan incelemek gereğini vurgularken haklıdır, ama bunu hakkıyla başarmak güç görünüyor. Fakat nüfus artışı vb. nedenlerle parada değişiklik zaman alır. Halbuki Osmanlı ülkesinde yüzde yüz düşüş ancak 1684-1685'te birden ortaya çıkmıştır. Pamuk, 16. yüzyıldan sonra sürekli bir gerileme tablosu çizenleri haklı olarak eleştirir. On altıncı yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin, vergi sisteminde toptan bir değişme ve uyum dönemine girdiği doğrudur.[16]

1585'ten sonraki sürekli gümüş akça tagşişlerine gelince, devlet rasyonel bir yaklaşımla, piyasayı kaplayan ayarı düşük paralar yüzünden tagşîşe başvuruyor, ayarı yüksek akçanın piyasadan hızla kaçtığını görerek akçanın ayarını düşürüyordu (*tagşîş*). Biz, ancak Osmanlı arşivlerinin zengin kaynaklarını kullanarak uzun dönemleri kapsayan fiyat listeleri çıkarmadıkça hakkıyla bir para ve ekonomi tarihinin yazılamayacağı hakkında inancımızı burada bir kez daha tekrarlamalıyız.[17] Ş. Pamuk, gram gümüş hesabıyla fiyat grafikleri çizerek (s. 133 ve 261), 1590-1650 döneminde büyük fiyat artışları, 1700-1750 döneminde ise büyük düşüşler, daha sonraki dönemde aşırı fiyat artışları tespit etmektedir. Pamuk'un hesaplarına göre 1585'ten sonraki fiyat artışlarının, esas itibariyle akçanın tagşişinden kaynaklandığı anlaşılıyor (bu arada I. Osman'a atfolunan akça sahtedir).

Osmanlı ülkesi söz konusu olduğunda, ucuzlayan gümüş karşısında pahasını koruyan altının uluslararası bir gümüş–altın akımı-

nın, ekonomiler arasında dengeleşmeyi ve fiyat mekanizmasını belirlediğini eski bir yazımızda belirtmiştik.[18] Avrupa–Asya arasında bu altın–gümüş mübadele ve akımı çok daha eski dönemlerde gözlemlenmiştir. Osmanlı–Avrupa ticarî dengesinde, hiç olmazsa 16. yüzyılda, Avrupa'nın pasif durumda bulunduğu, dengeyi korumak için Avrupa'dan Osmanlı ülkesine gümüş akışının önemli nedeninin bu durumdan kaynaklandığı gözlemlenmektedir. Venedik, yılda bir Halep darphânesine 800 *kilece* (1 *kilece*=883 gr) gümüş teslim etmek zorundaydı. 1686-1687'de yıllık bilançoda, Batılı tüccârın Levant'a 3.735.000 guruşluk mal getirdikleri, buna karşı 4.735.000 guruşluk mal aldıkları tespit edilmiştir.

Osmanlı düşük gümrük resmi (değer üzerinde yüzde 3) sistemine bağlı kapitülasyon rejimi, bu durumu desteklemekteydi. Osmanlı ekonomi felsefesi, iç pazarda mal bolluğu ve ucuzluğunu öne alan ve dolayısıyla gümrük resmini asgariye indiren (1450'lerde yüzde 2, 1470'lerde yüzde 5, 16. yüzyıl sonlarından itibaren yüzde 3) bir ticâret rejimini yeğlemekteydi. Osmanlı gümüş ithalini ise her türlü resimden muâf tutmuştu. Yukarıda anlatıldığı üzere, Avrupalı tüccâr gümüş getirip, Doğu malları ve altın alıp gitmekteydi. Batı-Avrupa, gümüş paralarının bu dönemde Osmanlı pazarını istilâ etmesi de, başka faktörlerle beraber, aynı olaydan kaynaklanmaktaydı.

İthal kalp kuruşlar ve *magşuş* (*züyuf*, gümüş oranı düşük) akçalar ile piyasada paranın nispeten bollaşması, artan tüketimin paranın tedavül hızını anormal biçimde artırması hep birlikte enflasyonu ve *Fiyat Devrimi* olgusunu açıklayabilir. Pamuk (s. 129-142), hükümetin tagşîş politikasıyla birlikte, nüfus baskısı ve tedavül hızı kuramını, Fiyat Devrimi'nin gerçek nedenleri sayanların yanında yer alıyor. Osmanlı enflasyonunun önemli bir sonucu da, pazarda, ödemelerde ve devlet harcamalarında geleneksel aynî ekonomi karşısında para ekonomisinin gelişmesidir. Osmanlı vergi sisteminde nakit vergi sisteminin gelişmesi[19] bunun bir göstergesidir. Osmanlı ülkesi, kendini Batı'daki gelişmelerin tam ortasında bulmuştur. Ş. Pamuk,[20] fiyat ve ücretler üzerinde, arşiv ve narh defterlerini okuyabilen bir ekibin yardımıyla Barkan'ın hesaplamalarını kontrol etmiş ve düzeltmeler yapmıştır.

1600'lerden sonra Osmanlı sanayiinin, özellikle madenlerde ve tekstilde Avrupa rekabeti karşısında gerileyişi süreci, önemli ölçüde fiyat hareketleriyle ilişkili görülmektedir. Olgu deri, yün, pamuk gibi hammaddelerde Batı'nın yüksek fiyatlarla rekabetine bağlanmaktadır. Buna karşı Ş. Pamuk'un (s. 142) kesin hükmü, "Osmanlı sanayii 19. yüzyıla kadar Avrupa'dan ciddi bir rekabetle karşılaşmamıştır" hükmü abartılı görünmektedir. Meselâ, Selânik yünlü kumaş sanayiinde bunalım, yüksek fiyat veren Batı'ya artan ihracat dolayısıyla yün fiyatlarındaki artışla ilişkilidir. Osmanlı ipek sanayiinde çöküşü M. Çizakça[21] incelemiştir. Osmanlı gümüş madenleri ve darphâneleri çoğunlukla kapanmış; Osmanlı ülkesine İngiltere'den çelik ve barut ithal edilmeye başlanmıştır. Merkantilist Avrupa, daha etkin bir teknoloji ile 16. yüzyılda ipekli, 17.-18. yüzyılda pamuklu sanayiini kurarak ezici bir rekabete girmiştir.[22] Değerli sof kumaş ihracı, Fransa'nın Lille'de kurduğu sof sanayii karşısında gerilemiş, Türkiye ancak tiftik yünü ihraç eder duruma düşmüştür. Avrupa 16. yüzyıldan sonra bilim ve teknolojide, mâlî ve ticarî örgütlenmelerde (korporatif kumpanyalar) öyle ilerlemeler kaydetmiştir ki, Osmanlı geleneksel teknoloji ve lonca sistemiyle, 19. yüzyıldan çok önce sadece bir hammadde ihracatçısı durumuna düşmüştür.

I. Ahmed - IV. Murad Dönemlerine Ait Bütçeler (genel rakamlarla)[23]

Yıl 1609-1610	*Milyon Akça*
İç-hazîneden	78
Cizye ve mukata'a	425
Toplam Gider	-584
Bütçe Açığı	80

1654 (H. 1064) Bütçesi: Ayrıntılı[24] bir bütçe (büyük rakamlar, milyon akça)

Gelir Toplamı	*Gider Toplamı*	*Açık*
537	658	121

Kaynaklarda belirtildiği gibi, Tarhoncu Ahmed Paşa, Mâliye kalemlerinden bilgi alarak geniş ölçüde gelir gider rakamlarını gösteren ayrıntılı bir bütçe hazırlamıştır. Açık, gelirin beşte birinden biraz fazladır. Bu tarihe doğru *tedâhül*, geçmiş yıl geliri harcanmış bulunmaktadır.

III. Köprülü Bütçesi*[25] *H. 1077 (4 Temmuz 1666'da başlar)

(*büyük rakamlar alınmıştır, milyon akça*)

	Gelir	*Gider*
Mukata'alar	134	681
Cizye	111	
Mukata'a-i evvel	42	
Kürekçi bedeli	69	
Maden ve bağımsız Voyvodalar haracı	66	
Mekke-Medine muhasebesinden	7	
İstanbul mukata'ası	20	
Bursa mukata'ası	17	
Avlonya	11	
Agnam mukata'ası ve başka kaynaklar	11	

Mukata'ât, devletin temel gelir kaynağıdır, *Mukata'a*, tespit olunan ve devlet gelir defterlerine kayıtlı bir vergi kaynağıdır. Her bölge için bir mukata'ât defteri düzenlenmiştir. *Cizye*, gayrimüslimlerden alınan baş vergisidir.

H. 1081 (21 Mayıs 1670'te başlar) Bütçesi

Gelir	*Gider*	*Fazla*
700	683	17

Hazîne Açıkları

Tarih	*Milyon Akça*
1064 (22 Kasım 1653'te başlar)	121
1077 (4 Temmuz 1666'da başlar)	81
1081 (21 Mayıs 1670'te başlar)	17

Köprülüler iktidara gelmeden önce yıllık açık 121 milyon akça iken, Köprülüler döneminde giderler büyük artışlar gösterdiği halde (1666'da 681 milyon akça) açık 17 milyon akçaya düşmüştür.

Mâlî Bunalım, Veziriâzam Tarhoncu Ahmed Paşa (20 Haziran 1652-21 Mart 1653)

Tarhoncu Ahmed Paşa idareyi ele alınca evvela yardımcılarına uyarılarda bulundu: Bundan sonra hatır için iş yapılmayacak, atamalarda ve işlerde kanûna bağlı kalınacak. İş başında olan küttâbdan da hazîneye yardımda bulunmalarını istedi (çoğu rüşvetle zengin olmuşlardı), 200 kîse (20 milyon akça) para topladı. Asker ulûfe defterlerini, tersane ve tophâne giderlerinin başındaki *emîn*'lerin hesaplarını gözden geçirdi. Halkın gözünü korkutmak için hapisteki suçlulardan bazılarını devlet memuru kılığına sokarak boyunlarını vurdu. Eleştiriler gecikmedi. Bu sert önlemler, iş başındakileri kendisine düşman etti. Veziriâzam Gürcü Paşa'nın yaptığı atamaları kaldırdı, rüşvetle buraya geldin, diye azletti. Her taraftan şikâyetler yükselince, pâdişah (tabii Vâlide Turhan Sultan) eski atamalar kalacak, diye yeni bir emir çıkarmak gereğini duydu. Öte yandan, Hocazâde Mes'ûd ve sair ilmiye mensuplarının görevlerini ne kadar rüşvetle elde ettiklerini gösteren bir defter yazıp pâdişaha (Turhan'a) gönderdi.

Son değişikliklerde kilit rol oynayan Darussaâde Ağası ve Vâlide Sultan'ın baş-lalası Süleyman Ağa, Tarhoncu'nun faaliyetini gözetmekte idiler.

Şeyhülislâm ile ulemâ arasında kavga büyüyerek[1] halk ve asker işe karıştı. Yeniçeri ve sipahiler, şeyhülislâma karşı çıktılar: "Çarşular ve bezzâzistan (bedesten) esnafı dükkânlarını kapayıp saraya, pâdişaha gitmeye kalktılar." Askerin ulûfesi geciktiğinden, yeniçeri ve sipahiler de ayaklanmaya hazırdılar. Protestocu topluluk, birkaç bine varmıştı. Şehirde tüm dükkânlar kapanıp 1651 Esnaf Ayaklanması'ndaki gibi, şehir halkının saraya yürümesi korkusu kendini gösterdi. Pâdişah (Turhan) tarafından bir hatt-i hümâyûn gönderilerek ulemâ ve halk yatıştırıldı, dağılmaları istendi. Şeyhülislâma karşı Saray'a bir şikâyetnâme gönderildi. Pâdişah (Turhan) Şeyhülislâm Es'ad Efendi'yi azledip yerine ikinci kez Behâyî Efendi'yi atadı, olay duruldu. Mâlî sıkıntı, genel bir bunalım halini almıştı. Pâdişah (Turhan) huzurunda yeni şeyhülislâm ve vezirler çağırılıp[2] *meşveret* meclisinde sorun tartışıldı. Vilâyetlerden gönderilen vergi *irsâliye*leri (vergi tahsilâtı) artırıldı, yeni atamaların belli *irsâliye* göndermek koşuluyla yapılması kararlaştırıldı. Haremdekilere *paşmaklık* (terlik parası) diye verilen paraların "kifâyetten ziyâdesi hazîneye alınsın" diye karar alındı. Toplantıda veziriâzam Tarhoncu Paşa cebinden bir defter çıkarıp okudu,[3] sert tartışmalar oldu. Yeni bir *değirmen vergisi* kondu (bundan yılda 100.000 guruş gelir bekleniyordu). İstanbul'da ev başına iki guruş vergi konması üzerine İstanbul halkı ayaklandı, vazgeçildi. Emlâk sahibi sipahiler de, yeni vergilere karşı çıktılar (onların değirmenleri ve arazileri vardı). Yeni Şeyhülislâm Behâyî, bu kararların bir kısmına onayını verdi. Bazı vergileri *bid'at* diye onaylamadı.

Tarhoncu'nun tüm kısıntıları ve yeni gelir kaynakları aramasına karşın, devlet bütçesinde bunalım sürüp gitmekteydi. Venediklilere karşı âcil donanma giderlerini kısmak mümkün değildi. Durumdan haberdar olan Venedik, barış girişimiyle Osmanlıları Girit'ten çıkarmayı denemiş, bir sonuç alamamıştı. Osmanlı tarafında güçlü bir donanma için büyük masraflar gerekmekteydi. 1653 Şubat'ında, Tersane Bahçesi'nde pâdişah (Turhan Vâlide) huzurunda devlet büyükleriyle yeni bir meşveret meclisi toplandı. Donanma için mâlî kaynak bulunamamasının nedenleri tartışıldı.[4] Görüşmeler sonunda, devlet bütçesinin birkaç yıllık gelir ve gideri

hesaplanıp pâdişaha arz olunması kararlaştı. Mâliyeden sorumlu baş-defterdâr sarayında Dîvân üyeleriyle kapalı bir toplantı yapıldı; hesapta 24.000 yük akça (bir yük=100.000 akça) gelirden hazînede ancak 6000 yük bulunduğu, masrafın gelirden 1200 *yük* kadar fazla olduğu tespit olundu.

Ocak 1653'te İngiltere'nin aracılığıyla Venedik barış için elçisini gönderdi[5] ve Kandiye'den çekilinirse yılda 20.000 guruş harac ve donanma karşılığı 400.000 guruş ödemeyi önerdi; 20.000'i cizye ve 400.000'i Osmanlı Devleti'nin donanma için harcadığı paraya karşılık gösteriliyordu. Girit, Venedik elinde kalacaktı. Devletin para bakımından darlık içinde olduğunu hesaba katan Venedik, açıkça bundan yararlanmak istiyordu. Dîvân, bu barış saldırısına önem vermedi ve elçi hapsedildi.

Yeni vergilere karşı halk arasında hoşnutsuzluk alâmetleri çoğaldı. Ulûfe, ancak 1653 yılı başında dağıtılabildi. 600 *kîse*ye Tarhoncu 750.000 (?) kîse bulup ekledi. Tarhoncu Paşa'nın radikal mâlî tedbirleri yüzünden isyan çıkmasından korkuluyordu. Ulemâ halkın duygularına tercüman oluyor, yeni vergiler *mezâlim* diye protesto ediliyordu. İdareden istifalar başladı. Fakat Tarhoncu bu işe başımızı koyduk, diyor, kısıtlamalara devam ediyordu. Eşya narhında fiyatlara zam, halkı da Tarhoncu'ya karşı getirdi. Bereket versin Venedik kalyonlarının Boğaz'dan çekilmesi, İstanbul'a pirinç vesair erzakın gelmesi ve Kapudân-i Deryâ Derviş Mehmed Paşa'nın Ege'ye çıkması imkânını verdi.[6] Bu gergin havada bir de, yeniçerilerle sipahiler arasında kavga çıktı.[7] Turhan Vâlide önemli atamalarda son karar sahibiydi. Şeyhülislâm Behâyî desteğiyle yeniçeri ağalığına yeni bir namzed ortaya çıktı. Yeniçeriler ve ağaları Mustafa Ağa tarafını tuttular. Konu ortaya çıktığında karşı taraf Vâlide'ye el altından *tezkire* göndermişti. Olay, devletin önemli mevkilerinin Vâlide'nin kontrolü altında olduğunu göstermekteydi.[8]

Mâlî Bunalım Sürüp Gidiyor

Bu tarihte (1653 başları) Turhan Sultan, Tarhoncu ile Kapudân Paşa arasında çıkan bir kavga ile karşılaştı. Kapudân,

donanma için gerekli paranın verilmemiş olmasından pâdişaha (Turhan'a) şikâyet etmişti. Tarhoncu, gerekli tahsisâtı verdiğini iddia etti. Pâdişah (Turhan) önünde *murâfa'a* (yüzleşme) yapıldı. Donanma konusu gündeme geldiğinde, bir de *kürekçi* sorunu ortaya çıktı. Halktan, *kürekçi bedeli* diye ilâve bir para toplanıyordu. Kapudân para yerine kürekçi istedi; gemilere kürekçi bulma işinde kadılar büyük güçlükle karşılaştılar.[9] Bu nedenle, gelecek ayın gelirini mevcut bütçeye ilâve etmek gerekmiş ve harcanmıştı. Bu *tedâhül* süregelmiş ve gelecek yılın geliri, daima önceden sarf edilmiş bulunuyordu. 1053/1643 mâlî yılında, veziriâzam Kara Mustafa zamanında gelir ve gider denkti; bu nedenle o zamandan beri on yıllık bütçenin tespitine, bunun için tüm mâliye kalemlerinden kayıtlar istenmesine karar verildi. Veziriâzam, her bürodan gelen rapora göre Kara Mustafa dönemine ait gelir gider bütçesini düzenledi ve pâdişaha (Turhan Sultan'a) sundu. Bunun hiçbir yararı olmadı. "Ol zaman *Fezleke* sahibi Kâtib Çelebi demekle meşhur Hacı Mustafa Halife dahî ukalâ-i küttâbdan olmağın meclis-i meşverete dâhil idi, ana binaen *Düstûru'l-'Amel li-İslâhi'l-Halel* nâm bir risâle yazub bu maslahat-i mühimmenin tedâriki ne tarîk ile kâbil idüğini beyân etmişdir."[10] Risâle, pâdişaha (Turhan Sultan'a) takdim olunmuş, o da önerilerin faydasını anlayıp "onunla amel edilmesini emir etmiş". Tarhoncu'nun mâliyeyi ıslah için çabaları, birçoklarını, özellikle Harem'i memnun etmemişti. Tarhoncu Harem'den gelen isteklere cevap vermediğinden, kendisini iktidardan düşürmek için faaliyete geçtiler; pâdişaha (Turhan'a) iyi işlerini bile kötü gösterdiler. Tarhoncu, pâdişah (Turhan) tarafından saraya çağırıldı. Kendisini darussaâde ağası karşılayıp pâdişah adına möhr-i hümâyûnu aldı, kendisi bostancılar odasına gönderilip boğuldu.[11] Mühür, Derviş Mehmed Paşa'ya verildi.

Dokuz buçuk ay veziriâzamlıkta kalan Tarhoncu, aslında verdiği söze sadık kalmıştı, "her husûsda mîrî canibine enfa' olanı ihtiyâr idüb ne kendi tama' ederdi ve ne âhara yedirirdi."[12]

Turhan Sultan, Rüşvet ve Bürokratlar

Derviş Mehmed Paşa'nın veziriâzamlığı zamanında Vâlide Turhan, hatt-i hümâyûnlar gönderip atamalarda ve devlet işlerinde küçük pâdişah adına hükmünü sürdürmekteydi. Turhan'ın, veziriâzam telhîsleri üzerine pâdişah adına emirlerini Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki arzlarda bulmaktayız.[13] Ulemânın siyâsete öncülük etmesi, eleştirilere konu olmakta idi. Önemli bir makama geçmek isteyen kimse, üst makama veya Harem'e *hediye* adı altında hatırı sayılır bir rüşvet ödemek zorundaydı. İstenen makama göre bir fiyat listesi bile tespit edilmişti. Namzet, parayı yüzde yüz faizle murâbahacı sarraflardan sağlar, makama geçince borcu ödemek için türlü yolsuzluğa başvururdu. Osmanlı idaresinde bozukluklar üzerinde *telhîs* yazan namuslu *küttâb* (bürokratlar), Osmanlı devlet düzeninde kopmuşluğun başlıca kaynağını rüşvette bulurlar.[14] Vakânüvîs, şu tipik örneği verir: Birecik sancakbeyinin kethüdası Kürd Mehmed , halka yaptığı zulüm üzerine kovuldu, İstanbul'a geldi, para ve hediye ile bir velînimet buldu, Birecik sancakbeyliğini elde etti. Yolsuzlukları yüzünden oradan kovulunca tekrar İstanbul'a geldi, zengince bir saraylı hatunla evlendi, onun yardımıyla servet yaptı ve gösterişli bir hayat sürmeye başladı, murâbahacılardan yüzde yüz fâizle altmış kîse (6.000.000 akça) borç alıp rüşvetle Mora valiliğini elde etti.[15]

Devlet çarkını gerçekten döndüren *küttâb*'dır. Tüm resmî yazıları reîsülküttâb kaleme alır. O, bürokrasinin başıdır.[16] Tarihçi Hasanbeyzâde reîsülküttâb idi. On yedinci yüzyıl ilk yarısında veziriâzamların çoğu, Türkçeyi iyi konuşamayan, devlet yazışmalarını beceremeyen, cahil, fakat meslek hayatında askerî bir başarı kazanmış, kökeni Arnavut, Abaza, Gürcü devşirme veya esirlerdendi. Çoğu, Sarây-i Hümâyûn'da pâdişah hizmetinden sonra rüşvetle yüksek makamlara çıkabilmiş kullardı. On yedinci yüzyılda servet yığma ve rüşvetle makam elde etme genel bir yol haline gelmişti. Kâtipler Dîvân'daki vezirlerin çoğunu aralarında alaya almaktaydılar. Resmî yazıları, önemli kararları iyi yetişmiş *küttâb* yazardı, *küttâb*'ın başı reîsülküttâb, Dîvân'da hazır bulu-

nur, kararları kaydeder, bürolarda kâtipler *defter* denilen resmî kütüklerden veya kanûnnâmelere göre gerekli fermân ve yazıları kaleme alırlar, nişancı *tuğra* çektikten sonra çavuşlar aracılığıyla bunlar vilâyetlere gönderilirdi. Vilâyette de her paşanın yanında yetenekli bir kâtip bu görevi yerine getirirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nu gerçekte idare eden *küttâb* bürokratlardı. Devletin tarihini yazan tarihçilerden hemen hemen hepsi *küttâb* sınıfından çıkmıştır. Bozuk idareyi eleştiren, öğüt veren lâyihacılar hep *küttâb*'dandır. Eyâletler de bürokrasinin bir kolu sayılabilir. Kadı, vâlinin emri altında değildi, doğrudan merkezle yazışma yapabilirdi. Osmanlı kadısı, hem Şerîat hükümlerini hem de devlet kanûnnâmelerini uygulardı.

'Îdâne: Bayramlık

'Îdâne veya *'iydiyye* adıyla bayramlarda para, çoğunlukla da ipek ve yünlü câme (hil'at) verilen şâirler grubu, pâdişahın sarayına mensup bir grup olmalıdır. Bu grup, 909-917/1503-1511 arasında uzun yıllar çoğunlukla aynı adları içeriyordu. Bu gruba zamanla bazı yeni adlar ilâve edilmiş, bazıları listeden çıkarılmıştır. Öbür yandan, Saray'a mensup olup aylık maaş alanlar, *Müşâherehôrân-i Dergâh-i Âlî* adı altında Enderun ve Bîrun'da doğrudan doğruya pâdişah hizmetinde olan ağaları ve kulları içermekte olup bunlar arasında nedîmler, kâtipler, nakkâşlar, halı-dokuyanlar, mutribler ve şâirler yer almaktadır. II. Bayezid döneminde, 900/1495 yılında, bu grup arasında beş şâir vardı.[17] 'Îdâne alanların sayıları, 909/1503 yılında 11'e, 917/1511'de 19'a yükselmiştir. Bunların hepsinin müşâherehôrân, yani aylık alanlar arasında olduğunu bilemiyoruz. Meselâ, şehzâde Mahmud "nöker"lerinden şâir Tâli'î'nin müteferrikalık hizmetinde bulunduğu kaydedilmiştir (Erünsal, s. 303-306).

Şâirler bayramlarda muntazaman elbise/kumaş bağışı aldıkları gibi ortaya çıkan bazı yeni olaylar, meselâ şehzâdelerden birinin ölümü için yazdıkları mersiyeler için de *in'âm* alırlardı. Vefat eden şehzâde Mehmed için 15 Şaban 910'da mersiye sunan Şehdî,

Ruhî, Mâ'ilî, Revânî, Cevherî ve Sâ'ilî'ye para veya elbise in'âmları yapılmıştır.

Bayramlarda *'idâne* (bayramlık) alanların listesi, belli bir tarihte gözde olan şâirleri göstermesi bakımından ilginçtir.

Devlet Du'âcıları

Mâliyenin başı olan defterdârın bağımsız bürokratik faaliyeti, zaman zaman sorumsuz bir veziriâzamla çatışmayla ve bu durumda da daima defterdârın azli veya idamıyla sonuçlanmıştır. H. 1067 (20 Ekim 1656'da başlar) yılındaki kargaşa döneminde ilginç bir durum, Defterdâr Sarı Ali Efendi'nin defterdârlığında ortaya çıkmıştır. Mâlî sıkıntıya çare arayan defterdâr, *du'âgûyân* (duacı) sıfatıyla devlet hazînesinden tahsisat alan kalabalık bir grubun aylıklarında kesinti yapmaya gitmiştir. Tanrı'ya topluca dua, Müslümanlarca özellikle bunalımlı dönemlerde çok önemlidir; duanın doğrudan Tanrı tarafından kabul edildiği inancı, Doğu ve Batı toplumları tarihinde olayları anlamak ve yorumlamakta önemlidir. Osmanlı Devleti'nin hizmetinde, sayıları binleri bulan bir dinî zümre, *du'âgûyân* bulunurdu. Kendilerine devlet bütçesinden sürekli maaş tahsis edilmişti.

Defterdâr Sarı Ali Efendi, bu maaşların ödenmesinde kesinti yaptı, uzak yerlerden maaşını almak için gelenlere maaşının beşte veya onda birini ödemeye başladı.[18] Şikâyetler üzerine Ali Efendi defterdârlıktan azlolundu ve önlemleri kaldırıldı.

Çağdaş vekâyî yazarı, Defterdâr Ali'nin çok düşman kazandığını, fakat aslında "mâl-i mîrîyi zabt ve istikâmet üzere tasarruf ve nâ-mustahakların cihâtın kat' ve Hazîne-i 'Amire hâ'inlerini def'etmek" ile devlete hizmet etmiş, doğruluktan ayrılmayan bir kimse olduğunu kaydeder. Böylece, yalnız yeniçeri ulûfelerinden Hazîne'ye 4000 kese (1 kese 100.000 akça) gelir sağlamıştı. Köprülü Mehmed Paşa ve Köprülü Mustafa Paşa da tahsisatı hak etmeyenleri listeden çıkarmak ve bazılarının maaşını indirmek için yoklama defterleri yaptırmışlar ve büyük tepkiyle karşılaşmışlardır (Fâtih Sultan Mehmed, benzeri bir yoklama ile hizme-

ti görülmeyenlerin elindeki pek çok zâviye vakıflarını kaldırmış, Hazîne'ye almış, bu radikal önlem kendisine karşı büyük tepki doğurmuştu. II. Bayezid tahta çıkınca bu vakıfları geri vermiş ve kendisi "Şeriâtı ihyâ eden" sultan diye alkışlanmıştı). Vakânüvîs, Şerîata göre Hazîne'den kimlere maaş bağlanması gerektiği hakkında uzun bir rapor ekler ve ilâve eder: "Dilenci makûlesi bir alay herîf bu kadar vazife almanın münasebeti nedir?"[19]

Şeyh Sâlim adında bir sahtekâr, vakıflardan kendine günde 1000 akça maaş bağlatmıştı. Köprülü Mehmed Paşa, onun gibi vergi kaynaklarına el koyanları bertaraf etmek için genel yoklama yaptırdı; varlıklı, çalışabilir olanların maaşlarına el koydu. Hak edenleri kayıt altına aldı "duâgûy umûm üzere" kaldırıldı. Şeyh Sâlim, Köprülü huzuruna çıkıp berâtlarını gösterdi, şeyhe günde 200 akça yeter diye, Hazîne'ye ait öteki gelirlerine el kondu. Şeyh, hiddete gelip tehdide kalkıştı; Köprülü, durumu pâdişaha "telhîs" ile arz edip Ases-başı Zülfükâr eliyle Arabı gece boğdurup, ölüsünü denize attırdı. Rivâyette Köprülü döneminde bu ases-başı, yedi (veya dört) bin kişiyi katledip denize atmış.[20]

KÖPRÜLÜLER

Köprülü Mehmed Paşa Dönemi (1656-1661)

Köprülü mutlak iktidarı ele aldığında önünde çözüm bekleyen ağır sorunlar vardı:[1]

1) Hazîne: Veziriâzam Boynu Yaralı Mehmed Paşa 1067-1068 gelirlerini harcamıştı, hazîne boştu, "irâd kasası tamam münsed" (kapalı) olup Boynu Yaralı, önemli makamları, kadılıkları yüksek rüşvetle satma yoluna gitmişti.[2]

2) Venedik donanması, ilkin Boğaz'ı koruyan Bozca-Ada'yı, sonra Limni adasını almış, İstanbul'u tehdit eder duruma gelmişti. Tehlike karşısında toplanan olağanüstü meşveret meclislerinde Boynu Yaralı serbestçe konuşma fırsatı vermemiş, sert ifadelerle herkesi susturmuştu.[3] Kötü idareyi serbestçe eleştiren ulemâdan Hocazâde Mes'ûd Efendi'yi katlettirmişti.

3) Kadızâdelilerin yol açtığı sosyal-dinî kargaşaya son vermek gerekiyordu.

4) İstanbul'a, merkezî devlet gücüne karşı Sekban-Sarıca bölükleriyle bağımsız hareket eden Celâlî paşaların meydan okumasına karşı gelmek ve Anadolu'yu yeniden merkezin kontrolü altına almak elzemdi.

5) Harac-güzâr, özerk Bogdan, Eflak, Erdel üzerinde merkezin otoritesini yeniden kurmak başka yaşamsal bir problemdi. Öte

yandan, Mısır, Garp Ocakları ve Bagdad'da, yerel hanedanlar, yeniçeri ağaları veya denizci *Dayı*'ların yerel kontrolüne karşı pâdişah otoritesinin korunması ayrıca önem taşıyan bir sorundu.

İlk Önlemleri

Köprülü o zamana kadar saygı gören tanınmış bir paşa değildi. Fakir, kendi halinde, azil zamanlarında Köprülü kasabasına çekilen, fakat devlet adamlarına ve Saray'a durumu islâh için öğüt vermekten geri kalmayan biri olarak tanınmıştı. Rüşvetle saraylarında haşmetli bir hayat süren paşaların yanında itibarı yoktu. Felâketli durum karşısında çare arayan bir grubun Saray'a önerdiği biriydi. Herkes onun veziriâzam seçilmesini, böyle bir pâye verilmesini garip buluyor, "istigrâb" ediyordu.[4]

Köprülü ilk iş olarak, Harem'in devlet işlerine karışmasına son verdi. Sarayda pâdişahın özel hayatını geçirdiği Hâs-oda'nın başı Halil Ağa'nın Köprülü'yü küçümseyen bağımsız hareketine son verdi, yerine kendi adamı Kürd Sefer Ağa'yı getirdi. Serbest harekete alışmış paşalar arasında korku salan icraata başladı. Kötü önlemleriyle tanınan Abaza Ahmed Bey'i İstanbul'a getirtip idam etti. Bu idam, sorumlu herkesi korku içinde bıraktı. Turhan Sultan, Köprülü tarafında idi, kimseye sahip çıkmadı. Yeminle mutlak otoritesini tanıdığı Köprülü'yü hareketlerinde serbest bıraktı. İlk icraatlarından biri, Kadızâdelileri İstanbul dışına sürerek kargaşa çıkartmalarını önlemek oldu.

Köprülü, devlet işlerinde kilit rolü oynayan şeyhülislâmlık makamına, kendisiyle işbirliği yapacak birini, Molla Mustafa'yı getirdi. Kapudân-i Deryâ Seydi Ahmed Paşa harem ağalarıyla temasa geçip veziriâzam olmak ümidindeydi. Venedik tehdidini önlemek için Kapudân-i Deryâ Seydi Ahmed'den başkası iş göremez, diyorlardı. Sipahiler her zaman yaptıkları gibi, ulûfe istekleriyle defterdârın sarayını taşladılar, tehdit ettiler. Köprülü onları yola getirmeyi ileriye bıraktı, defterdârı azletti. Defterdâr, "Köprülü Paşa ol makamın sahibi değildir" diye Köprülü hakkında dedikodu yapmaktaydı. Köprülü, Turhan Sultan'a gidip onu Bosna valiliğiyle pâyitahttan uzaklaştırdı.

Sipahi Ayaklanıyor

Sipahi zorbaları devlet işlerine karışıp kargaşa çıkarıp yağmaya alışmışlardı.[5] Seydi Ahmed Paşa olayını fırsat bilerek At-Meydanı'nda toplandılar; iddialarınca, "Düşman kapıda, devlet başındakiler harekete geçmez. Kapudân Seydi Ahmed Paşa'yı azil ile hizmetten alıkoydular" diyorlardı. Âsîlere göre İslâm'ın gazâ vazifesine ihanet söz konusuydu, Seydi Ahmed Paşa donanma başında bırakılmalıydı. "Kara kuvvetiyle düşmana karşı iş görülmez, bu koşul yerine getirilmezse sefere gitmeyiz" diyorlardı. Bu sözlerle halkı isyana çağırdılar.

Köprülü, casuslarıyla Seydi Ahmed Paşa yandaşlarının Saray'da ve dışarıda faaliyetlerini gözletmekte idi. Harekete geçme zamanının geldiğine karar verdi, ilkin gizlice şeyhülislâma gidip düşmanlarının Şerîat'a aykırı hareket ettiklerine dair kendisini inandırıp bir belge imza ettirdi. Müfti ile karşılıklı yemin ettiler.

Köprülü, başkaldırmalar karşısında ikinci önemli makam olan yeniçeri ağası Koca Hüseyin Ağa'yı da gizlice ziyâret edip Seydi Ahmed yandaşlarının devletin bu müşkül anında hıyanette olduklarını anlattı. Ahmed Paşa iktidara gelirse, İbşir Paşa zamanında olduğu gibi yandaşları hainliğe devam ederler, dedi. Köprülü yeniçeri ağasını, yeniçerileri isyana katılmaktan alıkoyması gereğine inandırdı. Köprülü kendisi de "ağanın rey ve tedbîrine" karşı hareket etmeyeceğine dair söz verdi. Karşılıklı yemin ettiler. Köprülü durumu, Saray'a bir "telhîs" ile bildirdi. Pâdişah (o zaman hakikatte Turhan Sultan) yeniçeri ağasıyla kulun yakını Kethüda Bey'i saraya davet etti ve At-Meydanı'nda toplanıp halkı ayaklandırma çabasında olan sipahileri ortadan kaldırmakta yardımlarını istedi. Öte tarafta, sipahi zorbaları yeniçerileri yanlarına almak için Ocak'a gitmişlerdi. Yeniçeriler işbirliğini reddettiler.

Umutsuz kalan sipahiler dağılmaya başladı. Ertesi gün Köprülü'nün sarayında büyük meşveret meclisi toplandı. Vezirler, beyler, asker ocakları ağaları, devlet ileri gelenleri bir araya geldiler. Saray'dan gelen hatt-i hümâyûn, sipahileri şiddetle kınıyor, zorbaların ortadan kaldırılması işi Köprülü'ye havale olunuyordu.

Köprülü yeniçerilerle şehri gezip isyana katılan zorbaları yakalayarak hepsini idam etti.

O zaman İstanbul'da herkesin derin kaygısı, Bozca-Ada ve Limni üslerini ele geçirmiş bulunan Venedik donanmasının İstanbul üzerine gelmesiydi. Bu kaygı dolayısıyla beklenen, Kapudân-i Deryâ Seydi Ahmed Paşa'nın Köprülü yerine iktidara gelmesiydi. Kimse Köprülü Mehmed Paşa'nın bu işi başarabileceğine inanmıyordu. Köprülü bu bunalımı, Vâlide Turhan ile yapılmış anlaşmaya sadık kalınması ve müfti ve yeniçeri ağasının yeminle desteğini sağlamasıyla bertaraf edecektir.

Köprülü'nün aynı zamanda Cinci Hoca tipinde sahtekâr şeyhlerle işi vardı. Magribli bir Arap, Şeyh Sâlim, "da'vet, ruhaniyet" davasıyla devlet büyükleri arasında şöhret yapmış, yalnız "avâm-i nâs eblehleri" (halktan aptallar) değil, "ulemâ-yi sâde-dilân" (her şeye inanan saf ulemâ) onun tuzağına düşmüşlerdi. Müfti Mes'ûd Efendi ve vezirler yanında kazandığı saygıdan yararlanıp rüşvetle servet yığmakta idi. Şeyhin yanına "esrâr-i ilâhiyeye" eriştiğine inanan bir sürü "kaltaban" toplanmış, "türlü türlü düzenler kurarlardı". Saray ve devlet büyükleri kendisine armağanlar göndermekte olup halk arasında büyük şöhret yapmış, armağanlar akmaya başlamıştı. Aslında şeyh efendi "bir turfa (tuhaf, garip) maskara Arab idi". Kendisini Ebu Bekir neslinden ilân etmişti. Kendisine devlet vergi gelirlerinden, gümrük vesaireden 1000 akça kadar aylık bağlanmıştı. Köprülü, gelir kaynaklarını teftiş ederken bunu öğrendi, şeyhin maaşını azalttı. "Arab gazaba gelip" karşı çıktı. Bunu bana pâdişah verdi diye isyan etti, veziriâzama meydan okudu. Köprülü bu hareketi tebessümle karşıladı; sonunda Şerîat'e aykırı sözler söyledi diye Saray'a telhîs yazınca, Şeyh Sâlim'i gece boğup deryaya attılar.[6]

Köprülü, Rum patrikinin Eflak Voyvodası Konstantin'i isyana çağıran mektubunu ele geçirince, onu da Parmak-Kapı'da astı.[7] Patrik mektubunda, "İslâm dönemi az zaman sonra sona erecektir, İsa dîni yeniden dünyaya yayılacaktır, ona göre hazırlanın" diyerek voyvodayı isyana teşvik etmekteydi.

Ege Denizi ve Çanakkale Boğazı'nda Venedik Donanmasıyla Savaş

Venedik donanmaları Bozca-Ada ve Limni'den başka Ege'de bazı adaları ele geçirmişti. Köprülü için âcil görev Venedik donanmasının Ege ve Boğaz'da kontrolüne son vermekti. Köprülü, donanmayı güçlendirmek için faaliyete geçti. Savaş için saray kapısı önünde *Tûg-i Hümâyûn* dikildi. Anadolu'da kara kuvvetleri seferber edildi. Büyük çaba harcanarak 60 savaş gemisi inşası için emir çıktı. Bunların tamamı beklenmeden, inşası tamamlanan 36 kadırga, 4 mavna öncü olarak denize çıkarıldı. Topal Mehmed Paşa kumandasında donanma, düşman donanması Çanakkale Boğazı önüne gelmeden denize açıldı (Şubat 1657), harekât üssü Sakız'da konuşlandı.

Venedik'in Osmanlı donanmasını bozguna uğratması akabinde düşman Girit'te karşı saldırıya geçti, 30 kadırgalık bir donanma gönderdi ve Kandiye'de 10.000 kadar düşman askeri hisardan çıkıp Osmanlı ordusuna saldırdı. Hüseyin Paşa yetişti ve düşman kuvvetlerini hisara çekilmeye zorladı. Venedik donanması Girit'ten ayrılınca İstanköy'de demir atan Kapudân Paşa donanmayı Rodos Limanı'na çekmişti. Oradan Sakız tarafına hareket etti. Düşman donanması Lazzaro Mocenigo kumandasında 19 kadırga ve 16 mavnadan ibaretti. Venedik donanması Mısır'dan gelen 30.000 kile buğday yüklü bir zahire gemisini ele geçirdi ve Sakız'ı tehdit etti. Cezâyir'den yardıma gelen kalyonlara Sakız Adası'nda Yeni-Kale'de saldırdı ve üç kalyonu ele geçirmeye çalıştı. Kalyonlardan yalnız biri Sığacık limanına çekilebildi; Venedikliler aynı yere sığınan başka Mısır zahire şaykalarını ele geçirdi. Özetle, Venedik, Ege'de Kapudân Paşa ve Cezâyir donanmalarına karşı üstünlük kazanmış, abluka altındaki İstanbul'a Mısır'dan gönderilen zahire gemilerini ele geçirmiş bulunuyordu.

Köprülü, her şeyden önce donanma için mâliyede önlemler almıştı. Bütçede kısıntılar yapmakla işe başladı, masrafları kesti, dua okuyucular gibi havadan maaş alanların maaşlarını tamamıyla veya kısmen kaldırdı, birçok tasarruflar yaptı; donanma gider-

lerine ve asker maaşlarına para yetiştirmek gerekiyordu. Şeyhülislâma danıştıktan sonra sultana (Turhan Vâlide'ye) durumu açtı ve Enderun Hazînesi'nden 3000 *kise* (bir kise=100.000) akça borç istedi. Ulemânın tanıklığı altında senet imzalayıp parayı sağladı ve yeniçeri mevâcibini ödemeyi başardı. Bu, Saray'ca bir başarı sayıldı. Köprülü topladığı parayla Venedik'e karşı donanmayı yoluna koydu, Kapudân Paşa'yı Ege Denizi'ne gönderdiği gibi kendisi güçlü bir donanma vücuda getirdi. Yeni donanmada 19 kalyon, 10 mavna ve 30 *çekdiri* (kadırga) vardı. Kapudân gemisi *baştarda* mühimmat yüklüydü. Paşanın bu kararlılığı karşısında Venedikliler Boğaz'dan Bozca-Ada'ya çekildiler.

Dönemin vakânüvîsi Abdurrahman Abdi'de verilen ayrıntıları[8] izlersek, Köprülü, komutası altındaki donanma ile Sultaniye (Çanakkale) yakınına erişti (30 Haziran 1657). Rumeli kıyısında Akliman'a çıkarma yapan "birkaç bin" düşman askeri kılıçtan geçirildi (1800 ölü, 300'den çok esir). Amiral Lazzaro Mocenigo komutası altında asıl Venedik donanması Boğaz önünde çıkışa engeldi. Plana göre, Çerkes Osman Paşa komutasında donanma ablukayı yarıp Ege'de Kapudân-i Deryâ Topal Mehmed'le birleşecekti. Fakat Venedik donanması Çanakkale Boğazı'na girdi. Düşman gemileri tarafından önlenen kadırgalar Boğaz'da kaldı, gemilerdeki asker ve kürekçiler kaçıp karaya döküldüler. Bunu fırsat bilen düşman donanması Boğaz'da Çerkes Osman Paşa donanmasına karşı saldırıya geçti. O sırada karadan atılan bir top güllesi Venedik amiral gemisi (*baştarda*) baruthânesi üzerine düşüp yangın çıkardı ("küffarın baştardasına isâbet etmekle baruthânesi tutuşup andan yedeğine dahî ateş düşüp"). Venedik Amirali Mocenigo ve 1000 kadar adamı bir anda ber-hava oldu.[9] "Asâkir-i İslâm'a ol denlü telâş ve fütûr zuhûr itmiş iken..." karaya vuran gemilerin, bir kısmı kurtuldu. Suçlu görülenler idam olundu. Aralarında yeniçerilerin kaçmalarından suçlu bulunan Kethüda Bey ve emre karşı gelip Bozca-Ada'ya gitmeyen (veya gidemeyen) Çerkes Osman Paşa idam olundu, yeniçeri ağası değiştirildi. Gemi kaptanlarından savaşta kaçtıkları belirlenenler kıyımdan kurtulamadılar, fedakârlık gösterenlere hilatler gönderildi.

Sonuçta, Köprülü bu deniz harekâtında başarılı olmuş, Venedik ablukasını yarıp donanmayı Midilli'de bekleyen Kapudân-i Deryâ Topal Mehmed Paşa'ya gönderebilmişti.

Bozca-Ada'nın Kurtarılması

Amiral Mocenigo'nun ölümü üzerine düşman donanması Boğaz'ın çıkışında altı kalyon bırakıp Bozca-Ada'ya çekildi. Köprülü 5000 seçkin askeriyle Kurd Paşa'yı Bozca-Ada üzerine gönderdi. Ordu adaya çıkarma yaptı (25 Ağustos 1657), kaleyi kuşattı. Venedikliler Bozca-Ada'yı bırakmamak için kale ve tabyalar inşa etmişlerdi. Düşman donanması gelip denizden kuşatmacıları top ateşine tuttu ise de bir sonuç alamadan çekildi. Köprülü çıkarma yapan askere takviye asker ve mühimmat gönderdi. Kendisi Bozca-Ada karşısında donanma ile konuşlandı. Düşman, donanmadan asker çıkarıp kuşatmacılara saldırı planlamıştı. Osmanlı kuvvetleri düşmanın karaya çıkış yerlerine asker yerleştirip baskın yaptı. Düşman 500 kadar zayiat ve 200 esir vererek çekilmek zorunda kaldı. Başarıyı öğrenen Köprülü 18 kadırga ile yeni kuvvetler gönderdi. Kapudân Paşa kumandasındaki kadırgalara dönüş yolunda saldıran düşman donanması geri çekilmek zorunda kaldı. Köprülü bu başarısı üzerine Kapudân Paşa'ya kürk, maiyetine hilatler bağışladı. Boğaz ağzında bekleyen altı düşman kalyonu üzerine 20 kadırga gönderildi. Bozca-Ada'da hisardaki düşman imdat alamadığından kale surlarını yıkıp büyük topları kullanılmaz hale getirip ada halkıyla gemilere binip, adayı terk etti. Böylece, Bozca-Ada kolayca ("eshel veçhile") ele geçirilmiş oldu.

Zafer haberi İstanbul'a vardığında büyük sevinçle karşılandı. Üç gece "derya donanması ve şenlikler" ile kutlandı. İstanbul kurtulmuştu.[10] Saray'dan muzaffer serdâr Köprülü'ye pâdişahın elyazısıyla birlikte hilatler ve samur kürk gönderildi. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'ye göre düşman Ege adalarına yerleşmiş, Boğaz'dan geçişi tamamıyla imkânsız hale getirmiş olup İstanbul'da açlık başlamıştı. Düşman Bozca-Ada'yı en ileri tahkimatla berkitmişti. Düşmanı oradan söküp atmak imkân dışı görünüyordu

("haric-i daire-i imkân"): Başarı, Köprülü'nün aldığı kararlara bağlanıyordu.

Limni Adası'nın Kurtuluşu

Pâdişahtan el yazısıyla gelen emirde, Limni kurtarılıncaya kadar Serdâr Köprülü'nün o tarafta kalması bildiriliyordu. Köprülü, Bozca-Ada'yı bir Venedik saldırısına karşı iyice berkittikten sonra 4500 kişilik bir kuvveti kadırgalara yerleştirip Kapudân Topal Mehmed Paşa ile Limni üzerine gönderdi. Düşman, Bozca-Ada'dan kaçan askerlerini Limni Adası'na göndermişti. Kapudân, adada düşmanın sığındığı kaleyi kuşattı, 17 kalyon ile gelen taze Venedik kuvvetleri Limni kalesini savunanlara katıldı. Bu yüzden kuşatma uzadı. Osmanlı kumandanı tepeye çıkardığı toplarla kaledekileri top ateşi altına aldı. Bu arada gelen yeni kuvvetler adanın kalan kısmını işgâl etmiş, düşmanın imdada gelmesini önlemiş bulunuyordu. Durumu ümitsiz gören düşman, kaleyi teslim etti (15 Kasım 1657). Ada halkından 400 kadarı "sâire ibret olsun deyü" kılıçtan geçirildi (Limni Rumlarının Venedikliler yanında oldukları anlaşılıyor). Limni fethi haberi üzerinde pâdişah Edirne'de üç gün üç gece şenlik emretti.

Kapudân Paşa'yı Limni üzerine gönderirken Köprülü kendisi Edirne'de pâdişah ile buluşmak için hareket etmişti (Edirne'ye varış, 24 Kasım 1657). Onun yokluğunda pâyitahtta Köprülü'yü iktidardan düşürmek için girişilen oyunlar suya düştü.

İstanbul'da Köprülü Karşıtları

Serdâr (başkomutan) Veziriâzam Köprülü seferde iken İstanbul'da pâdişah ve halk dualarda idi. Pâdişah, halka Tanrı'nın desteğine sahip, âdil karakterini göstermek için, "Kimesneden şikâyet var mıdır?" diyerek, Gül-Câmii'nde (eski Aziz Theodosia Kilisesi) halkı huzuruna çıkmaya teşvik etmişti.[11]

Her zaman olduğu gibi bu dar zamanda da Hüseyin Ağa adında biri dualarıyla Tanrı'nın yardımını sağlayan bir "musteşar-i

saltanat" durumuna yükselmiş ve "umûmen Yeniçeri Ocağı" onun "kabza-i teshirine" bağlanmıştı. Devlet büyükleri onun tavsiyelerine muhtaç idi. Araba ile Sarây-i Hümâyun'a gelir, pâdişah huzurunda gizli toplantılara katılırdı. Çoktan beri Saray en önemli kararlarında onun sözüne uyardı.[12]

Köprülü, Saray'a yeminle iktidar için koşullarını kabul ettirdiği zaman, rakiplerini bertaraf etmek için akıllıca hareket edip Hüseyin Ağa'yı başlıca ulemâ ile birlikte ziyâret etmiş, onun aracılığını sağlamıştı. Köprülü'nün yeminle Turhan Sultan'ı kendi tarafına çektiğini gören Hüseyin Ağa ister istemez Köprülü'ye "tav'an ve kerhen tarafdârlık" etmişti. Köprülü'nün Bozca-Ada ve Boğaz zaferi üzerine, Kethüda Bey'i, bazı paşaları ve kapudânları idam etmesi, Hüseyin Ağa'yı korkuya düşürdü. "Yeniçeri ocağına kılıç koyup zâbitler katline başladı, bir gün evvel bunun tedâriki görülmek gerekdir" diye düşünmeye, Köprülü aleyhinde bulunmaya başladı. Saf pâdişah onun söylediklerine inanıyordu. Özellikle, yeniçerilerin düşman karşısında kaçışları dolayısıyla ağaların idamının haksız olduğunu söylüyordu. "Zabitleri katleylemek hatâ idi" diyordu.

Köprülü idamlarla korku salmıştı. Yeniçeri Ocağı büyüklerini idamla, Ocak'ı yola getirmeyi düşünüyordu. Şeyhülislâm, Hüseyin Ağa'nın aleyhinde idi. Köprülü'nün Ocak ağalarını yola getirmek için sert önlemlerini destekliyor, "Savaş sürüp gidiyor, böyle bir zamanda azli çok yanlış olur" diye Köprülü'yü savunuyordu. Hüseyin Ağa, Ocak'tan birini şeyhülislâma göndererek, "Köprülü'ye destek olamam" dedi ve azli için pâdişah yanında harekete geçilmesini istedi. Şeyhülislâm, Köprülü'nün bu savaş sırasında azlini tehlikeli gördü, dönüşünü bekleyelim, dedi. Tam bu sırada Hüseyin Ağa'nın ölümü haberi geldi.

Tuna-ötesi Erdel, Eflak, Bogdan İsyanı ve Dâmâd-i Pâdişahî Fazlı Paşa[13]

Bozca-Ada başarısından sonra Köprülü kendisine rakip gördüğü kimseleri birer birer ortadan kaldırmak için harekete geçti;

Saray'ı, özellikle Vâlide Turhan'ı yeminle bağlamış bulunuyor ve *sâhibü's-seyf*, diktatör durumunu koruyordu. Dâmâd-i Pâdişahî Fazlı Paşa bağımsız hareketleriyle göze batıyordu. Boğaziçi'nde oturuyor ve çok kez verilen emirleri savsaklıyordu. Tuna-ötesi voyvodalardan II. Rakóczi ile birlikte kendi başlarına hareket eden Eflak ve Bogdan voyvodalarını İstanbul'a bağlamak gerekiyordu; Köprülü bu muhataralı iş için Fazlı Paşa'yı seçti. Paşa Silistre ve Niğbolu sancakları askeri ile o tarafa gönderildi. Fazlı Paşa bölgedeki tüm askerî güçler üzerine serdâr atandı. Öbür taraftan, Kırım hanına Kili ve Akkerman taraflarına asker gönderip olaylara müdahalesi emredildi. Bu hazırlıklar alınırken voyvodalara azledildikleri bildirildi. Voyvodalar asker toplayıp direnmeye karar verdiler. Hanlık kuvvetleri akın edip karşı gelen reâyayı katl ve esir ettiler, Eflak kuvvetleri toplanıp tahkimli mevzilerinde bekliyorlardı.

Köprülü iktidara gelmeden önce kargaşa döneminde merkezin otoritesi uzak özerk eyâletlerde hayli gerilemiş, Eflak, Bogdan ve Erdel voyvodaları birlikte İstanbul'dan bağımsız birtakım planlar peşinde koşmaya başlamışlardı. Bu arada Erdel'de II. Rakóczi, Otuz Yıl Savaşları'nda Protestan İsveç ile beraber Katolik Lehistan krallığına karşı harekâta geçti. Rakóczi, Lehistan kralı olmak istiyordu. Gelişmeler İstanbul'da kaygı ile izlenmekteydi. Kuzeyde bu tehlikeli hareket karşısında merkezî otoriteyi geri getirmek için harekete geçmek kaçınılmaz görünüyordu.

Bozca-Ada fethi akabinde Kuzey Sorunu başlıca sorun olarak ele alındı. Fazlı Paşa saldırıya geçmeye cesaret edemeyip etraf köylere akın ile yetindi. Fazlı Paşa tahkimli kale üzerine harekâtın başarısı hakkında emin değildi. Etraf reâya, yağma sonucu âmân diledi, düşman kuvvetleri de Erdel'e, Rakóczi yanına çekildiler. Boyarlar ve reâya gelip pâdişaha bağlılıklarını yinelediler. Fazlı Paşa İstanbul'dan atanan yeni Eflak voyvodasını makamına yerleştirdi. Vakânüvîs'in Vecihî'den verdiği kısa özetin[14] yanı sıra *İsâ-zâde Tarihi* de bu konuda ayrıntılar verir: Veziriâzam Fazlı Paşa'ya, Eflak Voyvodası Konstantin'in mutlaka ele geçirilip İstanbul'a getirilmesi emri gönderilmiş. Fazlı Paşa, emrindeki kuv-

vetlerle saldırıya geçmeyip Tuna üzerinde Yergögü'de beklemiş ve rivâyete göre Fazlı Paşa voyvodanın gönderdiği 20.000 altın rüşveti alıp kaçmasına göz yummuş.

Bu seferde Tatarlarca esir edilen reâyayı alıp serbest bırakmış olması da aleyhine kullanıldı. Fazlı Paşa'nın Yergögü'de oturup harekete girişmemiş olması büyük hata sayıldı. Aslında mevsim kıştı ve Tuna nehri buz tutmuştu. Fazlı Paşa düşman ordusunun dağılmasını beklemiş ve sonunda voyvodanın kaçışıyla savaşsız sonuç alınmış bulunuyordu. Tahkimli düşman karargâhına saldırının iyi sonuç verip vermeyeceği belli değildi. Köprülü yandaşlarının Fazlı Paşa'yı korkaklık ve rüşvetle suçladıkları açıktır. İsâ-zâde, tarihinde açıkça Köprülü'yü destekler. "Fazlı Paşa yanındaki asker, yağmaya katılamadıkları için paşa aleyhinde bulundular ve pâyitahta paşa aleyhinde şikâyetler gitti" diye yazar.[15]

Genelde Köprülü, yeniçeriyi sıkı disiplin altına almak ve ağaları amansızca cezalandırdığı suçlamasıyla sevilmiyordu. Fazlı Paşa yanından dönen Haseki İbrahim Ağa orduda Fazlı Paşa'ya karşı dedikoduları, Köprülü'ye ve pâdişaha arz etti, Fazlı Paşa azlolunup Edirne'ye çağırıldı. Pâdişah "suçları"nı birer birer yüzüne vurup hemen cellada teslim etti.

Boğaz seferinden döneli Köprülü, rakip veya kendisine karşı gelen sipahi ağaları, yeniçeri ağalarından birçok kimseyi celladın satırı altına göndermişti. Ortalıkta korku hüküm sürülüyordu.[16] Dâmâd-i Pâdişahî Fazlı Paşa'yı ortadan kaldırdıktan sonra, Bozca-Ada fethinde yararlık gösteren serden-geçti ağası Hasan Ağa İstanbul ihtisâb ağası atanmış, şöhretlenip "fitne-cüyluğa" başlamıştı. Köprülü onu da cellada teslim etti.

Köprülü Edirne'de: Siyavuş ve Deli Hüseyin Paşaların İdamı

Ordu ile Edirne'ye varan Köprülü'ye bir suikast tertibi önlendi. Köprülü, Bozca-Ada seferinde gevşek davranan komutanları idam etmekten çekinmemiş, emre karşı gelenleri eşkıya diye ortadan kaldırmıştı; kendisinden öç almak isteyenler çoktu. Sipahi

Bölüğü'nden birçokları Köprülü'yü katletmek için komplo kurdular.[17] Edirne dışında konuşlanan ordugâha gidip Köprülü'nün zulmüne karşı orduyu ayaklandırmaya kalkıştılar. Onun "seyf-i kahrı"ndan kurtulmak isteyenler, bize katılın, diye bağırmaya başladılar, Köprülü'nün otağına saldırıp onu katletmek istiyorlardı. Yanlarına birkaç yüz kişi katıldı, otağa doğru yürümeye başladılar. Köprülü yeniçeri ağası ve kethüdasıyla yeniçerilerle karşı çıktı, kalabalığı dağıttı. Yakalanan karşıtları Köprülü huzuruna getirdiler. Hepsi derhal idam olundu.

İstanbul kaymakamı atanmış olan vezir Kör Hüseyin Paşa'nın komploda parmağı vardı; Köprülü o zaman bundan habersiz görünüp cezasını sonraya bıraktı. Onu Girit serdârlığına atadı –Erdel seferi dönüşünde Girit'e fermân yollanarak idam edilecektir. Edirne'de Köprülü pâdişah tarafından Erdel seferine serdâr atandı. Sefer için uzaklaşmadan önce rakip gördüğü paşaları ortadan kaldırmak istedi. Başlıca rakibi nüfuzlu Siyavuş Paşa'yı ortadan kaldırmak için başvurduğu hareket tarzı burada anılmaya değer. Siyavuş Paşa, Şam valiliği için rakibi Murtaza Paşa ile kavgalıydı. Köprülü, Siyavuş'un idamı için pâdişahtan hatt-i hümâyûn aldı. İstanbul'daki yandaşları idamı önlediler. Köprülü bundan çok etkilendi ve pâdişahtan istifasını istedi. Pâdişah, Köprülü ile yapılan anlaşmaya aykırı düşen bu durumda Köprülü tarafını tuttu ve Siyavuş'un affına vasıta olan saray ağalarını saraydan uzaklaştırdı, Siyavuş, İstanbul'a çağırıldı. Paşa korku içinde geldi. Kimse kendisini korumaya cesaret edemedi. Edirne'ye Köprülü yanına hareket etti. Köprülü huzuruna çıktı. Köprülü onu ayakta, "Paşa karındaş hoş geldiniz" diye karşıladı. Siyavuş inandı.

"Köprülü'nün meşrebi bu idi; kahredeceği adama güler yüz gösterirdi, asla gazaba gelmezdi." Hiddetini açığa vurursa o kişi umuda kapılır, denmiştir. Bu arada Köprülü, pâdişaha Siyavuş aleyhinde bir telhîs gönderdi. Siyavuş, hayatı için umuda düşüp huzura çıkınca pâdişah, telhîs gereği Siyavuş'u payladı, hatalarını yüzüne vurdu ve "kaldırın" diye huzurundan kovdu. Siyavuş tutuklandı ve idam olundu.[18]

Sırada Girit Serdârı Deli Hüseyin Paşa vardı. Kendisi serdârlıktan azlolunup İstanbul'a çağırıldı. Köprülü onun idamı için karar çıkartmışken, Saray'ca iyi karşılandı. Bunda darussaâde ağası ve reîsülküttâb rol oynadı. Turhan Sultan da idama karşıydı. Girit'te büyük hizmetleri görülmüştü, hatta bir ara veziriâzamlık için İstanbul'a çağırılmıştı. Köprülü idam kararında direnince, şeyhülislâmdan fetvâ gerekir, dediler. Herkes Köprülü'yü haksız buluyordu. Şeyhülislâm idam fetvâsını gerektirecek bir suçu olmadığından fetvâ vermedi. İleride zulmü görülünce karar verilir, diye kapudân-i deryâlığa getirtilip uzaklaştırıldı.

Köprülü, Erdel seferinden zaferle (Yanova fethi) dönünce kendisiyle işbirliğinden kaçınan şeyhülislâmı azletti ve bir neden bulup Hüseyin Paşa'nın katline emir gönderildi. İdam fermânı varmadan bir iki gün önce Hüseyin Paşa eceliyle vefat etmişti. Böylece, Köprülü Erdel seferine çıkmadan önce sadârette kendisine rakip olabilecek kişileri ortadan kaldırmış oluyordu.

Osmanlı Devleti ile Avusturya Arasında Erdel Sorunu (1658-1664)

Kanunî Süleyman 1541 seferinde Macaristan fetihlerinin ardından bu toprakları yeniden teşkilâtlandırırken, Erdel'i ölen kral János Szapolyai'nın küçük yaştaki oğlu János Zsigmond'a haracgüzâr bir krallık olarak verdi.[1] Krallık yıllık 10.000 altın *harac* ödeyecekti. Erdel prensleri Erdel Soylular Dieti'nce seçiliyor, seçim pâdişahın onayına sunuluyor; kral, pâdişah beratıyla resmen atanıyor, sancak sembolleri olarak kendisine tuğ, sancak, topuz ve üsküf gönderiliyordu. Ayrıca Osmanlı belgelerinde unvanı *kral* olarak anılmaktaydı. Seçimin tanınmadığı veya azille sonuçlandığı oluyordu. Aslında Erdel Osmanlılarca Eflak, Bogdan durumunda bir voyvodalık statüsünde olup İstanbul'da *kethüdası* kendisini temsil ederdi. Erdel'in iç teşkilâtında kontluklar başındaki âsilzâdelerin çoğu Protestan idi.

1548'de nâib Martinuzzi Erdel'i gizlice papa ve imparator himayesi altına koyma girişiminde bulundu. Kraliçe İsabella'nın uyarması üzerine Kanunî asker gönderdi (1551). 1552'de ikinci bir seferde Erdel, Avusturya kuvvetlerinden temizlendi. Pâdişah Erdel'i koruyacağını bir fermân ile yineledi.

Kral János ergen yaşa geldiğinde Habsburg imparatorunu Macaristan kralı olarak tanıdı (1564). İmparatorun Erdel'de bazı kaleleri işgâli üzerine (1565) Sultan Süleyman orduları başında Szigetvar seferine çıkmak zorunda kaldı. János Zemun'da sultanı ordugâhta ziyâretle bağımlılığını yineledi.

Erdel'de din konusuna gelince, Macarlar Lutherci veya Kalvinci Protestan olup Sekeller Katolik, Lutherci ve Unitarcı Protestan; Saksonlar Lutherci, Rumenler Ortodoks idi. Bir araya gelip anlaştılar. Fakat, Habsburglarla gizli anlaşma yapmaktan çekinmedi. İmparatoru Macaristan kralı olarak tanıyordu. János'un 14 Mart 1571'deki ölümünün ardından, vârisi olmadığından Diet'in seçtiği İstvàn Bathory'i II. Selim resmen tanıdı. Bathory (1571-1586) ölünce oğlu Diet tarafından kral seçildi. Bathory'ler bir süre voyvodalığı ellerinde tuttular. Avusturya orduları bu dönemde savaşta bir ara Erdel'e girdi, imparator Erdel tacını giydi (1600).

Özetlersek, Macar Krallığı'nın merkezi Budin (Buda) bölgesi bir Osmanlı beylerbeyliği olarak imparatorluğun bir parçası haline gelince son Macar kralının vârisliğinde Erdel özerk bir krallık halinde devam etmiş, çoğu zaman Habsburglarla yakın ilişki kurmuştu. İstanbul'da kargaşa döneminde sultanın Erdel üzerinde kontrolü zayıfladı. Bethlen Gábor ve Rakóczi'ler zamanında Erdel'in özerkliği iyice pekişmiş, prensler *kral* unvanıyla büyük planlar yapmaya başlamıştır.

"Macar kralı" unvanını daima öne süren Habsburglar son Macar Kral János'a verilen Erdel üzerinde egemen olmaya çalışmışlar, fakat Protestanlığın hâkim olduğu Erdel Dieti, Osmanlı himayesinden ayrılmamıştır.

Erdel, 1599-1600'de âsî Eflak Voyvodası Mihal tarafından işgâl edilmiştir. Protestanların hâkim olduğu Erdel Dieti kral olarak İstvàn Bocskai'yi (h. 1605-1606) seçti, o da I. Ahmed'in gönderdiği tacı giyerek Osmanlı Devleti'ne sadık kral olarak Habsburglara karşı cephe aldı. Osmanlı idaresi Habsburglara karşı *kral* unvanını tanımakta devam etti.

Osmanlı idaresi, Erdel'in öteki voyvodalıklar, Eflak, Bogdan ve Tımışvar (Temaşvar) eyâleti için kilit önemde olduğuna inanıyor-

du. 1608'de Erdel prensi, 1611'de Eflak voyvodası unvanlarını alan Gábor Bathory, daha sonra Osmanlılar tarafından âsî ilân olundu. Sultan, Kırım hanı ile Eflak–Bogdan kuvvetlerini gönderip Bathory'i tahttan indirdi.

Diet, 1613'te Erdel prensi (h. 1613-1629) seçtiği voyvoda Bethlen Gábor'a, 1620-21 döneminde kral unvanını da verdi. Avusturya imparatoru, 1615'te Erdel'in Osmanlı himayesinde prensliğini tasdik etmek zorunda kalmıştı. Bethlen daha sonra sınırda bazı Habsburg kalelerini topraklarına kattı ve haracı 15.000 altına çıkarmayı kabul etti.

Bethlen Gábor'un kral seçilmesini II. Osman (h. 1618-1622) tasdik ettiyse de, Habsburg baskısı karşısında bu unvandan vazgeçti. On yedinci yüzyılda özellikle Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları sırasında Erdel, Osmanlı Devleti ve Habsburglar arasında gittikçe bağımsızlaşan güçlü bir prenslik durumuna erişmiştir. Osmanlı pâyitahtında 1620-1656 döneminde ortaya çıkan kargaşanın bu gelişmeye yol açtığına kuşku yoktur.[2]

Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648), Erdel ve Osmanlı Devleti

Avrupa, 1618-1648 döneminde büyük savaşlar dönemine girmiştir. Osmanlı Devleti iç kargaşa dolayısıyla gelişmelere doğrudan ilgi gösterememiş, fakat Erdel, Bogdan, Eflak'ın bu savaşlara dahil olmalarına dolaylı olarak tarafsız kalamamıştır. Otuz Yıl Savaşları Katolik ve Protestan Avrupa arasında bir hesaplaşma olarak başlamış, Osmanlı Devleti'nin haracgüzârı Erdel prensliği bu savaşlarda Protestan cephede etkin rol oynamıştır. Kanunî döneminde Osmanlı Devleti, Avrupa denge siyâsetinde büyük devlet sıfatıyla önemli rol sahibi olmuş, Avusturya ile mücadelesinde daima Protestan cephesini desteklemiştir. Fransa'da binlerce Kalvinist 1572'de sokaklarda kıyıma uğradığı zaman Osmanlı Devleti, kapitülasyonları kaldıracağını bildirerek protestoda bulunmuştur. Macaristan'da, özellikle Osmanlı haracgüzârı Erdel (Transilvanya) prensliğinde, Protestanlığın radikal temsilcilerini barındır-

malarına karşı çıkmamıştır. Erdel, Avrupa'da Protestanlığın Doğu'daki kalesi durumundaydı.

Savaşın ilk yıllarında Katolik cephenin başındaki Avusturya, Protestanların saldırıları sonucu güç duruma düştü. Protestanlar bir ara Viyana önüne kadar ilerlediler. Erdel Prensi Bethlen Gábor'un (h. 1613-1629), 1619 sonlarında Protestanlarla ittifak kurmasıyla, bir Osmanlı bağımlısı, Protestan cephesinde savaşa katılma isteğini beyan etmişti.

1630-1635 döneminde Osmanlıların geleneksel dostu Fransa'nın İsveç'le birlikte Avusturya'ya karşı mücadelesi Osmanlıları memnun ediyordu. 1635-48 dönemi, din savaşlarının III. evresiydi. Fransa'da Osmanlı yanlısı Kalvinistler Protestanlığın radikal bir şeklini vaaz etmekteydiler. Erdel Prensi Bethlen Gábor (h. 1613-1629) ve halefi I. Rakóczi (h.1630-1648) Otuz Yıl Savaşları'nda Protestan cephesinde önemli rol oynadılar. Rakóczi, Osmanlı pâyitahtında ortaya çıkan bunalımdan yararlanarak bağımsız harekete başladı, Erdel'i Avrupa sahnesinde önemli bir siyasî güç haline getirdi. II. Rakóczi (h. 1648-1660) Avrupa politikasında selefini izledi; Osmanlı Devleti'nin Venedik karşısında uğradığı deniz bozgunları sırasında Rakóczi Eflak ve Bogdan'ı ittifakına alarak Katolik Lehistan'ı istilâya kalkıştı. Bu hareketi, Köprülü Mehmed Paşa'nın harekete geçmesine neden oldu. II. Rakóczi Budin beylerbeyiyle savaştı ve hayatını kaybetti.

Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel Seferi (1657-1658)

İstanbul'da kargaşa sırasında, Venedik donanmasının İstanbul'u tehdit ettiği bir zamanda kuzeydeki haracgüzâr özerk voyvodalar –Eflak, Bogdan, Erdel beyleri– özerklik ve büyük planlar peşindeydiler; pâdişahın Venedik'e karşı Bosna cephesinde veya Kazak–Ukrayna cephesinde emirlerine aldırmıyorlardı. Gelişmiş ateşli silâhlarıyla yağmacı Kazaklar kuzey koalisyonlarına katılmaktaydılar. Köprülü, âcil bir hal alan kuzey sorununu çözmek

için harekete karar verdi. Kuzeydeki gelişmelerde Kırım hanının işbirliği önemliydi.

Moskof tehdidi karşısında Lehistan Kralı Kazimir, Kırım Hanı Mehmed Giray ile ittifak imzalamıştı (1654).[3] 1657'de Erdel Prensi II. Rakóczi, yukarıda da belirttiğimiz gibi Protestan müttefikleriyle, Lehistan kralı olma sevdasıyla Lehistan'ı istilâya kalktı. Kırım Hanı Mehmed Giray, Köprülü'nün emriyle harekete geçti ve Rakóczi'nin planı tam bir bozgunla sonuçlandı. Ertesi yıl, 1658'de Rusya ile Lehistan–Litvanya savaşı yeniden başlar. Bunun üzerine Lehistan'ın müttefiki Kırım Hanı Mehmed Giray Rusya'ya başarılı bir sefer yapar. Tatar akıncıları ülkenin iç bölgelerine kadar istilâ eder. Bu seferde Kazaklar, Kırım hanı tarafında harekâta katılmışlardır. Haber İstanbul'da sevinçle karşılanır.

Köprülü, Erdel seferi için ilkin Kırım hanına ortak harekât için emir göndermiş, han da Bucak (Akkerman) Tatarlarıyla ve Dobruca Levendleriyle hareket etmişti.[4]

Köprülü'nün Erdel'e hareketinden önce durum elverişliydi. Köprülü Rakóczi'yi azlederek yerine Ferenc Rhedey'yi getirmişti; Rakóczi, Rhedey'nin topladığı meclisi bastı. Eflak'ın azledilmiş voyvodası Konstantin'e yardıma gitti (1658 kışı). Kalgay idaresinde gelen Kırım kuvvetleri karşısında Konstantin dağlara sığınmak zorunda kaldı. Silistre'den gelen Fazlı Paşa Eflak tahtına yeni bir voyvoda oturttu, Bogdan tahtına da yine Osmanlı himayesinde Ghika getirildi.[5]

Erdel seferi için Köprülü, Limni'ye karşı harekât daha sonuçlanmadan pâdişah ile buluşmak üzere Edirne'ye hareket etti. Limni fethi haberi, kendisine Gelibolu civarında erişti. Köprülü yoluna devamla, 25 Kasım 1657'de Edirne'ye vardı ve pâdişah ile sefer hazırlığı için görüşmeye başlandı. Yeniçeriler, kışı geçirmek üzere ileride Kara-Ferye'ye (Verrai) gönderildi. Kış, şiddetli geçmekteydi. Rakóczi, Lehistan macerasından gereken dersi almamış; Eflak ve Bogdan voyvodaları ile isyana devam etmekteydi. Devletin Çanakkale Boğazı'nda Venedik donanması karşısındaki güç durumunu hesap ediyordu. Köprülü, Rakóczi'ye Boğaz seferi-

ne askeriyle gelip katılmasını emrettiyse de, voyvodalar buna itaat etmediler.

Rakóczi'ye karşı harekât planında Kırım kuvvetlerinin Kili ve Akkerman taraflarında hazır olması emredilmiş ve Fazlı Paşa, Silistre'de toplanan askere komutan atanmıştı. Azledilen voyvodalar asker toplayıp karşı koymaya karar verdiler. Onlar, Rakóczi'nin desteğine güvenmekteydiler. O zaman Kırım kuvvetleri gelip yurtlarını yağmaya, halkı esir etmeye ve etrafı yakıp yıkmaya başladılar. Silistre'de Osmanlı kuvvetlerinin başında olan Fazlı Paşa, Tuna'yı aşıp voyvodaların hazırladığı tahkimli yerlerin üzerine gitmedi (vaktiyle Eflak Voyvodası Mihal'in Ferhad ve Sinan Paşalara karşı güttüğü bu taktiği hatırlarda idi).

Kışın, Fazlı Paşa'nın hareketine gerek kalmadan Eflak reâyası gidip *âmân* dileyip itaat ettiler. *Tabur*lara (tahkimli tabyalar) sığınmış olanlar da dağıldılar; çaresiz kalan âsî voyvoda, Rakóczi'nin yanına, Erdel'e kaçtı. Fazlı Paşa ve Kırım hanının göndermiş olduğu Kalgay Gazi Giray, kış ortasında kaçaklar peşine düşüp yetiştikleri kuvvetleri kılıçtan geçirdiler. Kurtulanlar Erdel'e kaçtılar. Eflak ve Bogdan'a yeni voyvodalar atanarak göreve başladı. Eflak halkının ileri gelenleri gelip itaatlerini sundular. Fazlı Paşa'nın, Silistre paşalığını başkasına devredip acele Edirne'ye gelmesi emir olundu. Eflak ve Bogdan itaat altına alındıktan sonra sıra âsî Rakóczi'nin cezalandırılmasına gelmişti.

Köprülü, 100.000 kişilik ordusuyla Yanova kalesi üzerine yürüdü. Kısa bir kuşatma sonucunda kale Ağustos 1658'de teslim oldu.[6] Bu sırada Kırım ordusu, Erdel taraflarında amansız akınlarını tekrarlamaktaydı. Göz tanığı bir kaynağa göre, şehirler harabeye döndü ve Kırımlılar 100.000 esir alarak çekildiler.[7] Bu sırada Rakóczi, dağlık bölgede ormanlara kaçıp sığınmıştı. Onun adına Soylular Meclisi, Köprülü'ye adam göndererek af dilediler. Köprülü, onları dinlemeyerek, gelenlerden biri olan Barçkay Ekoş'u (Barcsay Ákos) 10 Ekim 1658'de Erdel prensi olarak atadı ve büyük bir tazminat yükledi: Yıllık haraç 15.000 altın dukadan 40.000 dukaya çıkartıldı ve savaş tazminatı olarak yarım milyon *taler* istendi.

Rakóczi nerede ele geçirilirse idam edilecekti. Köprülü, yeni prensi tanımaları için Soylular Meclisi'ne bildiri gönderdi. Barcsay'ın yanında 1500 Osmanlı koruyucu askeri ile Soylular Meclisi'ne geldi ve tazminatı toplama girişiminde bulundu. Rakóczi yandaşlarının mallarına el konuldu.

Köprülü, 13 Ekim'de parlak törenler arasında Edirne'ye girdi ve Anadolu'daki isyanı bastırmak için önlemler almaya başladı. Barcsay, yanına katılan Osmanlı kuvvetinin kontrolü ve Rakóczi'nin faaliyetleri arasında güç durumda kalmıştı.

Rakóczi, Köprülü Erdel'den ayrıldıktan sonra hem yeni Eflak voyvodasıyla hem de kayser ile görüşmeye başladı. Eflak Voyvodası Mihnea, Köprülü'nün Anadolu'daki isyancılar ile meşgul olduğu sırada isyan bayrağını kaldırdı. Rakóczi onunla bağlantıya geçti. Mihnea, Köprülü'nün Bogdan voyvodası atadığı Ghika üzerine saldırıya geçti. Ghika, kaçıp Edirne'de Köprülü Mehmed Paşa'nın yanına sığındı. Köprülü'nün harekete geçirdiği Kırım ordusu karşısında Mihnea yenildi, o da Rakóczi'nin yanına kaçtı. Bu sırada Budin Beylerbeyi Seydi Ahmed Paşa Rakóczi'ye karşı harekete geçti ve Rakóczi'nin ordusu (17.000 asker) ile savaşa girdi (22 Kasım 1658).

Rakóczi ve Budin Beylerbeyi Seydi Ahmed Paşa

Âsî Eflak Voyvodası Mihnea, 10.000 askeriyle Rakóczi ile işbirliğine karar verdi. Rakóczi de ona katıldı. Erdel'de Köprülü'nün yerleştirdiği Barcsay Ákos'un üzerine yürüdüler. Köprülü, Yanova kuşatması sırasında Abaza Hasan İsyanı üzerine pâdişah tarafından acele İstanbul'a çağrılmış; Erdel işlerini Budin Beylerbeyi Seydi Ahmed Paşa'ya havale etmişti. Barcsay Ákos'un acele yardım istemesi üzerine Serdâr Seydi Ahmed Paşa, Budin'den harekete geçti. Öncü kuvvet olarak 4000 askeriyle Sarı Hüseyin Paşa'yı gönderdi. Düşman, geçilmesi güç dağ geçitlerinde pusu kurmuştu. Hüseyin Paşa, buna meydan bırakmadan hızlıca Barcsay Ákos'un sığındığı kale önüne geldi. Seydi Ahmed Paşa, kışın geçmesini bekleyerek 1660 baharında harekete geçti.

Varad kalesi kumandanı, 20.000 asker ile dar bir vadide paşanın ordusunu karşılamak için hareket etmişti. Paşa, askeriyle geçidi geçmiş bulundu. Düşman bu kuvvetlere karşı gelemeyeceğini düşünerek firar yolunu seçti. Arkalarına düşen Seydi Ahmed kuvvetleri birçok esir ile top ve cephanelerini ele geçirdi; civar köy ve kasabaları yağma edip ateşe verdi.[8]

Rakóczi, rakibi Barcsay Ákos'a karşı harekete geçmişti; onun sığınmış olduğu Sibiu'yu kuşattı. Budin Beylerbeyi Seydi Ahmed Paşa, 25.000 kişilik ordusu ile Barcsay'ın yardımına geldi. Rakóczi, kuşatmayı bırakmak zorunda kaldı (13 Mayıs 1660). Seydi Ahmed Paşa, Rakóczi'yi Kluj yakınlarında baskına uğrattı (22 Mayıs 1660). Rakóczi, 6000 kişilik küçük ordusuyla savaşı kaybetmekle kalmadı; savaş meydanına atılarak yaralandı ve hayatını kaybetti (6 Haziran 1660).[9]

Osmanlı himayesinde prenslik mevkiinde kalan Barcsay, kendisine karşı Soylular Meclisi'nin desteklediği János Kemény lehine çekildi, Soylular Meclisi Kemény'i 1 Ocak 1661'de prens seçti. Bâb-i Âlî, Soylular Meclisi'nin seçimiyle Erdel'in başına geçen Kemény'ye karşı harekete hazırdı. Kemeny, tehditler karşısında Viyana ile temasa geçti. Kayser Leopold, daha 1658'de isyan önderi Rakóczi ile ilişkiye geçmişti. Özellikle, Yanova'nın düşmesi üzerine daha ciddi girişimlere girmek gerektiğine karar verdi. Böylece, Osmanlı–Avusturya ilişkilerinde savaşa doğru yeni bir evreye girilmiş oldu.

Dönemin Osmanlı vakânüvîsi Abdurrahman Abdi Paşa, Rakóczi olayını genel raporlar ışığında şöyle anlatır:[10]

"Erdel kralı Rakóczi yerine oğlu Erdel hâkimi ve kendisi Leh üzerine, kral olmak sevdasıyla" Lehistan'a saldırmış; Leh kralı bunun üzerine pâdişaha başvurmuş, pâdişahın emriyle Kırım hanı onun üzerine yürüyerek cezalandırmıştı. Rakóczi, isyan ederek fesada devam etmişti. Pâdişah, "Otag-i hümâyûn'unu" (Edirne'de) kurmuş; veziriâzam Köprülü Mehmed Paşa'yı *serdâr* atamıştı.

Celâlî Abaza Hasan Paşa'nın Anadolu'da ayaklandığı haberi üzerine ona karşı Murtaza Paşa gönderildi (s. 122-124). Bu arada savaşsız –*bi-cenk ü cidâl*– Yanova fethi haberi Edirne'ye erişti. Abdurrahman Abdi'nin vekâyinâmesi, Köprülü'nün sultana gönder-

diği *telhîsi* vermektedir.[11] Telhîse göre, "Erdel vilâyetinin üç millet a'yânı" (*Erdel Soylular Meclisi*) temsilcileri ile "Memleketin vekili ve *bânı* olan Barçkay Akoş orduya gelip" Budin paşası ile görüşme sonucunda şu karara varıldı: "Erdel hükümeti Rakoçi'den alınmış olmakla beraber" yine üzerinde kalması şüphesi üzerine Erdel halkı arasında anlaşmazlık çıktı. Bâb-i Âlî'de büyük bir meşveret meclisi toplandı; durum tartışıldı, Barçkay, yılda 15.000 altın haracı ödemesi ve savaş tazminatı olarak 40.000 altın vermeyi kabul ettiğinden Erdel beyi olarak tanındı. Aynı zamanda haksızlıkla Erdel kralı eline geçmiş olan Sebeş ve Lugoş'daki iki kale ve etraf köyleri Osmanlılara teslim olunacaktı. Barçkay, bu koşulları kabul ettiğinden "cümlenin ittifakı" ile Erdel hükümetine atandı. Budin Valisi Kenan Paşa ile Barçkay arasında görüşme zabıtları vekâyinâmede ayrıca verilmiştir.[12]

Abaza Hasan İsyanı

Köprülü, Erdel seferi için Edirne'de orduyu düzenlerken Anadolu'da Abaza Hasan öncülüğünde büyük isyan haberi geldi.[13] Eski Celâlî sergerdelerinden Abaza Hasan, Köprülü'nün Erdel seferi davetine gelmedi. Edirne'ye sefer için gelen zorbalar da korku içindeydiler, sabıkası olanlar birer birer kaçıp Abaza'nın yanına gidiyorlardı. Anadolu'dakiler de onlara katıldı; Konya Ovası'nda toplandılar. Azledilmiş on beş kadar vali de onlara katıldı; toplantı büyüdü; kuvvetleri 30.000'i aştı. Köprülü, serdâr olarak Erdel'e sefere çıkıldığını bildirmekte, gelmeleri için kendilerini teşvik etmekteydi. Abaza yanında toplananlardan eser görünmedi. Sonunda Köprülü, ordu başında Erdel'e düşmana karşı hareket etti (9 Haziran 1658). Abaza Hasan Paşa nihayet etrafında toplananlarla Edirne'ye geldi; aralarında yapılan toplantıda uzun uzadıya konuşmadan sonra şu karara vardılar: Veziriâzam, Girit seferine gitmediğimizi ileri sürerek şimdi ayağına gelmiş olan bizleri kılıçtan geçirmek için bir tuzak kurmuştur.

Bu gibilerle Anadolu'da âsî paşalar yanına toplanmış olan sekban-sarıca bölükleri köyleri kasabaları yağma ile harap etmekte,

vali ve kadılar makamlarını rüşvetle aldıklarından onlar da yağmaya ortak olmaktaydı. Yağmacılar merkezdeki efendilerinin korumasına sığınır, o efendilere yağma malından armağanlar gelip zalimlere de beratları gönderilir, onlar da zulüm ve yağmaya devam ederlerdi. Reâya topraklarından kaçıp gitmekten başka çare bulamıyordu. Zorbalar, başka taraflarda zengin biri hakkında haber alınca hemen 400, 500 sekban-sarıca gönderip bir suç uydurup evini barkını yağma ederlerdi. Pâdişah tarafından sefer için emir giderse, etraflarına topladıkları eşkıya ile hareket ederlerdi.

Köprülü, Boğaz seferi sonrasında Erdel seferi için Anadolu'da sekban-sarıca başındaki merkeze karşı gelen zorbaları Edirne'de ordugâha çağırdı. Tunca ırmağı kıyıları, bu çeşit zorbalarla dolup taştı. Aralarından Tayyâr-zâde Vezir Ahmed Paşa şu tavsiyede bulundu: Aramızdaki vezir ve hanedan erbabı pâdişaha arz edelim, beni Köprülü yerine veziriâzamlığa getirsin, nereye hareket etmemizi isterse oraya hareket ederiz. Köprülü'den kuşku duymaktayız, o bu makamda kaldıkça adım atmayız. Paşanın bu önerisini kabullenip aralarında yemin ettiler.

O sırada pâdişahtan bir hatt-i hümâyûn geldi, gelenleri ihmal ile suçluyor, bir an önce Köprülü yanına hareket etmeleri emrediliyordu. Abaza ve yanındakiler pâdişah emrine uyacaklarını bildirdiler, ancak Köprülü yanına gitmek söz konusu değildi, çünkü "Köprülü iktidara geldiğinden beri binlerce yeniçeri ve sipahiyi, beyleri vezirleri katletmiştir, her birimiz can korkusu içindeyiz, veziriâzamlık başka birine verilmedikçe o tarafa hareket etmemiz imkânsızdır" dediler. Pâdişah, buna razı olmazsa isyanda devam ederiz, demek cüretinde bulundular. Pâdişaha ve merkezdeki idarecilere kararlarını mektuplarla bildirdiler. Pâdişah (Turhan Sultan) bu yanıtı alınca, sefere katılmalarından vazgeçildi, Bagdad muhafazasına gitmeleri emrolundu.

Hatt-i hümâyûnu alanlar toptan isyana devam edeceklerini, Köprülü azledilmedikçe hiçbir tarafa gitmeyeceklerini bildirdiler ve pâdişahtan 15 gün içinde yanıt beklediklerini bildirdiler. Bu, pâdişaha karşı açıkça isyandı; akabinde etrafı yakıp yıkıp yağma ederek Bursa tarafına hareket ettiler. Bursa'nın yağma edilmesin-

den korkan Saray, İstanbul'da Köprülü yerine duran Kaymakam Sarı Ken'an Paşa'yı Bursa tarafına gönderdi; yerine kaymakamlığa Vâlide Turhan Sultan kethüdası Ali Ağa vezâretle atandı. İsyancılar, Bursalı âyandan bazı kimseleri İstanbul'a gönderdiler. Pâdişah (Saray), zorbaları "Pâdişah-i İslâm'a isyan" suçu ile suçlayıp Bagdad'a hareket etmeleri emrini tekrarladı. Dinlemezlerse, hepsini kılıçtan geçirmekle tehdit etti.

İsyancılar, Köprülü'nün azlinde ayak direDiler, isyana devam edeceklerini bildirdiler. İsyan haberi bildirildiğinde Köprülü yeniçeri ve sipahi ağalarını toplantıya çağırdı, verilen karar gereği her asker ocağından bir adam seçilip Abaza Hasan yanındaki kul taifesine (yeniçeri ve sipahilere) gönderdiler ve "ehl-i îmân ve İslâm iseniz bu tarafa gelesiniz ve Erdel'e gazâ seferine katılasınız" dendi. Gelmezseniz sefer sonunda kılıçtan geçirileceksiniz, diye ilâve olundu.

Bu sert kararı öğrenen Abaza Hasan, bundan sonra "Rumeli onların Anadolu bizim" diye eski bir tehdidi tekrarladı (bu öneri, ilk kez Bursa'ya hâkim olan Cem Sultan tarafından ortaya atılmıştı) ve Bursa civarındaki eyâlet ve sancaklara valiler atamaya ve "Pâdişah-i âlemi irşâd ve vükelâsını te'dib" için, "buyruldu"lar göndermeye, para toplamaya başladılar. Bu küstahlık karşısında Saray, üzerlerine asker gönderip yola getirme kararı aldı. Şeyhülislâm, "Kâfirlerle gazâya emredildiği halde isyan edenler kâfirden kötüdür" anlamında bir fetvâ çıkardı. Bu fetvâ ve emir, tüm Müslüman halkı isyancılara karşı harekete çağıran fermân, bir *nefîr-i 'âm*, yani tüm Müslüman halkın ayaklanıp karşı durması ilanıydı. Anadolu'da Bagdad'dan Murtaza Paşa serasker atandı; "Umûmen Kürdistan beğleri, Diyarbakır ve Erzurum askeri", İçil askeri kendisinin komutası altına verilip âsîlere karşı hareket etmesi emredildi. Pâdişah, Köprülü tarafını tutmakta kararlıydı.

Aslında devlet erkânı, Köprülü'nün bir gün kendilerini kılıç altına göndermesinden o kadar korku içindeydilerdi ki, Abaza Hasan direnişinin bir sonuç vermesini gönülden istiyorlardı.[14] Pâdişahtan (Turhan Sultan) korkularından Köprülü aleyhinde bir kelime edemiyorlardı. Abaza'ya karşı gönderilen Ken'an Paşa, ona

yardım malzemesi gönderiyor, onunla mektuplaşıyordu. Bursa halkı ise onun gibi düşünmüyor, yağmadan korkuyordu. Ken'an Paşa sonunda, yanındaki askerle gidip Abaza ile birleşti.

Abaza'nın büsbütün güçlenmesi haberi Saray'ca öğrenildiğinde İstanbul'u korumak için geniş askerî önlemler alındı. Yollar kesilmiş, Bursa'ya bağlı sahil kasabaları ve köy halkı İstanbul'a göç etmeye başlamıştı. Bu anarşiye neden olan Köprülü aleyhinde dedikodu çoğaldı. "Ekser halk, veziriâzamı istiskâl edip Abaza Hasan'ın galebesini isterlerdi."[15] İstanbul'da vâizler ve tarikat şeyhleri, Abaza'yı "müceddid-i dîn" diye propagandasını yapmakta, "şehr-i İstanbul" dedikoduyla çalkalanmaktaydı. Abaza, sonunda Köprülü'yü mutlak bertaraf edecek, deniyordu. Köprülü'den huzursuz olan rical-i devlet ve halk bu haberlere sevinmekteydiler. Fakat pâdişah, Köprülü'ye "ziyâde muhabbetleri" olduğundan, gizlice kendisine "halkın çoğu eşkıya tarafına geçmek üzeredir", Erdel'de kale fethini bırakıp bir gün önce gelesin, diyordu.

Köprülü Anadolu'da Toplanan Karşıtlarını Saf Dışı Eder[16]

Acele pâyitahta çağırılan Köprülü, Yanova önünden 20 günde gelip Edirne'de pâdişah huzuruna çıktı. Yanova kalesi fethedilmiş, Erdel'de yeni önlemler alınmıştı. Anadolu'da isyanı bastırmak için olağanüstü ayak dîvânı toplandı. Abaza Hasan'a karşı sefer kararı alındı. Âsîlere katılmış olan yeniçeri ve sipahilerden geri gelenlerin suçu affolundu. Şeyhülislâm Bolevî Mustafa'nın Abaza'ya karşı verdiği fetvâ okundu. Pâdişah huzurundakiler sadakat yemini verdiler. " 'Ahd ü mîsakları tahrîr ve hüccet olundu."[17]

Bu arada zorbaların Köprülü azledilmedikçe isyan son bulmaz iddiası, darussaâde ağasına mektupla bildirilmişti. Köprülü mektubu getireni yakalayıp idam etti; Kâğıthâne düzlüğünde Otag-i Hümâyûn kurulup resmen sefer ilân edilmiş oldu.

Âsîlere karşı hareket etmeden önce kış ortasında Kâğıthâne'de, yeniçeri ve sipahilere ulûfe dağıtıldı. Hazır bulunmayanların ulûfeleri defterden silindi. Pâdişah ordu ile Üsküdar'a geldi. Ana-

dolu'ya hareketten önce yeni atamalar yapıldı. Ankara eyâletine güvenilir biri getirildi. Yollar âsîlerin kontrolü altındaydı. Yeni valiler eyâletlerine gidemediler. Abaza, Anadolu eyâlet merkezi Kütahya'yı ele geçirmiş ve bir saldırıya karşı savunma önlemleri almıştı, âsîlere karşı gönderilen kuvvetler şehre giremediler.

Abaza Hasan, İnegöl ovasında yerleşmişti, kendine bağlı kuvvetlerin orada kendisine katılmalarını istedi. Pâdişahın atadığı Ankara sancakbeyi şehri âsîler elinden almayı başarmıştı. Abaza'ya karşı *nefîr-i 'âm* ilân edildiğinden, Halep halkı da Abaza kuvvetlerini şehirden attı. Köprülü'nün Erdel'den İstanbul'a döndüğü haberi yayıldı. Bu arada Abaza kuvvetleri Anadolu Valisi Ali Paşa üzerine İznik civarında baskın yaptı.

Abaza Hasan Üsküdar'da toplanan pâdişah askeri üzerine baskın hazırlığındaydı. Abaza yanındaki 7000 kapıkulu sipahisi ulûfelerini almak bahanesiyle bölük bölük Üsküdar'a gelecek, sonra birden Köprülü'nün otağını basarak kendisini katledeceklerdi. Köprülü'nün sipahiler arasında casusları vardı, komployu haber verdiler. Köprülü maaş defterlerini getirtip Abaza yanındaki 7000 sipahinin adlarını sildi. Abaza yanındaki sipahiler *Celâlî* (eşkıya) ilân edildi ve katledilmeleri için sadık valilere haber gönderildi. Üsküdar'a ulûfe için gelmiş olan 1000 kadar sipahi katledildi. İstanbul'da Sipahi Ocağı'ndakiler bu kıyım üzerine Köprülü'ye karşı düşmanca tavır aldılar. Köprülü'yü düşman gördüler ve Abaza'ya karşı orduya katılma emrine karşı çıktılar. Sipahilerin rakibi yeniçeri ise, Köprülü'nün güvenini temsil ediyordu. Köprülü, 5000 yeniçeriyi gemilerle İzmit'i muhafazaya gönderdi. Sipahi karşıtlığını gören Köprülü Abaza'ya karşı gitmekten vazgeçti. İşi serdâr atanan Murtaza Paşa'ya bıraktı.

Murtaza Paşa, Ankara merkezinde Anadolu askerlerini toplamaya çalıştı. Yanına gelenler Köprülü'ye komplo kuruyorlardı, savaşta zorbaların yanına geçeceklerini bildirdiler. Serdâr Murtaza Paşa bunu öğrendi, komplocuları idam etti ve Abaza kuvvetlerine karşı hareket etti. Abaza Konya'ya, sonra Ilgın'a çekildi, arkasından Murtaza Paşa onu kovalıyordu. Ordu Ilgın'a geldiğinde düşmanın baskın taktiğinden habersizdi. Abaza esas kuvvetlerini

pusuya gizlemişti. Murtaza Paşa, Abaza harekete geçmeden baskın yapmak için geceleyin yürüyüş yaptı ve sabahın ilk saatinde muharebe yerine erişti. Abaza tepelerde pusuda gizlenen kuvvetlerini harekete geçirdi, serdârın yorgun askeri üzerine her taraftan hücum başladı, hareket halinde dağınık serdâr kuvvetleri kaçtı. Zayiat 8000'i aşmakta idi. Tüm ağırlıkları düşman ele geçirdi. Serdâr Murtaza Paşa kaçıp Afyon Karahisar'a sığındı.

Köprülü bozgunu öğrendi, Murtaza Paşa'nın da yavaş hareketi dolayısıyla ondan şüpheye düştü ve yeni birini, Kapudân Vezir Ali Paşa'yı serdâr yapmayı düşündü, sonra Murtaza Paşa'nın suçsuzluğunu öğrenip yerinde bıraktı.

Kışın harekâta son verildi. Pâdişahın saray halkıyla Üsküdar Sarayı'na gitmesinden Köprülü düşmanları memnun oldular; Köprülü, âsîlere karşı hazırlık yapılmasını istediğinden pâdişahın İstanbul'a dönmesini istemişti, pâdişah döndü. Abaza Hasan, Serdâr Murtaza Paşa yanındaki casusları yoluyla hazırlıklardan haber alıyordu. Anadolu'da Köprülü'ye bağlı valiler, Anadolu, Sivas, Karaman beylerbeyleri askerleriyle Karahisar'da Serdâr Murtaza Paşa yanında toplandılar.

Abaza Hasan Ayıntab'da yerleşmiş, baharda karşılaşma için hazırlık yapıyordu. Serdâr Paşa Halep'e geldi ve beylerbeyilerin askerleriyle harekete geçmeleri emrini gönderdi. Köprülü tüm ülkede Abaza'ya karşı *nefir-i 'âm* ilân etmiş, halkı ona karşı harekete geçmeye çağırmıştı. İki taraf topyekûn bir karşılaşma için hazırlanmıştı. *Nefîr-i 'âm*'ı işiten reâya buldukları yerde Abaza'nın adamlarını yakalayıp idam ediyordu. Abaza, kuvvetlerine zahire bulmakta güç duruma düştü.

Serdâr Murtaza Paşa, casuslarıyla sekban-sarıcalar arasında propagandaya, onları Abaza'dan ayırmaya çalışıyordu. Zahire toplamakta güçlük çeken Abaza ordusunda sesler yükselmeye başladı. Sekban-sarıcaların bölükbaşı Abaza'ya gelip baharda pâdişah kuvvetleri birden harekâta başlayınca karşı koymanın güçlüğünden söz etti, teslim tavsiyesinde bulundu. Şu plânı sundu: Abaza Halep'te Serdâr Murtaza Paşa yanına gidip pâdişahın affına sığınmayı isteyecekti, Halep'e girince bir gece baskını yapıp Halep kalesini ele geçireceklerdi.

Abaza bu plana inandı. Öte yandan Murtaza Paşa Abaza'nın askeri başbuğlarına mektuplar gönderip vaatlerde bulunarak Abaza'yı terk etmelerini tavsiye etmekteydi. Yanındaki din adamları Ayıntab müftüsü ve Kilis kadısı da Abaza'ya pâdişahın affına sığınma tavsiyesinde bulundular; Abaza alınan önlemlere inanıp Halep'e gitmeye karar verdi, Halep'e gitti. Kendisini iyi karşılayıp Halep Sarayı'na yerleştirdiler, pâdişah yanında affı için dilekte bulunacaklarına inandırdılar. Adamlarını paşa konaklarında misafir ettiler. Komplo tamamdı. Abaza'yı ve misafir edilen âsîleri katlettiler (31 kişi); kesik başları, "içine saman doldurulup yaftaları alınlarına yapıştırılıp" İstanbul'a yola çıkarıldı.

Murtaza Paşa'ya pâdişah kendi el yazısıyla hayır duasını, kılıç kaftan gönderdi (Şubat 1659). Gelen kelleler 'Arz-Odası önünde pâdişaha gösterildi, cümle saray halkı seyretti. İdam edilenler arasında beş paşa vardı. Hepsi Köprülü düşmanı vezir paşalardı. Bunlardan vezir Topal Ken'an Paşa pâdişah musahibi, pâdişah damadı olmuştu. Anadolu'da "cümle sarıca ve sekban katl-i 'âm olunmak için" valilere hatt-i hümâyûnlar gönderildi. Pâdişah otoritesini temsil eden *sâhibü's-seyf* Köprülü Mehmed Paşa, Anadolu'da sekban-sarıca askerine dayanan âsî paşaları böylece bertaraf etmiş oldu. Tuzağa düşürülüp öldürülen 31 başbuğdan başka, âsîlerden yıl boyunca yakalanıp pâdişah önünde idam edilenlerin sayısı birkaç bin kişiyi buldu. Müverrih Vecihî o zaman Köprülü için şu mısrayı yazdı:

Hak budur eyledi islâh-i mizâc-i 'âlemi,
Çu cevher-i tîg-i cihangîr-i veziriâzam

Zafer, bir bakıma Anadolu sekban-sarıcalarına karşı merkezî hükümetin zaferi idi.

Köprülü ve Yeniçeriler

Öte yandan devlete sahip çıkan yeniçerileri yola getirmek Köprülü tarafından çoktan düşünülüyordu, fakat Venedik savaşı, Erdel sorunu ve Abaza Hasan isyanı buna vakit bırakmamıştı.

Şam'da nöbetçi yeniçeri takımının zorbalıkları üzerine Köprülü sert önlemler almayı gerekli gördü. Eski Osmanlı âdeti üzere Bağdad, Kahire, Şam gibi önemli şehirlere *nöbetçi* adıyla 500, 1000, 1500 kişilik yeniçeri garnizonları yerleştirilirdi.

Şam'a yeniçeri gönderilmesi bir zamandır ihmal olunmuş, yerlilerden *yerli kulu* adıyla toplanan muhafız askeri başına İstanbul'dan bir yeniçeri ağası gönderilmekle yetinilmişti. Mevâcibleri Şam hazînesinden ödenirdi. Bu grup zamanla güçlenmiş, kendi başına hareket etmeye başlamıştı. İstanbul'dan emir olunca hizmetleri zorla kendi üzerlerine almışlar, Şam gelirlerine el koymuşlardı. İsteklerine karşı gelmek valilerce imkânsız hale gelmiş, olay çıkarmamak için ister istemez duruma müdahale edilememiş, zorbalıkları günden güne artmış, "istedikleri gibi atıp tutmakta idiler".[18]

Abaza Hasan bertaraf edildikten sonra Köprülü durumu düzeltmek için harekete geçti. İstanbul'dan "beş oda nöbetçi yeniçeri" gönderilip zorba Tayyar-zâde'ye bağlı olanlar kulluk defterinden çıkarıldı. Emre karşı gelenlerin katledilmeleri bildirildi. Yeniçeri odaları şehre girince karşı gelemeyip dağılıp gitmişlerdi. Yakalanan yüzden fazlası kılıçtan geçirilmiş, şehir zorbalardan temizlenmiştir.

Anadolu'da Büyük Teftiş

Turhan Vâlide Sultan hazretleri, tüm devlet erkânı, pâdişahı Anadolu'da teftiş için yolcu etmek üzere Üsküdar'a geldiler. Genç pâdişah alayla Bursa'ya girdi.[19] İsmail Paşa'ya Üsküdar'dan Arabistan'a kadar tüm vilâyetleri teftiş görevi verildi. Abaza Hasan isyanında kendisiyle işbirliği yapmış olan askerler, yeniçeri, sipahi, çavuş, subaşılar ve ilmiyeden müderris, kadı, seyyid kim varsa yakalayıp aman vermeden haklarından gelmesi (idamları) emrolundu. Askerî sınıftan olduklarını iddia edenleri reâya toplumuna iade edecek, sahte seyyidlik (peygamber ailesinden geldiklerini) iddia edenlerin seyyidlik sembolleri alınacak, reâyadan silâhları alınıp cebehaneye gönderilecekti. Bu genel teftişte Vâlide Turhan

Sultan'ın hâslarına dokunulmaması özellikle tembih edildi. Vâlide'nin hatırını kırmamaya Köprülü dikkat ediyordu.

Müfettiş Paşa'nın arkasından Köprülü, ordunun başında hareket etti. Müfettiş Paşa verilen talimata göre dikkatle teftiş işine girişti. Teftişte vergi muafiyeti için binlerce kişinin hileleri ortaya çıkmıştır. Abaza Hasan ile işbirliği yapmış kim varsa tutuklandı, asker sınıfından ise temsilcisine verilip boğduruluyor, kesik başları İstanbul'a gönderiliyordu. Paşanın huzuruna getirilenler sağ çıkamazdı. O tarihlerde her vilâyette yeniçeri, sipahi ya da *levendlik*'le geçinen veya müderrislik, medrese talebeliği veya seyyidlik iddiasında bulunarak vergiden kaçan büyük bir kalabalık vardı. Bu gibiler, kendi hizmetlerindeki köylüler için vergi muafiyeti sağlamış bulunuyordu. Bunlar kendisini yeniçeri, sipahi, seyyid veya kadı ailesinden göstererek vergi vermezdi. Teftişte doğrular mahkeme siciline kaydedilip kalanı vergi ödeyen reâya arasına konuldu. Ereğli kasabasında yeşil sarıkla seyyidlik iddiasında bulunan 2000 kişi ortaya çıkarıldı.

Fakat sıkı teftişte haksız yere birçok kişi katle uğradı, ancak sonunda "eşkiyâ ve taslakcıların" çoğu temizlendi. Teftiş Anadolu'da merkeze, Köprülü'ye karşı olanların ve vergi kaçakçılarının kimler olduğunu gösterdi. Müfettiş Paşa'nın reâyadan topladığı ve cebehaneye gönderdiği tüfeklerin sayısı 80.000 olarak tespit olunmuştur. Alınan her tüfek için beş guruş (râyic 400 akça) ödeniyordu.

Mısır'da Yerel Hanedanlar: Circa Beyi Çerkes Mehmed İsyanı (1658)

Köprülü iktidara gelmeden önce İstanbul'da otorite boşluğu ve kargaşa döneminde, uzak eyâletlerde ve haracgüzâr voyvodalıklarda yerel kuvvetlerin harekete geçip otoriteyi ele geçirdikleri bir gerçekti. Köprülü, Halep'te yerli zorbaları bertaraf ettiği gibi özerk eyâlet Mısır'da da yerli güçlere karşı harekete geçme gereğine inandı.

Mısır'da Ahmed Paşa İsyanı'ndan (1524) sonra Veziriâzam İbrahim Paşa, yanına kanun yapan Nişancı Celâlzâde Mustafa'yı

alıp Mısır'a gitmişti. Celâlzâde, Mısır idaresini özerk bir eyâlet olarak düzenleyen ünlü kânunnâmeyi yazdı.[20]

On yedinci yüzyıla gelindiğinde Mısır, idarede temelli bir değişime uğramış, yönetim yerel güçler arasında bir rekabet konusu olmuştur.[21]

I. Selim (h. 1512-1520) fethin ardından barış isteyen eski idare sınıfından Memlûkleri affetmiş, idarede onlara yer vermiştir. Eski Memlûk emirleri, yeni idareciler yanında sancakbeyi unvanıyla idareye katıldılar. İdarede I. Süleyman (h. 1520-1566) döneminde merkezin kontrolünü güçlendirmek için önlemler alınmış, beyliğe Osmanlı müteferrika ve çavuşlar getirilmiş, 17. yüzyıl başlarında çeşitli kökenden kimseler idarede yer almıştır. Kafkas kökenli köleler, Bosnalı devşirmeler, Anadolulu kişiler ve yerliler müteferrika ve çavuş kökenlileriyle rekabete başlamışlardır.[22]

Rekabet sonucu iki fırka, *Fikarî* ve *Kasımî* ortaya çıkmıştır. On yedinci yüzyılda yerli askerî gruplar gerçek iktidarı ellerine geçirmiş; Osmanlı valileri karşısında gerçek otoriteyi temsil eder olmuşlardır. Fikarî hizbiyle Kasımî hizbi arasındaki mücadele devam etmekteydi.[23]

Anadolu'da Abaza Hasan İsyanı (1658) sırasında Mısır'da kontrolün zayıflığından yararlanan Mısır beylerinden Circa Beyi Çerkes Mehmed "Mısır'ı zabtetmek" sevdasıyla 10.000 adamıyla Kahire üzerine yürümüştü.[24] Askerlere ulûfelerini artırma vaadinde bulunduğu gibi, beylerin ve Dîvân'dakilerin terfi ve salyânelerini artıracağını söyleyip kendi tarafına çekmeyi başardı. Mısır valisi olan Şâh Gâzî Paşa Kahire kalesini teslim etti. Vali Paşa devlete sadık beyleri ve ileri gelenleri müşavere için toplantıya çağırdı. "Beyler, biz Haremeyn koruyucusu İslâm pâdişahına karşı isyan etmeyiz, kaledeki toplar çıkarılsın, her tarafa ilân olunsun ki şehri topa tutacaklarıdır" dedi.

Vali Şâh Gâzî, şehri topa tutma tedbiri sonuç vermezse, kaledeki süvari ve yaya askerini harekete geçirmeyi ileri sürdü. Kahire'de beyler ve ileri gelenlerin büyük bölümü kalede idi, gelip paşa ile beraber hareket edeceklerini bildirdiler. Bu hazırlık karşısında âsî Çerkes Mehmed, Circa'ya çekildi ve Arabları yanına toplamaya

başladı. İsyan haberi İstanbul'a gelince, valiye ve Mısır beylerine pâdişah tarafından direnmeleri emri gönderildi. Çerkes Mehmed topladığı 30.000 askerle dönüp Kahire önüne geldi. Vali Paşa *nefîr-i 'âm* ilânıyla âsîye karşı direnmeye karar verdi ve Çerkes Mehmed'i azledip yerine Mısır beylerinden Ahmed Bey'i atadı. Çerkes Mehmed üzerine 5000 kişilik düzenli askerle Hac Emîri Kıtas Bey yetişip savaşa katıldı; bozguna uğrayan Çerkes Mehmed ele geçirildi; âsînin kesik başı İstanbul'a gönderildi. Çerkes Mehmed, Circa'da kendi adına hutbe okutup sultanlık iddiasında bulunmuştu.

Çerkes Mehmed'in *kâşif* (vali) bulunduğu Yukarı-Mısır'daki Circa vilâyeti vergileri, İstanbul'dan atanan bir *emîn* eliyle toplanırdı.[25] Sonraları, 17. yüzyılda iltizama verilmeye başlandı. Vali hazînesine ödenen bir meblağ karşılığında asker başbuğları ve ulemâdan kimseler iltizamı üzerlerine alırlardı. Genelde Osmanlı vilâyetlerinde iltizam sistemi 17. yüzyılda yerel büyüklerin devlet gelirlerini kontrolleri altına almalarına, âyan sınıfının gelişmesine yol açmıştır. Mısır'da da aynı gelişmeyi tespit etmekteyiz. Böylece, beyler vergi toplamada sistem dışında kalmışlardır; yerel hanedanlar mültezim olarak kontrollerini artırmışlardır.[26] Vergi iltizamı yerli hanedanlar arasında rekabet konusu idi. İltizam, Circa'da ortaya çıkan rekabet ve çekişmelerin başlıca konusu idi.[27]

On yedinci-on sekizinci yüzyıllarda Mısır'daki gelişmelerin, ülkenin öbür eyâletlerindeki gelişmelerden, âyan rejiminin güç kazanmasından farklı olmadığı ileri sürülebilir. 1658 Çerkes Mehmed Bey olayı iltizamları kontrol sorunuyla ilişkili olmalıdır.

Anadolu'da Âsî Paşaların Ortadan Kaldırılması

Antalya Valisi Mustafa Paşa uzun süredir "tegallüben", kendi başına Antalya kalesine sığınmış, Abaza Hasan İsyanı akabinde vali atanan Ahmed Paşa'ya karşı gelmiş, isyan yoluna sapmıştı. Anadolu beylerbeyi onun üzerine gönderildi. Kapudân Paşa, Venedik kontrolünden kurtulup denizden Antalya üzerine geldi, kale kuşatıldı. Savaş ve yağmadan korkan şehir halkı Mustafa Paşa'yı Kapudân Paşa ile görüştürme vaadi aldılar. Kapudân Paşa'nın

baştardasına (amiral gemisi) maiyetiyle çıkan Mustafa Paşa ve adamları kılıçtan geçirildi, hazînesine (10 milyon akçadan ziyade) pâdişah için el kondu.

Köprülü Mehmed Paşa'nın Ölümü, Karakteri, Başarıları

Köprülü Mehmed Paşa çoktan beri çektiği hastalıktan kurtulamayarak 31 Ekim 1661 gecesi vefat etti. Pâdişah, hemen oğlu vezir Fazıl Ahmed Paşa'yı huzuruna çağırıp veziriâzamlığa getirdi.[28]

Köprülü Mehmed Paşa'nın biyografisi çağdaş vakânüvîste kısaca şöyledir: Arnavut asıllı olup ilkin IV. Murad döneminde pâdişah aşhanesinde hizmet görürken Hâs-oda'dan Hüsrev Ağa tavsiyesi ile saray iç-odalarının bulunduğu Büyük-oda'ya alındı. Sonra hazîne oğlanları arasına verildi. "Hod-bin ve hod-rey olup serkeşliği nedeniyle" ağalarının huzurunu kaçırdı. Bîrun'da sipahi bölüğüne çıkarıldı. Bir ara Yeniçeri Ağası Hüsrev hizmetine alındı. Ağa, veziriâzam olduktan sonra onun hazinedârlığı hizmetinde bulundu. Onun idamı üzerine bazı voyvodalıklarda, paşalar adına gelirleri toplama görevini yürüttü. Hazîne hizmeti dolayısıyla mâliye hakkında bilgi sahibi oldu. İhtisâb ağalığı (çarşı pazar kontrolü), tophane nazırlığı, sipahiler ağalığı ve cebeci-başılık gibi önemli mevkilere atandı. I. İbrahim döneminde ıslahatçı Arnavut veziriâzam Kara Mustafa zamanında sarayda kapucular kethüdalığı görevine getirildi. Kara Mustafa'nın idamı üzerine Trabzon eyâleti paşalığına sürgün edildi. Oradan azledilince emekli olarak Köprülü kasabasında yerleşti. Bir ara haremden yedinci hasekinin Şam eyâleti gelirini toplama hizmetine alındı. Varvar Ali Paşa tarafından esir edildi (1647). İdamını beklerken İbşir Mustafa tarafından kurtarıldı. Yakın adamları himayesinde kubbe vezirliğine getirilmişken Küstendil sancakbeyliğiyle sürgün edildi. Bir müddet bazı *çürük* mevkilerde bulundu. Ölümünden sonra hakkında yazılanlar düşmanlarının nefretini yansıtır.

Ölümünde, Fazıl Ahmed Paşa ile pâdişah huzurunda Şeyhülislâm Mehmed Efendi şu itirafta bulunmuş:[29] "Öldüğü eyi oldu,

zira nâhak yere çok kan dökmüştü" demiş. Fazıl Ahmed: "Her kimi katl etti ise cümle senin fetvânla katl etmiştir" deyince, Mehmed Efendi, "Şerrinden korkardım, onun için fetvâ verdim" deyince, Köprülü oğlu, "Sen Allah'tan korkmayıp mahlûktan korkmak ilm u diyanete lâyık mıdır?" karşılığını vermiş. Pâdişah, Fazıl Ahmed'i haklı bulup kendisinden yeni şeyhülislâmı teklif etmesini istemiş. Rumeli Kadıaskeri Minkarîzâde Yahya Efendi bu makama atanmış.

Genç pâdişah IV. Mehmed, veziriâzamdan başka bir kimsenin "umûr-i devlete ve ahvâl-i memlekete müteallik kelâmına aslâ müsaade" etmezdi. Şeyhülislâm Bolevî Mustafa'nın Köprülü aleyhinde gizli tezkiresini geri gönderdi. "Tasarruf-i saltanat-i aliyyelerinde kemâl mertebe müstakil idiler." Bolevî'nin tezkiresini Köprülü'ye verdi ve müftinin azline fermân çıkardı.[30]

Nâimâ'nın izlediği bir vekâyinâmeye göre; "Paşa-yi mezbûr zâlim, cebbâr, hodbin ve hôd-rey, bî-rahm ve nâ-hak ve hûn-rîz; sinni seksen altıya balig olmuş bir dişlenk koca idi." Padişâh-i sagîr [i oyalayıp] Rumeli ve Anadolu'da hak ve nâ-hak katlettiği vüzerâ ve mîrmîran ve ümerâ ve ehalî-i vilâyet ve mütemevvil [mal sahibi] kimselerin mal ve mülklerini tamamen eline geçirip akarât ve "zu'munca hayratlar ile" ülkeyi abâdan eyledi. Ülkede hâkim ve askerî sınıfta saray ve ad sahibi kimse bırakmayıp "kol ve kanadın kırdı." Geride kalanlarda da güç kalmayıp "Devlet-i 'Aliyye'nin yıkılıp berbâd ve zebûn olmasına", düşmanla uğraşacak tedbir sahiplerini ortadan kaldırıp "kâfire mağlûb olunmasına" sebep oldu.

Köprülü Mehmed Paşa sadârette kendisine rakip olabilecek *Dâmâd-i Pâdişahî* Fazlı Paşa'yı ve Girit serdârı ve sadârete nâmzed nâmdâr Deli Hüseyin Paşa'yı birtakım oyunlarla suçlu duruma düşürüp idam ettirmiştir. Bu idamları kamuoyu haksız bulmuştur.

Vakânüvîs, hemen arkasından Abaza Hasan isyanını bastıran Murtaza Paşa'nın nasıl haksız yere katledildiğini ekler.[31]

Aslında, Köprülü Mehmed 1656'dan beri devleti, içinde bulunduğu anarşiden ve tehlikelerden kurtarmak için pâdişahın mutlak

otoritesini kullanabilen bir *sâhibü's-seyf*'in gelmesini özleyenlerin beklentilerine cevap vermekteydi. Köprülü her şeyden önce, devleti kargaşaya sürükleyen Harem'in müdahalelerinden de, vâlide sultan veya yeniçeriyi kullanarak devlet otoritesini üstlenen, rüşvet peşinde koşan politikacıların elinden de kurtardı. Köprülü, rüşvet kabul etmeyen biri olarak tanınmıştır. Devlet idaresini, Saray'dan "Bâb-i Âlî'ye", Paşa Kapısı'na taşıdı ve IV. Murad'dan beri (ö. 1640) kaybolan, Osmanlı Devleti'ne özgü tek mutlak otoriteyi, *sâhibü'l seyf* sıfatıyla yeniden kurdu.

Harem'in ve genç pâdişahın tam desteğiyle, Köprülü Mehmed veziriâzamlığı babadan oğula nakledebilmiştir.

Köprülü, mutlak devlet otoritesini vâlide sultana ve pâdişaha yeminle kabul ettirmiş ve devamlı destek görmüştür. IV. Mehmed 17 yaşında çocukluktan çıkmış, pâdişah sıfatıyla Köprülü'ye tam bir güvenle bağlı kalmış, kendini masraflı ve eğlenceli sürek avlarına vermiştir. Köprülü'nün bu mutlak otoriteyi, kişisel düşmanlarını veya muhaliflerini ortadan kaldırmak için kullandığı, servetlerine el koyduğu ve bu serveti kendini kamu karşısında temize çıkarmak için hayrat sahibi olmaya dikkat ettiği, dönem kaynaklarında belirtilmiştir. Ancak Köprülü hakkında vakânüvîsin sert eleştirileri *sâhibü's-seyf*'in, amansız bir diktatörün, bir dehşet havasına neden olduğunu göstermesi bakımından kayda değer.

Nâimâ'nın Köprülü hakkında olumsuz bir kaynaktan naklettiği biyografisi, kuşkusuz tek taraflıdır. Paşaları idama götürdükten sonra servetlerini yağma ettiği doğru olamaz, çünkü bu servetlerin Hazîne'ye alınması genel bir kuraldı.

Özetle, Köprülü Mehmed Paşa, pâdişahların sorgulanmayan mutlak otoritesini devraldıktan sonra, IV. Murad gibi *tedhiş* yoluyla anarşiye son verebilmiş ve oğlunu devletin en yüksek makamına geçirebilmiş, Osmanlı tarihinde *Köprülüler Dönemi*'ni açmıştır.

Erdel Sorununun Devamı ve Bethlen Gábor Dönemi (1613-1629)

Erdel Prensi Bethlen Gábor, isteklerini Bâb-i Âlî'ye bildirmek için İstanbul'a 200 kişilik kalabalık bir elçi heyeti yolladı. Bethlen Gábor, kayser ile yaptığı antlaşmada yer alan "Erdel Prensi" unvanını kullanıyordu. Erdel elçisi İstanbul'da şu konularda konuştu:

1) Protestan cephesiyle bir savunma antlaşması yapması hususunda prensin serbest sayılması,

2) Avusturya ile Szitvatorok Antlaşması'nın yenilenmesi görüşmelerine devam edilmemesi,

3) Macaristan sınır boylarındaki Osmanlı beylerinin Peşte'de toplanıp Erdel prensi ve Budin beylerbeyinin emirlerini beklemeleri,

4) Osmanlı Devleti'ne verilen yıllık haracın kaldırılması.

İstanbul'daki yandaş elçilerin kendisini bu istekler doğrultusunda desteklemeleri gerekliydi. Müttefikler kendisine 500.000 kron mâlî yardımda bulunmayı vaat ettiler. Gábor bu koşulların Fransa kralına bildirilmesine önem verdi. Bâb-i Âlî, elçilerin desteğini alan bu istekler karşısında ihtiyatlı davrandı, zira bu istekler Erdel'i bağımsız kılıyordu. Gábor'un Protestan Birliği'ne resmen katılması söz konusu olamazdı. Gábor'un Almanya'daki Protestan prensler-

le ilişkisini sürdürmesi onaylanıyor, ama bir anlaşma ile güvence verilmesine (yani resmen müttefiklere katılmasına) gerek olmadığı bildiriliyordu.

Gábor, Protestan cepheden yardım alacağına emin olmadan kaysere karşı açıkça cephe almakta tereddüt içindeydi. *Macaristan Kralı* unvanının kendisine ait olduğu iddiasından vazgeçemiyordu. Bu sırada papa ve kaysere karşı İngiltere, Danimarka ve Hollanda Birleşik Devletleri'yle Fransa, İsveç ve Venedik arasında ittifak anlaşmasının temeli atılmış bulunuyordu, Gábor da ittifaka davet edilecekti.

Gábor, 1626'da İngiltere kralına büyük taarruz planını gizlice bildirmişti: Bâb-i Âlî ile Avusturya arasında barış antlaşmasını engellemeye çalışıyor, Osmanlı ordusunun Viyana'ya saldıracağını, Kırım hanının Lehistan ve Kazaklara karşı hareket edeceğini söylüyordu. Hatta Lehistan'a karşı Rus çarının harekete geçeceğini ilâve ediyordu. Gábor kendisi, kaysere ait Bohemya ve Silezya'ya saldırıya geçecekti. Bâb-i Âlî paşalarını, rüşvetle bu genel taarruzda müttefikler yanında harekete geçmeye iknâ edeceğini söylüyordu. Bu seferde Eflak ve Bogdan kuvvetleri kendisine katılacaktı.

Gábor planı gerçekleştirmek üzere 100.000 taler gerektiğini ilâve etse de müttefiklerden hiçbiri bu miktarı ödemeye hazır değildi. Müttefikler, Hollanda, Danimarka her biri Gábor'a 30.000 taler gönderdiler.

Başlangıçta Bâb-i Âlî, Gábor'un Protestan devletlerle birlikte hareket etmesine izin vermiş, ufak da olsa sınır kuvvetleriyle destek vaat etmişti. Avusturya temsilcileriyse İstanbul'da karşı faaliyetteydiler. O zamana kadar veziriâzam Gürcü Mehmed Paşa Gábor'un dostu ve destekçisiydi, fakat 3 Temmuz 1626'daki yeniçeri ayaklanması sırasında katlolundu. Dîvân'da Receb Paşa kayser taraftarıydı, Gábor'dan desteği çekti. Kaymakam Paşa'ya, Lehistan'a karşı savaş ilân edilsin mi sorusu ortaya atıldı, Gábor ve Protestan Birliği'ni destekleyen Dîvân üyeleri kaybettiler. Gábor'un tüm planları Dîvân'a eriştirilmişti.[1]

Bununla beraber Gábor'a, "Bâb-i Âlî'nin eski dostları" Protestan hükümdarla görüşmelere devam izni verildi, fakat kayserin itirazına neden olacak bir ifade kullanılmasından kaçınıldı.

Dîvân'da Kaymakam Paşa ve Rumeli Kadıaskeri, Gábor lehine konuşmuşlardı. Gábor, Avusturya topraklarına saldırdığı takdirde Budin paşasının müdahaleye hazır beklemesi bildirildi. Pâdişahın dostları müttefik hükümdarlar, özellikle İsveç, Danimarka krallarıyla Brandenburg elektörünün elçileri İstanbul'a davet edildiler. Bu istekler, Gábor ve İngiltere elçisinin isteğiyle ortaya atılmıştı.

Görüşmeler gösterdi ki Osmanlı hükümeti, hem Gábor hem İngiliz elçisi Thomas Roe aracılığıyla Protestan cephesiyle yakın ilişkisini, Avusturya ile barış görüşmelerinde bir koz olarak kullanma kararındaydı. Protestan cephe ile ittifaka hazır görünüyor, Gábor'a bir dereceye kadar destek veriyor, öte yandan bunu tehdit gibi kullanıp Szitvatorok Barışı'nın yenilenme görüşmelerinde en elverişli sonuçları elde etmeyi hesaplıyordu. Bâb-i Âlî böylece, doğrudan Otuz Yıl Savaşları'nda Protestan cepheye katılacak gibi görünüp barış içinde kalmayı hesaplıyordu.

İngiliz elçisi Thomas Roe[2] Kaymakam Paşa ile temasa geçip şu isteklerde bulundu: Gábor'un kayser ile anlaşması geçersiz sayılmalı, Bâb-i Âlî Avusturya ile barışın yenilenmesi görüşmelerine son vermeli, sınırdaki paşalar harekât için hazırlanmalı, Gábor'a Osmanlı himayesi sağlanıp Bâb-i Âlî'nin kararları hakkında bilgilendirilmelidir. Özetle, elçiye göre Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile barış yapması önlenmeli, Osmanlılar Gábor'la beraber harekete geçmeye hazırlanmalıydı. Roe bu yolda Venedik, Fransa ve Hollanda elçilerinin desteğini almaya çalıştı. Onlar Roe'ya katıldılar. İstanbul'da Avusturya diplomasisi de karşı faaliyete geçti: Gábor'un bazı Osmanlı vilâyetlerini ele geçirdiği ve Osmanlılara karşı harekete geçeceği Erdel, Bogdan ve Eflak'ın Gábor'la birleşip papanın onaylamasıyla bağımsız bir krallığın başına geçeceği iddia ediliyor, her bakımdan Osmanlıların Gábor'a karşı güvenini sarsacak söylentiler ortaya atılıyordu (ileride Erdel prenslerinden II. Rakóczi'nin bu projeyi benimsediğini göreceğiz). Gábor 1625 kışında, müttefiklerin Avusturya'ya karşı mücadelelerini öğrenmekle memnun olduğunu bildiriyor, fakat kesin bir taahhütte bulunmuyordu. Gábor İstanbul'a, kayserin Erdel'i imparatorluğa katma emelinde olduğunu işaretle, Protestan ittifakına bazı koşullarla ka-

tılma kararını bildirdi. Gábor Avusturya'ya karşı daima kendisini, "Seçilmiş Macaristan Kralı" olarak görmekteydi.

Bâb-i Âlî (Osmanlı Dîvân-i Hümâyûnu) Avusturya ile Szitvatorok Barış Antlaşması'nın yenilenmeye hazırlandığı bir zamanda Gábor'un barışı kundaklayabilecek isteklerini kabul edemezdi. Osmanlı Devleti'nin ağır problemlerle karşılaştığı, özellikle şahın Bagdad'ı alıp Doğu-Anadolu'yu tehdit ettiği bir zamanda batıda Avusturya'ya karşı barışı bozmak istemeyeceği açıktı.

Gábor'un aşırı istekleri karşısında elçisi, efendisinin Osmanlı düşmanlarıyla bağlantı kurmaktan vazgeçmesi ihtar edilerek geri gönderildi (1625). Karşı taraf Avusturya da, Almanya'da kendisine karşı çıkan Protestan prensler dolayısıyla sıkışık bir durumdaydı. Barış yenilemek için yapılan görüşmeler sırasında İstanbul'da Erdel temsilcilerinin barışı baltalama girişimlerine itibar olunmadı.[3] Fakat Protestan cephe devletleri Bâb-i Âlî yanında faaliyetten geri kalmıyorlardı. Budin Beylerbeyi'nin Avusturya ile ilk anlaşma taslağı veziriâzam tarafından reddolundu.

I. Rakóczi Dönemi, Avusturya Kaynaklarına Göre Erdel Sorunu

Erdel'in siyasî önemini sağlayan prensler, İstvan Boçkay (Bosckai, h. 1604-1606), Bethlen Gábor (Gábor Bethlen, h. 1613-1629), Georgy I. Rakóczi'dir (h. 1630-1648). II. Rakóczi (h. 1648-1660) dönemindeki Osmanlılara karşı özerklik anlaşması, Eflak ve Bogdan için de geçerlidir, Tuna-ötesi prenslikler, bu dönemde Osmanlı merkezî idaresindeki kargaşadan faydalanarak eskisinden daha bağımsız bir tutuma girmişlerdi.[4]

Avusturya ile ilişkilerde 1629-1656 döneminde Erdel'de Rakóczi'lerin siyâseti Osmanlı Devleti için bunalımlara yol açmıştır. Erdel prensliği I. Rakóczi zamanında Osmanlı koruyuculuğu sayesinde Protestanlığın, özellikle Kalvinizmin güçlü bir kalesi durumuna gelmiş ve Avrupa'da Katolik–Protestan cephe arasındaki savaşlarda (1630-1648) Katolik güçlere karşı mücadelede önemli rol oynamıştır. İç kargaşa, Venedik ve İran ile savaşlar dolayısıy-

la Osmanlılar bu taraftaki gelişmelerle yeterince ilgilenememiş, Rakóczi'ler bağımsız harekete başlamış, hatta Venedik'le işbirliği ve Osmanlı ülkesine saldırı planlamışlardı. Lehistan'a saldırı (1658), Eflak ve Bogdan işbirliği Osmanlı politikasına aykırı düştüğünden Köprülü Mehmed Paşa'nın ilk işlerinden biri, Erdel'i itaat altına almak olmuştur (1658).

Avusturya'nın Erdel'de nüfuzunu kurmak için girişimleri karşısında Bâb-i Âlî, Gábor'u (h. 1613-1629) uyarıyor ve kuvvetlerini hazırda tutması için ihtarda bulunuyordu.[5] Sınırdaki birtakım topraklar, özellikle Estergon civarı, Lippa ile Vaç'ın geri verilmesi gibi sorunlar Avusturya ile barışı gölgelendiren konulardı (bu sorun üzerine Avusturya elçisi Kasım 1628'de İstanbul'a gelmişti). Osmanlı tarafı ise evvelce Osmanlılara ait olan Uyvar ile Fülek'in iadesini gündeme getiriyordu. Gábor'un ölümü halinde ona ait toprakları Avusturya'nın istilâ niyetinde oluşu protesto edildi.[6] Özetle, Erdel toprakları üzerinde kayserin planları, Osmanlıları rahatsız eden sorunların başında geliyordu. Avusturya elçisi İstanbul'daki Protestan cephesi elçilerinin karşı tutumundan şikâyetçiydi. Otuz Yıl Savaşları dolayısıyla, bu Protestan devletler, Osmanlı–Avusturya barışını engellemeye çalışıyorlardı.[7]

Gábor'un 5 Kasım 1629'da ölmesi üzerine Erdel tahtına kimin geleceği I. Rakóczi'nin entrikaları yüzünden kritik bir hal aldı. Memlekette biri Katolik, diğeri Protestan iki parti iktidar için mücadeleye girdiler. Protestan cephe, daha güçlü durumdaydı ve Bâb-i Âlî nezdinde sözü geçiyordu. Katolik partisi, Avusturya tarafından desteklendiğinden ötekilerine karşı mücadeleye girdi.[8] Gábor'un eşi, Avusturyalı Katolik prenses, Kaymakam Paşa'ya gönderdiği mektubunda, "Bâb-i Âlî ile ilişkilerimizi koparmanın felâketimiz olacağını bilmekteyiz" demekte ve sadakat sözü vermekteydi. Protestan cephesi, Kolojvar'da toplanarak büyük toprak sahibi Rakóczi'yi Erdel tahtı için namzet seçti.[9] Başlangıçta, Viyana ve İstanbul, bu seçime karşıydılar. Kayser, sınıra ordu birliklerini göndererek durumu izleme kararı aldı. Rakóczi'nin seçimi kesinleşince de (Eylül 1630), kayser buna karşı çıktı. Rakóczi bu müdahaleyi sert bir dille reddetti.

Rakóczi'nin Erdel tahtına oturması Bâb-i Âlî'ce memnuniyetle karşılanmıştı. Rakóczi, her iki tarafla, kayser ve sultan ile barış ve dostluk vaadinde bulundu; ama açıkça kayserin müdahalesine karşı cephe aldı. Pâdişahın kendisini himaye edeceğinden emindi. Avrupa'da Protestan cephesiyle savaş halinde olan kayser, Osmanlıları karşısına almak istemedi. Rakóczi, İstanbul'a zengin armağanlarla bir elçi heyeti gönderdi ve haracı ödemeye devam edeceğini bildirdi (Nisan 1630). Erdel'de Katolik grubunun İstanbul'a başvurarak Erdel tahtını ele geçirme çabaları sonuç vermedi.[10] Erdel Soylular Meclisi'nin pâdişaha gönderdiği mektupta, "Kanunlara göre seçilmiş hükümdarımızdan hiçbir şikâyetimiz yoktur" diye Rakóczi'nin seçimini desteklediklerini bildirdiler. Sonuçta, Rakóczi'nin seçimi ile İstanbul'da Protestan cephesi devletleri, başta İngiltere, Katolik cephesine karşı üstünlük kazanmış bulunuyordu. Rakóczi, Avrupa'daki din savaşlarında Protestan cephesinde etkin faaliyetiyle kendini gösterecektir. Bâb-i Âlî'nin Erdel'deki bu seçimi, Avrupa'da geleneksel Protestan taraftarlığını devam ettirdiğini göstermiştir. Dolayısıyla, Otuz Yıl Savaşları döneminde (1618-1648) Osmanlılar, Kanunî Sultan Süleyman'dan beri izlenen politikadan ayrılmamış, papa-imparator vesayetine karşı bağımsız millî monarşileri ve Protestanları desteklemeye devam etmiştir.

Osmanlı serhad askerinin Uyvar bölgesine akınları (1631), Erdel'de Uyvar'ın tehlike altına düştüğünü göstermekteydi. Kayser, Protestan devletlerle savaşta olduğu sürece, doğuda Osmanlılar karşısında barışı sürdürmek zorundaydı. Erdel seçimi üzerine Avusturya, İstanbul'a yeni bir elçi heyeti gönderdi (1634). Tartışmalarda Erdel sorununu gündeme getirmekten kaçınıldı. Avusturya elçilerinin asıl hedefi, Osmanlı ile barışı korumak, Szitvatorok Antlaşması'nı yenilemekti. Osmanlı Devleti de, İran ile savaş dolayısıyla barışı korumak niyetindeydi.

Bu arada kayser, Osmanlı akınlarına karşı Uyvar'ın berkitilmesine önem verdi. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Erdel'i, Eflak ve Bogdan voyvodalıkları gibi sıkı kontrol altına alma politikası kayseri rahatsız ediyordu. Erdel'de üç milletin Soylular Meclisi,

her şeye rağmen prensin seçiminde söz sahibi olup Rakóczi'yi desteklemenin doğru olacağını düşünüyordu. Erdel, iki imparatorluk arasında bir tampon bölge rolü oynamaktaydı. Bâb-i Âlî, Kral Bethlen'in yandaşlarını desteklemek üzere sınır beylerbeyini harekete geçirdi. Prens seçiminde Bâb-i Âlî, Rakóczi'ye tam destekten kaçınıyordu. 1636 Ekim'inde Budin, Tımışvar ve Bosna beylerbeyinin 25.000'e varan bir orduyla Erdel sınırına geldiğini biliyoruz. Rakóczi, ordusu başında Osmanlı ordusunu Szalonta'da karşıladı. Burada meydana gelen çetin savaşta Osmanlı beylerinden birkaçı savaş meydanında düştü; 1500 kadarı bataklıklarda can verdi. Budin beylerbeyi, Lippa'ya (Lipova) çekilmek zorunda kaldı. Yanova'da (Jenö) bekleyen Rakóczi ile barış görüşmeleri başladı. Uzun görüşmeler sonunda şu koşullar ile barış yapıldı:

Sultan, Rakóczi'yi ve halefini Erdel prensi olarak tanıyor, memleketin Soylular Meclisi'ne dayanan özerk yapısını onaylıyordu. Bethlen taraftarları affedilecek ve kendi topraklarını geri alacaklardı. Rakóczi, sultana 40.000 altın değerinde bir hediye, yani tazminat ödeyecekti. Böylece Rakóczi, özerk Erdel prensi olarak Bâb-i Âlî tarafından resmen tanınmış oluyordu. Aslında, Osmanlı'nın Erdel'i Eflak ve Bogdan gibi bir Osmanlı voyvodalığı durumuna getirmek istediği, fakat bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanmış olduğu meydandaydı. Bu sonuç kuşkusuz kayseri memnun etti.

Rakóczi'nin bu başarıları elde etmesi (1636), Osmanlı tahtındaki Sultan İbrahim'in kayıtsızlığı yüzünden gerçekleşmiş görünmektedir. Fakat gerileme karşısında, Budin Beylerbeyi Paşazâde Hüseyin ve Tımışvar Beylerbeyi Bekir Paşa sorumlu tutularak idam edildi.

Avusturya ile Szitvatorok Barış Antlaşması'nın yenilenmesi, her iki tarafça arzu edilmekteydi. 1642'de İstanbul'a gelen Avusturya elçi heyeti ile Veziriâzam Mustafa Paşa arasında yapılan görüşmeler sonunda barış yenilendi (16 Mart 1642).[11]

Rakóczi, Bâb-i Âlî'yi imparatora karşı kışkırtmak ve kendisinden sonra oğlunun prensliğini (krallığını) güvence altına almak arzusundaydı. Bunun için Soylular Meclisi'nin kararını İstanbul'a

bildirdi ve Protestan cephesinde İsveç ile askeri bir ittifak imzaladı (26 Nisan 1643). Antlaşmada, Erdel prensinin Avusturya'ya karşı savaşmak üzere harekete geçmeden önce pâdişahtan izin almak zorunda olduğu noktası belirtilmiştir. Rakóczi, kayserin üstün gelmesi halinde ailesine ait toprakların geri alınmasında sultana güvenmek isterdi. Rakóczi, Bâb-i Âlî'den izin almadan din savaşlarında kaysere ait Macaristan'da harekete geçtiği takdirde, Osmanlı sınır beylerbeyleri, başta Budin beylerbeyi, geriden saldırabilirlerdi. Fransa ve İsveç ile görüşmelerinde Rakóczi, mâlî ve askerî yardım bekliyordu.

Bâb-i Âlî, Rakóczi ve Protestan müttefiklerinin antlaşma maddelerinden haberdardı ve desteğini esirgememekteydi. Bu arada sınır beylerbeylerine hazır olma emri gönderildi.[12] Avusturya hükümeti de sultan ile barış görüşmelerinde acele etmedi. Rakóczi ve Protestan cephesinin planları, Bâb-i Âlî'nin Avusturya ile ilişkilerinde elini güçlendirmekteydi. Rakóczi, 1644'te kayser kontrolündeki yukarı Macaristan'da saldırıya geçti; bazı kaleleri ele geçirdi. Fakat Avusturya karşı saldırıyla başarı elde etti. Bu durum karşısında Bâb-i Âlî'nin Avusturya'ya karşı tavrı değişti. Rakóczi'nin Avusturya'ya karşı yardım talebi karşılık bulamadı. Bâb-i Âlî, o zamana kadar Rakóczi'ye askerî yardım sağlamış, Eflak ve Bogdan'dan 2000, Kırım hanından 1000 kişilik yardım göndermişti. Rakóczi, müttefiki İsveç'in İstanbul'a bir elçi göndermesini bekledi. Buna rağmen, yeni Avusturya elçisi ile görüşmeler, elverişli bir yola girdi (1645). Bâb-i Âlî, Rakóczi'ye o zaman destek vermekten kaçındı. Rakóczi'nin kendi başına saldırıya geçmesini Bâb-i Âlî onaylamıyordu. Protestan cephesinde Fransa ve İsveç, müttefikleri Rakóczi'nin kayser ile barış yapmasına izin verdiler.

Bu gelişmeler, Otuz Yıl Savaşları'nda Osmanlı siyâsetinin etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bâb-i Âlî kayser ile barışı bozmak istemiyordu. Rakóczi'nin Avusturya'ya karşı harekâta devam etmesi ve İsveçlilerle Moravya'da birleşmesi üzerine pâdişah, harekâta derhal son vermesi uyarısında bulundu. Bu emre karşı gelirse, sınırdaki Osmanlı beylerbeyileri harekâta geçmeye hazırdılar. Rakóczi sonunda, Fransa ve İsveç baskısına önem vermeden

kayser ile barış yapmak zorunda kaldı. Rakóczi, kendisi ve halefleri adına Fransa ve İsveç ittifakından ayrılacak, askerini geri çekecekti (16 Eylül 1645). Bâb-i Âlî bu antlaşmayı onayladı ve Erdel haracını 15.000 altından eski miktarı 10.000 altına indirdi. Bâb-i Âlî'nin temel siyâseti, kayser ile barışı devam ettirmekti.[13] O sırada Osmanlılar için Orta-Avrupa'da kayser ile barış gerekliydi; çünkü Osmanlı Devleti 1645'te Girit'e asker çıkararak yeni çetin bir savaşa girmiş bulunuyordu. Venedik sorunu dolayısıyla kayser ile çatışmadan kaçınan Bâb-i Âlî, bu cephede barışçı politikasını devam ettirmek, Rakóczi'nin Protestan cephesinde, Otuz Yıl Savaşları'nda hareket tarzını kontrol altına almak istemekteydi. Öte yandan, Rakóczi'ye bırakılan yedi Macar *komitat*'ı için Bâb-i Âlî, haraca ek olarak 20.000 altın ödemesi hususunda Rakóczi'yi sıkıştırmaktaydı.

Müttefikleri Fransa ve İsveç'ten mâlî destek alamayan Rakóczi, nihayet kayser ile barışı yenilemek zorunda kaldı (Ekim 1646). Viyana bu barışçıl havadan yararlanıp 1606 Szitvatorok Antlaşması'nı uzatmak için İstanbul'a yeni bir elçi heyeti gönderdi. Tam bu sırada Venedik donanmasının Bozca-Ada'yı işgâl etmesi, İstanbul'da panik havası doğurmuştu. Avusturya, Venedik'e destek vermekten kaçındığını gösterdi. Sonunda Szitvatorok Antlaşması'nın uzatılması onaylandı (Temmuz 1649).[14]

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Hollanda ile Yakınlaşması

Avrupa'da 1618-1648 Otuz Yıl Savaşları'nda Osmanlı Devleti'ni Avusturya'ya karşı harekete geçirmek için Protestan cephenin isteklerini İstanbul'da en güçlü biçimde İngiltere temsil etmekteydi[15] ve Protestan Erdel prensleri pâdişah yanında İngiltere'nin nüfuzundan yararlanmak istiyorlardı.[16]

Bu dönem Osmanlı vekâyinâmelerinde İngiltere'nin Bâb-i Âlî nezdinde girişimleri yankı bulmuştur. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Venedik savaşından el çekip Protestan cephesine katılması için İstanbul'daki elçisine talimat verdi. Veziriâzam, bu maksatla

Venedik'ten elçi gönderilmesini istedi. Venedik yıllık haraç verilmek üzere Girit'in Venedik elinde bırakılması teklifinde ısrar edince, elçi hapse gönderildi. Bu tarihlerde İzmir kadısıyla İngilizler arasında bir dava dolayısıyla elçi ve Şeyhülislâm Behâyî arasında tartışma çıktı. İngilizler arasında Osmanlı genel görüşü şöyle: "İngiltere taifesi ahz u i'tâ [alışveriş] ve mu'âmelâtta sözleri üzerine sâbit; sözünden dönmez, mu'annid oldukları bizden her kim kalyon ve soldat isterse icâre ile veririz, siz de isterseniz veririz. İngiltere kralı hôd mulûk-i Frengiztanın e'âzımından [Avrupa krallarının büyüklerinden] mal ve leşker sâhibi ve süfûn ve âlât-i harbiyeden şey'-i kesîre mâlik kraldır ... anınla nakz-i sulh olunup asker-i İslâma yeni iş açmak" münâsib değildir, dendi. Şeyhülislâm Behâyî'nin İngiliz balyosu (büyükelçisi) ile tartışması Behâyî'nin azliyle sonuç buldu.[17]

Büyük ateş gücüyle *burton* (*briton*) denilen İngiliz kalyonları, 1590'lardan beri Akdeniz'de *kadırga-çekdiri* yerini almış güçlü gemilerdi. Girit Savaşı boyunca Venedik ve Osmanlı Devleti bu *burton*'ları kiralayıp donanmalarında kullanmaktaydılar. 1649 yılında Ege'de Venedik donanmasıyla çarpışmalarda İzmir'de kira ile tutulan (9000 guruş ödenmişti) İngiliz burtonları Osmanlı donanmasında hizmetteydi.[18] Ne var ki İngiliz gemileri, kapudânları idaresinde Venedik donanması üzerine yürüyen Osmanlı donanmasıyla işbirliğinde bulunmadılar. İngilizlerin Venedik'te kalyon kiralamalarını Osmanlı Devleti protesto etmekteydi.[19]

Osmanlı–İngiliz Diplomatik İlişkilerinin Başlangıcı

Kapitülasyonlardan önce İngiltere Osmanlı ülkesiyle ticarette Sakız Adası'nı kullanıyordu. 1578 (?) tarihli bir raporda, İngiliz idaresi şu sözlerle Osmanlı Devleti'yle doğrudan doğruya ilişki kurmanın önemini belirtir: "*You shall went your owne Commoditiese with most proffite which before did fail into strangels hands.*"[20] O zamana kadar bu ticaret, başlıca Venedikliler ve Fransızlar aracılığıyla yapılıyordu. Raporda bu milletlerin Osmanlı pâyi-

tahtında daimi elçileri bulunduğuna işaret edilerek, İngiltere'nin de elçileri olmalı tavsiyesinde bulunulur (Levant'ta başlıca İngiliz *kerseys*, kaba yünlü kumaş ihracı yapılıyordu). Rapor, İngiliz kraliçesinin sultan nezdinde bir daimî elçi göndermesini tavsiye eder ve bunun için William Harborne'u önerir. Kayda değer bir nokta, Harborne'un Kalvinizm'e yakınlık göstermesidir. 1570 tarihinde kraliçenin papa tarafından aforoz edildiği ve Katolik Avrupa dışına itildiği bilinir. Genelde, Osmanlı Sarayı Katolik Avusturya ve İspanya'ya karşı Protestan devletleri dost gözüyle görüyordu.[21] Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da dost gördüğü devletler Hollanda, İngiltere gibi Protestan devletler olmuştur. Papanın Haçlı davetine önem veren Katolik Avusturya karşısında Protestan cephesi Osmanlılarca doğal müttefik sayılıyordu.

Papa Osmanlılarla ticarette barut, silâh gibi stratejik maddelerin ticaretini yasaklamıştı. Osmanlılar bu gibi maddeleri erkenden İngiltere'den ithale başladı. Osmanlı himayesinde önemli bir servet kaynağı olan İran ham ipeği ihracatında Londra başlıca dağıtım merkezi durumuna geldi.[22]

Bâb-i Âlî'nin Avrupa'da en güvendiği dost devlet Fransa ile ilişkileri bozulmuştu. Fransa'da dost Kalvinistlerin kitle halinde kıyımı İstanbul'da protesto ile karşılanmıştı. Bâb-i Âlî, papa ve Katolik dünyası karşısında en güçlü tepkinin Anglikan İngiltere'den geldiğini bilmekteydi. Kraliçe Elizabeth ile yazışmalar (kraliçenin 25 Ekim 1579 tarihli mektubuna III. Murad'ın cevabı) ortak düşman İspanya'ya karşı iki devlet arasında dostluğa yol açtı.[23] Özellikle, bu tarihte İspanya kralının Portekiz'i işgâline karşı Osmanlı sultanı, Fransa kralının İngiltere kraliçesiyle birleşip Portekiz ve Hollanda'ya yardıma gitmesini istedi.

Bu tarihte Katolik Avusturya ve İspanya'ya karşı Osmanlı hükümeti Protestan devletlerle yakın ilişki kurmaya önem veriyordu. Bâb-i Âlî'nin İspanya'ya karşı Protestan Hollandalıları İspanya'da isyan eden Morisco'larla işbirliğine teşvikleri, Bâb-i Âlî'nin Protestan cepheye destek siyâsetinin başka bir yönünü belirtir. Bu arada güçlü İngiltere ile yakınlaşma, yeni diplomasi hedefinde önemli bir adımdı. İngiltere'ye kapitülasyonlar verilmesinde Sultan III.

Murad gecikmedi ('ahdnâme, 29 Şevvâl 989/29 Ekim-7 Kasım 1581 tarihlidir.)[24] Kapitülasyonlar, bağışlanması dostluk bağlarını ifade eden en güçlü göstergeydi; İslâm-Osmanlı hukukunda ticaret imtiyazları yalnız dost devletlere verilirdi. 'Ahdnâme'de "cümle krallardan ziyâde hulûs-i bâl ile dostluk idüb" ifadesi yer alır. Fransa kralı III. Henri'nin kayıtsızlığı yanında İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da Protestan cephe ile yakınlaşmasında en güçlü bağı oluşturdu. Kraliçe teşekkür mektubunda dostluğu "fırtınalı bir zamanda", kapitülasyonları "dostluk ve eyi niyet" işareti saydığını belirtir.[25] Avusturya bu yakınlaşmayı kaygıyla izliyordu.[26]

İngiliz–Osmanlı ilişkileri yalnız ticaret alanında değil, Avrupa siyâset sahnesinde de gelişme gösterdi. Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sırasında Osmanlı Devleti'ni Avusturya'ya karşı harekete geçirme çalışmalarında İstanbul'da önde büyük çaba gösteren İngiliz elçisi Thomas Roe idi.

İngiltere'yi bir İspanyol istilâsı beklemekteydi. 1587'de 3165 top taşıyan Büyük İspanya Armada'sı (132 gemi) İngiltere üzerine gelecek, yeni İngiliz donanması onu karşılayacak, Armada fırtınada perişan olacaktı (Ağustos 1588).

İngiltere ile ticaret az zamanda büyük gelişme gösterdi.[27] Avrupa'da ilk *Levant Company* 1590'da İngiltere'de örgütlendi ve zamanla öteki Avrupa kapitallerinde *Levant Company*'ler kuruldu. Özetle, 1581-1587'de İngiltere, İspanya'nın artan baskısı karşısında Akdeniz'deki bir Osmanlı girişiminden en ziyade yararlanacak devletti. İngiltere, 1581 kapitülasyonu ile bu dostluğu sağlamış bulunuyordu.[28] İspanya'ya karşı uzun bir ayaklanma dönemi sonunda kurulan Protestan Hollanda (Dutch) Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'yle daha Kanunî Süleyman döneminde ilişki kurmuş, Osmanlılar isyanı desteklemiştir. On yedinci yüzyılda Osmanlı Devleti, papa ve İspanya'ya karşı Hollanda'yı daima bir müttefik saymış, ilk Hollanda elçisi C. Haga'nın faaliyeti sonucu olarak kapitülasyon bağışlanmıştır (1612). Hollanda ve İngiltere elçileri Karlofça Barış görüşmelerinde (1699) önemli rol oynayacaklardır.[29]

Avusturya Kaynaklarında Erdel Savaşları ve Barış (1663-1664)

1663 baharında Erdel için büyük bir ordu ile sefere çıkan Serdâr Fazıl Ahmed Paşa, Szitvatorok Barış Antlaşması (1606) ile kaldırılmış bulunan 100.000 taler ile 30.000 dukalık haracın verilmesini istiyordu. Bu aşırı istekler karşısında Viyana dehşet içine düştü. Osmanlı serdârı, savaş için kararlı olduğu halde Viyana savaşa karar veremiyordu. Serdârın ordusuna katılması beklenen Erdel, Bogdan ve Eflak birlikleri ile beraber Osmanlı ordusunun 200.000 (?) kişiye ulaşacağı tahmin ediliyordu. Serdâr, 30 yaşını bile doldurmamış; savaş tecrübesi yeterli olmayan bir komutandı. Fakat yanında tecrübeli paşalar, özellikle Tımışvar Beylerbeyi Ali Paşa bulunuyordu. Avusturya başkomutanı Montecuccoli'ye göre, Avusturya hazır ordusu 60.000'i geçmiyordu ve bu ordu Erdel ve Macaristan'da dağınık durumdaydı. Lehistan kralı, Viyana'ya 20.000 kişilik yardımcı asker göndermeyi vaat etmişti. Fakat kral, şimdi bu kuvvetlere Moskova'ya karşı savaş için ihtiyaç duyulduğunu ileri sürerek yardımdan kaçındı. Alman prenslerinin, Bavyera, Saksonya ve Brandenburg elektörleri ve diğer Alman şehirlerinin yardımları ise küçük kuvvetlerden ibaretti. Ayrıca Protestanlar, kayserden din hususunda teminat istemekteydiler. Viyana şehri bir kuşatmaya karşı yeniden berkitme önlemleri aldı. İyi silâhlanmış köylülerden oluşmuş Macar milislerinin ordu ile işbirliği hususun-

da kesin karar verilemiyordu. Osmanlı karargâhına gelince, seferin Komoron'a mı yoksa Yanıkkale'ye mi olacağı henüz karara bağlanmamıştı. Sonunda Uyvar'a saldırma kararı alındı.

1663 Ağustos ayının ilk günlerinde Osmanlı öncü birlikleri Tuna'yı geçmek üzere Estergon'a geldi. Avusturya komutanının geçişi durdurmak için yaptığı savaş, aleyhine sonuçlandı (7 Ağustos, Ciğerdelen = Párkány). Osmanlı ordusu için bu ilk önemli başarıydı. Düşman 1200 kadar esir vermiş, 13 top Osmanlı eline geçmişti. Esirler Osmanlı karargâhında idam edildi. Avusturya kumandanı Forgacs Uyvar'a çekildi. Serdârın ordusu arkadan hareket etmekteydi. Forgacs, Uyvar'ın teslimi isteğini geri çevirdi. Osmanlı ordusu gelip Uyvar'ı kuşatma altına aldı (Kuşatma 14 Ağustos – 24 Eylül 1663). Kuşatmada Osmanlı ordusu, 150.000 kişi, Uyvar'ın savunma ordusu ancak 1000 kişi olarak verilmektedir. Serdâr, kaleyi şiddetli top ateşine tuttu. Sonunda kale içindeki halkın baskısıyla kale teslim olmaya karar verdi (24 Eylül 1663). Serdâr, savunma güçlerine ve ayrılmak isteyenlere serbest geçiş hakkı tanıdı. Onları Komoron'a götürmek üzere 400 araba vereceğini bildirdi. Kalanların can ve mal güvenliği hakkında güvence verdi. Özetle, Osmanlı *teslim ahidnâmesi* kuralları uygulandı. Serdâr 4000 kişilik bir muhafız kıtası yerleştirerek Uyvar'dan ayrılacaktır. Şehrin ana Katolik kiliselerinden ikisi câmiye çevrildi. Protestanlara daha elverişli davranıldı. Kilise ve din adamlarına dokunulmadı; bu hareket Macaristan'ın büyük Protestan halkı arasında övgüyle karşılandı. Avusturya başkomutanı Montecuccoli bu başarısızlığı pek önemsememiş ise de, Uyvar'ın düşmesi hiç olmazsa Osmanlı tarafında derin bir etki bırakmıştır. Serdâr Köprülü'nün ertesi yılın ilkbaharında Viyana'yı kuşatmaya gelmesinden korkuluyordu. Viyana'ya gelen yollar üzerinde tahkimâtlar acele güçlendirildi. Serdâr, ordusu ile daha ileri gitmekten çekindi. Etrafta Avusturya askerlerinin bulunduğu kalelerin teslimini istedi. Bunlardan yalnız birkaçı direnmekte devam etti. Montecuccoli'den yardım gelmedi.

Macarlar, Montecuccoli'nin beklentilerini boşa çıkardılar. Eylül başlarında 25.000 kadar Osmanlı ve Tatar akıncı kuvveti Waag nehrini geçerek halkı dehşete düşüren bir akın yaptılar. Montecuc-

coli akıncılar arkasından küçük bir atlı kuvveti gönderdi. Bu sırada Kont Nicolas Zrinyi Komoron'da karargâhını kurarak çeşitli yönlerde akınlara başlamıştı.

Serdâr, daha ileri gitmeden Uyvar kalesini berkitti ve sonbaharda Budin üzerinden Belgrad'a çekildi. Kanije, Segedin, Szombor ve Peç'te muhafız kıtaları bıraktı. Kış boyunca Kont Zrinyi'nin birlikleri akınlara devam etti.[1] Kışın bu akınlar, Avusturya başkomutanı Montecuccoli tarafından hoş görülmüyordu. Osmanlı serdârı bu akınlar karşısında harekete geçme gereğini anladı. Belgrad'dan ayrılıp Mitroviç'e geldi. Düşmanın yıktığı Ösek Köprüsü yeniden inşa edildi ve bir koruma birliği yerleştirildi. Başarılı Osmanlı serdârının barış için Viyana'ya yaptığı öneriler kabul edilemezdi: Serdâr, kayser kuvvetlerinin Erdel'den tamamıyla çıkarılmasını şart koşuyordu. 1663 yenilgi yılından sonra Kayser I. Leopold ertesi yıl büyük hazırlıklar ile karşı saldırıya geçme kararındaydı. Bunun için Almanya'dan ve diğer Hıristiyan devletlerden yardım bekliyordu. Almanya'daki prenslikler, kaysere yardım göndereceklerini vaat etmişlerdi. Dikkate değer ki Protestanlar, kendi kuvvetlerinin Protestan komutanlardan olmasını istiyorlardı. 1664'ün Mart ayında Avusturya-Alman ordusu harekete geçmeye hazırdı.

Burada kayda değer ki Viyana'nın tehdit altında görüldüğü bu gelişmeler karşısında Fransa Kralı XIV. Louis, kayserin ordusuna 4000 yaya, 2000 süvariden oluşan bir yardımcı kuvvet göndermeyi kabul etmişti. Bâb-i Âlî, eski müttefiki Fransa'nın kayseri desteklemek için yardımcı asker göndermesini iyi karşılamazdı. Fransız kralı kaçamaklı yollarla bu kuvvetlerin gönüllü olarak hareket ettiği iddiasında bulundu.[2] Doğal olarak, kayserin yardım isteğine karşı Protestan devletler, İsveç, Danimarka, Hollanda ve İngiltere yardım isteğini boş vaatlerle karşıladılar. Özellikle İngiltere ve Hollanda, Osmanlı ülkesiyle yaşamsal ticarî çıkarlarını tehlikeye atmak istemezlerdi.

Kayser, 1664 baharında 70-80.000 kişilik büyük bir ordu ile harekete geçmek imkânını bulmuştu. Bu orduda 24.000 Alman askeri, Fransa birlikleri dahil Ren birliğinin 20.000 askeri ve Avusturya topraklarından toplanan 30-40.000 asker bulunuyordu. Os-

manlı ordusu ise en az 150.000 kişi tahmin ediliyordu. Doksan dört bin kişi Edirne ovasında hazır olup 60.000 kişi Belgrad ve dolaylarında toplanmıştı. Osmanlı ordusuna Tatar, Eflak ve Bogdan yardımcı birliklerini de eklemek gerekir.

Veziriâzam Mart ayı sonlarında Belgrad'dan ordusu ile hareket etti. Acele etmeden Mayıs ortalarında Ösek köprüsüne vardı. Erdel'deki kalelerde yerleşmiş olan Nemçe (Alman) birliklerine güvenilemezdi. Avusturya kuvvetleri, harekete geçip kuzeyde bazı kaleleri ele geçirdiler. Güney'de Zrinyi, Osmanlılara ait Kanije kalesini tehdit etmekteydi. Nisan ayının ikinci yarısında Kanije önünde 30.000 kişilik bir düşman ordusu toplandı. Fakat komutanlar arasında anlaşmazlıklar ve kalenin bataklıklarla çevrili olması, harekâtı zorlaştırdı. Kanije'de Osmanlı kuvvetleri etkili bir savunma yapıyordu. Serdâr, 40.000 asker ve 100 topu ile Ösek köprüsünü geçip Kanije'nin yardımına gelmekteydi. Düşman ordusu acele kuşatmayı bıraktı (1 Haziran 1664). Serdârın gelmesi üzerine Kanije civarındaki Avusturya ordusu tehlike altına düşmüştü. Kayser, Montecuccoli'yi başkomutan unvanı ile acele bu cepheye gönderdi. Montecuccoli, 15 Haziran'da Mur Nehri kıyısında Kanije önündeki orduyu çok kötü bir durumda buldu.

Serdârın 60.000 kişilik ordusuyla İstirya üzerinden geçerek Viyana üzerine yürümesinden korkuluyordu. Montecuccoli kumandası altında 36.000 asker toplayabilmişti. Alman birlikleri ve Fransız yardımcı kuvvetleri henüz yetişememişti. Montecuccoli onları beklemek zorunda kaldı. Başlangıçta Kanije karşısındaki Yeni-Kale önündeki çarpışmalarda Osmanlı kuvvetleri püskürtüldü ve daha sonraki günlerde nehri geçme girişimleri başarısızlığa uğradı. Osmanlı serdârı, sonunda Yeni-Kale'yi ele geçirip berhava etti, Kanije önünden ayrıldı (7 Temmuz 1664). Montecuccoli, serdârın arkasından harekete geçip yanında Alman birlikleri ve Kont Coligny emrindeki Fransız yardımcı birlikleriyle beraber Raab nehri kıyılarına ulaştı. Osmanlı ordusu yavaş yavaş Raab nehrinin sağ kıyısında Saint Gotthard manastırı yakınlarına kadar geriledi. İki ordu arasında yalnız nehir bulunuyordu. 30 Temmuz'da iki ordu burada karşı karşıya konuşlandılar. Montecuccoli burada kesin

sonuç almak üzere saldırıya geçme kararı verdi. Kendi kuvvetleri serdârın ordusunu Mur ve Raab nehirleri arasında tutmaktaydı. Serdâr, Budin beylerbeyi ve Uyvar sancakbeyi ve Eflak kuvvetlerini yanına alarak Liva'yı ani bir baskınla ele geçirmeye çalışmış; fakat Mareşal Kont Souches'in 12.000 kişilik ordusu Osmanlı kuvvetleri üzerine saldırmış ve tam bir başarı kazanmıştı. Osmanlı kayıpları 6000'i aşkındı. Ölenler arasında Budin ve Egri beylerbeyleri ile Uyvar sancakbeyi de bulunmaktaydı.

Çekilen Osmanlı kuvvetleri Ciğerdelen'e yöneldiler. Arkalarında Avusturya ordusu toplarla büyük miktarda ganimete sahip oldu. Saint Gotthard karargâhında bekleyen Montecuccoli, son taarruz kararını verdi. Serdâr ordusunda Avusturya elçisi ile başlatılan barış görüşmeleri sonuç vermeden (Köprülü, Szitvatorok barışının yenilenmesini artık söz konusu etmiyordu), Montecuccoli kesin saldırı kararı verdi (1 Ağustos 1664). Osmanlı serdârı, yanında 45.000 kişilik çekirdek birlikler ve 10 ağır top ve 12 kuşatma topu ile nehri geçmeye karar vermiş (31 Temmuz) ve püskürtülmüştü. Ertesi gece yardımcı birlikler küçük gruplar halinde çeşitli yerlerden nehrin öbür tarafına geçmeye başladı. Serdâr, 1 Ağustos sabahı, kalan birliklerle nehrin kıyısına geldi ve saldırıya geçti. Alman birliklerini burada bozguna uğrattı. Montecuccoli, tehlikeyi gördü, bu noktaya gelerek Alman ve Fransız birlikleriyle birlikte Osmanlı kuvvetleri üzerine saldırdı. Osmanlı kuvvetlerini bulundukları yerden büyük kayıplarla çekilmeye zorladı. Kaçanları nehre sürdü. Yedi saat süren savaş öğleden sonra dörtte sona erdi. Osmanlı kayıpları 16.000 kişiydi. Montecuccoli, zaferini sürdürmek için saldırıya devam etmekten kaçındı. Zira karşısında 30.000 kişilik taze kuvvetler bulunuyordu. Zafer, kendisinindi. Serdâr, İstolni-Belgrad'a çekiliyordu. O zaman Montecuccoli, Waag nehrine doğru yoluna devam etti. Savaş durumu bu şekilde sonuçlanmış iken 1 Ekim'de kayserin Osmanlılarla barış yaptığı haberi geldi.

Barış antlaşması Raab nehri kenarında Vasvar köyünde serdârın ordusunda imzalanmıştı (10 Ağustos 1664). Barış hızla yapılmış ve gizli tutulmuştu; her iki tarafın da barış isteği anlaşmanın

onaylanmasını hızlandırdı. Kayser, savaşı devam ettirmek için ne Macarların yardımına, ne Almanların işbirliğine ne de Fransızların yardımına güvenebilirdi. Asker ve komutanlar arasında anlaşmazlıklar çıkmıştı. Macarlar, Almanlarla aynı safta görünmek istemiyorlar; kayserin çok güçlü olmasını kuşkuyla karşılıyorlardı. Fransızlara ise kayserin komutanları bile güvenemiyordu. Erdelli Macarlar, yardıma gelen Alman askeriyle işbirliğinden memnun değildiler. Bâb-i Âlî'yi barışa götüren nedenlerin başında Venedik savaşı gelmekteydi. Barışın kayser aleyhine olduğunu barış maddeleri göstermektedir.[3]

Anlaşmadan, Osmanlılar kârlı çıkmaktaydı. Uyvar, Novigrad ve Varad, Osmanlı elinde kalıyor; kayserin Erdel kalelerinde yerleştirdiği asker geri çekiliyordu. Anlaşmaya göre, Osmanlı kuvvetleri de geri çekilecekti. Sonuçta en kazançlı Erdel idaresi çıktı. Soylular Meclisi'nin Erdel prensini seçme yetkisinin yanı sıra başka ayrıcalıklar tanınıyordu. Sınır kalelerinin berkitilmesi kabul edilmekle beraber asker birliklerinin yerleşmesi kabul edilmiyordu. Kayser, Waag nehri kenarında yeni kale yapamayacaktı. Osmanlı için önemli olan başka bir madde, Rakóczi ve Kemeny'nin oğullarının Erdel'e akınlarına kayserin izin vermeyecek olmasıydı. Barışı bozma girişiminde olanlara her iki taraf da sığınma hakkı tanımayacaktı. Antlaşma 20 yıl geçerli olacaktı. Serdârın ordugâhında varılan bu antlaşma maddeleri, her iki tarafta hükümdarların onayına sunulacaktı.

Önemli bir madde olarak da, Szitvatorok Barış Antlaşması'nın (1606) tüm maddeleri saklı tutuluyordu. Kayser ordusuna gelip katılanlar –Almanlar, Macarlar ve Erdelliler– görüşmeler dışında bırakılmış, buna karşı çıkmışlardı. Özellikle, neredeyse Viyana surlarından görülebilecek kadar yakında bulunan Uyvar kalesinin Avusturya tarafından terk edilmesini protesto ediyorlardı. Uyvar fethi, Osmanlı tarafında savaşın sağladığı en önemli başarı sayılmaktaydı.

Erdel Soylular Meclisi, barış görüşmeleri dışında bırakılmasını statülerine ve imtiyazlarına karşı saymaktaydılar. Uyvar, Novigrad ve Varad'ın Osmanlılara bırakılması, Erdel'in gelecek Osmanlı

akınlarına açık bırakılması, Erdellilerin karşı çıktıkları başlıca konulardı. Osmanlıların gelecekte yeni fetihlerini önleyecek bir maddenin anlaşmada yer almaması, Erdellilerin başlıca itiraz konuları arasındaydı. Kayser I. Leopold, bu itirazları dinlemek üzere bir Erdel heyetini Viyana'ya çağırdı. Osmanlıların seçtiği Apafi, kayser ile görüşmelerde bulundu ve prens olarak yerinde kaldı. Almanlar ve Fransız birlikleri memleketlerine döndüler. Kayda değer bir nokta da şuydu: Fransa Kralı XIV. Louis, Saint Gotthard zaferini temsil eden 28 sancak ve flamayı kaysere geri gönderdi.

Serdâr Fazıl Ahmed Paşa, Belgrad'daki kışlık karargâhına dönerken sultan, "Macaristan seferinin kötü sonuçlanmış olması"nı ileri sürerek hoşnutsuzluğunu gösterdi. Antlaşmanın resmiyet kazanması için her iki taraf elçilik heyetlerini hazırlamaktaydılar. Kayserin 150 kişilik elçi heyeti, zengin hediyelerle Viyana'dan yola çıktı. Osmanlı sultanının ondan geri kalmayan zengin hediyeleriyle Osmanlı elçi heyeti de hareket etti. Avusturya elçi heyeti sultana Edirne'de erişti. Beraber İstanbul'a hareket ettiler. Vasvar Antlaşması kesin olarak 10 Kasım tarihinde İstanbul'da merasimle imzalandı.

İstanbul'da barışın tasdikinden önce yapılan görüşmelerde bazı ciddi ayrılıklar ortaya çıktı. Avusturya elçisinin Erdel konusunda müdahalelerini, Bâb-i Âlî sert bir biçimde reddetti.[4] Apafi'nin ödeyeceği 80.000 *taler* haracın indirilmesi konusunda Avusturya elçisinin müdahalesi sert bir karşılık gördü.

Sonuçta, Macaristan'daki durum, ilişkilerde gerginliği azaltmış olmuyordu.[5] Bâb-i Âlî bu sırada barışı sağlama bağlamak zorunluluğunu hissetmekteydi. Girit harekâtını kesin bir sonuca eriştirmek o zaman Osmanlı için yaşamsal bir önem taşımaktaydı. Fazıl Ahmed Paşa, 1662'de Venedik elçisi Ballarino'ya, "Savaş 100 yıl sürecek olsa da Girit'ten vazgeçmeyiz" diye meydan okumuştu.[6]

Osmanlı Kaynaklarında Fazıl Ahmed Paşa'nın Erdel Seferi

Fazıl Ahmed Paşa'nın yanında bulunan tüm olayları ve gelip giden evrakı gören Fazıl Ahmed Paşa'nın mühürdârı Hasan Ağa'nın yazdığı *Cevâhirü't-Tevârîh* adlı vekâyinâme, ayrıntılı bir kaynaktır.[1] Eser Silâhdâr Fındıklılı Mehmed tarafından kopya edilmiştir.[2]

Mehmed Paşa'nın Erdel seferi ve Yanova kalesini fethettikten sonra (1658) Abaza Hasan isyanı üzerine acele pâyitahta dönmesi ile Erdel sorunu askıda kalmış bulunuyordu. Fazıl Ahmed Paşa'nın veziriâzamlığa gelmesinden sonra karşılaştığı ilk büyük sorun, Erdel'deki gelişmeler olmuştur. Erdel–Uyvar seferine karar verilmesi üzerine pâdişah IV. Mehmed, Edirne'ye hareket etti (Nisan 1663). Vâlide Turhan Sultan, daha önce Dârü'l-cihâd Edirne'ye oğlu pâdişahtan önce varmıştı. Avusturya'nın Erdel'i işgâl edercesine birçok kalelere asker yerleştirmesi seferi kaçınılmaz bir hale getirmişti. Öte yandan Avusturya güneyde Kanije kalesi karşısında Yeni-kale'yi inşa etmiş, Zrinyi Kanije'yi kuşatma altına almıştı. Devlet, Avusturya'nın Erdel'i kendi ülkesine katma girişiminde olduğuna inanıyordu. Fazıl Ahmed Paşa, *serdâr* atandı ve *'Arz-Odası*'nda pâdişah kendi eliyle *Sancak-i Şerîf*'i kendisine teslim etti. Pâdişah ve veziriâzamı, sefer için İstanbul'dan ayrılırken şehri korumak

üzere sadâret kaymakamlığına Merzifonlu Kara Mustafa getirildi. Tam yetkiyle başkomutan atanan *serdâr*'ın Belgrad'dan Avusturya başvekiline sefer kararını bildiren mektubunda şu istekler sıralanmaktaydı:

Kanije karşısında yeni bir kalenin inşası ve "Nemçe askerinin, Erdel kalelerine yerleştirilmesi" savaş nedenleri olarak bildiriliyordu.[3] Serdâr, ordusuyla Belgrad'a geldiğini, yakında Kırım–Tatar askerinin de orduya katılacağını tehditkâr bir dille bildirmiştir. Kayserin başvekili aşağıdan alarak bu koşulları kabul ettiğini bildirdiyse de sözlerini serdâr ciddiye almamış, serhatte saldırılar başlamıştır. Avusturya hazırlıksız bulunduğundan zaman kazanmak istiyordu. Serdârın seferin hedefi üzerinde topladığı meşveret meclisinde, Erdel'in en önemli kalesi sayılan Uyvar üzerine yürünmesi kararına varıldı. Avusturya elçisi zaman kazanmak için barış önerilerini tekrarladı.[4] Avusturya devlet adamı, Osmanlı ordusunun saldırıya geçmiş olduğunu, bu şartlar altında serdârın öne sürdüğü isteklerin nasıl kabul edilebileceğini belirtti. Uyvar'a gitmek için stratejik bakımdan Estergon köprüsünün tamir edilmesi yaşamsal bir önem taşımaktaydı. Serdâr, ağır toplarla beraber Estergon köprüsünden geçti. Otâğını Tisa ovasında kurdu ve Uyvar'ın kuşatmasına başlandı.[5] Kırım hanının oğlu Ahmed Giray, 150.000 (?) kişilik ordusuyla gelip serdârla buluştu. Osmanlı ordusunda Kırım Tatarlarından başka Kazaklar, Eflak ve Bogdan yardımcı askerleri bulunmaktaydı (10.000'den ziyade Karındaş Kazağı'nın hetmanına kontoş ve kalpak giydirildi).

Serdârın Uyvar'ı kuşatması üzerine harekete geçen Montecuccoli, kaleye yakın nehrin öte yanında gelip çadırlarını kurdu.[6] Serdâr, düşman askerine karşı Tatar, Kazak, Eflak ve Bogdan süvarilerini akına gönderdi. Avusturya askeri, baskında ağırlığını bırakıp çekildi. Serdâr, Uyvar Kalesi'ni kuşatıp ele geçirdi (24 Eylül 1663).[7] Uyvar, serdâr tarafından yeni baştan iyice berkitildi.[8]

Uyvar'ın güvenliği için serdâr etraftaki bazı önemli kaleleri almak için harekâta devam etti. Sekiz saat ileride çok iyi berkitilmiş Novigrad kalesi üzerine Kaplan Mustafa Paşa'yı gönderdi. Novigrad kuşatması uzun sürdü. Bu arada Nitra (Neutra) kalesi ele ge-

çirildi. Kalede kalan Macar reâyaya serdâr güvenlik, *âmân* verdi. Reâyaya iyi davranılmasını emretti ve ilâve etti: "Pâdişaha lazım olan reâyadır." Serdâr, Avusturyalılara karşı yerli Macarlara "külli istimâletler (iyi muamele ederek kendi tarafına çekme)" siyâsetini önemle uygulamaktaydı. Uyvar kalesi etrafındaki varoşlarda oturan Macarlar "bölük bölük gelip itaat ettiler." Kendilerine *istimâlet* kâğıtları verildi.[9] Serdâr Kırım Tatarlarının akın edip esir almalarına izin vermedi. "İzin vermek Allah'tan diye gördüler, kat'a müsaadede bulunmadı."

Bu arada Avusturya ordusu, Montecuccoli (30.000 kişiyle) ve Zrinyioğlu (10.000 askerle), Komran (Komoron) Kalesi etrafında berkitilmiş *tabur*'lara girip beklediler. Kayserin Zrinyioğlu'na seraskerlik tevcih ettiği, Uyvar ve tüm Orta-Macar'ı bağışladığı haberi serdâra erişti. Uyvar önündeki askerden kimsenin ayrılmasına serdâr izin vermedi.

Serdâr, cephedeki gelişmeleri düzenli biçimde telhîslerle pâdişaha bildirmekteydi. Pâdişah da serdâra *hatt-i hümâyûn*'lar ve armağanlar göndererek teşvikte bulunuyordu. Kayda değer ki, IV. Mehmed (o zaman 21 yaşında) İstanbul–Edirne arası gidiş gelişlerinde avla vakit geçirmeyi ihmal etmiyordu. Bu yüzden "Avcı Sultan" olarak tarihe geçmiştir.

Sultanın Erdel kralı atadığı Apafi Mihael ile işbirliği büyük önem taşıyordu. Serdâr Apafi'yi defalarca Ordu-yi Hümâyûn'a çağırmasına rağmen, Apafi korkudan gelemiyor, adamını gönderiyordu. Aslında serdâr, memlekete ait birçok sorunlarda onunla istişarede bulunmak gereğini duymaktaydı: asker ve *pîşkeş* istenmeyecek diye gelişini kolaylaştırmaya çalışıyordu. Kral[10] nihayet serdârın huzuruna gelmeye karar verdi. Serdâr Kral Apafi'yi iyi karşılamak üzere, Eflak ve Bogdan voyvodalarını gönderdi. Apafi ilk olarak gidip serdârın ayağını öptü. Kendisiyle sefer sorunları üzerinde görüşmeler yapıldı. Serdâr, Apafi'ye samur kürk giydirerek gönlünü aldı. Apafi'yi tüm Erdel-Macar halkının kralı olarak tanıdığını, onların itaatini sağlamasını ve Erdel kalelerinde yerleştirilmiş olan kayserin *Nemçe* (Avusturya-Alman) askerinin uzaklaştırılmasını istedi.[11]

Novigrad kalesi üzerine büyük kuvvetlerle giden Kaplan Mustafa Paşa, kalede Nemçe ve Macar askerinin direnci ile karşılaştı. Çetin bir direniş gösteren kaleye karşı Mustafa Paşa serdârdan ek yardım istedi. Ağır toplarla takviye birlikleri gönderildi. Sınıra yakın Nitra kalesi ele geçirildi, fakat Komran (Komoron) kalesi savaşın odaklandığı yer olduğundan 10.000 Nemçe askeriyle Montecuccoli ve 10.000 Hırvat askeriyle Zrinyioğlu kaleyi savunmaya geldiler.

Kış yaklaşıyordu. Serdâr, beylerbeyileri, ocak ağaları ve diğer komutanları bir meşveret meclisinde topladı ve onlarla kışın uygulanacak strateji üzerinde kararlar aldı. Kışın kışlaklara çekilip bekleme maddesi üzerinde tartışma yapıldı. Çekilmenin tehlikeleri üzerinde duruldu. Kayserin barış için elçi göndermediği ve askerî hazırlık yaptığı serdâr tarafından hatırlatıldı. Beyler ve ağalar, askere izin verilmesinin tehlikeleri üzerinde durdular. Düşman ilkbaharda gelirse kale ve palankaları kuşatır, asker zamanında toplanamaz, denildi. Askerin kışın sınırdaki kışlaklara yerleştirilmesi kararı üzerinde duruldu. Bu karar serdâr tarafından da onaylandı. Novigrad ve Liva kaleleri direnmekte devam ediyordu. Ordu, kışlaklara dağılmadan önce yol üzerindeki Liva kalesinin kuşatılması kararlaştırıldı. Kuşatmada Serdâr Fazıl Ahmed Paşa kendisi keşfe gitti. Kaleden üzerine ateş saçtılar. Paşa, "Vardıkları yerden bir hadve [adım] geri gitmedi." Serdâr, Nemçe ve Macar kumandanlarına Liva kalesinin teslimi için mektup göndererek, "Cümle mâl ve cânınız azâd bulunur, kalede kalmak isteyenler mâl ve mülklerine sahip kalırlar; fakat asker *metrise*[12] girip top ateşine başlarsak *âmân* dileğiniz kabul olunmaz" diye kalenin teslimini istiyordu. Kendisine şu cevabı verdiler: "Biz Çasar efendimizin yeminli kullarıyız ... Yeminimize sabit-kâdem olmalıyız." Bununla beraber sonradan *âmân* dilediler ve kaleyi teslim ettiler. Eşyalarını yükleyip uzaklaşmaları için serdâr kendilerine 100 araba tahsis etti. Ertesi gün komutanlar gelip kale anahtarlarını teslim ettiler.

Liva kalesi alındıktan sonra ordu Novigrad üzerine yürüdü. Düşman *âmân* dileyip kaleyi teslim etti (4 Kasım 1664). Savunucular 100 *Nemçe* ve 200 Macar olup kendilerine *âmân* verildi ve uzaklaşmaları için araba sağlandı. Arkasından yeniçeriler kaleye

girip derhâl topları ve kale bedenlerindeki kapıları ele geçirdiler; *raiyyet* olmayı kabul eden yerli Macarların varoşta (kale dışında) yerleşmelerine izin verildi. Kale etrafında asker için çadırlar kurulup top ve tüfek şenliği yapıldı. Kış kendini göstermişti; kar yağdı. Çevre, dağlık ve ormanlıktı. Novigrad fethi önemli bir zafer sayılmaktaydı. Fethedilen kaleye 400 *yerli kulu* tayin edildi. Egre (Egri) Beylerbeyine, eyâleti askeriyle kaleyi muhafaza görevi verildi. Kale etrafında savunma için yapılan *palankalar* bir bir ele geçirildi. Bu fethin akabinde Avusturya topraklarında Pojen kalesine kadar geniş bir bölgeye akıncılar gönderildi. *Silâhdâr Tarihi*'ne göre, akınlarda 50.000 düşman kılıçtan geçirilmiş; 80.000 kadın ve çocuk esir alınmış. Uyvar ve Novigrad kalelerinin fethiyle tamamlanan sefer yılı harekâtı akabinde serdâr-i azâm kışı geçirmek üzere Belgrad'a geldi. Dönüş yolunda Budin'e uğradı. Peşte düzlüğünde yayılan orduyu Budin askeri top ve tüfek şenlikleri yaparak selamladı. Bu arada kayser, Zrinyioğlu'nu Viyana'ya çağırmış bulunuyordu. Zrinyi'nin ayrılması üzerine onun bölgesine akın yapılması için Kanije Beylerbeyi Hasan Paşa görevlendirildi.

Orduda bulunan Kazaklara, Bogdan ve Eflak voyvodalarına baharda geri gelmeleri koşuluyla memleketlerine dönme izni verildi. Aynı zamanda Erdel Kralı Apafi Mihael'e serdâr ile işbirliği yaptığı için merasim hil'atı olan ipek astarlı kürk gönderildi. Avusturya elindeki Orta-Macar bölgesi Macar büyüklerine nâmeler gönderilip pâdişaha itaat etmeleri ve baharda yanlarındaki Avusturya askerini bırakıp serdâr ile sefere katılmaları istendi.

Kayserin sultana gönderdiği elçiyi serdâr kendi yanında hapiste tutuyordu. Elçi şu talimatla geri gönderildi: "Osmanlı toprağında inşa edilen Yeni-Kale yıkılacak, Erdel kalelerindeki Avusturya askeri tamamen çekilip gidecek." Kayser, bu koşullara razı olmazsa baharda ordunun harekete geçeceği, Yeni-kale'yi yıkıp Avusturya askerinin yerlerinden atılacağı uyarısı yapıldı. Serdâr Avusturya idaresine, bu işi kolaylıkla başarırız, mesajını gönderdi. Yeni-kale'nin yıkılması ve Erdel'den Nemçe askerinin çıkarılması temel barış koşulları olarak ifade ediliyordu. Kayserin başvekiline gidecek mektubu Köprülü Ahmed Paşa, kendi kalemiyle yazıp elçiye verdi.[13]

Elçinin gönderilmesi ve bir yanıt alınmaması üzerine serdâr, savaş kararı aldı. Serdâr mektubunda, "Barış için haberiniz gelirse, pâdişaha arz ederiz. Uygun bir cevap alınmazsa, baharda ülkenizin ve ahâlinin karşılaşacağı durumlardan kendiniz sorumlu olursunuz. Cevabınızı gecikmeden bekliyoruz" dedi. Vakânüvîs, serdârın üslubunu yansıtan bu mektubu aynen koymakta ve mektubu Fazıl Ahmed Paşa'nın "envâ'-i kemâlâtının bir semeresi" olarak kaydetmektedir.

Serdârın Kış Hazırlığı

Serdâr, Budin'den ayrıldıktan sonra yanındaki komutanlarla söyleşip Zrinyi'nin ülkesine akın emri verdi. Belgrad kışlağına çekilen orduda asker yanında Saray'dan müteferrika, çavuşlar, divan kâtipleri, yeniçeri ağası kumandasında yeniçeriler, altı-bölük sipahileri, timar ve zeâmet sahibi sipahiler bulunuyordu.[14] Ordunun dağılmaması için serdâr sert önlemler aldı. İtaatsizlik edecekleri idamla cezalandıracağını ilân etti. Belgrad'da büyük kuşatma topları dökülmesi için İstanbul'dan malzeme talep etti. Yeni baştan 30 *balyemez* top, 200 küçük *darbzen* top dökülmesi için gerekli malzeme Tophane'den acele istendi.

Erdel hâkimi Apafi, serdârın emri ile Orta-Macar reâyasını Osmanlı tarafına döndürmek için mektuplar göndermişti. Buna karşı bölgenin *palatin*'i karşı propagandaya girişti. Osmanlılara güven olmadığını söylüyordu: Ahidnâmelere sadık kalınmadığını, Erdel'e yıllık haracın devamlı artırıldığını, Novigrad'ın yakılıp yıkıldığını sayıp dökerek Osmanlılara güvenilemeyeceğini, onların Macarları katl ve esir ettiğini anlatmaya çalışıyordu. Apafi'yi ihanetle suçluyor, Erdel'in yakında Soylular Meclisi'nin imtiyazlarının kaldırılmasıyla Eflak ve Bogdan durumuna düşürüleceği hatırlatılıyordu. Orta-Macar halkını kaysere bağlı kalmaya ve Apafi'ye inanmamaya çağırıyor, yakında Hıristiyan askerlerinin geleceğini söyleyip, isyan eden Macarların affedilmeyeceği tehdidinde bulunuyordu.[15] Kısaca, kayser idaresindeki Orta-Macar halkını Osmanlıların Erdel Kralı Apafi aracılığı ile kayser idaresine karşı ayaklandırma girişimi

karşı tarafta ciddi bir kaygıya neden olmuştu. Palatinin Apafi'ye yaptığı hitap dikkate değer: "Apafi, adın Erdel hâkimi ama hakikatte değilsin... Erdel halkının çektiği zulüm ve ta'addiyi gör."

Zrinyi'nin Szigetvar Baskını

Osmanlı ordusunun kışlaklara dağılmış bulunduğunu hesaba katan Zrinyioğlu, 30.000 Hırvat ve Nemçe askeri ile Szigetvar yanında Osmanlı askerinin sığınmış bulunduğu palankaları yakıp içindekileri esir aldı. Palankaları onarıp kendi askerini koydu. Sonra gelip Szigetvar kalesini kuşattı. Haberi alan serdârın aklı başından gitti.[16] Bölgeye yakın Kanije kalesi ve İstolni-Belgrad kalelerinden haber gelmedi. Bunun üzerine serdâr harekete geçti. Tüm serhat beylerbeylerine Szigetvar'ı savunma emri gönderdi.

Szigetvar kalesindeki Osmanlı askeri düşmanı püskürtmeyi başardı. Zrinyi Osmanlı askerinin serdârın emri ile yolda olduğunu öğrenince kuşatmayı kaldırdı. Oradan Peçuy kalesi üzerine gitti. Osmanlı askerinin uzak kışlalarda olup 5-10 günden önce gelemeyecekleri serdâra bildirilince, serdâr "gam ve elem ve teessüf" içinde kaldı. Osmanlı askerinin geleceği yol üzerinde stratejik hayatî önemdeki Ösek köprüsünü düşman tahrip etmişti. Kuşatma altındaki Peçuy kalesi harap durumdaydı.

Serdâr yanına 4-5 gün içinde 20.000 kadar asker toplayabildi. Budin ve diğer kalelerden 10.000 kadar asker gelip kendisine katıldı. Serdâr yanında toplanan bu askerle düşman üzerine hareket etti. Zrinyi, harekete geçen iki Osmanlı asker grubu arasında kalmaktan korkup Szigetvar önünden çekilme kararı aldı (6 Şubat 1664). Ağır kış koşulları altında yaya düşman askeri, top ve ağırlıkları ile çekilmeye başladı. Soğuk yüzünden yaya askeri ve davarları yollarda kaldı. Kaplan Mustafa Paşa üzerine gidip çoğunu kılıçtan geçirdi. Zrinyi askerinin ancak onda biri yurtlarına dönebildi. Hanzâde Ahmed Giray, Tatar askeri ile Tımışvar Beylerbeyi Ali Paşa buz tutan Tuna'yı geçerek yetiştiler. Düşmanın geri çekilmesi ihtimaline karşı bölge kaleleri Kopan, Kolojvar, Peçuy ve Ösek'e ve önlerindeki palankalara asker yerleştirildi. Ösek

köprüsünün yeniden inşası için önlemler alındı. Durumu kurtaran serdâr, kışlağı Belgrad'a döndü (24 Şubat 1664).

Zrinyioğlu'nun Szigetvar kuşatması, İstanbul'da çarşı pazar halkı arasında abartılı dedikodulara konu olmuştur. Pâdişahtan serdâra gelen hatt-i hümâyûnda, "Hazîne mi lazım, asker mi lazım, her neyin lüzumu var ise bildiresin" deniyor, yeniden iki üç beylerbeyinin askeri ile gönderileceği haberi veriliyordu. Bu kayıt gösteriyor ki, kışın cephedeki gelişmeler İstanbul'da büyük bir kaygıyla karşılanmıştır.

Viyana'dan elçi ile gelen mektupta, savaşa Bâb-i Âlî'nin neden olduğu belirtiliyor; barış için gönderilen ve tam ruhsatı (izni) olmayan kapı-kethüdası yerine barışı konuşabilecek birinin gönderilmesi isteniyordu. Serdâr, bu sıkışık durumda Viyana'ya yakınlığı dolayısıyla barış görüşmelerinin kendi ulakları aracılığıyla yapılacağı yanıtını verir.

Serdâr Erdel'deki durumu casusları ile izliyordu. Papa aracılığıyla Avusturya ve Fransa arasında barış yapıldığı, Fransa Kralı XIV. Louis'nin Avusturya'ya asker gönderip yardım edeceği haberleri kaygı yaratır.

Bu dönemde, Erdel'deki karışıklık ve Avusturya ile tehlikeli savaş yanında Girit için Venedik ile savaş sürüp gitmekte ve savaşı Avrupa Hıristiyan devletlerinin bir Haçlı seferi haline getirmek için yoğun diplomatik faaliyet gösterilmekteydi.

1664 Baharında Harekât

Cevâhirü't-Tevârîh'e göre seferin merkez noktası Ösek köprüsü idi. Onarılan köprünün düşman tarafından yeniden yakılması Osmanlı stratejik durumunu güçleştirdi. Köprüyü korumak üzere Dravo palankası askerle takviye edildi. Serdâr, Ösek köprüsünün korunması için beş oda yeniçeriyle kendi sekbanlarından[17] beş yüz nefer tüfekçi gönderdi. Bu sırada düşman ordusunun Kanija önünde Yeni-kale doğrultusunda hareket ettiği haberi geldi. Kanija kalesi paşasına Zemun'dan hareketle yardım geleceği haberi gönderildi.

Bu arada düşman ordusu Nitra kalesini ele geçirdi (29 Nisan 1664).[18] Avusturya başvekilinden gelen mektupta başvekil, barışa bağlılığını bildiriyor, fakat orduyu hazır tuttuğunu belirterek şöyle diyordu: "Bu sene biz dahî askerlerimizi hazır ve müheyyâ eylemişizdir; inşallâh geçen seneki (gibi) değiliz." Serdârın Apafi'ye gönderdiği fermânda Orta-Macar'a akın emredildiğini hatırlatarak, serdâra gözdağı vermek için kayserin oradaki halkı himâye edeceğini ve serdârın eline geçen kaleleri geri almaya çalışacağını, tüm Hıristiyan krallarının imdad göndereceğini, kayserin üç ordu harekete geçirip birini Kanija, birini Budin, birini de berideki vilâyet (Erdel) üzerine göndereceğini, Fransa, İsveç, Danimarka kralları ile papanın karadan, İngiliz ve *Danyal* (Hollanda) krallarının denizden Osmanlılara karşı saldırıya geçeceklerini bildiriyor; Orta-Macar yerli askerinin Nemçe askeriyle birleştiğini işaret ediyordu. Erdel halkı kayserin oradaki askerine karşı çıkarsa Orta-Macar'daki asker Erdel'e girip Hıristiyan dünyasının intikamını alır, diye de ekliyordu.

Mektup serdâra karşı bir tehdit mektubu olmakla beraber, 1664 yılında başlıca savaş bölgelerini belirlemekteydi. Avrupa'da tüm Hıristiyan devletlerinin bir Haçlı seferinde birleşerek saldırıya geçeceğini tehditlerine ilâve ediyordu. 1664 seferinde Avusturya askerî kuvvetlerini artırmış ve papanın faaliyetiyle Avrupa devletlerinin desteğini sağlamış bulunuyordu.

1664 Savaşları, St. Gotthard Meydan Savaşı (1 Ağustos 1664)

Avusturya ilk saldırıyı Osmanlıların iyi hazırlıklı olmadığı Kanija kalesini kuşatarak yaptı (Mart 1664). Serdâr Zemun düzlüğünden 40 *oda* yeniçeri ile imdada koştu. Serdârın yanında kayserin kapu-kethüdası bulunuyordu. Serdâr onunla gönderdiği mektupta, ordu ile harekete geçtiğini, fakat, "Dostluk üzere hareket olunursa tarafımızdan dahî lâzimesi riâyet olunur", düşmanlık olunursa "bizler kendünüzden ... ilerüde bulursuz" diyordu.[19]

Kanija kalesi iyi hazırlıklı değildi, erzak ve mühimmat yetersizdi; serdâr ordusuyla Ösek köprüsüne erişti. Köprünün tamiri

tamamlanıp geçildi. İstanbul'dan gönderilen 3000 yeniçeri orduya katıldı. Toplanan meşveret meclisinde Kanija yardımına öncelik vermek gerektiği kabul olundu. Avusturya ordusu, alınan haberlere göre 60.000'den ziyade olup Alman, Hırvat, Macar, Nemçe ve Slovenlerden oluşuyordu. Serdârın emri altında ancak 30.000 asker toplanabilmişti; kalan askerin katılmasını sağlamak üzere Kanija'ya doğru yavaş hareket etme kararı alındı. Büyük toplar Ösek köprüsünde bırakıldı.

Serdâr, ordu ile Kanija üzerine hareket etti. Düşmanın stratejisi Osmanlı ordusunu güneye, Kanija'ya gitmeye zorlamak ve kuzeyde Uyvar ve Osmanlı eline geçmiş kalelerin geri alınmasını sağlamaktı. Düşman kuzeyde Nitra kalesini ele geçirdi ve Liva kalesini kuşatma altına aldı. Budin Beylerbeyi Sarı Hüseyin Paşa üzerlerine varıp kaçırdı; 1500 kadar düşman askerini kılıçtan geçirdiğini serdâra bildirdi. Liva kurtarıldı. Kuzeyde Egre (Egri) ve Varad beylerbeyilerine eyâleti koruma görevi verildi, Yanova beylerbeyine o civardaki Kırım kuvvetleriyle serdâr ordusuna katılmaları emredildi. Serdârın ordusu Peçuy üzerinden Szigetvar'a iki saat mesafedeki köprüye vardı. Kanija'da kuşatma altındaki asker habere sevindiler. Kanija, Tiryaki Hasan Paşa zamanından beri Müslüman halkın gelip yerleşmesiyle kalabalık bir şehir olmuştu. Kanija'dan haber gelip serdâr askeriyle kaledeki askerin aynı zamanda saldırıya geçmeleri planlandı.

Kanija'ya yardım için ilkin etraftaki palankaların düşmandan temizlenmesi gerekiyordu, gecikmemek için palankalarla uğraşılmamasına karar verildi. Szigetvar yolunda beylerbeyilerin kuvvetleri serdâr ordusuyla birleştiler. Hanzâde Ahmed Giray da gelip orduya katıldı. Etrafta bataklıklar harekâtı güçleştiriyordu. Zrinyioğlu'nun planı öğrenildi: Bobofca palanka kapudânı Zrinyioğlu'ndan imdad istemişti. Serdârın ordusuna karşı gelip vakit kazanmak için 20.000 asker istiyordu. Zrinyioğlu 30.000'lik ordusundan bu kadar askeri gönderemeyeceğini, palanka serdârın ordusunu geciktirirse dört beş gün içinde Kanija'yı alacağını bildirmişti.

Palanka komutanı serdârın öncü kuvvetleri erişince palankayı yakıp kaçmıştı. Serdâr bu haberden memnun oldu (bu sırada vâ-

lide sultan tarafından serdâra samur kürk ile mücevher hançer ve libas geldi). Düşmanın kaçtığı palankalar tamir edilip asker kondu. Kanija'ya gelen yollar üzerinde bu palankalar aynı zamanda bir han gibi tüccar ve asker kafilelerini barındırırmış. Zrinyioğlu bu palankaları ele geçirip yolları kapamıştı. Ordunun yaklaşmakta olduğunu öğrenen düşman kuşatma metrislerini boşaltıp çekilmiş, ancak tahkimli taburlar yerinde bırakılmıştı, düşmanın çekilişini Kanija Beylerbeyi Pantor Hasan Paşa kendisi serdârın yanına gelip ayrıntılarıyla anlattı.[20]

Kanija'nın kurtuluşu haberi İstanbul'da sevinçle karşılandı, pâdişah serdâra gönderdiği hatt-i hümâyûnda peygamber hörmetine (peygamberin sancak-i şerîfi serdâr yanında idi) bu güç işin başarıldığı belirtilerek, "Dîn ü devlete ve ümmet-i Muhammed'e hayırlı nice maslahatlar vücude gelmek müyesser ola" deniyordu.[21]

Serdârın ordusuna etraftan yardımcı asker gelip katılmakta idi. Arnavutluk'tan "bin nefer tüfenk-endâz piyade" ulaştı. Kanija'nın kurtuluşuyla beraber bu seferde önemli bir başarı Yeni-kale'nin fethidir. Bölgede *Komar, Egersek* kaleleri ve palankalar ele geçirildi.[22] Düşman elindeki kale ve palankalar, Zrinyioğlu'nun bölgede nasıl yerleşip her yeri berkittiğini göstermektedir.

Serdârın bu başarıları Viyana'da kaygıyla karşılandı. Halktan yüz binlerce kişinin esir veya katledildiği anlatılıyordu. Viyana, bu durum karşısında barış için görüşmelere başlanmasını istedi. Kayserin serdâr ordugâhında bir kapı-kethüdası bulunuyordu. Kendisine gizlice barış görüşmeleri için temaslarda bulunması emri gönderildi. Serdâr, Dîvân'ı topladı, görüşmelerde serdâr askerin iki yıldır seferde olduğunu, barış "her veçhile asker ve reâyaya enfa'dır" diye barış yapılması lehinde konuştu. Veziriâzam ve imparatorun elçisi (kapı-kethüdası) Simon Reniger ile barış koşulları tespit olundu, barışın kabulüne dair kayserden *'ahdnâme* gelinceye kadar savaş durumunun devamına karar verildi. Tespit edilen barış maddeleri özetle şunlardır:

1) Avusturyalıların Erdel'de zaptettikleri kaleler, Erdel hâkimine ve ayânına (Soylular Meclisi'ne) teslim olunacak, iki tarafın askeri Erdel'den ayrılacak, Erdel hâkimini (kralı) eski 'ahdnâme gereğince Soylular Meclisi seçecek.

2) Kaysere tâbi belli nâhiyeler, Hayahışak taîfesi ve kaleler her türlü saldırıdan masun olacak.

3) Kaysere ait iki nâhiyede ve Erdel sınırında kale ve palankalara koruyucu konacak, iki taraftan müdahale olunmayacak.

4) Rakóczi ve Kemeny veya Orta-Macar'da başkalarının Erdel içine girmeleri önlenecek; keza Erdel'den de kaysere ait yerlere bu çeşit kimselerin girmesine izin verilmeyecek.

5) İki taraftan kargaşa çıkaracak kimselere izin verilmeyecek.

6) Kargaşa çıkaranlar dolayısıyla Kanija'ya yakın yapılan iki kaleyi iki taraf da yeniden yapmayacak.

7) Erdel harekâtı sırasında karşı tarafa sığınan Erdellilerin eski yerlerine dönmelerine ve emlâklarını almalarına iki taraf izin verecek, bu gibiler Erdel hâkimine bağımlı olup memlekete zararlı işlere karışmayacaklar.

8) Waag nehri bölgesinde koruma maksadıyla kayser yeniden bir kale yapabilir.

9) Reâyanın güvenliği için iki taraftan "çete çıkılmayacak", "çeteye çıkacaklara" iki tarafın askerleri Erdel sınırlarından kaldırılacak, tekrar gelmelerine izin verilmeyecek, bu suretle sıradan halk (reâya) rahat edecek.

10) Barışın ve dostluğun güçlenmesi için iki taraf karar vermişlerdir, yirmi yıl barışa bağlı kalınacaktır, ondan dört ay sonra da elçiler gidip gelip bu zamanda 'ahdnâme maddeleri yürürlükte olacak; dostluk nişânesi olarak elçi 200.000 kara guruş değerinde pîşkeş getirecek, Osmanlı tarafından da büyükelçi atanıp pîşkeş ve hediye ile varacak. Szitvatorok Barış Antlaşması'nda değişen maddeler hariç, antlaşma yürürlükte olacaktır.

Osmanlı Kaynağına Göre Raab Nehri Üzerinde St. Gotthard Savaşı[23]

Raab nehri beri tarafına hareket edildi ve *San-Kotar* (Saint Gotthard) palankası yakınında yerleşildi. Kayserin Montecuccoli kumandasında 60.000'i aşkın ordusu ovada yer almıştı. Bu orduda Nemçe, Macar, Fransız birlikleri ile Hırvat kuvvetleri kumandanı

Zrinyioğlu, Bakan ve Nataş oğulları vardı. Köprüleri ve geçit yerlerini ele geçirip nehir kıyısında metrisler kazıp yerleşmişlerdi. Serdâr karşıya geçmek için keşif yaptığında kılavuzlar geçit yeri kalmadığı haberini getirdiler. Serdâr harp meclisini topladı. Varılan karara göre nehrin beri kıyısında metris kazıp yeniçeri ve toplar yerleştirildi.

Düşman serdârın top ateşi üzerine nehrin kenarından ormana çekildi. Serdâr nehir üzerinde acele bir köprü yaptırdı ve ordunun karşı tarafa geçmesine karar verildi, güçlü bir köprü yapmaktan vazgeçildi. Yeniçeriler geçip metris yaparken bazı beylerbeyiler hemen karşıya geçmek istediler. Serdâr izin verdi. Atlılar su geçidinden geçtiler, yaya asker köprüden geçerken izdihamdan köprü yıkıldı.

Karşıya geçenler 5000 kadardı. Serdârın yanındaki asker de emir dinlemeden karşıya geçti. Düşman bunu görünce atlı yaya alaylarıyla orman kenarında göründüler, arkalarını dağa verip savaşa giriştiler. İslâm askeri saldırıp düşmana çok zâiyat verdirdi. Serdârın ordusundan imdad için biraz yeniçeri geçsin denildiğinde, at ve develerle 10.000 kadar asker geçti. Düşman askerini ormana çekilmeye zorladılar. Top ve tüfek ateşiyle askeri yaklaştırmadılar. Savaş ikindiye kadar sürdü. Düşman 8000 zâiyat verdi, sekiz topu savaş meydanında kaldı. Savaş beş altı saat sürdü. Tatar atlıları birkaç yerden nehri geçip saldırıya katıldılar. Düşman orman ve dağlık bölgeye çekildi. Bu tarafta İslâm askeri "meydan bizimdir" gururuyla yağmaya koyuldu. Serdâr yanında nehrin beri yakasındaki ordugâha dönen yorgun asker dinlenmeye çekildi. "Kimi esvabın kurutmak ve kimi abdest ve namaz edasıyla mukayyed" oldular. Köprü başında yeniçeri metrise girsin, sipahiler arkasında dursun, gece böyle geçirilsin, diye serdâr emir verdi.

Yeniçeri bayrağı geri çekildi. Orman ve dağda pusudaki düşman (50.000 veya 60.000) durumu gözlüyordu. Askerin çekildiğini görünce beri tarafa döndü. Alaylarını düzüp önde piyade "azîm tedarikler ile" sığındıkları yerlerden çıkıp top ve tüfek ateşiyle yavaş yavaş İslâm askeri üzerine yürümeye başladı. Bu tarafta atlı ve piyade Osmanlı askeri yeniçerinin metrise girmek için geri çekilişini kaçış sandılar. Düşmanın saldırısı güçlendi. "İş işden geçti." As-

kerden yiğit olanlar düşmana karşı yürüdü. Çarpışmalarda Bosna beylerbeyi, yeniçeri ağası, sipahiler ağası savaş meydanında düştüler. Orduda bozgun ruhu kendini gösterdi. "Cenkten me'yûsluk [umutsuzluk] olup" nehir karşısına geçmek için kaçmaya başladılar. Geçit başında yığıldılar. O gün yağmur yağmış ve nehir taşmış bulunuyordu. Geçitler su altındaydı, ancak bir geçitten geçmek mümkündü. Arkalarından düşman yaklaşıyor, atlı yaya birbiri üstüne düşüp kaçanlar can korkusundaydı. İzdihamda 4000-5000 kişi nehirde boğuldu.

Serdâr durumu yakından izliyor, kalan asker sancak-i şerîf altında toplanıyordu. Düşman geçit yerini ele geçirdi. Bozgun bir cümleyle, askerin serdârın savaş planını dinlememesi yüzündendir. Asker, çekilmiş sandığı düşmanı arkasından kovalayıp nehrin öte yakasına kitle halinde geçmiş ve pusuya düşmüştür. Planda serdâr, orduyu öbür yakaya geçirmeyi düşünmemişti, az sayıda askeri öbür yakaya göndermişti (asker geçenlerin arkasından kitle halinde geçmişti). Serdâr, ölen komutanlar yerine başkalarını atadı. Yağmur dinmek bilmiyordu. Asker çadırlarını yüksek yerlere taşımak zorunda kaldı. Taşkın halindeki nehri geçmek imkânsız bir hal aldı. Serdâr önceki planını değiştirdi. Yanık ve Uyvar kalelerine gitmekten vazgeçildi. Ordu, sağ tarafı Palatin (Balaton) gölü sol tarafı Raab nehriyle sınırlı bölgede kaleler, palankalar, varoşlar tahrip ederek İstolni-Belgrad'a doğru hareket etti. Yol üzerinde *Vespîrim* (Veszprem) kalesini kuşatmadan vazgeçildi. Orduda yiyecek kıtlığı baş göstermişti. Erzak sağlanmasında, Kırım atlıları, "guzât-i İslâma hayli imdâd ettiler." Serdâr, ordunun İstolni-Belgrad sahrasında altı gün oturak olmasını emretti. Ordu Ösek köprüsünden hareketle Viyana'ya on saatlik yere kadar düşman topraklarında dağ tepe, sık ormanlar ve bataklıklardan geçmek zorunda kalmıştı, toplu halde alay ile geçmek imkânı yoktu.

Uyvar Fethinden Sonraki Harekât

Avusturya Komran Komutanı Juje (Comte de Souches) 30.000 kadar Nemçe ve Macar askeriyle ansızın gelip Liva (Leva) kalesi-

ni ele geçirdi. Budin beylerbeyi kumandasında Sarı Hüseyin Paşa civar eyâlet kuvvetleri, Kırım, Eflak ve Bogdan askeriyle Liva'yı almak üzere gönderildi. Ordu Liva'yı kuşatırken Juje kalenin yardımına geldi, Hüseyin Paşa ile karşılaşmada Eflak ve Bogdan beyleri, "Biz hem haraç ödüyoruz, üstelik savaşa sürükleniyoruz" diye ihanet edip kaçtılar. Kaledeki düşman çıkıp kuşatmacıları basmış, onlar da Uyvar kalesine kaçıp sığınmıştı. Juje, Liva'ya gelmiş, oradan hareketle Ciğerdelen (Párkány) palankasını kuşatmış, oradaki asker de kaçıp Estergon kalesine sığınmıştı.

Juje gelip Uyvar kalesini kuşattı. Korkunç haberi alan serdâr tüm kuvvetleriyle Estergon'a hareket etti. Juje, Uyvar kuşatmasını bırakıp Komoron Adası'na çekildi. Uyvar'ı kuşatan Avusturya ordusu Montecuccoli, komutasındaki 100.000 (?) askerle gelip Juje'nin askeriyle birleşti. Düşman ordusu Waag nehri kenarındaki bölgeyi muhafaza altına aldı. Bu ara Silistre ve Maraş beylerbeyileri ordularıyla gelip serdârın ordusuna katıldılar. Güçlenen ordu Uyvar savunması için o tarafa hareket etti. Orduda meşveret meclisinde Montecuccoli ordusuna karşı yavaş yavaş yaklaşma planı kabul edildi. Serdârın düşüncesi düşman üzerine yürümekti, fakat meşverette öteki üyeler bu fikri uygun bulmadılar, serdâr planından vazgeçti. Yakalanan bir esirden öğrenildi ki, Montecuccoli ordusunda da, Osmanlıların gelmesini beklemek gerektir, kararı çıkmış; böylece, iki taraf da savaşa girmekten kaçındı.

Bu sırada kayserin bir adamı barış antlaşması ile serdârın huzuruna geldi. Toplanan Osmanlı dîvânında kayserin elçisi Simon Reniger *sulhnâme*yi takdim etti. Kayserden gelen 'ahdnâmede barış maddeleri üzerinde[24] evvelce serdâr ile kararlaşan on maddelik *temessük*'ün teyit edildiği bildiriliyordu. Pâdişahın hatt-i hümâyûnunda "mevâdd-i mezbûre mu'teber ve makbûl tutulduğu" yeminle teyit olunuyordu.

Anlaşma maddelerinin iki hükümdar tarafından resmen kabulü ile barış kesinlik kazanmıştır. Serdâr bunun üzerine Belgrad kışlağına geri döndü (Rebî'ülâhir 1075/22 Ekim 1664). Belgrad'da serdâr, "Büyükelçinin kayserin tasdikiyle resmî sulhnâmenin teslimini beklemiş", gecikme dolayısıyla sinirlenmişti. Gecikme sebebi,

Osmanlı pâdişahına 200.000 guruşluk pîşkeşin hazırlanması imiş; elçinin yola çıktığı haberi üzerine herkes rahatladı.[25]

Serdâr nihayet Belgrad kışlağından İstanbul'a hareket etti (1 Şevvâl 1075/17 Nisan 1665). Fazıl Ahmed Paşa pâdişah tarafından merasimle kabul olundu, değerli sorguç, mücevher hançer, altın zincir ve kürk hilat verildi.[26] Pâdişahın hatt-i hümâyûn'u, "Sen ki veziriâzam ve serdâr-i ekremim ... bu iki sene içinde gördüğün mesâlih ecdâd-i 'izâmımdan birine nasîb olmadı" deniyordu. *Sancak-i şerîf* pâdişaha teslim olundu. Büyükelçi 'ahdnâme ile gelinceye kadar askere izin verilmemişti, iki yıldır cephede savaşmış olan askere izin vermek gerekiyordu, izin çıktı.

Barış Antlaşmasının Tarihî Seyri

Vasvar Antlaşması'nı esas alan barış maddeleri; Kanija bölgesindeki fetihler sonunda, askerî durum Osmanlı lehinde olduğu bir zamanda tespit olunmuştur.[27] Viyana o zaman barışa eğilim gösteriyordu. Serdâr yanında ordugâhta tutulan Avusturya kapu-kethüdasına Viyana'dan barış için "mahfî" (gizli) talimat geldi. Serdâr ordunun ileri gelenlerini meşverete çağırıp barış lehinde karar aldı. İki yıldır askerin seferde yorgun düştüğünü belirterek "her veçhile sulh u salâh asker ve reâyaya enfa'dır" dedi. Toplantıda barış esasları söyleşilip tespit olundu. Ancak kayserden kesin yanıt gelinceye kadar savaşa devam kararı alındı. Barış maddelerinin tespiti ve pâdişahın tasdiki koşuluyla barış maddeleri on madde olarak tespit olundu. Barış koşullarını kapsayan iki dilde *temessükler* alınıp verildi. Bu kayıttan sonra Raab nehri üzerinde San-Kotar (San-Gotthard) palankası yanına hareket edildi. Burada Montecuccoli komutasında Avusturya ordusuyla savaşa girildi.[28]

1663-1664 Erdel Seferinde Evliyâ Çelebi

Evliyâ Çelebi, Köprülü Fazıl Ahmed'in Erdel seferine katılırken uğradığı menzilleri, kaleleri ve taburları ayrı ayrı betimlemiştir. Bu arada önemli kaleler Lugoş, Sebeş, Kolojvar, Erdel Belgradı, Uyvar, Şamos, Seykel ve Kaşa'yı ele almıştır.

Evliyâ Çelebi akınlara katılmış, çapula gitmiş; bu akınlarda yol üzerindeki kaleleri ve menzilleri tasvir etmiştir. 1072 Safer'inde (1661 Eylül–Ekim) Seykel vilayetine yapılan akına katılmış, yeniçeriler ve Tatarlar ile beraber çarpışmalardan söz etmiş, serdâr Ali Paşa'nın meşveretinde bulunmuştur. Özetle bu devirde, serhâd bölgesindeki durumu ayrıntılarıyla bize tasvir etmiştir.

Yeniçerilerle yapılan akında ganimet ve esirlerin atlı olan Tatarlar eline geçmesi, yaya olan yeniçerileri huzursuz etmiş ve iki grup arasında çatışmalar olmuştur.[29] Evliyâ Çelebi'nin 1669 Uyvar seferi hakkında göz tanığı olarak verdiği bilgiler tarihî kaynakları tamamlayan önemli gözlemlerdir. Meselâ, Kemeny'nin ölümünden sonraki durum hakkında (s. 43-44), Budin, Estergon ve İstolni-Belgrad ve Kanija kalelerinden yardım istekleri "âmân sultanım yetiş, el-vilâyet gitti" diye, feryatnâmeler gelmiş. Bu durum Zrinyi'nin kışın bölgedeki saldırılarının karargâhta nasıl yankı yaptığını göstermektedir. Ordunun kışı geçirmek üzere Belgrad'a hareketi dolayısıyla yol üzerindeki menziller ayrı ayrı tasvir edilmiştir (s. 53).

Evliyâ Çelebi, 1073 Şaban'ında (1663 Mart) kışın "Diyâr-i Alâman-i bî-amân gazâsına ve Ungurus Kızıl Elma'sına" giderken uğradığı menziller, kaleler ve şehirleri tasvir eder (s. 101). Bu bölümde Zemun kalesi ve Sirem'deki kaleler, Palankalar, Ösek kalesi tasvir edilmiştir. Bu seferlerde küçük kale halinde berkitilmiş palankaların önemi ortaya çıkmaktadır. Yol üzerinde Peçuy kalesinin etraflı tasvirini yapar. Budin ve Peşte üzerinde de (s. 130-160) etraflı bir tasvir yapılmıştır. Estergon kalesi ve savaşları üzerinde ilginç ayrıntılar verir (s. 160-172). Ciğerdelen (Parkony) kalesi üzerinde Kadızâde İbrahim Paşa'nın savaşı ve yenilgisi uzun uzadıya tasvir edilir (s. 176-185).

Evliyâ Çelebi'nin canlı tasvirleri arasında katır ve develerin düşman saldırısı karşısındaki perişanlığı şu şekilde anlatılır. "Âl-i Osmân develeri ki ... sahra-i Ciğerdelen'de bu kadar bin katır ve develer, bu kadar bin sağırbân ve hâlbendeleriyle çemenzâr-i laleizârda serseri otlayıp gezerken hemân küffâr yıldırım gibi zeğirdüb top ve tüfenkler atup gelirken hemân küffârın top güllesin yemiş ve nice bin kurşun zahmın görmüş ve kâfirin sadâsın işitmiş bu kadar

bin ... at ve katır ucube-heyet develer gerdanların kec edüb esirerek bu sahra içre perakende ve perişan olub kâfirin askeri içine develer yürüyüş ederler ... Hemân ki küffârın altındaki atları müddet-i ömürlerinde canlı ve çıngıraklı katar develer görmüş değiller ve kâfirler dahî hemçünân bu makûle hayvanât görmüş değiller. Hemân kâfirin altındaki atlar yıldırım gibi şakıyıp gelirken hemân develeri görüp kâfirin cümle atları durunca üzerinde olan halpuz atlar tepeleri üzere yıkılup ve nice bin kâfirler atlarından tekerlenüp ve nice küffârın atları deve ve katarlardan ürküp ... geriye dönüp ürken atları kangısı ve nice bin kâfir atları ... katvalari ile sahranın atın tutmağa piyade gezen kâfirin kangısı ve nice binin başı kaygısı olup develer dahî top ve tüfek ve mızrak zahmından ... dönüp ... tükeli develer küffâr üzere seğirdip vardıkça küffâr atları kaçıp küffâr içre bir giriv-feryât vaveyla kopup ... ricalü'l-gayb gördüler. Bu kerre küffâr, beri ordumuza doğru gelmeğe iktidarları olmayıp" (s. 182) "bizim piyadelerimiz de hayat-i cavidân olub anlar dahî küffârın kovmağa başladılar."

Evliyâ Çelebi, zaferden sonra vezirler ve beylerbeyilerin getirdikleri ganimetleri, esirleri ve kellelerin sayılarını verir. Bu ganimetlerle Serdâr Fazıl Ahmed Paşa'nın huzuruna gelip eteğini öpmüşler ve caizelerini (hediyelerini) almışlar (s. 185). "Böyle bir gazâ-yi garrâ-yi kübrâ bu serhâtlerde Devlet-i Âl-i Osmân'dan berü olmamıştır. Serdâr Fazıl Ahmed Paşa'nın Ciğerdelen gazâsı, cümleden artık bir gazâ olmuştur." Evliyâ Çelebi bu gazâda bizzat kendisinin bulunduğunu kaydeder.

Evliyâ Çelebi, Ciğerdelen gazâsından sonra seferin hedefi olan Uyvar kalesine kadar yoldaki menzilleri kaydettiği gibi Avusturya generali Fargac'ın mektubunun metnini kopya etmiştir (s. 189-190). Uyvar kuşatmasından önce yol üzerindeki palankalar ve diğer karşılaşmalar ve Uyvar kuşatması üzerinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Serdârın emri ile etrafa gönderilen akınlardan (çetelerden) birine Evliyâ Çelebi kendisi katılmıştır (s. 194-195). Orduya katılan Bogdan, Eflak ve Tatar kuvvetleri üzerinde keza bazı ayrıntılar vermektedir. Evliyâ Çelebi bu kuvvetlerin yanında orduya katılan Kazak ve Macarlardan da bahsetmektedir (s. 199).

Çelebi, akına giden asker gruplarını şöyle tanıtmaktadır: Tatar askeri, Erdel kralının gönderdiği asker, Eflak ve Bogdan askeri, Akkirmen ve Kazak Hetman askerleri. Bu askerlerin görev yerlerini Serdâr Fazıl Ahmed Paşa tayin ediyor. Evliyâ Çelebi, bu sırada, "Sadrazamın otağında durup temaşaya meşgul" idi (s. 199). Tatar askerleri, Kırım Tatarları ve Bucak Tatarları olarak ayrı ayrı kaydedilmektedir. Kale kuşatması devam ederken Tatarlar, Eflak ve Bogdan askerleri, etrafa akına gönderilmekteydi. Kuşatmanın ayrıntıları göz tanığımız olan Evliyâ Çelebi tarafından ayrıntılarıyla anlatılmaktadır (s. 200-201).

Evliyâ Çelebi, Reîsülküttâb Şamizâde Mehmed Efendi'nin katli olayı hakkında vakânüvîsleri tamamlayan bazı ayrıntılar kaydeder. Evliyâ, kendisi kuşatma sırasında bir yerden diğer yere giderken metris yollarını kullanıyormuş.

Evliyâ, kaleye zaman zaman yürüyüşlerde binlerce merdivenle hareket edildiğini belirtir. Kaledekilerin beyaz bayraklar dikip teslim olmayı bildirdikleri tarihi, Evliyâ Çelebi 21 Safer 1074/24 Eylül 1663 olarak vermektedir. Teslim şartları; 3000 araba ile ve silâhları ile savunucuların Komoron kalesine gitmeleri ve teslim olayının ayrıntılarını Evliyâ Çelebi'den öğrenmekteyiz (s. 206-208). Teslimden sonra serdâr, yanındaki vezirler ve divan büyükleri Uyvar kalesinin içine girerek etrafı gezdiler ve pâdişah adına bir câmi yapılması için yer aradılar. Kaledeki büyük kiliseyi pâdişah için layık gördüler ve ziyâretle namaz kıldılar. Evliyâ Çelebi, beş gulamı ile beraber ezan okudu. Mimarbaşı Ahmed Ağa çağrılıp *mihrap* ve *minber* inşası için görevlendirildi (s. 210-211).

Evliyâ, Uyvar kalesi tesliminden sonra Liva ve Novigrad kalelerinin teslimi için adam gönderildiğine, teslimi kabul etmedikleri için bu kaleler üzerine sefer yapıldığına dair ayrıntılar vermektedir (s. 212-218). Evliyâ Çelebi, bundan sonra akına gönderilen 40.000 Tatar askeri ile Almanya, Hollanda ve İsveç (?) memleketlerine gittiğini anlatmaktadır (s. 219-225). Evliyâ, bu akında gördüklerini (?) anlattıktan sonra Litra–Uyvar kaleleri hakkında ayrıntılar vermektedir (s. 226).

Uyvar fethinden sonra Litra, Novigrad ve Vaç kalelerine yapılan seferler üzerine tasvirler gelir (s. 232-237). Serdârın Kanija tarafında Yeni-kale seferine ait notları ve Kanija etrafındaki savaşlar üzerinde verdiği ayrıntılar (s. 311-321) vakânüvîsleri tamamlayan değerli bilgiler içermektedir.

Uyvar'ın ve etraftaki kalelerin fethinden sonra bu bölgede Osmanlılar, yeni bir eyâlet oluşturdular. Bu eyâletin kuruluşu ile Osmanlı İmparatorluğu en geniş sınırlara erişmiş oldu.[30]

XIV. Louis: Fransa Osmanlı Devleti'ne Karşı

Fransa Kralı XIV. Louis (1643-1715), 1641'de din savaşlarının son döneminde Protestan devletler safında (1635-1648) savaşa katılmıştır. Fransa bu dönemde İsveç ile ittifak halinde birinci derecede rol oynamış; 1644'te Katolik devletler cephesinde bulunan Bavyera'yı istilâ etmiştir. Bavyera, kayser ile işbirliği halinde hareket ettiği için Louis'nin bu ittifakı dolaylı olarak Osmanlı Devleti'ne bir yardım oluşturmuştur. Alsace'de bazı şehirler, bu arada Strasbourg Fransa'ya ilhak edilmiştir. Fransa'ya ilhak edilen bu şehirler, aynı zamanda imparatorluk üyeliğini muhafaza etmişlerdir, çünkü Almanya, Habsburg kayserinin hâkimiyetini tanımaktadır.

Fransa kralı aynı zamanda, İspanya'ya ait sayılan Netherland'a veraset yoluyla sahip çıkar (1661-1668). Kralın generali Turanne, Flandres'ın bir kısmını işgâl eder ve Hollanda ile savaşa girer. Batı cephesindeki bütün bu hareketler Osmanlı Devleti'nin eski müttefiki Fransa ve rakibi Habsburgların imparatoru ile ilişkilerde göz önüne alınması gereken hususlardır. Bu bakımdan biz, doğudaki gelişmeleri incelerken kayser ile Fransa ve İspanya arasındaki gelişmeleri de daima hesaba katmalıyız. Osmanlı Devleti 1683'ten sonraki savaşlardan özellikle 1687'de tam bir bozgun içinde bulunduğu tarihte Avrupalı devletler, kayser, Lehistan ve Fransa İstanbul'u almak için projeler yapmaktaydılar. Fransa Kralı Louis, kayser ve Lehistan'dan önce İstanbul'u işgâl için İstanbul'daki konsoloslarına Boğaz'daki tahkimatın planlarını yapma emri göndermiş ve İstanbul'u işgâl etmeyi ciddi olarak düşünmüştür. Macaristan–Erdel

üzerinde 1661-1664 döneminde ortaya çıkan Osmanlı–Avusturya savaşı Vasvar Barışı ile noktalanmıştır. Habsburglarla Macaristan üzerinde ikinci savaş dönemi, 1683-1699 savaşları, Osmanlı için tüm Macaristan'ın kaybıyla sonuçlanmıştır. Her iki dönemde Avusturya, mücadeleyi Hıristiyan Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ortak savaşı haline getirme çabasında bulunmuş; papanın çabalarıyla bu ittifak *Mukaddes İttifak* ile gerçekleşmiştir.[31]

Fransa'nın Cezâyir'e Saldırısı

1664 Temmuz–Ağustos aylarında 150 gemiyle bir Fransız ordusu Cezâyir'e ait Hacîl vilâyetine çıkarma yapıp kabileleri püskürtmüş, kıyıda kuleler yapmaya başlamış ve bölgeye hâkim olmaya çalışmıştır. Buna karşı Cezâyir Beylerbeyi İsmail Paşa askeriyle karadan ve denizden Fransızlar üzerine hücum etmiş; büyük savaşlar sonunda Fransızlar bölgeden sürülüp atılmıştır. Fransızların yaptıkları kuleler ele geçirilmiştir.[32]

Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit Seferi (1666-1669)

Avusturya ile barış yapıldıktan sonra Fazıl Ahmed Paşa, Kandiye kalesinin fethi için sefer yapılmasını pâdişaha arz etti.[33] Bu amaçla pâdişah huzurunda yapılan toplantıda Girit sorununu halletmek için Kandiye kalesinin ele geçirilmesi üzerinde duruldu. O zamana kadar Girit adasında Kandiye kalesi dışındaki bölgelerin tamamıyla kontrol altına alındığı tespit edildi ve bu amaçla Veziriâzam Fazıl Ahmed Paşa, Girit seferi için serdâr atandı. Kendisine sancak-i şerîf teslim edildi. Bu karardan haberi olan mahpustaki Venedik elçisi davet edilip Girit'in teslimi üzerinde görüşme yapıldı. Elçinin önerileri reddedildi ve sefer hazırlığına başlandı.

Fazıl Ahmed Paşa, savaş için esaslı hazırlıklara girişti, ilkin Venedik'e karşı yeni bir donanma inşası için karar alındı. Karaçelebizâde Abdülaziz'in ileri sürdüğü gibi, yelkenli kalyonu ve mavna yerine 40 kürekli kadırgadan "muazzam bir donanma" yapılmasına karar verildi.

Venedik, telâş içinde Avrupa devletlerinin yardımını sağlamak için yoğun diplomasi faaliyetindeydi. Papa IX. Clemens Girit'in kaybının tüm Avrupa ve Hıristiyanlık için en büyük tehlike olduğunu ilân etti.[34] Girit'teki Venedik ordusu 9000 kişilik bir yardımcı birlikle güçlendirildi. Venedik öbür yandan, Girit savaşına son vermek için İstanbul'da barış atağındaydı. Pâdişah ve şeyhülislâm Girit'in mutlaka fethi için baskı yapıyorlardı. Nihayet Veziriâzam Fazıl Ahmed Paşa'nın kesin sonuç almak için ordunun başında Girit'e hareket etmesine karar verildi. İstanbul'da şeyhülislâm, Girit fethinin gerçekleşmesi için çalışmaların en ateşli savunucusuydu. Osmanlı–Hıristiyan Avrupa için Girit Savaşı, İslâm–Hıristiyanlık arasında yeni bir Haçlı savaşı anlamına geliyordu. Girit'teki ordu büyük çabalarla güçlendirildi. Serdâr Fazıl Ahmed kumandasında ordu İstanbul'dan hareket etti (Mayıs 1666). Girit'teki Osmanlı ordusunun mevcudu savaş, açlık ve veba salgını yüzünden 10.000'e inmişti.

İyi berkitilmiş Kandiye kalesi savaşın sonucunu belirleyecek önemde idi.[35] Fazıl Ahmed Paşa kumandasında Kandiye'yi kuşatan orduda 40.000 asker ve 8000 lağımcı bulunuyordu. Nisan–Mayıs arasında bu kuvvetlere 30.000 kişilik yeniçeri ve Mısırlı kuvvetler katıldı. Osmanlı ordusunda 30, 45, 60 kiloluk gülle fırlatan 300 top vardı. Girit Savaşı o tarihte Osmanlı askerî gücünün eriştiği en ileri düzeyi gösteriyordu.[36] Açılan lağımlar kuşatmaya o zamana kadar görülmemiş bir lağım savaşı özelliğini kazandırdı.

Lehistan Seferi, Kameniçe–Podolya Fethi, 1672 Bucaş ve Zuravna Antlaşmaları

Fazıl Ahmed Paşa (veziriâzamlığı 1661-1676) devletin karşılaştığı iki önemli sorunu, Erdel ve Girit sorunlarını bir sonuca eriştirmiş bulunuyordu. Genç pâdişah IV. Mehmed'in ve Vâlide Turhan'ın tam desteğiyle idareyi, babası Köprülü Mehmed Paşa gibi mutlak bir otorite ile ele alan, mâliyeyi ve orduyu hükümetin kontrolü altına sokan Fazıl Ahmed Paşa'nın karşılaştığı bir diğer sorun ise Ukrayna'da Lehistan, Rusya'ya karşı da Kazak sorunuydu. Ukrayna Kazaklarının başına geçen Hetman Doroszenko, Osmanlı himayesini kabul etmiş ve sultan ile beraber Ukrayna'ya hareket etmiş bulunuyordu. Lehistan'a düzenlenen bu sefer, Podolya eyâletinin merkezi Kameniçe'nin kuşatılması ve teslim alınması ile sonuçlanmıştır (27 Ağustos 1672). Lehistan, Osmanlı sultanına haraç vermeyi ve Podolya'yı terk etmeyi kabul etmişti (18 Ekim 1672 Bucaş Antlaşması). Bu antlaşmanın esas maddeleri Lehistan Meclisi tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, yeniden Lehistan seferine çıkmak zorunda kalmıştır. Leh direnmesi, Jan Sobiesky

şahsında güçlü bir önder bulmuştur. Hotin bozgunu üzerine sultan, Fazıl Ahmed Paşa'yı serdâr atayarak Hotin üzerine gönderdi.

İkinci Lehistan seferi, Fazıl Ahmed Paşa'nın serdârlığı ile 1676 yılına kadar devleti uğraştıracaktır. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Leh seferinden dönüşte hayata gözlerini yumdu (2-3 Kasım 1676). Yerine Merzifonlu Kara Mustafa, veziriâzamlığa getirildi (4-5 Kasım) ve Lehistan ile Zuravna Barış Antlaşması'nı imzaladı. Antlaşmaya göre Ukrayna, Osmanlı sınırları içerisine alınıyordu. Sobiesky'nin Lehistan devletinin başına geçmiş olmasıyla Osmanlı Devleti, bundan sonra Lehistan'ı kayser ile işbirliği halinde bulacaktır. Batı Ukrayna'ya hâkim olan Hetman Doroszenko, Doğu Ukrayna'yı hetmanlığa bağlamak için Moskova'ya karşı mücadeleye girmiş, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile yakınlık kurmuştu. Fakat hetmanlıkta durumunu garantiye almak için sonunda, 1665'te Moskova'ya gidip Rus Çarı'nı tanıdı.[1] Vakânüvîs'e göre[2] devletin iç ve dış güçlüklerle boğuştuğu sırada Moskova, fırsat bilip Lehistan'a isyan etmek üzere olan Kazakları ittifakına almış, Kırım hanına karşı harekete geçmişti. Köprülü döneminde bu tehdit ciddiyetle ele alındı.

Vakânüvîs[3] Moskova'nın Kazaklar ile birlikte Kırım ve Osmanlı ülkesine karşı saldırı planını açıklarken, Kırım Hanlığı'nı ortadan kaldırmak için Köprülülerden önceki uzun kargaşa döneminden yararlandığını belirtir. Kırım Hanlığı için kullandığı *sedd-i sedîd* (önleyen set) terimi (Evliyâ Çelebi de aynı terimi kullanır) hanlığın Devlet-i 'Aliyye için taşıdığı jeopolitik önemi iyi ifade eder.

Veziriâzam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra Köprülü mektebinden yetişmiş Merzifonlu Kara Mustafa, iktidara geldi (Köprülüler soykütüğüne bakınız, s. 112-113. Merzifonlu'nun Köprülülerin tam güvenini kazandığını biliyoruz: Fazıl Ahmed Paşa, Uyvar seferine giderken ve başka vesilelerle Merzifonlu Kara Mustafa'yı İstanbul'da sadâret kaymakamlığına getirmişti. Bu görev, genelde kaymakam paşalar tarafından veziriâzama rekabet imkânı vermekteydi.

Mâliyenin ve ordunun düzene kavuştuğu bir dönemde Merzifonlu'nun önünde ilk âcil sorun, Ukrayna'da Osmanlı kontrolünü kurma problemiydi.

Papalığın Osmanlılara Karşı Haçlı Seferi Çalışmaları

Girit Savaşı (1645-1669) devamınca Venedik, Avrupa Hıristiyan devletlerini bir Haçlı ittifakıyla Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirmeye çalışmış olup bu çabalarında papanın işbirliğine güveniyordu. Keza Kayser I. Leopold 1660'tan beri Hıristiyan Avrupa'yı Osmanlılara karşı hep birlikte harekete geçirme faaliyetinde papalığı yanında bulmuştur. Böyle bir ittifak Papalık için daima vazgeçilmez bir gayeydi. Fakat millî monarşiler, başta Fransa ve Protestan devletler, İngiltere ve Hollanda papalığın Haçlı Avrupa ittifakını suya düşürüyorlardı. On yedinci yüzyılda Fransa'da Güneş Kral XIV. Louis'nin Avrupa'da üstünlük siyâseti ve ülkeyi Ren nehrine kadar genişletme çabaları Habsburglar ile kralı çatışmaya götürdü.

Fransa–İspanya arasında barış imzalanınca (1668) papa, kaysere ve XIV. Louis'ye bir Haçlı seferi için mektuplar gönderdiği gibi, bu Osmanlı karşıtı büyük ittifaka İngiltere, Lehistan kralı, Moskof çarı hatta İran şahının katılacağını düşünür.[4] XIV. Louis Girit seferi sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı dört kez Venedik'e askerî yardımda bulunmuştur. Bununla beraber Fransa diplomasisi aynı zamanda Osmanlı ittifakını sürdürmeye çalışır.[5] On yedinci yüzyılda Osmanlılara karşı Avrupa Hıristiyan dünyasının ortak bir Haçlı girişimi sözde kalır ve mücadele Osmanlılarla sınırdaş devletlerin, Avusturya ve Venedik'in sorumluluğu olarak kalır. Papalık nihâyet 1684'te *Mukaddes İttifak*'ta gayesine erişir.

Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Döneminde Bir Dinî Tartışma

Fâtih'ten beri İstanbul nüfusunun beşte biri Ortodoks Rumlardan oluştuğu ve Rum patrikinin Osmanlı idare hiyerarşisinde önemli mevkii göz önüne alınırsa, İslâm–Hıristiyanlık tartışmaları her zaman hararetli bir atmosferde devam edegelmiştir. Bu bakımdan kayıtlara geçmiş bir örnek olarak Vanî Efendi'yle Panagiotakis Nikousios söyleşisi ilginçtir.[6] IV. Mehmed (h. 1648-1687) huzurun-

da 1662'de yapılan tartışma ve bu tartışmanın metni dönem düşünürleri tarafından yakın ilgi görmüştür. Osmanlı kültürüne vâkıf Voyvoda Demetrius (Dimitri) Kantemir tartışmanın "çok yaygın olduğu"na işaret eder ve Sultan IV. Mehmed'in veziriâzamı Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın Nikousios'u koruması altına aldığını kaydeder. Vanî Efendi, Nikousios'un idamını istediği halde sultan onu himaye etmiştir. Öte yandan Vanî Efendi'nin IV. Mehmed'in hocası olduğunu biliyoruz. Dinî tartışma bilgin bir devlet adamı olan Veziriâzam Köprülü Fazıl Ahmed huzurunda yapılmıştır. D. Kantemir[7] *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküşü* başlıklı ünlü eserinde der ki, Hıristiyanların tezini benimseyen Molla Kabız'ın idamından ve bu çeşit tartışmaların yasaklanmasından beri ilk kez bu konuda bir tartışmaya IV. Mehmed ve Veziriâzam Köprülü Fazıl Ahmed tarafından izin verilmiştir.[8]

Mutaassıp Kadızâdelilerden olan Vanî Efendi, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın himayesi altında IV. Mehmed'in şeyhi olmuştu. Kadızâdeli olarak sûfî tarikatlara şiddetle karşı olup onların açıktan zikir ve sema' âyinlerini yasaklamıştır (1665).[9] İlginç bir gelişme şudur: İstanbul'da veba salgınına karşı Hıristiyanların topluca duaya çıkmasına (1664) Vanî Efendi karşı çıkmıştır. 1683'te Viyana önünde bozgundan sonra Hıristiyanların topluca duaya çıkmasına izin verildiğini biliyoruz.[10]

Nikousios'un Arapça, Farsça ve Osmanlıca öğrendiği kaydedilmiştir. İtalya'da bulunmuş ve Batı kültür kaynaklarıyla tanışmıştı. Sonra İstanbul'da elçilerin hizmetinde tercümanlık hizmetinde bulundu. Osmanlı Dîvân-i Hümâyûnu'nda tercümanlık yaptı. Osmanlı devlet idaresinde bu hizmetleri, kendisinin Vanî Efendi'nin hışmından kurtulmasında kuşkusuz rol oynamıştır.[11]

Veziriâzam Fazıl Ahmed Paşa, Girit'te Katolik Venedik idaresine son verip adayı imparatorluğun bir vilâyeti haline getirdi (1669). Girit'te Ortodoks kilisesinin yeniden örgütlenmesinde Nikousios başlıca rol oynadı. Ortodoks kilisesinin yeniden inşasında kendisine geniş yetkiler verildi.[12] Bu bağımsız faaliyeti, İstanbul Rum patriki ile arasını açtı. Dîvân tercümanlığı onun kuşkusuz Osmanlı idarî makamlarıyla yakınlığına yardım etmiş olmalı. Ni-

kousios, Fazıl Ahmed Paşa'nın himayesi altındaydı. Gizli ilimler ve müneccimlik bilgisi, Osmanlılar yanında nüfuzunu artırmış olmalı. Tasavvufî keşiflerinde Kur'an'ı da kullanmaktadır. Nüfuzu sayesinde Rum Ortodoks kilisesine Kudüs'teki kutsal yerlerin sahipliğini sağladı. Kudüs Patriki Nikousios'u, "Doğu'nun ve Batı'nın imparatorluklarının bilge ve mütedeyyin Ortodoks tercümanı" diye tanımlamıştır.[13] Devlet içinde mevkii dolayısıyla Nikousios manastırların onarımı işlerine yardım ediyordu. Kendisi, ölümünde (22 Eylül 1673) Heybeliada'daki manastıra defnedildi.

Nikousios–Vanî Efendi söyleşisi şöyle kararlaşmıştır: 1662 Temmuz'unda Veziriâzam Fazıl Ahmed Paşa[14] Eyüp'te Ebussûud sarayında kaldı, büyük kütüphanede saklı iki küre üzerindeki daireler vesaire hakkında bilgi almak istedi. Vanî Efendi'nin açıklamaları yetmedi. Veziriâzam tercüman Nikousios'un çağırılmasını istedi (küre Kopernik sistemine göre yapılmıştı). Vezir küreleri sarayına götürdü. Yanındakiler Nikousios'un İslâm'a davet edilmesi fikrini ortaya attılar, Vanî Efendi, onu bir saatte ikna edip Müslüman yapacağını söyledi. Veziriâzam güldü ve dedi ki, "Vanî bunu basit bir görev sanma. Geçmişte pek çokları onu Türk (Müslüman) yapmaya uğraştı. Ben de denedim hatta babam da (Köprülü Mehmed Paşa) denedi, bir sonuç elde edemedik." Vanî atıldı: "Aklımda bazı konular ve sorular var. Ona soracağım, fikrimi kabul etmek zorunda kalacak ve ben de ona kolayca din değiştirteceğim."

İşte Vanî ve Nikousius'un arasındaki din tartışması böyle başladı. Vanî, mutaassıp bir Kadızâdeli, P. Nikousios ise İtalya'da bulunmuş, son keşiflerden haberdar ve Copernicus heyetini tanımış, geniş kültür sahibi bir Rum'du. Aynı zamanda *kabala*, okülist, sinekretik alanlarında geniş bilgi sahibiydi. O dönemde astroloji ve gizli ilimlere Osmanlı çevrelerinde büyük ilgi vardı. Ahmed Paşa, devlet hizmetinde bu tercümanın kehânetlerine inanıyordu. Küreler dolayısıyla başlayan toplantı Hıristiyanlık–İslâm arasında bir tartışma halini aldı.[15] Yeni astronomi hakkında bilgi, Kâtib Çelebi'nin tercüme eserleriyle Osmanlı çevrelerinde biliniyordu. T. Blau (1596-1673) atlasını, 1688'de Hollanda elçisi Sultan IV. Mehmed'e sunmuştu.[16] Bilgin bir devlet adamı olan Fazıl Ahmed

Paşa[17] sarayında belli başlı devlet adamları huzurunda toplantı üç gün sürdü. İlkin yeni astronomi üzerinde Nikousios'un verdiği bilgiler "dinleyicileri" etkiledi:

Yeni astronomi üzerinde Nikousios'un açıklamaları iki gün sürdü. Üçüncü günkü toplantıya Rumeli ve Anadolu kadıları ile Vanî Efendi geldi. Paşanın ve Vanî Efendi'nin İslâm astronomi kaynaklarını zikrederek Nikousios'la tartışmaları oldu. Buna karşı Nikousios Copernicus'un ve Tyco Brahe'nin yeni astronomi keşiflerini açıkladı. Çok ilginçtir, böylece İslâm klasik ilmiyle Avrupa'nın yeni devrimci ilmi bu toplantıda tartışma konusu oluyordu. Dinî konuşmalar başladı. Paşanın ve Vanî'nin dinî konularda sordukларıyla İslâm–Hıristiyanlık tartışması başladı. Sonuçta Nikousios, Batlamyus teorilerinin tamamıyla terk edilmiş olduğunu açıkladı. Kadim ve yeni astronomi üzerinde tartışma akabinde din meseleleri üzerinde yoğunlaştı. Vanî Efendi Hıristiyanlık dini üzerinde derin bilgi sahibi olduğunu gösterdi. Eski bir soru, peygamberlerin Hazret-i Muhammed'in resâletle geleceğine dair herhangi bir işaret olmaması noktası idi. Buna karşı İslâm bilginlerini izleyen Vanî Efendi, aslında bu müjdenin sonradan İncil'den çıkarılmış olduğunu savundu.

Köprülü zaman zaman tartışmalara katılarak İslâm peygamberinin bir adının Ahmed olduğunu, bunun İncil'deki Paraklitos anlamına geldiğini hatırlattı. Paraklitos hakkında Nikousios'un onun Kutsal Ruh olduğunu açıklaması, toplantıdakileri "pek mutsuz" etmiş ve gürültü çıkarmışlar. Toplantıda daha üç konu tartışılmıştı: Peygamberin mucizeleri, Ayasofya'nın ciheti, Allah'ın Musa'ya Sina'da gözükmesi.

Burada önemli olan, dinî soruların serbestçe tartışılmış olmasıdır.

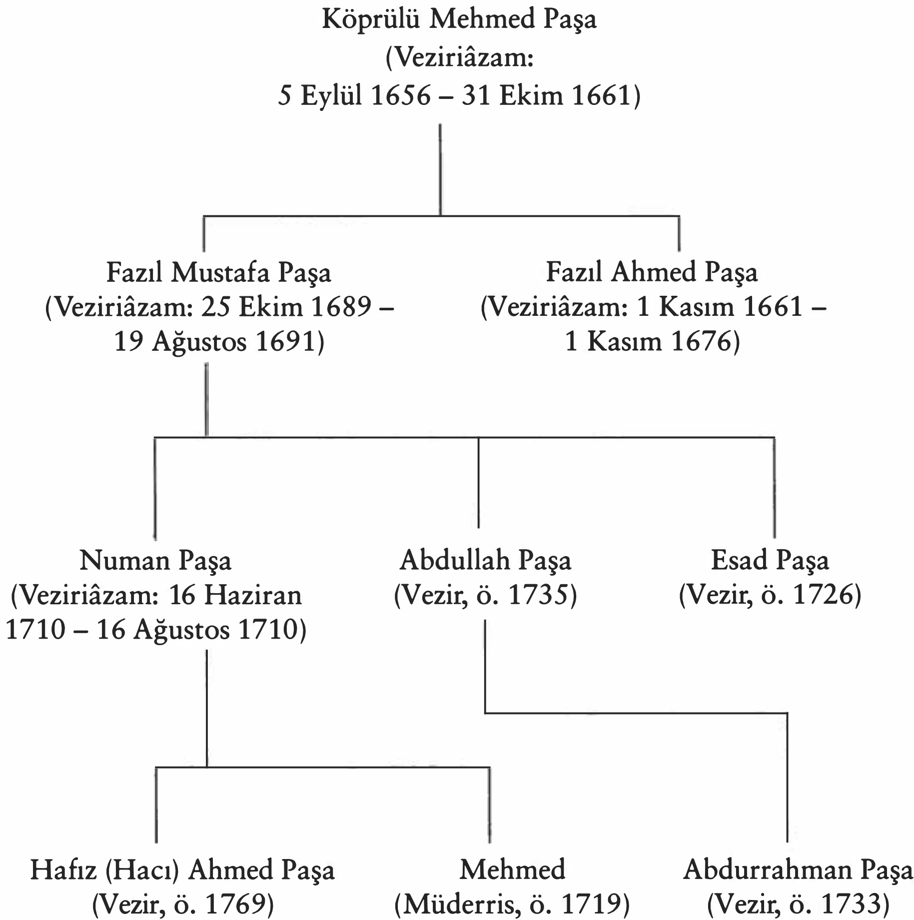
Köprülü Fazıl Ahmed Döneminde Bir "Zındık": Lârî Mehmed Efendi

Fazıl Ahmed Paşa Avusturya ile barışla uğraştığı sırada, 1664'te bir "zındık", Lârî Mehmed Efendi olayı çıktı. Ulemâ arasında tanınmış bir imam, İslâm'ın esas emirlerini "haşr ve neşri ve farziyât

(yerine getirilmesi farz olan hususlar) ve salât ve savmı inkâr edüb hamrı istihlâl" (helal sayma) etmekteydi. Birtakım Müslümanlar, bu iddiaları benimsemişti. Kendisinin zındıklığı 40 güvenilir tanıkla ispat olundu. Veziriâzam Fazıl Ahmed Paşa seferde olup sadâret kaymakamı İbrahim Paşa'nın sarayında toplantı yapıldı. Toplantıya dönemin medrese mollaları, tanınmış şeyhler, ulemâ, imamlar ve câmi vaizleri katılmıştı. Toplantıda hazır bulunanlar söz birliği halinde katli gerektiğini ileri sürdüler. Karar bir hüccet (belge) ile İstanbul kadısına arz olundu. Kadı Merhabazâde Efendi, katli için imzalı resmî hüküm yazdı. "Zındık" Lârî Mehmed Efendi halkın önünden geçirilerek Parmak-kapı'da başı kesilerek idam olundu.[18]

İslâm'a aykırı iddialar hakkında katil için etraflı bir soruşturma ve karar verme sürecine daima uyulmuştur. İlkin, Şerîat hükümleri şeyhülislâm ve mollalar tarafından incelenip fetvâ verilmiş, icra makamı olan kadı buna göre hüküm vermiş, idam işi şehir subaşısı (valisi) tarafından yerine getirilmiştir.

Köprülüler Soykütüğü

Köprülü Mehmed Paşa
(yan sayfaya bakınız)

Hasan Ağa

Amcazâde Hüseyin Paşa
(Yeğen Hüseyin)
(Veziriâzam: 13 Eylül 1697
- 4 Eylül 1702)

Köprülü Mehmed Paşa

Kızı

Oruç Bey

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa
(Veziriâzam: 5 Kasım 1676 –
ö. 25 Aralık 1683)

İSLAHAT LÂYİHALARI

Kargaşa döneminde küttâb (bürokratlar) sınıfından birçok yazar islahat üzerine risâleler kaleme almış ve devlet büyüklerine sunmuşlardır. Bu risâleler üzerinde toplu olarak şu esere başvurulabilir. Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihü'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzü'l-Mülûk* (Ankara: TTK, 1988). Bu risâlelerde genel konu, Osmanlı klasik dönem kanûnlarına uyulmadığı, ordu, mâliye, timar rejimi kargaşa dönemi, "ahvâl-i 'âleme halel" şeklinde ifade olunmuştur. Adını saklayan yazar herhâlde risâleyi "merhum Sultan Ahmed'den sonra yazmıştır" (bkz. Y. Yücel, XX).

IV. Murad'a İran seferi (1635) dolayısıyla öğütleri içeren *Kitabu Mesâlihu'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* (Y. Yücel, Yayını, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, s. 141-207), ulemâ sınıfından, belki bir kadı'nın eseri olmalıdır; özellikle İran'a karşı sefere hazırlık üzerinde durur ("Türk'ten yeniçeri almak yanlış" ifadesi, s. 9). Risâle, asker tâifesinden reâyanın, bu arada Hıristiyan reâyanın devşirme ve harac dolayısıyla uğradığı zulüm ve sıkıntılar üzerine bir bölüm içerir (s. 63-73).

Yazar, Dîvân kâtipleri üzerine ilginç gözlemlerde bulunur (Yücel, asıl metin: s. 82-86): Vilâyetlere "mehâyif teftişi" için gönderilenlerin kanûnsuz hareketleri belirtilir (s. 112-116); Arap vilâyetlerinden gelen 10.000 askerin "korkuları tüfenkdendir" denir (s. 124).

Yazarı bilinmeyen *Hırzü'l-Mülûk* başlıklı risâle, IV. Murad'a sunulmuş bir risâledir. Yazar ilmiye sınıfından olmalıdır. IV. Murad bir pâdişah olarak bu gibi *nasîhatname*'lerin muhatabı olmuştur. Yazar, gözlemlediği bazı durumları "i'lâm etmeğe ihtiyâc-i tâm" olduğunu belirtir. İslahat için Yavuz Sultan Selim'in merhamet tanımayan sert idaresini örnek göstermektedir (metin, 8b-9b); pâdişahın israftan kaçınmasını, kızları ve hemşîrelerini vezir ve beylerbeyi ile evlendirmemesini tavsiye eder. Timar ve zeâmet topraklarının evkâfa verilmesine veya büyüklere mülk olarak bağışlanmasına karşıdır (metin, 18b). Vezir ve beylerbeyileri seçerken dikkatli olmak gerekir (III. bölüm). Musâhibleri seçerken de dikkatli olmak gerekir, "İstihkakı olmayanlar rüşvetle mansıb almaktan" umutlarını kesmelidir (metin, 21b). Reâyayı eşkıyadan koruma noktası üzerinde durur (metin, 26b). Timar ve zeâmetler üzerinde öngördüğü öğütler, yerleşmiş kötü yolları açıklar (metin, 33b-35a).

Yazar pâdişah otoritesinin işlemediğini, "Beş on yıldan beri dâd u dihiş pâdişahlardan gidüb veziriâzam olanlar tasarrufuna düşmüşdür" gözlemiyle, bizim bu kitap üzerine durduğumuz ana konuyu ifade etmiştir (37b). Ulemâ hakkındaki fasılda (38b-48b) "şimdiki halde âlim ve nâdan hep yeksân"dır diyor (39b). Ulemânın devlet büyüklerine bağımlı olmasını eleştiriyor (40a).

Yazar, ulemânın devlet büyüklerinin "agrâz-i fâsidesini ileri götürmek için muradına bir fetvâ talebiyle mahzâ anın hatırını ri'âyet içün ... fetvâ vermiye" (45a-b) (*Devlet-i 'Aliyye*'nin ikinci ve üçüncü ciltlerinde tüm isyan hareketlerinin fetvâ ile meşrûlaştığını gördük.) Zamanında ulemânın gerekli mertebelerden geçmeden ilmiye mansıblarına geçtiğini eleştirir (50a-51a). İlmiye ve ulemânın nasıl yozlaştığı hakkında gözlemleri, kitabımızda ele alınan durumları aydınlatmaktadır (38a-65a).

On yedinci yüzyılda Osmanlı tarihçileri ve projeleri üzerine etraflı araştırmalar yapmış olan R. Murphey,[1] Solakzâde[2] tarihini tanıtmış; özellikle H. 1032 (1622-1623) yılında IV. Murad'a Koçi Bey'in sunduğu *telhîs*'lerin orijinal metnini yayınlamıştır.[3] Bu bağlamda Koçi Bey'in araştırmalarına önemli açıklık getirmiştir.

Lâyihacıların, devlet işlerinde sorumsuzluk konusu üzerine parmak bastığı başlıca nokta şudur: Sorumsuz kişilerin, Harem'in, nedîm-musâhiblerin, şeyhlerin söz sahibi olmaları, bir kelime ile pâdişah otoritesinin tek temsilcisi veziriâzamın mutlak yetkisinin yıpratılması olayıdır.[4] Bürokratların *islahat*, yani reform lâyihaları[5] yanında 17. yüzyılda birtakım reform kanûnnâmeleri çıkarılmıştır.[6] Bu kanûnnâmeler Osmanlı bürokrasisinde zamanla ortaya çıkan bozuklukların bertaraf edilmesi ve eski temel kanûnların ve âdetlerin yeniden yerine getirilmesi amacını gütmektedir. H. 1087/1676'da Köprülülerden Veziriâzam Merzifonlu Kara Mustafa'nın (vezirliği 1676-1683) iktidara geldiğinde onun emriyle Nişancı Abdurrahman'ın kaleme aldığı kanûnnâme[7] girişinde, zamanla unutulmuş "bazı kavânîn-i devletin ehemmi [en önemlileri] toplanmış bulunmaktadır" denilir. Köprülüler döneminde Dîvân toplantıları kanûnnâmede şöyle düzenlenmiştir: Dîvân salı ve perşembe günleri sarayda, Dîvânhâne'de toplanır.

Veziriâzam kendi sarayında da ikindi vakti Dîvân toplayıp halkın işlerine bakar ve hüküm verir. İstanbul kadıları, çarşamba günleri veziriâzamın sarayında bir araya gelir, dava görülür, öteki işler görülür. Toplantı sonrası işlerde, şehir subaşısı, muhtesib ve öteki görevlilerle şehri dolaşır; kontrollerini yapar. Dîvân'da davaları, halkın başvurularını dinler. Dîvân toplantısının ardından ziyafet verilir. İstanbul'da atama bekleyen beylerbeyiler, beyler ve yeniçeri ağası Dîvân'dan önce veziriâzamı görürler. Özel cuma günü toplantısında kadıaskerler hazır bulunur, dava sahiplerinin davaları dinlenir. Perşembe günü tatildir. Cuma Dîvânı'nın özelliği, ileri gelen ulemâ ve kadıların toplantıdan önce gelip kendi işlerini konuşup ayrılmalarıdır. İlmiyede atamalar bu toplantıda görüşülür. Bu toplantılar, başka işler çoğaldığından 1656'da (H. 1066) Köprülü Mehmed'den sonra unutulmuştur.

Özellikle veziriâzamın devlet içinde pâdişahın temsilcisi, tek ve mutlak iktidarı üzerinde durulur. Veziriâzam (sadrazam) pâdişah tarafından "vekîl-i mutlak" ve onun "sâhib-i fermân"ı seçilmiştir. "Cümleyi tasaddur idüp 'âmme-i mesâlih-i dîn ü devlet ve kâffe-i nizâm-i ahvâl-i saltanat" onun yetkisi altında verilmiştir.

Köprülü Mehmed Paşa devlet işlerini mutlak biçimde kendi yetkisi altına aldıktan sonra, Saray (Harem) ve asker ocaklarının kontrolüne son verilmişti. Kara Mustafa zamanında bu durum, 1676 Kanûnnâmesi'nde kesin ifadesini bulmuştur. Veziriâzamın devlet ve halk üzerinde pâdişah vekîli olarak mutlak egemen makamı temsil ettiği şöyle ifade olunmuştur: Vezirler, valiler ve tüm ulemâ, kadılar, meşâyih, seyyidler, âyân, asker ocakları, reâya ve berâtlı kişiler, tüccârlar, büyük küçük, zengin fakir vs. özetle ileri gelenler ve avâm tüm halk, sadrazam olanların sözü bizzat pâdişahın ağzından çıkmış gibi onun emrine uymak zorundadırlar.

Bu ifade, Köprülüler döneminde devlet idaresindeki kökten değişikliği yansıtır. 1676 Köprülü Kanûnnâmesi'nin diğer maddeleri yeni nizâmın bürokraside uygulanma ayrıntılarını içermektedir. "Ulemâ, valiler, kadılar" hükümet işlerini mutlaka veziriâzama bildirir, o da tüm atamaları pâdişaha bir *telhîs* ile arz eder. "Kadîmden kanûn-i selâtin-i Osmâniyan" şöyledir: "Vekîl-i devlet ve saltanat olan veziriâzamlar tüm "tevcihat [atamalar] ve tasarrufatta [işler hakkında emirlerinde] pâdişahı temsil ettikleri için" saraydan uzak bulundukları zaman "telhîs ile 'arzda bulunmaya" da hacet yoktur: "Muktezâ-yi vezâret-i mutlaka ibtidâ-yi devletten beri böyledir." Mutlak vekâlete Şerîat da izin vermiştir. Dîvân vezirleri ve vâliler işler için telhîslerini veziriâzama gönderirler. Pâdişaha doğrudan telhîs gönderemezler (bu madde ile 17. yüzyılda olduğu gibi vezirlerin sarayla bağlantısı kesilmiştir).

On yedinci yüzyılın ilk döneminde, pâdişaha veya haremdeki vâlide sultana tezkireler gönderilerek veziriâzam aleyhinde komplolar düzmek gündelik işlerdendi. Köprülü Kanûnnâmesi'nde (s. 499) belirtilir ki, eskiden telhîs göndermek gerektiğinde mutlaka veziriâzama gönderilirdi, diye açıklanmaktadır.

Başbakanın tüm hükümet işlerinde ve dairelerinde mutlak yetkisi problemi, 17. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde de günün konusu olup Köprülüler ile bu birliğin sağlanmış olduğu görülmektedir. Veziriâzamın pâdişahın mutlak vekîlliği kendisine *möhr-i hümâyûn*'un (pâdişahın kişisel mührünün) verilmesidir, mührü "dâimâ koynunda hıfz eder" (Köprülü Kanûnnâmesi, 499). Mührün alınması az-

ledildiğini gösterir. Veziriâzam belli günlerde yalnız başına *'Arz-Odası*'nda huzura çıkıp pâdişaha arzda bulunur ve son kararı ondan alır. Özel durumlar olabilir. Bazen pâdişah kendisi bir veziri görmek ister, pâdişahın eski musâhibidir veya veziriâzam seferde olduğundan pâyitahtta kaymakam paşa Dîvân'da hizmettedir. Bunun dışında pâdişahla veziriâzam arasına kimse giremez.

“Tagayyür ve Fesâd” İdarede Bozukluk ve Kargaşa

Lâyihacıların deyimiyle imparatorluk düzeninde “tagayyür ve fesâd”dan (bozuluş ve kargaşa), daha 16. yüzyıl sonunda tarihçiler, Selânikî ve Âlî söz etmektedirler. Koçi Bey Osmanlı Devleti’nin çöküş sebeplerini, IV. Murad’a (h. 1623-1640) sunduğu telhîslerde, keskin çizgilerle tasvir etmiştir. Ondan önce, 1620’lerde, adını gizlemiş olan bir Osmanlı yazarı, *Kitâb-i Müstetâb* adlı eserinde aynı noktalar üzerinde durmuştu. Her ikisi de der ki, pâdişah otoritesi zayıflamış ve devlet iktidarı sorumsuz kimseler eline geçmiştir. Eskiden veziriâzam, pâdişahın mutlak vekîli olarak idarede birliği ve düzeni sağlar, devlet çıkarını her şeyin üstünde tutardı. Şimdi, saray gözdeleri ve sorumsuz kimseler, veziriâzamın bilgisi dışında kararlar çıkarttırıyorlar, idareyi kargaşaya sokuyor, devlet otoritesini kendi ceplerini doldurmak için kullanıyorlar. Rüşvet yaygın bir hale gelmiştir. Gözdeler, iltizamları ve mansıbları (makamları) istediklerine verip rüşvet almaktadırlar. Çok önemli bir nokta da, bu gözdelerin, timar ve hâs gelirlerini *paşmaklık* adı altında kendi çiftlikleri halinde kendilerine tevcih ettirmeleridir. Sonuçta, timarlı sipahilere ait topraklar azalmış, sipahi ordusu çok zayıflamıştır. Bu sebepten kapıkulu ordusunu büyütmek zorunda kalan devletin

mâlî yükü ziyadesiyle artmış, devlet reâya üzerine olağanüstü ağır vergiler koymak zorunda kalmıştır. Kapıkulu artışının bir sonucu da şudur: Kapıkulu, pâyitahtta ve vilâyetlerde her şeye egemen, söz dinlemez bir duruma gelmiştir.

Kitâb-i Müstetâb yazarı ve Koçi Bey, genellikle "tagayyür"ün, Osmanlı Devleti'nin klasik kanûn ve nizâmlarının bozulması ve terk edilmesi sonucu ortaya çıktığı kanısındadırlar. Onlara göre, durumun düzelmesi için pâdişahın merkezî mutlak otoritesinin yeniden kurulması, bu otoritenin veziriâzam elinde toplanması, reâyanın yolsuzluklara karşı korunması, timar rejiminin yeniden canlandırılması, yeniçeri sayısının azaltılması ve bu orduda disiplinin yeniden kurulması, rüşvetin kesinlikle ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu düşüncelerin, adâletnâmelerdeki düşünce tarzıyla aynı olduğu göze çarpar. Geleneksel devlet ve toplum anlayışına göre formüllendirilen ve genel *fesâd*'ı, idarî bozukluklara yükleyen bu düşüncede, kuşkusuz bir gerçek payı vardır. Fakat bugün tarihçinin gözlemi farklıdır. Bugün tarihçi, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü temel kanûnların terk edilmesi, idarî yanlışlar ve bozukluklarda görmekle yetinmiyor; nüfus artışı gibi sosyal değişimlerde ve her şeyi hânedân ve hânedâna bağlı sınıfın, kulların çıkarları yönünde benimseyen Osmanlı *patrimonial* devlet sisteminde görüyor, lonca sisteminde, tarımda ve sanayide kronik durgunluğu, uzun İran ve Avusturya harplerinin yıkıcı mâlî etkilerini gerçek sebepler olarak ele alıyor.

"Tagayyür ve Fesâd"ın Arka Plânı

Osmanlı imparatorluk nüfusunun, öteki Akdeniz memleketlerinde olduğu gibi, 16. yüzyılda yüzde 40-60 artış gösterdiği saptanmıştır. Osmanlı idaresi, eskiden olduğu gibi, bu dönemde artan nüfusu fethedilen bölgelere sevk edemiyordu. Zorunlu sürgün yönteminin Balkanlar'ın bazı bölgelerinin Türkleşmesinde rol oynadığı, Ö. L. Barkan'ın arşiv araştırmaları ile ortaya çıkmıştır.[1] Böyle bir zorunlu göç hareketi son defa Kıbrıs fethinden sonra sistemli bir şekilde uygulanmış, Orta-Anadolu'dan topraksız köylüler adaya gönderilip yerleştirilmiştir. On altıncı yüzyıl sonlarında

Avrupa'da, büyük Osmanlı fetihleri durmuştu. Öte yandan, tutucu Osmanlı ekonomik sisteminin, üretimde nüfus artışıyla orantılı bir ekonomik gelişme sağlamaya elverişli olmadığı gerçektir. Şehir ve kasabalarda devlet, Ortaçağ lonca sistemine sıkı sıkıya bağlıydı ve bu sistemin temelini oluşturan kurallar, Osmanlılardan önce İslâm devletinde *ihtisâb* veya *hisba* adı altında sıkı kurallara bağlanmış bulunuyordu. Şehirlerde gittikçe daha kalabalıklaşan işçi kitlelerini kullanabilecek bir sanayi genişlemesi bu sistem altında imkânsızdı. Sınaî gelişmenin ve mal ihracının memleketi zenginleştirdiği düşüncesi, yani o zaman Batı-Avrupa'da egemen merkantilist düşünce, Osmanlılara yabancıydı.

Osmanlı ekonomik sisteminde kapital yatırımı, yalnız ticârette teşvik olunuyordu. Doğrudur, Osmanlı ülkesinde 16. yüzyılda, gerçekten bir kapitalist tüccâr grubu mevcuttu. Fakat, 16. yüzyıl sonları 17. yüzyıl başlarında dünya ticâret yollarındaki değişiklikler, Osmanlı ekonomik hayatında etkilerini göstermeye başlamıştı. Batı'nın merkantilist devletleri, *Levant*'ı kendi ekonomik sistemlerine bağımlı bir pazar durumuna sokmaya başlamışlardı. Öbür yandan, İngilizlerin ve Hollandalıların Akdeniz'e hâkim olmaları ile birlikte, Osmanlılar kendi sularında bile deniz egemenliğini tam olarak sağlayamıyordu. Osmanlılar için uluslararası doğu–batı ve kuzey–güney ticâretinden elde edilen avantajlar, büyük ölçüde artık elden kaçmıştı.

Keza, çok önemli bir gelişme de şudur: 1580'lerden sonra Osmanlı Devleti büyük bir mâlî–ekonomik bunalıma düşmüştü. Altın hesabı ile Batı-Avrupa'da altıda bir daha ucuz olan gümüş, Levant pazarlarına akmaya ve bu pazarları istilâya başladı. Osmanlı pazarlarında Osmanlı akçası yerine İspanyol gümüş *reale*'leri (riyal) ve Hollanda *rixdal*'leri (esedî guruş) hâkim oldu. Avrupa'da görülen fiyat devrimi bütün sonuçları ile Osmanlı İmparatorluğu'nda da görüldü (ayrıntılar için bu cildin başındaki "Mâliye" bölümüne bakınız). Gümüş akçanın hızla değerini kaybetmesi, fiyatların birden iki misline çıkmasına sebep oldu. Piyasada çeşitli paralar üzerinde spekülasyon, kalp paranın yayılması, devletin mâliyesini ve iktisadî hayatı altüst etmekle kalmadı, eski idarî kadroları ve

kurumları da sarstı. Yeni durum, sabit gelirli zümrelerin, özellikle ufak bir gündelik alan kapıkulunun, yeniçerilerin hoşnutsuzluğuna ve sık sık baş kaldırmalarına yol açtı. 1580'lerden sonra kendini gösteren tagayyür ve fesâdın gerçek sebeplerinden biri bu mâlî kargaşa olmuştur. Zira para birimi, akçanın değer kaybetmesi, yalnız merkezdeki askerî isyanların değil, aynı zamanda vilâyetlerdeki idareci ve askerî grupların reâyadan çeşitli yollarla daha fazla para sızdırmaya çalışmalarının da temel nedeni görünmektedir. Geliri yarı yarıya değerini kaybetmiş olan timarlı sipahiler, artık Macaristan ve İran savaş meydanlarına gidemeyecek kadar fakirleşmiş bulunuyorlar; reâyayı soyuyor, seferden kaçıyor veya timarlarını bırakıyorlardı. Beyler, kadılar pahalılaşan hayat karşısında gelirlerini eski düzeyde tutmak için yetkilerini kötüye kullanıyor ve rüşvete başvuruyorlardı.

Yalnız askerler, memurlar ve rant sahipleri değil, merkezî devlet hazînesi de, sâbit vergilerin yetersizliğini şiddetle hissediyordu. Doğuda İran'a, batıda Habsburglara karşı çok masraflı uzun savaşları devam ettirme zorunluluğu, mâlî sıkıntıyı son dereceye getirmişti. Bir önlem olarak başvurulan *tagşîş-i sikke*, akçada gümüş miktarının azaltılması, yeni kargaşalıklara yol açtı. O zaman devlet, eskiden ancak olağanüstü durumlarda başvurulan *avâriz-i dîvânniye*, salgun vergiler toplanmasına sık sık başvurmak zorunda kaldı. Avâriz, her yıl nakit olarak şehirli köylü, bütün reâyadan toplanan bir vergi haline geldi. Miktarı gittikçe yükseldi. Keza, Rumeli'de Hıristiyan reâyanın ödemek mecburiyetinde olduğu yılda bir altınlık cizye vergisi de, akçanın yeni râyicine (piyasa değeri) uydurularak yükseltildi. On altıncı yüzyıl ortalarında bir altın 60 akça iken 40 akça olan cizye, 17. yüzyıl başlarında 120 akçaya yükseldi. Aynı tarihlerde devlet, bir altının 120 gümüş akçaya geçmesini resmen ilân etti. Fakat serbest pazarda altın râyici (piyasa değeri) daima yüzde 10 veya yüzde 20 daha yüksekti.

Altınla hesaplanırsa vergi yükünde yüzde yüz bir artış vardır. Ayrıca, bu vergilerin toplanmasında birçok yolsuzluklar yapılıyordu. Vergi borcunu ödemek için köylülerin tefecilerden yüksek fâizle borç para aldığına dair kadı sicillerindeki kayıtları, adâletnâmeler de teyit etmektedir.

I. *Kitâb-i Müstetâb*

Bir Osmanlı bürokratı olduğundan kuşku olmayan *Kitâb-i Müstetâb* yazarı adını vermez.[1] Devlet büyüklerine idarede kargaşa nedenlerini ve islahat önlemlerini açıklamaya çalışan yazar bir *lâyiha* (uyarıcı rapor) niteliğindeki eserini, islahatçı pâdişah II. Osman (1618-1622) döneminde kaleme almış olmalıdır.[2] Lâyiha yazarı, başarısız Avusturya savaşları (1593-1606) ve Celâlî isyanlarına (1596-1607)[3] tanık olmuştur.

Kanunlar Nasıl Bozuldu?

I) Kullar sisteminde bozukluk:

Yeniçeri ocağına gereksiz birçok *başıbozuk* alınmış, sayıları gereksiz kat kat artmış, onlara maaş bulmak zorlaşmıştır.

II) Timar sisteminde, Kanûn-i Kadîm'in bozulması:

Timar verilmesinde eski kanûn şudur: Seferde savaşta yararlık gösterenlere serdâr (ordu komutanı, paşa) timar sahiplerinin timarına *terakki* (ilâve) yapar, yahut yeni baştan timar veremez, bunun için *ruûs* verebilirdi, *terakki* vesair atamaları *ruûs* defterinde kaydeder ve İstanbul'a döndüğünde pâdişaha arz ederdi. Kanûna

aykırı olanların ruûsları iptal olunurdu. Yani, kanûna aykırı ve pâdişah onayı olmayan terakki ve ruûs mümkün değildi. III. Murad döneminde sefere çıkan beylerbeyiler ve sancakbeyleri rüşvet alıp istedikleri gibi kontrolsüz timar ve terakki vermeye başlamışlardır. Bu şekilde dirlikler ve mansıblar pâdişaha arz olunmadan alınır, satılır oldu.

Timarlar, reâyadan olanlara para ile satılmaya başlandı, İstanbul'da rüşvetle saray hizmetlileri, çavuşlar, müteferrikalar, sipahiler timar ve zeâmetleri rüşvetle ele geçirirlerdi.

II. Aynî Ali: Timar Rejiminde Yolsuzluklar, Ulûfeli Kullar

Avusturya ile uzun savaş başlamadan önce timarlı sipahiler, Osmanlı ordusunun en kalabalık ordu birimini oluşturuyordu. Bu asker 1690'larda askerî bakımdan eski önemini büyük ölçüde kaybetti.

Defter-i Hakanî emîni Aynî Ali Efendi, devletin arazi ve timar defterlerinin başında değişiklikleri yakından izleyebilen bir bürokrattı, onun gözlemleri durumu aydınlatmaktadır.

Aynî Ali, islahatçı veziriâzam Kuyucu Murad Paşa'nın isteği üzerine eyâletlerde timar idaresindeki durumu ve ortaya çıkan düzensizlikleri bildiren bir risâlenin, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân* yazarıdır. Risâle, *Defter-i Hakanî*'deki mevcut özgün malzemeye göre meydana getirilmiştir. Kendi ifadesiyle, risâleyi, "zeâmet ve timar hususunda olan *ihtilâli* (kötü değişiklik)" kaldırılmak istenirse, bu ne yolla yapılabilir, onu anlatmak ve islahat yollarını bildirmek için kaleme almıştır.

Murad Paşa, devleti kalkındırmak için sert önlemleri almaktan çekinmeyen bir islahatçı idi. Kâtib Çelebi'nin ifadesiyle *sâhibü's-seyf* (asıp kesen, diktatör) bir devlet adamıydı. Aynî Ali risâlesinde, timar

defterlerine göre her eyâlette olması gereken timarlar tespit olunduğu gibi, esas kanûnlar açıklanmıştır. Buna göre, o zaman beylerbeyi geliri 800.000 akça üzerindeki beylerbeyilikler şunlardır:

Rumeli, Anadolu, Tımışvar, Ege Adaları (Cezâir-i Bahr-i Sefîd), Diyarbekir, Erzurum, Şam, Trablusşam, Halep, Van, Şehrizor. Bu beylerbeyilikler; Anadolu, Suriye, Balkanlar ve Macaristan'ı içine almakta olup ülkenin çekirdek eyâletlerini temsil eder. Irak'ta 11 sancakta timar ve zeâmet yoktur; Anadolu'da *yaya* ve *müsellem* beylikleri kaldırılmış, buralardaki askerler reâya sayılmıştır. Bunlar seferlerde 6900 *eşkinci* (seferli) göndermekteydi. Yaya çiftlikleri, timar ve zeâmete yazılmıştır. Aynî Ali şu önemli kanûnu hatırlatır: Geçmişten gelen kanûnlara göre, timar ve zeâmet gelirleri, yalnız ve yalnız *fiilen sefer hizmetinde bulunanlara aittir* (halbuki zeâmet ve hâsların önemli bir kısmı Harem'in veya bazı yüksek ulemânın ve paşaların geliri olarak *paşmaklık* veya *arpalık* haline gelmişti).

On yedinci yüzyılda, klasik dönem kanûnlarına göre, islahata girişip idamlardan çekinmeyen *sâhibü's-seyf* tipinde radikal islahatçılar, Kuyucu Murad Paşa ve Köprülü Mehmed Paşa'dır. II. Osman, islahatı plânlamış, fakat bu uğurda hayatını kaybetmiştir. Timar kanûnuna göre, timarı nerede ise sipahi orada oturur ve seferde alaybeyi kumandasında beylerbeyinin eyâlet ordusuna katılır. Atası sipahi olmayana timar verilmez. Aynî Ali, şu temel kuralı da belirtir: Eskiden, atası timar sahibi olmayana timar verilmezdi, fakat şimdi âyân ve eşrâfın, hatta aşağı mertebede kimselerin hizmetkârları timar almaktadır. Eski kanûnlar unutulmuştur. Timara hak kazanmak için ilkin, serhadlerde hizmet etmiş olmak koşulu aranırdı. "Şimdiki halde, reâyadan bir kimse bir paşanın kapısında hizmete girer ve timar alır." Aynî Ali ilâve eder: "Zamanımızda timara istihkaka kim bakar ve evâmire kim itibar eder" (s. 74). Timar idaresinde islahata gelince, yolsuzluğun iki nedeni vardır: Birincisi, zaîmler ve timarlılar yerinde, hizmete hazır olmayıp şunun bunun hizmetinde olmasıdır. Eğer timarlı sipahi, pâdişah hizmetinde olsa seferlerde ordu tam olurdu. Şimdi seferlerde yoklama gereklidir. Aynî Ali'ye göre, seferlerde on timara bir adam görünmez. Ama mahsûl zamanında bir timara

on adam sahip çıkar, yoklamanın timar berâtına göre yapılması gerekir. Yoklama defterleri, *defterhâne* arşivinde saklanır. "Lakin otuz yirmi yıldan berü vaki' olan seferlerin asla yoklamaları yoktur" (s. 77).

Aynî Ali, *Defter-i Hakânî emîni* unvanıyla işe başladığında işlerin tam bir karışıklık içinde olduğunu anlatır. Bu kargaşa yüzünden aynı timar birkaç kişi üzerinde görünmektedir. Aynî Ali, saray mensupları ve iktidar sahiplerini karşısına almaktan kaçınmak için, zeâmet ve hâs gelirlerinin büyüklerce nasıl yağma edildiğini açıkça anlatmaz. Fakat lâyihacı bürokratlar, *Kitâb-i Müstetâb* yazarı ve Koçi Bey bu önemli konu üzerinde dururlar.

Aynî Ali, pâdişaha (aslında veziriâzam Kuyucu Murad Paşa'ya) sunduğu risâlenin ikinci kısmında, maaş (ulûfe) alan saraylılar ve *küttâb*ın, aldıkları maaş ve gündeliklerin listelerini verir. Bu liste, pâyitahtta 1610 tarihlerinde maaş alan asker gruplarını gösterir.

	Sayıları	*Üç ayda bir aldıkları ulûfe*
Yeniçeri	37.627	25.167.759
Acemi-oğlanlar	9406	2.206.820
Cebeci, topçu, top-arabacılar	7966	
Altı-bölük sipahileri	20.869	32.664.454
Yekûn	75.868	60.039.033

İstanbul'da merkezde maaş alan kara kuvvetleri, toplam 75.868 nefer, üç ayda aldıkları *ulûfe* maaş 60.039.033 akça (yaklaşık 500.000 altın).

Donanma Mevâcibleri, Donanma Reîsleri ve Gemi Tayfası 'Azebler[1]

Reîsler, 'azebler ve öteki donanma halkı 2364 kişidir (baskıda ayrıntılar atlanmıştır). Yekûn olarak saray hizmetlileri, pâdişaha yakın iki rikâb ağalarıyla ordu ve saraydaki kullar mevcudu 91.203 kişidir.

Bürokratlar, (küttâb) ve yardımcıları	
Dîvân-i Hümâyûn kâtibleri	24
Hazîne, defterdârlık, kâtibleri	16
Hazîne şagirdleri (yardımcıları)	133
Mâliye (defterdârlık) kâtibleri	20
Başka aylık alanlar	5
Toplam	198

Harem-i Hümâyûn ağaları ve içoğlanları mevcuduysa 709 kişidir.

III. Kâtib Çelebi (1609-1657)

Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk* (yazılışı 1657) adlı risâlesinde kendisini şöyle tanıtır: "Mustafa İbn 'Abdullâh eş-şehîr Hacı Halife ulemâ arasında Kâtib Çelebi demekle meşhur." Babası Abdullah zamanında bütün ulemâ ile derviş tarikatları arasındaki tartışmalara tanık olmuştur. Abdullah *askerî* sınıfından (sipahi bölüklerden, *silâhdârlar*'dan) idi; silâhdârlar saray iç oğlanlarından seçilir, yani devşirmelerden gelirdi. "Zarîf ve 'ârif" yani iyi yetişmiş, kültür sahibi bir kişiydi. Yani Saray'ın yüksek kültür adamlarından sayılıyordu. Toplumda o zaman ortaya çıkan sorular üzerinde başarılı tartışmalara girişirmiş. Dervişlerin "aks ve devir"leri üzerindeki görüşleri yüzünden Halvetî ve Mevlevî dervişleri düşmanı olmuşlar. Dervişler Evliyâ'yı ve tarikatları inkâr eden Sivâsî ve İsmail Dede gibilere dil uzatırlardı.

Kâtib Çelebi Kadızâdeliler tartışmalarının en hararetli dönemlerine tanık olmuştur. "Zarîf ve 'ârif" kişiliğe sahip babası gibi Kâtib Çelebi "taassup"lara düşmemiş, "kuru kavga"lardan uzak kalmış, toplum ve devlette huzur yanlısı bir kişiliğe sahip olmuştur. *Mîzân* adlı risâlesinde, Kadızâdelilerin iddialarına karşı çıkmıştır. *Mîzân*'da yaşamı ve yetiştirilmesi, hocaları hakkında ilginç ayrıntılar verir.[1] 1633'te 24 yaşında Veziriâzam Mehmed Paşa ordusunda kışın Halep'te bulunmuş,[2] oradan hacca gitmiş,

Diyarbekir'de orduya katılmış, şehir ulemâsı ile görüşmüş, ertesi yıl Sultan IV. Murad'ın ordusunda Revan seferine katılmıştır. Özetle kâtib olarak on yıl boyunca seferlere katılmış, "cenkler ve vakâlara" yakından tanık olmuş,[3] kâtipliğe devam ederken ülkenin her önemli sorunu üzerinde aydınlatıcı araştırma ve tespitlerini sürdürmüştü.

Fezleketü't-Tevârîh

Kâtib Çelebi *Fezleketü't-Tevârîh* eserini 1063 (1653) yılında yazmaya başlamıştır. 1651'de geçen büyük isyan ve Kösem ile beraber ocak ağaları cuntasının devrildiğini görmüş, 1652'de mâlî–siyasî bunalıma son vermek için toplanan *Meşveret* meclisine davet olunmuştu. *Meşveret* meclisinde islahat hakkındaki düşüncelerini *Düsturu'l-'Amel li-İslâhü'l-Halel* adlı risâlesinde bir rapor halinde kaleme almış, Tarhoncu Ahmed Paşa veziriâzamlığında yapılan, fakat başarı kazanamayan mâlî islahata tanık olmuş, daha sonra Arapça *Fezleketü't-Tevârîh* adlı eserinin devamı olarak Türkçe 1000 (1592)-1065 (1655) tarihleri arasındaki olayları kapsayan eserini yazmıştır.[4] Dîvân'da kâtiplik görevinde ve IV. Murad'ın seferlerinde göz tanığı olarak bilgi edinmiş, 1651-1655 dönemindeki büyük olayların bizzat tanığı olmuştur; 1592'den sonraki dönemlere ait olaylara da eserinde yer vermiştir.

B. Kütükoğlu, Kâtib Çelebi *Fezleke*'sinin kaynakları olarak şu vekâyinâme yazarlarını tespit edebilmiştir:

1) Hasanbeyzâde Ahmed, 2) Peçuylu (Peçevî) İbrahim, 3) *Nuhdetü't-Tevârîh* yazarı Mehmed, 4) Topçular Kâtibi Abdülkadir, 5) Sâfî Mustafa (*Zübdetü't-Tevârîh*).

Kâtib Çelebi'nin, vekâyinâmeler dışında birçok biyografi eserlerinden de faydalanıldığı anlaşılmaktadır.[5] Kâtib Çelebi'nin kaynaklarını nasıl kullandığına gelince, Kütükoğlu'na göre Çelebi kaynaklarını seçmekte "büyük bir vukûf ve anlayış" göstermiştir. Onları karşılaştırıp ayrıntıları almış çok defa kaynağını sayfalarca kopya etmiş, bir vakâ üzerinde kaynakları karşılaştırmaya dikkat etmiş, modern bir tarihçi gibi çalışmıştır. Kütükoğlu, Çele-

bi'nin müellif nüshasında birçok kenar notları görmüştür. *Fezleke* bir derleme olmakla beraber, dönemini araştıranlar için güvenle kullanılabilecek bir eserdir. Söylemeye hacet yoktur, tarihçi *Fezleke*'nin kaynaklarını da kullanmalıdır.

Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ahakk

Kâtib Çelebi'nin devlet ve toplumda gözlemlediği büyük olaylar ve gelişmeler üzerinde devlet ricâlini uyarma kaygısıyla yazdığı eserlerden biri de *Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ahakk*'tir.

Yazar ilkin Şeyhülislâm Ebussuûd (şeyhülislâmlığı 1545-1574) ile Birgili (Birgivî) Mehmed Efendi (ö. 1573) arasındaki tartışmayı özetler (s. 115-120).[6] Ebussuûd (ondan önce Kemal Paşazâde'nin) yürürlükteki Osmanlı örfî-devlet kanûnlarını, Şerîat'a uydurmaya çalışmışlardır. Birgili *menkûl* eşya ve para vakfını Şerîat'a aykırı bulmakta, bunu onaylayan Ebussuûd'a karşı şiddetli kampanya açmakla şöhret kazanmıştır. Yazıları, Kadızâdelilerin kaynağı olan Birgili Mehmed'i, Kâtib Çelebi eleştirir: Toplum gerçekleri ve tarihe önem veren Kâtib Çelebi, Birgili'nin halkın benimsediği örf ü âdet hakkında bilgisi olmadığından, sırf mantıkla hareket ettiğini belirtir.

Kâtib Çelebi'ye göre Birgili, "örf-ü-âdete i'tibâr" etmemiş, "Vakf-i nukûd ibtâli" (para vakıflarının ortadan kaldırılması) için bir risâle yazmıştır. Kâtib Çelebi, bu iddia "örf ü âdâta muhâlif olmağla" hiçbir zaman kabul görmedi, diye karşı çıkar. Kâtib Çelebi'nin bu eleştirisi, kendi zamanında, Birgili Mehmed'in iddialarını câmi vaazlarında hararetle ve şiddetle savunan Kadızâdeli vâizlere karşı idarecilerin yanında yer aldığını göstermektedir. Kâtib Çelebi zamanında Sivâsî Efendi diye tanınan Sultan Ahmed Câmii vâizi Şeyh Abdülmecîd (ö. 1639) ile Kadızâdeliler arasındaki tartışmalar, devleti ve İstanbul halkını rahatsız eden büyük bir sorun halini almıştı.[7] Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk* adlı risâlesinde, Kadızâdelilerin iddiaları karşısında yer almıştır. Onun bu tartışma ve çekişme karşısında tutumu, toplum ve devlet düzenini bozan bir hareket olarak mutaassıp Kadızâdelileri eleştirme şeklindedir.

Kâtib Çelebi'ye göre iki taraf da görüşlerinde aşırılığa kaçmışlar, halkı birbirine düşürmüşlerdir. Tartışma "taassubdan nâşî (doğmuş) bir kuru gavgâdır", şiddetli tartışmalar "kılıçla savaş" haline dönüşünce, saltanat araya girmiş, onlardan bazıları sürgüne gönderilmiştir. Kâtib Çelebi'ye göre taassub sahiplerini şiddetle cezalandırmak "nizâm-i âlem" için gereklidir. Çünkü bu gibi taassublar büyük kargaşalara yol açar (s. 123).

Kâtib Çelebi görüşlerini *Mîzân*'da şu cümlelerle belirtir: Medenîleşmenin ve toplumsallığın temel nedeni, insanlığın vazgeçemeyeceği şu gerçekle özetlenmiştir: "Hikmet-i temeddün ve ictimâî ki levâzım-i beşeriyyedendir" (Mîzân, 14). İnsanın kökeni hayvanîdir, onu rûhanî kılan peygamberlerin getirdiği dindir (*Mîzân*, 14, 16). Kâtib Çelebi, tarikatler ve tarikat şeyhleri hakkında Kadızâdelilerin karşı çıktığı şu görüşü benimser: Meşâyih 'âlem-i gayb gerçeklerine erişir; insanın hayvanî gereksinmelerine karşı, oruc, *riyâzet* rûhu güçlendirir (*Mîzân*, 18). Molla Fenarî, Kınalızâde ve Mahmud Üsküdârî'yi sözlerine kaynak gösterir. *Sema', nağme*, musikî, şehvânî, duyguları harekete getirdiği sürece kötüdür; rûhâniyata erişme aracı olursa doğrudur (*Mîzân*, 22-23). Sema', rûhu nefse üstün kılar; *vecd* haliyle derviş yükselir ("menzil alır").

Geçmişte her dönemde, Şerîatçılar (*müteşerrîler*) sûfîlere karşı çıkmışlardır. Akıllı olan, bu çeşit karşıt görüşlere kendini kaptırmamalıdır (*Mîzân*, 24). Sûfîlerin "zikr ve tevhîd" esnasında "raks" etmelerini bazı "ulemâ-i zâhir" *küfr* sayar. Ulemânın fetvâları, devleti himaye amacını güder, yani siyasîdir. Ama bazıları tekkelerde "zikr ve tevhîd" yollarıyla "hay, hûyu" ile boş şeyler yapar. "Behâyim makulesi" (cahil halk) aslını bilmeden tekkelere gider, bağışta bulunur (*Mîzân*, 27). Kadızâdeliler vaazlarında "sallallâhu 'aleyh" ve başka "çağrışmalarla" halkı heyecana getirirler, vâcib olan ağırbaşlı sükûttur (*Mîzân*, 30). Kadızâdeliler ve tutucu olanlar, yeni âdetlere şiddetle karşı çıkarlar, bu yeniliklerin başında tütün içme gelir (*Mîzân*, "duhan faslı", 33).

IV. Murad yangınları önleme iddiasıyla (aynı zamanda toplu siyasî dedikodulara karşı) kahvehânelere yasak getirdi. Yasak halkın tütün içme ve kahvehânelere devam isteğini kamçıladı (*Mîzân*,

35). Şeyhülislâm Behâyî "halk arasında revâcı" dolayısıyla buna şer'an izin verdi (Kâtib Çelebi de bu düşüncededir). İslâm toplumunda *hâne mâsûndur*, kimsenin evi içinde yaptığı şeylere karışılamaz, kadıların da bunları araştırması kabul edilemez. Ama toplantılarda ve mescidlerde tütün içilmemelidir. Kuşku yok, tütün insan için zararlıdır (*Mîzân*, 38). Şerîat'ça *bid'at*, İslâm'a aykırı yenilik sayılır (*Mîzân*, 40).

Kâtib Çelebi'nin Devlet Düzeni ve İslahat Hakkında Risâlesi: *Düstûru'l-'Amel li-İslâhi'l-Halel*[8] [Bozuklukların Düzeltilmesi için Güdülecek Siyâset Prensipleri]

On yedinci yüzyıl başlarken Osmanlı ülkesinde ve Avrupa'da, Osmanlı Devleti'nin eski kudret ve ihtişamını kaybettiği ve çöküş dönemine girdiği söylenmekteydi.[9] Yirmi yıl süren yıpratıcı İran ve Avusturya savaş dönemi (1590-1606), fiyat devriminin neden olduğu mâlî kargaşa, Anadolu'da Celâlî ayaklanmaları, bu görüşü haklı göstermekteydi. Kâtib Çelebi kargaşa ve çöküşü gözlemlemiş ve açıkça ifade etmiştir. *Düstûru'l-'Amel* ve *Fusûl-i Hall ü 'Akd ve Usûl-i Harc u Nakd* başlıklı risâleleri, geleneksel toplum teorisi ve tarihî gözlemler ışığında, doğrudan doğruya bu durum karşısında devleti idare edenleri uyarmak için yazılmış eserlerdir. Kâtib Çelebi, Dîvân'da uzun yıllar hizmet etmiş bir kâtip sıfatıyla bürokrasinin bir mensubu sayılır, siyasî ve mâlî konularda idareciler kendisinin geniş bilgisinden yararlanmak isterler. Revan seferine katılan Çelebi, bu tarihten sonra kâtiplik görevini bırakıp kendisini tamamıyla araştırma ve yazmaya vermişti. 1652'de mâlî iflâs karşısında geniş bir *meşveret* meclisine davet olunmuş ve düşüncesi sorulmuştur.[10] Bir bakıma *Düstûr* ve *Fusûl* adlı risâleleri kendisine sorulan meselelere cevaplarını içeren risâleler olmalıdır. Risâlelerde bu çeşit sorular ele alınmıştır.[11]

Kâtib Çelebi, bilimin bu arada tarih ilminin devlet idaresinde bize yol gösterecek değişmez birtakım kurum ve kurallar öğrettiğine inanıyordu.

Düstûru'l-'Amel risâlesini, 1652'de çağırıldığı *Meşveret* meclisinde tartışılan sorunlar dolayısıyla yazmış, fakat eser gereken ilgiyi görmemişti.[12] Kâtib Çelebi bu risâleyi mâlî bunalım üzerinde görüşmek üzere toplanan *Meşveret*'e davet edildikten sonra yazmıştır. Kütükoğlu'nun tespitine göre, eser yazıldığı tarihte ilgi görmemiş, ancak hâmisi Abdurrahim Efendi şeyhülislâm olunca (1065/1655) ona sunmuş, pâdişaha okumasını istemiş. İlerleyen Avrupa karşısında İslâm memleketlerindeki kayıtsızlık ve bilgisizliği eleştiren *İrşâdü'l-Hayârâ ilâ Târihi'l-Yunan ve'n-Nasârâ* adlı risâlesi, Kâtib Çelebi'nin devlet adamlarını uyarmak için yazdığı başka bir risâledir. Girit Savaşı, Venedik deniz gücü karşısında yıllarca uğraşan Osmanlılara bu dünyayı tanıtmak ve çeviriler yapmak için bir yardımcı bulmuştur: Fransız mühtedîsi Mehmed İhlâsî Efendi'nin yardımıyla Avrupa coğrafya ve tarihine ait Latince eserlerin Türkçeye çevrilmesi mümkün olmuştur.

Düstûru'l-'Amel li-İslâhi'l-Halel'in İçeriği

Bu risâle, üç fasıl üzere düzenlenmiştir. Mukaddime (giriş), devlet şekilleri üzerinedir. Birinci fasıl reâya hakkında, ikinci fasıl devlet hazînesi üzerinedir. Sonuç, kargaşa gâilesinin giderilmesi ve devlet yapısında bozuluşun giderilmesi üzerinedir (s. 2-5).

Giriş bölümünde dünyanın Tanrı'nın iradesine bağlı olduğu belirtildikten sonra Şerîat'ın, ülke ve devletin ıslahına, din ve millet gücünün doğru yönde değişimine yeterliliği belirtilir.

Din ve devlet güçlerinin *ta'dilinde* (iyiye doğru değişiminde) Şerîat kaydı *ıslâh* ve *ta'dil* gereği kaydedilir.

Giriş bölümünde Çelebi der ki, Tanrı'nın kanûnu ve toplum hayatının bir gereği olarak Devlet-i 'Aliyye'nin yapısında bozuluş ve kuvvetlerinde aykırı durumlar ortaya çıkmıştır, pâdişahımızdan gelen bir fermân üzerine deneyimli büyükler ve Dîvân üyeleri bir araya gelip durumu görüşeler ve bu "gâile"nin ne gibi önlemlerle giderileceğini tespit edeler, böylece Allâh korusun, düzelmesi güç bir durum ortaya çıkmasın.

Yazarı, *Düstûru'l-'Amel* adlı risâlenin neden yazıldığını şöyle açıklar: "Bozuklukların ıslahı için güdülecek hareket esasları".

Devleti temelinden sarsan büyük mâlî buhrana çare bulmak için sarayda olağanüstü bir toplantı yapıldı, geniş bilgisi dolayısıyla eski Dîvân kâtiplerinden Hacı Halife (Kâtib Çelebi) de davet olundu, diyor.

Meşveret toplantısında ilkin defterdâr paşa ve vezirler, gelirlerin azlığı ve masrafların çokluğu, vergi veren reâyanın güçsüzlüğü, askerin gereğinden fazla oluşu üzerinde konuştular. Pâdişahın culûsundan beri yapılan bu çeşit toplantılar sonunda, Kara Mustafa zamanında gelir ve giderin birbirine yettiği hatırlatılıp şimdi devlet gelirlerinde büyük açık ortaya çıktığı tespit edildi ve o zamandan bu zamana durumun nasıl geliştiğinin tespitine, bunun devlet kayıtlarından (*aklâm*) incelenmesine, bundan sonra ilâcı nedir, bulunması için çalışılmasına ve önlemlerin yazıya dökülmesine karar verildi. Toplantıda, din ve devletin iyiliğini isteyenler açıkça bildiklerini söylemekten çekinmediler. "Bu Hacı Halife ömrü boyunca bu devletin hizmetinde olup" seferlerde ve barışta dünyanın iyilik ve kötülüklerini görüp "dertlerini çekmişimdir" ve geçmiş nesillerin tarihlerini "okuyup bilgi edinmişimdir, tarih kitaplarında okuduklarımla doğrudan tecrübeyle gördüklerimi bu bir iki varakda yazayım." Eğer devlet erkânına söylediklerimiz "soğuk demir" gibi gelir, kendileri görmezliğe gelirlerse, son ahiret gününde mazeretleri fayda etmez, diye de vurgular.

Mukaddime'de yazar, "edvâr-i devlet" (devletin dönemleri) ile konuya girmeyi yeğlemiştir. Devlet nedir sorusuna "mülk ve saltanat" manasında olan devlet, "bir nevi âyin üzere içtimâ'-i beşeriyeden ibarettir" açıklamasını yapar. Devleti bir hânedânın ülkesi (*mülk*) ve egemenliği (saltanatı) şeklinde anlamalıdır. Yazar, bu gerçeği görmezlikten gelemezdi.

İkinci paragrafta devlet, bir çeşit düzen (*âygîn*) üzere insanların toplum halinde bir araya gelmesi olarak tarif edilir. Bu tarifte devlet, sosyologların anladığı gibi bir sosyal toplum şeklidir. Kâtib Çelebi'ye göre devletin içtimâî hali, fert olarak insanın haline benzer: Nasıl ki insan yaşamı, birbiri ardından üç mertebeden geçer; yani büyüyüp gelişme dönemi, duraklama dönemi, çöküş dönemi. Şu bir gerçektir ki, devletlerde de güç bakımından farklı durumlar

ortaya çıkar, yapısı zayıf olan kimsenin çöküşü, yapısı güçlü olandan önce başlar. İnsanın toplum hayatında da bu durum aynıdır. Devletlerin hayatında büyüme, duraklama ve çöküş dönemleri birbiri arkasından gelir. Tarihte bazı toplumlar çok geçmeyip çöküş dönemine girer. Kötü idare dolayısıyla erkenden duraklama dönemi başlar. Devlet-i 'Aliyye gibi bazı devletler, yapı itibariyle güçlüdür, onların duraklama dönemi geç gelir. Bu üç dönemin alâmetleri vardır. Devlet işlerine bakanlar durumu tespitle ıslah için ilacını bilip ona göre hareket ederler. Vücûd ve rûhun iyileşmesinde de kural budur. Tâ ki kötü tedbir alınmamış ola. İhtiyar bir kişiye verilecek ilaç çocuğa verilmez.

Birinci Fasıl: Raiyyet Ahvali Hakkında

Her şeyden önce *reâya* ve *berâyâ* (vergi veren tebaa halk ve pâdişah berâtıyla vergiden mu'âf olanlar), Tanrı tarafından sultanların ve beylerin eline emânet (*vedîa*) bırakılmıştır. Bundan başka *adâlet dairesi* kuralı hatırlanmalıdır. Bu formül, Hint–İran devlet teorisinden gelen ve tüm İslâm bürokratlarının inandıkları ve izledikleri bir devlet ve idare formülüdür.[13] Doğu devletlerinde devlet kâtipleri, daima ülke idaresinde bu formüle bağlı kalmaya çalışırlar. Vergi veren halk yağmaya uğrarsa, bundan devlet hazînesinin kaybedeceğini göz önünde tutarlar ve köylünün şikâyetlerini, Dîvân'a, pâdişaha kadar getirmeye hakları olduğunu savunurlar. Formülde adâletsiz raiyyet olmaz, denir.

Osmanlı toprak idaresinde tarım yapılan toprak devletindir, köylüye *tapu* ile kiralanmıştır. Takatinden çok vergi veya bir yağmacı gelirse, köylü toprağı bırakıp kaçar, çünkü toprak kendisinin malı değildir. Devlet onu bulursa çift-bozan vergisi alır. Celâlî isyanları sırasında köylü dağılıyor veya şehir ve kasabalara sığınıyordu.

On yedinci yüzyılda çok gelirli zeâmet ve hâslar ulemâ ve şeyhlere *arpalık* adıyla veya haremde gözde hâsekilere *paşmaklık* (terlik parası) adıyla veriliyordu. Meselâ Bolu sancağında boşalan sancakbeyi hâsları, haremde bir hâsekinin paşmaklığı oluyordu. Hâseki bu geliri toplatmak için bir adamını, *voyvoda* veya *mü-*

tesellim adıyla gönderirdi. Voyvodalar, Saray otoritesini temsil ettiklerinden köylüyü soyarlar, köylü korkudan şikâyet edemez, kurtuluşu kaçmakta bulurdu. Sonuçta toprak ekilmekten geri kalıyor, vergi toplanamıyordu. Sofu Mehmed Paşa gibi sert veziriâzamlar iktidarda iken bu gibi yolsuzluklara son vermeye çalıştı, fakat Harem'i kendi aleyhine çevirdi. Vekâyinâmeler reâya yağma ve zulüm yüzünden perakende oldu, memleket harâb oldu, derken anlatmak istedikleri budur.

Adâlet Dairesi formülünde, "lâ-mâl illâ bi'r-ra'iyye" (raiyyet olmazsa mal ve vergi de olmaz) ifadesi bu durumu özetlemektedir. Sofu Mehmed Paşa gibi bürokratlar, bu durumları önlemek için pâdişahın adâleti sıkı bir biçimde yerine getirmesini isterler, fakat çoğu zaman başlarını kaybederler. 1617-1656 dönemi eyâletlerde zeâmet ve hâs gelirlerinin yağmalandığı bir devirdir. Kâtib Çelebi, *adâlet dairesi* formülünü başa koyarken bu yağma dönemine parmak basmaktadır. Geleneksel formülü başta hatırlattıktan sonra Kâtib Çelebi toplumun insan-modeli (*antroformik)* formülüne dönerek, soruyu şöyle açıklar: İnsan tabiatı gibi toplum da dört rüknden oluşmuştur: Devlet sorumluları vücuttaki *havâs ve kuvvâ* karşılığıdır, görme, duyma ile harekete geçme gücü ondadır. Bu nedenle tedbîr ve işlem onun elindedir. Ulemâ ruh-i hayvânîye, yani kalp ve kana karşılıktır; rûh kan vasıtasıyla vücûda-ülkeye yayılır ve hayatı yürütür (kadıları düşünüyor olmalı). Ulemâ ve kadılar "ruh-i hayvânî mesâbesinde olan ilm-i şerîfi" ümmîlere, halka eriştirir; onlar toplumun devamını garanti ederler. Asker, vücuttaki *balgama* karşılıktır, tüccâr reâya vücuttaki *safra* gibidir. Vücutta dört *ahlât* birbirinden faydalanır, vücûdun sağlığını korurlar. Her biri belli ölçüde olmalıdır. Bir unsur fazla veya az olursa vücut hastalanır. Her sınıf kendi dairesinde kalmalıdır. Osmanlı Devleti'nde reâya, tüccâr ve esnaf her biri kendi sınıfında kalmalı inancı vardı; devlet nizâm ve kanûnlarla bu düzenin korunmasına çalışırdı; esnafın ticârete, tüccârın esnafa veya ziraata geçmesini önleyen nizâmnâmeler çıkarılmıştır.

Devlet, dört sınıf nizâmını korumakla ödevlidir. Reâyanın önemi dolayısıyla geçmiş devirlerde sultanlar reâyayı yağmacı zalim-

lerden korumayı, yani adâleti temel ödev bilmişlerdir. Kâtib Çelebi diyor ki; "1045 tarihine gelince 12 sene memâlik-i mahrûsede gezüp ekser karyeleri harâb gördim." Yakın zamanda köylerin hepsini harâb göreceğiz, bunun bir sebebi vergilerin kat kat artırılmasıdır. En önemli neden, vergi tahsilidir, bu işi ehil kimselere vermek gerekirken her türlü resmî makam bir pazarlık konusu olup mansıbı satın alan kimse mültezime verir, mültezim verdiği parayı ziyadesiyle köylüden tahsil etmeye çalışır veya bir gerekçe gösterip iltizamını başkasına satar.

Reâya, kanûnsuz vergiler (*tekâlîf*) yüzünden zaten perişan bir haldeyken bir de mültezimlerin bu oyunlarıyla ezilmektedir. Rüşvete gelince, eskiden rüşvet alan devlet büyükleri azl veya katl ile cezalandırılırdı, şimdi rüşvet devlet için başvurulan bir dayanak olmuştur. Bu kötü âdet, Avrupa hükümdarlarının ülkelerinde bile kötü görülür. Rüşvet, adâlete ve akla karşı bir şeydir.

En önemli gider kapısı, sayısı fazlasıyla artan kullara ulûfe yetiştirmektir. Kara Mustafa, Sultan Süleyman defterlerine göre kul sayılarını indirmişti. Yazar, Kanunî Süleyman ve sonraki dönemler *mevâcib* (nakit gündelik) alan kul sayısını şöyle tespit etmiştir:

Tarih	*Kul sayısı*	*Mevâcib tutarı: Yük (100.000 akçe)*
H. 970 (1562-63)	41.479	1223
H. 974 (1566-67)	48.316	1264
H. 997 (1588-89)	64.425	1782
H. 1004 (1595-96)	81.870	20.512
H. 1018 (1609-10)	91.202	38.000
1617-23 dönemi	100.000 kadar	?
IV. Murad sonu (1640 öncesi)	50.000 kadar	?
H. 1050 (1640-41) civarında	59.657	2631

Daha sonraları "çok geçmeyüb girü eski kararın buldı, belki dahî ziyâde oldu." (s. 15). Bu tarihlerde kapıkulu sipahileri 20.000, yeniçeri 30.000 olup diğer *ulûfe* alanların sayısı da artmıştır. Kul sayısını tedbir alıp eski miktarına indirmek gerekir.

İslahat önerisi: Taraflar bu hususta anlaşmaya varmalıdır, bilgisi olmayanların karşı koymasına yer bırakmadan yavaş yavaş islahat gerçekleşmelidir.

Üçüncü Fasıl: Hazîne

Hazîne, insandaki midedir; *zâika* (tatma) gücü *sarrâf* ve ölçücü; *cazibe* kuvveti (çeken, toplayanlar) muhasıllardır (tahsildarlardır); *hazînedâr* hazmettiren güçtür. Mideye gelen gıda, bedende nasıl bu kuvvetlerin iş görmesiyle hazm oluyorsa, devlette de hazîneye giren mal bu âmiller vasıtasıyla yerli yerine dağılır, böylece herkes hazîneden doğrudan veya dolaylı olarak faydalanır. Midede bozukluk uzuvlarda güç azalmasına neden olduğu gibi, hazînedeki bozukluklar sonucunda da devletin işleyişi bozulur.

Reâya zulüm görüyorsa hazîne boş kalır; çeşitli gruplar "hiyânet ve fesâd üzere olur." Dolayısıyla devletin mizâcına zaaf gelir. Tekrar edelim, reâya ayaklar altına alınırsa, hazîne boş kalır. Anılan gruplar (kullar) ulûfe alamazsa "hiyânet ve fesâd üzere olur", devletin kendisine "za'af ve fütûr" gelir. Bu hususta kuşku yoktur; şu da hatırlanmalıdır: Duraklama dönemi sonuna kadar bu kuvvetler güçlüdür, sonra yavaş yavaş umutsuzluk baş gösterir; toplumda (*hey'et-i içtimâiyyede*) lüks görülür, büyükler ve devlet adamları şan ve unvanlarını büyütme yoluna girer.

Sonuç

Durumun ilâcı, karar verme durumunda olanlarca bilinir; kötüleşmeye doğru gidişi durdurmanın birçok yolu vardır, bunlardan bazısı imkân dahilinde, bazısı imkânsızdır. Her şeyden önce halkı doğru yola getirecek güçlü bir mutlak otorite sahibi, *sâhibü's-seyf* işleri ele almalıdır. Devletin başındaki pâdişah ülkenin, hazînenin, askerin ve reâyanın gerçek ve yegâne sahibidir, o *mâlikü'l-mülk*'tür, veziriâzam onu temsil eden vekîlidir. Burada "askerin belli başlı umûr-dîdesi" ifadesiyle Kâtib Çelebi, kuşkusuz ocak ağalarına hitap etmekte ve onları devletin selâmeti için "hiyânet

ve fesâd erbâbının kökünü kesmeye" davet etmektedir. Bir önlem de devlet başında olanların "hak üzere" birleşmeye çalışıp israfları ortaya çıkarmakta askeri kullanmalarıdır. Ama açık olan, bu durumları gerçekleştirmenin kolay olmadığıdır. Çünkü, devleti düşünen ve hakka, doğruya bağlı olan kimse pek sınırlıdır. Çoğunluk aksine, kendi çıkarını düşünür. Sonuçta diyoruz ki, bu islahat, ancak bir *sâhibü's-seyf*'in ortaya çıkmasına bağlıdır. Bugün iktidarı elinde tutanların bilmesi gerektir ki, ülkenin gerçek sahibi pâdişah-i hakîkîdir, gerçekte hazîne, asker ve reâya onundur. "Pâdişah-i mecâzî [vâlide sultan] anın halîfesidir [vekîlidir]." Olup bitenler yüzünden o, bu otoriteyi elinde tutar. Bu *pâdişah-i mecâzî* huzurunda doğrulukla hareket edilirse "allâmü'l-guyûb [çocuk pâdişah?]" kulluğunu yapmaktayız, diye doğru yolda hep bir olup karşı hareket edenlerin cezasını verip devleti ayakta tutmaları gerekir (Kâtib Çelebi bu belirsiz ifadeyi kullanırken az zaman önce Büyük Vâlide Kösem Sultan ile ocak ağalarının devlet sahibi kendileri imiş gibi hareket ettiklerini hatırlatmak istemektedir). Kâtib Çelebi'nin risâlesini incelediğimizde özetle şu noktalar üzerinde durduğu görülür:

1) Risâlenin temel görüşü: Tanrı devlet ve toplumu (*heyet-i içtimâiyye*), yapı ve fonksiyon bakımından insan bedenindeki fonksiyonlarla tam bir benzerlikte yaratmıştır, Tanrı insanda ve toplumda aynı düzeni kurmuştur. Bu nedenle kabul etmek gerekir ki, ihtiyarlık/duraklama dönemine girmiş olan Devlet-i 'Aliyye, devlet siyâsetinde aynı koşullara göre hareket etmelidir.

2) Bu risâlede *duraklama* döneminde büyüklerin gösterişe önem vermeleri, şan ve unvan peşinde koşmaları, lükse yönelmeleri, onları taklit eden orta sınıfın da mâlî sıkıntıya düşmeleri üzerinde durulmuştur (s. 17). Osmanlı toplum hayatını yüzlerce resimle tespit etmiş olan Viyana Albümleri[14] 1590'larda kişilerde ve hayatta bu lüksü yansıtmaktadır.

3) 1651'den Köprülü Mehmed'in iktidara gelişine, 1656'ya kadar herkes mutlak otorite sahibi birinin başa gelmesi gerektiğinde birleşiyordu. Kösem ve ocak ağalarının sömürücü kayıtsız

idaresinden sonra Turhan Sultan zamanında bu otorite boşluğuna inanan Kâtib Çelebi işlerin düzeltilmesi için bir *sâhîbü'l-seyf*'in (mutlak otorite sahibinin) işleri ele alması noktasında (s. 19) ısrar etmekte, genel inanışı yansıtmaktadır. Çocuk ve deli pâdişahlar ve Vâlide–Ocak iktidarı zamanında, bu otorite yokluğu veya otoritenin kötüye kullanılışı ortadaydı. Mutlak otorite sahibi olacak bir pâdişah ortada olmadığı zaman, onun halifesi (veziriâzam) hakka ve adâlete karşı olanları yola getirip devlet işlerini ele alır; devleti, devlet otoritesini yeni baştan gerçek yerine getirir. Kâtib Çelebi, Kösem ve ocak ağaları diktasında vaktinde ortaya çıkan rûh haletine tercüman olmakta, Köprülü'nün diktatör idaresini getiren atmosferi yansıtmaktadır.

Son tavsiyesi şudur: Mâliyeyi bir güvenilir kimseye havale ederek (bu amaçla Tarhoncu Paşa seçilmiştir) bir yıllık geliri temin edip eski borçları parça parça ödemek suretiyle bütçeyi kurtarmalıdır. Bu para her şeye sermaye olur. Sonra asker sayısı azaltılmalı; eminlerin tahsilâtındaki paralardan Hazîne'ye ait önemli birkaç *aklâm* (*mukata'a*, gelir kaynağı) bilgi sahibi, güvenilir dindar bir adama tahsil için verilmelidir.

Mâlî bunalım dolayısıyla umutsuzluk içinde bulunan saray ve devlet erkânının toplantısında (*meşveret*) bulunan Kâtib Çelebi, kuşkusuz orada ileri sürdüğü görüşleri risâlenin sonunda (s. 19-22: Netice) özetlemektedir. Tanrı tarafından devlet fonksiyonlarının insan fonksiyonlarıyla aynı biçimde yaratılmış olduğu teorisiyle (*antropomorfizm*) Kâtib Çelebi, Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyılda ortaya çıkmış bulunan "tagayyürü" (bozulmaları) kaçınılmaz tabii bir gelişme olarak anlamakta, Devlet-i 'Aliyye'nin kaçınılmaz çöküşü, ihtiyarlığa yönelişi şeklinde yorumlamaktadır (*determinizm*). Devlet adamları bunu kabul etmek ve tedbiri ona göre dikkate almak zorundadır. Risâlenin temel toplum felsefesini bu teori temsil eder. Çelebi'nin İbn Haldûn'dan gelen düşünce akımının etkisi altında olduğuna kuşku yoktur. Bu etki devam etmiş, 18. yüzyıl başında İbn Haldûn'un eserinin Türkçeye çevrilmesi kararlaşmıştır.

IV. Koçi Bey'in IV. Murad'a Telhîsleri ve Risâlesi

Koçi Bey Risâlesi veya *Telhîsleri*, A. R. Altınay, A. K. Aksüt, R. Murphey ve son olarak Y. Kurt tarafından yayınlanmıştır. R. Murphey, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde Veliyüddin Efendi Külliyâtı arasında 325 numaralı bir yazmada Koçi Bey'in Sultan IV. Murad'a sunduğu telhîslerini bulup yayınlamıştır.[1] 1032 (5 Kasım 1622'de başlar) senesinde IV. Murad'a sunulmuş olan *telhîs*'lerin başında Koçi Bey, "Bu Devlet-i 'Aliyye'nin tashîhi bâbında" daha önce arzlarda bulunduğunu, fakat orada bazı durumları söylemeye cesaret edemediğini belirtir. "Pîr ve emektâr" olarak kendini takdîm ederek bu defa bazı sorunlar hakkında telhîslerde (arzlarda) bulunmaya cesaret ettiğini söyler. *Yalı*'daki köşkte yapılan toplantıda –kendisi de orada hazır idi– konuşmuş ve konuşmaları pâdişah tarafından hayranlıkla izlenmiştir. "Bu kez tekrar telhîslerimi bir araya getirip pâdişaha sunmaktayım" diyen Koçi Bey, bu girişten sonra şu bölümleri arz eder:

1) "Sultan Süleyman Hân Gazî zamanının kemâli beyânındadır", (Aksüt, *Risâle*, no. XVI, s. 61-62).

2) "Sultan Süleyman Hân Gazî zamanında olan ihtilâli beyân eder" (Aksüt, *Risâle*, no. XVIII, s. 63-64).

3) "Din ü devlete enfa' ve evlâ olan kazâyâdır."

4) "Menâsıb (mansıblar, görevler) ehline virilüb tebdîl ve tagyîr olmamak bâbındadır."

5) "Hâs-Oda hüddâmından müstakil mansıb ru'ûsu zabt eylemek beyânındadır."

6) "Hilâf-i şer'i şerîf temlîk ve evkâflar erbâb ve eshâbına tevzi' olunması beyânındadır."

7) "Âlemin tashîh olmasına halk itikâdı beyânındadır."

8) "Rum-ili'nde olan ocak oğullarına irsâl olunacak hükm-i şerîf beyânındadır."

9) "Anadolu yakasında vâki' olan eyâletlerin zeâmet ve timarları tashîh olması beyânındadır" (Aksüt, *Risâle*, no. XVIII, s. 65-67).

Bir ilâve telhîste Koçi Bey, rüşvet üzerinde durmaktadır.[2]

A. K. Aksüt, *Koçi Bey Risâlesi*, İstanbul: 1939.

Aksüt Koçi Bey'in IV. Murad ve Sultan İbrahim'e musâhib olduğunu belirttikten sonra hayatı hakkında bilgi edinemediğini ve risâlesini 1632 tarihinde yazdığını ve Sultan İbrahim zamanında vefat ettiğini kaydeder (s. 14).

Öyle anlaşılıyor ki Koçi Bey, deneyimli bir devlet adamı olarak IV. Murad ve Sultan İbrahim'e musâhiblik, yani akıl hocalığı yapmıştır. Aksüt'ün yayınında risâleler (s. 18-70) 17 başlıkta takdim olunmuştur. Aksüt, ayrıca Sultan İbrahim'in emriyle *marûzât ve lâyiha* adı altında ayrı bir risâle hazırlamıştır (s. 78-127).

Aksüt, Koçi Bey üzerinde *MEB İslâm Ansiklopedisi*'ndeki makalesini, kitabın sonunda özetlemiştir.[3]

Y. Kurt, *Koçi Bey Risâlesi*, 3. Baskı, Ankara: 2011.

Koçi Bey Risâlesi son kez değerli Osmanist Dr. Y. Kurt tarafından yayınlanmıştır (3. baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2011). Dr. Y. Kurt, bu son baskısında Koçi Bey'in hayatı üzerinde bir girişten sonra risâlenin çeşitli yazmalarını karşılaştırarak Nur-i Osmani-

ye Kütüphanesi'ndeki nüshasını esas almış, günümüz Türkçesiyle metni vermiş, ayrıca IV. Murad'a takdim edilmiş olan Nur-i Osmaniye yazmasını bir ek olarak ilâve etmiştir. Genelde, "sadeleştirilmiş" metin neşri hiçbir zaman bilimsel bir kaynak olarak kabul edilemez. Genel okuyucu için faydalı olabilir. Dr. Kurt'un esas metnin eski bir yazma nüshasını aynen neşretmesiyle eser, bilimsel bir karakter kazanmıştır.

Koçi Bey'in hayatı hakkında (s. 17-19) fazla bir bilgimiz olmadığı meydandadır. Ancak onun yaşlı ve deneyimli bir *musâhib* (*nedîm*) olarak hizmette bulunması kendisinin Osmanlı Devleti kanûnları ve kurumları hakkında esaslı bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Risâledeki konular üzerinde verdiği ayrıntılar bunu tamamıyla ortaya koymaktadır. Dr. Kurt, Koçi Bey ve risâlesi hakkında Şânizâde, Şinasi ve Ahmed Vefik Paşa'nın notlarını eserde yayınlamış bulunmaktadır. Ahmed Vefik, bu telhîslerin gerçek anlam ve hedefini iyi belirtmiştir. Kendisi H. 1041 tarihli nüshasını kullanmıştır. Dr. Kurt'un yayınında Nur-i Osmaniye nüshasına göre telhîsler, 22 başlık altında verilmektedir.

Aslında Koçi Bey'in eseri, *musâhib* sıfatıyla efendilerini aydınlatmak için verdiği telhîslerden ibarettir. Telhîs, veziriâzamların, pâdişaha herhangi bir mesele hakkında sundukları rapor demektir. Telhîslerin ayrıca bir kitap (risâle) halinde takdimi, onun gerçek karakterinin yanlış anlaşılmasını düşündürmektedir. Gerçekte eseri, "Koçi Bey'in Sultanlara Telhîsleri" şeklinde ifade etmek daha doğru olurdu.

Koçi Bey Risâlesi, kitabımızda ele aldığımız *tagayyür ve fesâd* konuları üzerinde öteki kaynaklar gibi klasik Osmanlı kanûnları ve rejiminin 17. yüzyılda nasıl bozulduğunu tasvir eden temel eserdir. Risâlenin giriş kısmında, "Bu önerileri 'arz etmeye çalıştım ki, bu fesâdın nasıl önleneceği pâdişaha mâlum ola", der ve şu ana fikirleri belirtir:

Devletin temeli, "din ve devlet" kanûnlarının izlenmesi, ülkenin ve milletin düzene girmesinin esasıdır. Ulemâya ve sınırlarda canını fedâ eden askere riâyet etmekte kusur etmemeli ve karışıklık çıkaranlara sert muameleden kaçınmamalı. Osmanlı sultanlarının

kanûnları her işte rehber olmalı. Sonuçta, *tagayyür ve fesâd* son bulup devlet eskisi gibi yeniden kalkınır.

Kısaca kaydetmek gerekirse, telhîslerde şu noktalar belirtilmektedir: "Ben-i âdem kahr ile zabt olunur. Hilm ile değil." Bu anlayış, Kâtib Çelebi'deki islahat için bir *sâhibü's-seyf* gerekir, düşüncesiyle örtüşmektedir. IV. Murad bütün işleriyle böyle bir pâdişahı temsil etmekteydi. Daha sonra Köprülü Mehmed Paşa, yine bir *sâhibü's-seyf* olarak gelecektir.

Koçi Bey, asker tâifesi üzerinde de ilginç şu gözlemi yapmaktadır: Askeri –altı-bölük sipahileri ile yeniçerileri ve bu iki tâifeyi– kontrol altında bulundurmak, disiplinli tutmak için eyâletlerdeki zuemâ ve erbâb-i timarı (daha sonra sekban ve sarıcalar) kullanmak gerekir, tavsiyesinde bulunuyor. Gerçekten, 17. yüzyıl devlet erkânı bu öneriye yönelik hareket etmiştir. Fakat öteki lâyihacılar gibi o da "şimdi ehl-i timar bi'l-külliye yok oldu" diyerek, dengenin bir ayağının işlemez olduğunu gözlemlemiştir. Öne sürdüğü öneri şudur: "Ulûfeli askeri azaltmalı, zeâmet ve timarı geliştirmeli." Halbuki ileride ele aldığımız gibi Koçi Bey, zeâmet ve timar askerinin eski savaşçı önemini kaybettiğini göz ardı etmektedir.

Koçi Bey'in öteki tüm lâyihacılar gibi, devlet düzeninin bozulmasını rüşvetin yayılması ile açıklamaya çalıştığını görmekteyiz: "İrtişâ [rüşvet almak] ile Devlet-i 'Aliyye harâb oldu." Önerdiği islahat teklifleri arasında zeâmet ve timarların saraylılar tarafından yağması yerine erbâbına verilmesi önerisi, Aynî Ali'de aynen tekrarlanmıştı: "Otuz-kırk âdemin hatırı içün" bu devlet fedâ olunmaz.

Onun genelde islahat için öne sürdüğü temel tavsiyeler şunlardır:

1) Devlet işlerinde Şerîat öne alınmalı,

2) Önceki başarılı sultanların koyduğu kanûnlara sadık kalınmalı,

3) Reâyaya zulümden kaçınmalı, ulemânın sözlerine uyulmalı,

4) Sultanlar özel akıl hocalarının, *musâhibler*'in, devlet işleri üzerinde öneride bulunmalarına müsaade etmemeli,

5) Veziriâzamlar görevlerinden sık sık azledilmemeli,

6) Vergi veren reâyanın askerî sınıfa katılmasına müsaade edilmemeli, bu gibiler sonraları *Celâlî* eşkıyası olur, tekrar toprağına dönmez. Paşa kapılarında asker olarak kargaşaya âlet olur.

7) İdarecileri, valileri sık sık değiştirmemeli, kesinlikle rüşvetle memuriyet verilmemeli,

8) *Uc*'lardaki (serhadlerdeki) beylerin merkeze sıkı bir şekilde bağımlı olmasına müsaade etmemeli, onlar merkeze ihtiyaç kalmadan derhal harekete geçebilmeli,

9) Timar ve zeâmetlerin saray halkına ve başkalarına *paşmaklık, arpalık* adı ile tevcih edilmesinin önüne geçilmeli,

10) Harem-i Hümâyûn'a yalnız *devşirme* kulları alınmalı, oradan *çıkma* ile dış hizmetlere tayin edilmeli. Bu usûlün değişmesine meydan vermemeli.

Koçi Bey, ordunun yardımcı kuvveti olarak Yörüklerden yararlanmak gerektiğini belirtir (Kurt, metin: s. 30). Risâlede, kul tâifesinin 982'deki (M. 1574) durumunu şöyle vermektedir: (s. 31-33), IV. Murad'ın culûsunda, sipahiler bölüğünün 2210, silâhdârlar cemaatinin 2127, Yeniçeri Ocağı'nın 13.599, acemi-oğlanlarının 7495 kişi oluğunu kaydettikten sonra ulûfe alan kulların toplamının 36.153 kişiden ibaret olduğunu belirtir. IV. Murad döneminde, 1623'te bu tâifelerin artmış olduğunu belirterek, sipahi bölüğünde 7000 kişi, silâhdâr bölüğünde 2500 kişi, diğer bölüklerde 4600 kişi; Yeniçeri Ocağı'nda 46.113 nefer, acemi-oğlanları 9200 kişi olarak tespit edilmektedir. Bunun altında Koçi Bey şu gözlemi yapar: "Bu denlu kula mevâcib mi yetişür ve bu denlü mevâcibe hazîne mi vefâ eder?" Bundan başka pâdişahın kulu unvanını alarak reâyaya zulüm eden 200.000 kadar insan bulunduğunu işaret eder. Bu, halktan birçok kişinin askerî sınıfın imtiyazlarına ortak olduklarını göstermektedir. Böyle hariçten ulûfe alanların paşalar tarafından hizmete alınarak artırıldığını belirtir. Yeniçeri Ocağı'na devşirmeler dışında başıboşların yolsuzlukla nasıl alındığını ayrıntılarıyla gösterir (Kurt, s. 64-70). Sonunda şunu belirterek, "Kulluk ulûfeli kula münhasır olmalı", bunlardan seferlerden kaçan itaatsiz, disiplinsiz asker kullanıldığını vurgular.

Reâya fukarâsı ahvâli üzerindeki bölümde (s. 71-73), olağanüstü zamanlarda alınan avâriz vergilerin tahripkârlığı üzerinde durur. Reâyadan vergi toplama ayrıcalığını elde eden sipahilerin ne kadar kötülük yaptıklarını, Sultan IV. Murad'a şu ifadeyle hatırlatır: "Altı-bölük halkı birkaç senedir tahsîl-i mâl-i padişâhîyi kendülere hidmet idüb vükelâ-yı saltanattan cümle defterleri tagallüben alub..." IV. Murad'ın 1632'de yaptığı en önemli reformlardan birisi, sipahilerin elinden bu defterleri alıp onların yolsuzluklarına son vermesi olmuştur.

Koçi Bey, kötü rüşvet âdetinin H. 990 (M. 1582) yılında başlamış olduğunu kaydeder. Timarlar bu tarihten sonra hak edenlere verilmeyip elde tutulmakta (sepetlere girmekte) ve saray halkı tarafından yağma edilmektedir. İslahat için önerdiği noktalar; kul tâifesi arasında disiplinin geri getirilmesi, zeâmet ve timarların sefer hizmetleri için verilmesi üzerinde ısrarla durur. Askerî değeri kaybolmuş olan zeâmet ve timar ordusunda islahat yapılmasını belirler ve Avusturya seferleri sırasında timar ve zeâmet konusunda yapılması düşünülen islahatın yerine getirilmediğini belirtir. Timar ve zeâmetlerin büyüklerin ve saray halkının ellerine geçtiğini kaydeder ve timar rejiminde yapılacak islahatı pâdişaha arz eder (Kurt, s. 86-90). İslahat önerileri özellikle 14. telhîste (s. 96-118) belirtilmiştir. IV. Murad'a sunulan bu telhîslerin yazılış tarihi, 1041 (M. 1632) olarak kaydedilmiştir.

Ayrıca, kapıkullarının devlet büyüklerinin kapısında hizmete alınmasını eleştirir: "Hünkâr dirliğine mutasarrıf olanlar vükelâ kapısında neylerler?" Devlet büyüklerinin *kapı*'larında kendilerinin satın aldığı kölelerin hizmet etmesi gerekir: "Harem-i Hümâyûn'a hilâf-i kanûn Türk ve Yörük ve Çingane ve Yahudi ve bî-din ve bî-mezhep nice kallâş ve ayyâş şehir oğlanları girer oldu." "Bu derme çatma asker ile" bir iş görülmez.

Koçi Bey ulemâ düzenindeki bozuklukları da uzunca bir bölümde (s. 42-51) anlatır. *Mülâzemet*'lerin satılarak el değiştirmesi sonucu tahsil görmemiş avamdan kimselerin zamanla müderrislik ve kadılık gibi önemli mevkilere geldiğini belirtir. Medreselere yaşlıdır diye cahil kimselerin müderris tayin edildiğini ve yüksek kadılıkların satış konusu olduğunu kaydeder.

V. Hezârfen Hüseyin

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-Beyân*'ına[1] Göre 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Devlet Teşkilâtı

Osmanlı toplumunda pratik ilimleri, fenleri öğrenip devlet adamları hizmetinde kâtiplik veya *musâhiblik* yapan bir sınıf, hizmet sahibi vardı, bu gibilere *hezârfen* (her çeşit *fen*, pratik bilgiler sahibi) denirdi. Evliyâ Çelebi ve Hezârfen Hüseyin Efendi hezârfenlere iyi birer misâldir. Kâtib Çelebi'yi de bu grupta türlü fenleri, siyâset bilimlerinde derinleşmiş bu tipten bir devlet sekreteri sayabiliriz. Hezârfen Hüseyin Efendi (1600-1679), Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ve vezir İbrahim Paşa himayesinde Sultan IV. Mehmed'e tarih hocalığı yapmış, kısa süre Dîvân kâtipliğinde bulunmuş, Kâtib Çelebi gibi devlet kanûnları ve daireleri üzerinde topladığı geniş bilgiler dolayısıyla devlet adamları ve yabancı elçiler nezdinde aranan bir şahsiyet olmuş. Kendisi Batılı şahıslardan Avrupa tarih ve kültürüne ilgi göstermiştir. Fransız elçiliğinden Antoine Galland ile yakın ilişki kurmuştu. Bu bakımdan onu, yüzyılın ilk yarısında Kâtib Çelebi'nin yerini almış sayabiliriz. Hüseyin Efendi, Kâtib Çelebi'nin eserlerinden yararlanmıştır. Devlet teşkilâtı ve kanûnları üzerinde *Telhîs* adlı eserini yazarken devlet arşivinden

defterleri esas tutmuş olup bu bakımdan eseri dönem için güvenilir resmî bir elkitabı niteliği taşır.

Osmanlı Devleti bürokratik bir devlettir. Merkeziyetçi imparatorluk, idaresini bu bürokratik sistem sayesinde ayakta tutabilmiştir. Uzak vilâyetler idaresi, timar ve vergi sistemi nüfus ve vergi kaynaklarını kayıt altına alan *tahrîr* ve *defter* sistemine borçludur. Dîvânhâne'de saklı defterler yoluyla, meselâ Macaristan'da veya Basra'daki vergiler, miktarları, orada kime, ne kadar dirlik tahsis edildiği öğrenilebilir.

Eski İran ve Abbasî Hilâfeti dönemlerinde gelişmiş bürokratik sistem ve *defter* (*book keeping*) metotlarını Osmanlılar, 14. yüzyıl sonlarında veziriâzam Çandarlı Ali Paşa zamanında almıştır.[2]

Bürokratlar, Dîvân Kâtipleri

Küttâb işlerini, *Kubbe-altı*'nda yani *Dîvân*'da gören bilgili, araştırıcı usta kişilerdir. Her büroda kendi yollarıyla hizmet görürler. Bir kâtibin, defterdârın yeri boş olsa kanûn şudur: Kâtiplik yollarını *silsile*'ye göre geçip yükselen kimse, boşalan yere atanır. *Silsile*, kanûn yoluyla terfî usûlüdür. Kâtipler *şagirdlikten hâlifeliğe*, oradan da *ustalığa* geçişle terfi eder. Esnaf arasında olduğu gibi kâtiplik sanatı şagird-halife (kalfa)-hoca yoluyla belirlenmiştir. Bu silsileden gelmeyen kimse kâtip olamaz. Silsilede halifelerden istidatlı olan, *eski* (kıdemli) *mansıba* (kâtipliğe) atanır.

Kâtib, devlet adına yazdığı yazılarda doğru gördüğünü yazmalıdır. Kâtipler "celî ve hafî umûra vukûfları" (açık ve gizli her çeşit devlet işinde bilgi sahibi) olmalıdır. On yedinci yüzyılda belgeler yazıp satan kâtipler tespit edilmiş, elleri kesilerek veya idamla cezalandırılmışlardır.

Veziriâzam Kanûnu

Veziriâzamın bağımsızlığı esastır. İşlerine kimseyi ortak edemez. Pâdişah onun her sözünü dinler; ama yine de kontrolden geri kalmamalıdır. Veziriâzam bir kimseye garazını pâdişaha atfetme-

meli, garaz ve iftiralardan kaçınmalı. Yardımcısı olan vezirlerin durumunu daima kontrol etmeli. Küçük yanlışlar yüzünden kimseyi paylamamalı. Zaman zaman, "Senin hareketlerini biliyorum, vazgeç, yoksa sana zararı olur!" diye ihtar etmeli. Eğer pâdişahın vekîli olarak gururlanıp onun şerefine yakışmayan bir iş yaparsa, bu yüzden katledilmesi doğru değildir, azledilir veya bir eyâlete vali gönderilerek cezalandırılır. "Zira az zamanda istihdâm olunacak âdem kati [çok] az bulunur." Azilden sonra gerektiğinde kendisi yine veziriâzamlığa getirilir. Eskiden "katl-i vüzerâ az vâki olurdu ... nihayet ba'de'l-azl ihtilâle bâis olmasın deyü İpsala yahud Mıgalkara'ya [Malkara] gönderirler idi."

Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Dîvân toplantıları haftada dört gündür. Birinci ve üçüncü günler devlet büyüklerinin pâdişaha arz günleridir. Sarayda pâdişah huzuruna çıkıp kararları arz edip pâdişahın onayını alırlar. Dîvân üyeleri dîvânhâneye girinceye kadar belirlenmiş bir sıra ile yerlerini alırlar. *Teşrîfât* ayrıntılarıyla Hezârfen Hüseyin telhîsinde verilmiştir (s. 74-77). Dîvân arkasındaki Kubbe-altı'nda *dîvân hocaları* (Dîvânın baş-kâtipleri), çeşitli kalemlerin hocalarıyla (Rûznâme-i evvel, rûznâme-i küçük, muhasebe-i evvel, muhasebe-i Anadolu vb) kendi alanları üzerinde defterlerden araştırma yaparak *fermân* taslağını hazırlarlar.

Çöküş döneminde veziriâzamların durumları hakkında, Hezârfen'in açıklamaları ilginçtir. Gerçekten, bu dönemde veziriâzamlar sık sık azl ve katl olunuyordu. Azledilen veziriâzam veya sefere giden veziriâzam yerine atanan *kaimmakâm* (kaymakam) paşalar onun yerine geçmek için türlü entrikalara başvururlardı. Küçük pâdişahlar döneminde asker-kul ayaklanmaları ve baskısı, veziriâzamlığı ele geçirmek için paşalar arasında kıyasıya rekabet ve entrikalar, döneme damgasını vurmuştur.

Küttâbın başı *reîsülküttâb* Dîvân görüşmelerine katılır, gelen yazıları özetle bildirir, verilen kararları not eder, veziriâzamın pâdişaha arzından sonra fermânları hazırlayıp pâdişah tuğrası çekilmek üzere nişancıya verir. Nişancı da bürokrasinin başı olarak, yazılan fermânlara pâdişah tuğrasını çekerdi.[3] Gönderilen fermânlar *mühimme* defterine kaydedilir, götürecek çavuşun adı kopya

üzerine yazılır. Bugün Osmanlı Arşivi'nde 419 *Mühimme Defteri* saklanmaktadır.[4]

Hezârfen'de Nedîmler, Musâhibler ve İdeal Pâdişah

Hükümdarlar nedîmsiz olamaz, amma nedîmler devlet işlerine karışmamalıdır.[5] Osmanlı pâdişah örneği, Sultan I. Selim ve Kanunî Süleyman'dır. Yanlarında yalnız olgun, fazilet ve hüner sahibi, sözüne güvenilir seçkin kimseler nedîm ve musâhib olarak bulunurdu.

Devlet işlerinde sultan, veziriâzam ile konuşup karara varırdı. Vezirden başka kimsenin bu işlere karışmaması gerekirdi. Kararlardan yalnız *nişancı* (fermânlara sultânî tuğra çeken Dîvân üyesi) ile *reîsülküttâb* (fermânları yazan bürokratların başı) haberdar olurdu. Sultânî kararlar son derece gizli tutulurdu. Tüm siyasî yapının kilit-taşı son karar sahibi pâdişah ve veziriâzamdır. 1670'lerde Hezârfen Hüseyin eserinde teşkilâtın son durumunu özetlemiştir. Koçi Bey gibi kargaşayı inceleyen bürokrat lâyihacılar, her şeyden önce pâdişahın *nedîm* ve *musâhib* adıyla sorumsuz yakınlarına nasıl bağımlı olduğu üzerinde dururlar. Devlet işleri üzerinde kararların, Şeyh Şücâ veya Cinci Hoca gibi sorunsuz nedîmlerin etkisiyle alındığı devirler vardı.

Hüseyin Hezârfen, 1670'lerde ideal pâdişah idaresini, Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman döneminde tasvir ederek kendi zamanında pâdişah idaresindeki bozuklukları eleştirir. Yazar, Yavuz Selim'i şu özellikleriyle över (kullandığı sıfatları Türkçeleştirmeye çalışıyoruz): Yüksek ahlâk sahibi, saygın, fazilet sahibi, konuşması, anlaması güzel; Farsça, Türkçe ve Kırım Tatarcasını bilir, yaratıcı şiirleri dünyaca beğenilir, özellikle Farsça şiirlerinde sanatları kullanmakta usta, yiğitlikte eski efsanevî yiğitleri andırır ve savaşta kurt gibidir, tüm düşüncesi savaştır; eli açık olup olgun kişilere bağışlar yapmakta cömerttir. Dünya sefası onun gözünde önemsizdir; aşağı mertebe değerli bir askere yüksek dirlik vermekten çekinmez, kişiliğe önem verirdi. Reâyanın zulme uğramamasına çok dikkat

ederdi, alçakgönüllü olup "kendilerini pâdişah bilmezlerdi". Reâyaya, "Zulm ve cevr olduğun bilmemek yanlarında ulu günah idi" (adâlet anlayışı).

Yalnız Selim'in ve Sultan Süleyman'ın orta zamanına kadar "Devlet-i 'Aliyye'nin ve Diyar-i Rûm'un her ahvâli muntazam idi." Böylece Hezârfen çöküş dönemini Kanunî saltanatının ortalarına götürür. Hezârfen'e göre IV. Murad (1623-1640) klasik pâdişah idealini benimsemiş bir Osmanlı sultanı olarak 17. yüzyılın kargaşa döneminde bir örnek temsil eder.

Hezârfen, çöküşün, Kanunî'nin oğlu Mustafa'yı katli üzerine başladığını, darlık ve pahalılığın gelişiyle Osmanlı ülkesinde kargaşanın başladığını ileri sürer. "Nâgâh mekr-i zaman [Hürrem?] ve igvâ-yi dâmâd [Rüstem Paşa] Sultan Mustafa gibi lâyık-i saltanati ale'l-itlâk olan şehzâdeyi [Mustafa] izâle eyledi. Cumhûr müttefiklerdir ki, ol zamandan beri Mülk-i Rûm'un [Osmanlı ülkesi] ucuzluğu kaht u galâya [darlık ve pahalılığa] ve hilkatın intizâm ve ahvâli ihtilâl-i bî-intihâya mübeddel oldı."

Hezârfen kuşkusuz geleneksel inancı yansıtır, kötülükleri Allah'ın darlık ve pahalılıkla cezalandırdığına inanır. 1584'teki karışıklığın kaynağında gümüş akçanın yüzde yüz düşüşünün yattığından haberi yoktur (oysa mâliye kaleminde bulunan Selânikî bunu iyi anlamıştır).

Hezârfen, kuşkusuz II. Selim'in tahta geçmesiyle (h. 1566-1574) "tagayyür ... ve tagallûb-i eşrâr ... zâhir oldu [bozukluk ve kötü kişiler ortaya çıktı]" der. Hezârfen pâdişahların olup bitenleri yalnız saraydaki nedîmlerden öğrendiklerine işaret eder. Pâdişahın fesâd çıkaran kimseyi ortadan kaldırmasını, dönemin ileri gelen şeyhinin duasını aramasını, sadaka dağıtmasını tavsiye eder.

Vasiyyet başlığı altında devlet adamlarına tavsiyelerini şöyle özetler: Ulemâya saygı göstere, deneyimli bürokratların hizmetini sağlaya, atamalarda liyâkat araya, olur olmaz kimseyi atamaya; akıl ve deneyim sahiplerinin tavsiyelerini, ulemâ ve şeyhlerin dualarını araya. Keza, önemli bir nokta olarak sultanın kendisini asker, reâya, ulemâ ve şeyhlere sevdirmesini tavsiye eder. Özel bir amaçla hareket etmeyen, akıllı, tarih bilgisi geniş, tok gözlü bir iki

musâhibi olmalı, onlarla haftada bir bir araya gelip konuşmalıdır (Koçi Bey, böyle bir musâhib idi). Onların haklı eleştirilerinden incinmemelidir. Vâlide sultanların *musâhibleri* ve kethüdaları, Harem'in devlet işlerinde önem kazandığı dönemde kesin rol oynamışlardır. Kösem'in musâhib kadını Hubyâr idi. Canfedâ Kadın, Yahudi Kira, önemli rol oynayan kethüdalardı.

Pâdişah aynı zamanda ülke sınırlarındaki durumu sorup araştırmalı, casus haberlerini dinleyerek vaktinde önlem almalıdır. Her şeyden önce pâdişah, adâletten ayrılmamalı ve devlet gücünü başkalarının eline bırakmamalıdır.

Altı-bölük kapıkulu süvarileri üzerine, Hezârfen Hüseyin[6] Osmanlı kanûnları bölümünde kısaca şu bilgileri aktarır:

Sipahi bölüğü: Bunlar çoğu kez, eski devlet büyüklerinin evlâdından seçilir ve pâdişah tarafından atanır. Bir ayrıcalıkları, devlete ait gelirlerin tahsilinde kullanılır. Kumandanları ağa, pâdişahın Enderûn hizmetlilerinden atanır (böylece bölük doğrudan doğruya pâdişahın emrindedir). Sonraları ağa Bîrun ağaları arasından atanmaya başlamıştır. Savaş sırasında sağ ortadaki (*kalb*'de) bayrak altında yer alırlar. Resmî defterde sayıları 7203'tür (Hezârfen döneminde sayıları artmıştır). Ulûfeleri yılda 122.687 akçadır (1672'de 270 akça bir *şerîfî* altun olduğuna göre yaklaşık 4800 altın).

Sipahiler bölüğü altında iki bölük, sağ ve sol *ulûfeciler*, seferde pâdişahın bayrağının sağ ve solunda yer alırlar, Hazîne'nin korumacılığını yaparlar. Aralarından birisi *subaşı* adıyla hazîneye ait ödenmemiş gelirlerin tahsilinde hizmet eder, başlarında *baş-bâkî kulu* bu gibi gelirleri toplama yetkisine sahiptir, suçlu bulduklarını hapseder. Eski *otak* (çadırları) satıp geliri Hazîne'ye yatırırlar. Sağ ulûfeciler 520 kişi, sol ulûfeciler 488 kişidir.

Sağ ve sol *garîbler*, İslâm ülkelerinden Osmanlı gazâ savaşlarına katılmak için yurdunu bırakıp gelen Türk, Arap, Kürd, Acem garîblerden oluşur. Savaşta pâdişah sancağı altında dururlar ve güç durumlarda atılganlık gösterirler. Sağ garîbler 410, sol garîbler 312 kişidir. Kapıkulu arasında sipahiler menşeleri ve maaşları bakımından ayrıcalıklı bir durumdaydılar ve sıradan *devşirme-oğlanları*'ndan gelme yeniçeriler karşısında üstün bir statüdeydiler.

İki grup arasındaki çekememezlik *Kafes* döneminde pâdişah otoritesinin kaybolduğu yıllarda, bu rekabet sık sık kanlı çatışmalar biçiminde ortaya çıkmıştır.

Kapıkulu arasında pâdişaha en yakın bölüklerden biri de *silâhdârlar* grubudur. Bunlar pâdişahın sarayında hizmet eden iç-oğlanlarından olup alaylarda pâdişahın etrafında giderlerdi. Daha sonraları beğ-zâdeler ve sipahi-zâdeler çoğalınca onlara pâdişahın sağında gitme ayrıcalığı verilince, silâhdârlara sol yanda yer verildi. Silâhdârlar, 17. yüzyıl ortalarında bir ağa kumandasında 6254 neferden ibaret 260 bölüktü. Tespit edilmiş belli bir kadrosu (*gedik*) yoktur, bu sayı artar, eksilir. Tam bir ocak yönetimi vardır. Her bölük başında bir ağa, kethüda, kethüda-yeri ve bir çavuş-başı kumandasında çavuşlar, kâtip ve yardımcısı halife vardır. Culûs bahşişi 1000 akça *in'âm* (bahşiş) alırlar. On yedinci yüzyıl seferlerinde silâhdârlardan bir grup, ordunun geçeceği yolları, köprüleri düzene koyarlar. Silâhdârlardan bir tuğcı-başı ve yedekleri seferlerde pâdişah tuğlarını taşırlar. Onlar, alayları belli düzene sokmakla görevlidirler. İstanbul'da alaylarda pâdişah yanında bir grup pâdişah adına sadaka dağıtırlar. Silâhdârların yevmiyesi 90.147 toptan akçadır.

Tüm altı-bölük askeri 15.248 neferdir. Maaşları 233.990'dır, maaşları dört taksitte ödenir. On yedinci yüzyıl süresince başkaldıran, yeniçerilerle çarpışan sipahiler 15.000 kişilik bir topluluktur.

VI. *Hırzü'l-Mülûk* (Pâdişaha Öğütler: Olması Gerekenler ve Gerek Olmayanlar)

Bu risâlenin, adını vermeyen yazarı, etrafında gördüğü yanlış durumları pâdişaha bildirmek için risâlesini yazdığını ifade eder. Özellikle, vergi veren halkı, reâyayı himaye gereği üzerinde durduğunu belirtir. Kendisi, pâdişah dirliğini tasarruf eden bir devlet memurudur. Y. Yücel, risâlenin metnini verir.[1] Y. Yücel'e göre risâle, III. Murad'a (h. 1574-1595) veya IV. Murad'a (h. 1623-1640) sunulmuştur.[2] IV. Murad'a sunulduğu, metnin incelenmesinden anlaşılır. *Hırzü'l-Mülûk* pâdişaha ve vezirlere devlet idaresi üzerinde öğütleri kapsar.

Risâle mukaddimesinde yazar, "dîn ü devlete nâfi' ve her emr-i mühimmi câmi' bir kitâb" meydana getirmek istediğini belirtir. Pâdişahın "adâletî ve râiyyet perverî" sıfatını belirtir. IV. Murad Revan seferine giderken Anadolu'da reâyanın perişanlığından çok etkilenmişti. Yazar, "Riâyet ve himâyet-i ra'iyyet ve himâyet-i vilâyet" konusuna öncelik verdiğini belirtir. Yazar risâle konusunu şöyle özetler: "Bekâ-yi devlet ve saltanat ve âsâyiş-i ahvâl-i ra'iyyete müteallik nice re'y ve tedbîr … zâyil olmasın diye cem' ve tahrîr iderdim ba'zı devlet erkânının tezellül ve sa'y-i belîg iş'ar

ider ba'z-i nâ-şâyesle evzâ' ve etvâr müşâhede itmekle" (3a) şimdi "memâlik-i Osmaniyye bir şehriyâr-i kef-i iktidarına tevfîz itti ki, âsâr-i fütûhât-i ilâhî cebhe-i Murad'ında lâmi' " (3b). Bu ifadeler risâlenin IV. Murad'a sunulduğuna şüphe bırakmaz.

Reâya

"İntizâm-i ahvâl-i ra'iyyet" adâlet teorisinde temel olay sayıldığından yazar da bu konuyu ilk olarak ele alır (6a).

Pâdişah hizmetindekilerin hıyanetine karşı satırları (6a-7b), önceki olaylara bir gönderme olmalı. "Hemân re'âyâ ve fukarâ ahvâliyle ve tevfîr-i beytü'l-mâl ile" ilgilenmesinin önemi üzerinde durması, *daire-i 'adâlet*, devlet teorisinden ilham ile risâleyi bu görüşle ele aldığını gösterir. Bu konu, IV. Murad'dan önceki kargaşa dönemine aittir. "Pâdişah-i rûşen-zamîr ahvâl-i 'âleme bizzat vukuf tahsil itmek gâyet emr-i 'asîrdir" kaydı, Kösem'den sonra IV. Murad'ın doğrudan işleri eline alması gerektiğine dair bir ihtardır.

Yazar görüşlerini Hz. Muhammed ve eshabına ait kayıtlarla destekler. Sultanın asıl görevi "ıslâh-i ahvâl-i ra'iyyet ve emn ü âmân-i vilâyet" olmalıdır (8a). Risâleyi yazan, sultana Yavuz Selim'in şu sözünü hatırlatır: Ra'iyyete kötü davranışı "bana mahrem ve hemdemdir demeyüp [günah işleyenin] hakkından gelirlermiş" (9b).

Sultan I. Selim yanlış yapanı, "Hemen ol dem tu'me-i şimşir" edermiş. IV. Murad'ın atası Yavuz Selim'i örnek aldığı âşikârdır. Yazar bu bakımdan Fâtih Sultan Mehmed'i de örnek gösterir. Yazar, IV. Murad'ın yakını, musâhibi olmayı umar (10b).

Bu girişten sonra yazar ideal pâdişah ve temel görevleri üzerinde durur (8a vd). Başlıca öğütleri şöyle özetlenebilir:

Sultanın Günlük Yaşamı

Yirmi dört saatin üç saatini ibadet ve tilâvetle, iki saatini tevârîh ve sâyir latif kitaplar mütalaasına, dört saati ahvâl-i memlekete ait işleri vezirler ve musahibleriyle, altı saati gezinti ve ava

ve eğlenceye, dokuz saati uyku ve istirâhate harcamalı. İsraftan kaçınmalı, daima âdil davranmalı, devlet hazînesini boş yere harcamamalı, armağanları yerinde harcamalı.

Kız kardeşini asla vezirlere ve beylerbeyilere nikâh etmemeli, bir zengin hâssı olan sancakbeyine vermeli; bey serhadde değil, iç-illerde olmalı.

Temlîkler

Yazar ülkede devlet kontrolünden kaçan büyük çiftliklerin ortaya çıkışı hakkında son derece ilginç bir konuyu da gözlemlemiştir. "Saltanatın bekası adâlet ve yarar asker ile olur" (adâlet dairesi teorisi). Ülke toprakları zeâmet ve timar askeri yerine şimdi "ekseri vakıf ve mülk olub zeâmet ve timarlar cüz'î kalmıştır ... Bir vezire kırk elli pare karyeler temlîk" olunmuştur. Bu aşırıdır. "Bir ikisi kifâyet itmez mi?"

"Vâfir karyeler temlîk ittirelüm, kimini vakf idüb ve kimini evlâdımıza kalsın deyü" diye kâtiplere tembih ederler. Tahrir eminine bu köy ve mezraların gelirini alçak yazdırırlar. 12-20 binlik bir köyü yeni deftere bin, bin beş yüz akçaya yazdırırlar. Pâdişaha böyle arz ederler. Bu arazilerin gelirlerini "*serbest ve mefrûzu'l-kalem ve maktu'û'l-kadem*" temlîk ettirirlermiş. Bu kuralın anlamı şudur: O toprak ve geliri vergi defterlerinden çıkartılmış (*mefrûz*) ve vergi memuru vesair görevlilerin buraya karışmasını yasaklayacak biçimde (*maktu'û'l-kadem*, ayağı kesilmiş) kaydettirilmiştir. Mülknâmeler pâdişah tarafından *mülknâme-i hümâyûn* adıyla devlet kontrolünden âzâde mülk haline gelirdi. Mülk edinenler komşu karyelerini de zamanla mülknâmelerine katarlarmış.[3] Bunu resmî *sınırnâmeler* ile resmî kayıtlara geçirirlermiş. Bu çeşit mâlikâneler zamanla gelişirmiş. Böylece beylere ait hâs çiftlikler ortaya çıkar, mahsullerini Venedik'e ve Avrupalılara ihraç ederlermiş.

Hırzû'l-Mülûk yazarı 17.-18. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'de zengin güçlü âyanların nasıl ortaya çıktıklarını anlatmaktadır. Bu durumda veziriâzam yeniçeriye mevâcib parasını nasıl devşirir, diye soruyor (16a). Bu gelişmenin kaynağı, 17. yüzyılda timarlı si-

pahi sisteminin bozuluşu ile yakından ilgilidir. Timar ve zeâmetler, Harem ve nüfuzlu kişilerce böyle yağmaya uğramıştır.

Bu gibi yolsuzlukla, hâslar geliri 1.200.000'den ilaveyle, pek çok gelire yol verir. Derya kenarındaki hâsların ürünü buğdayı, Venediklilere kileri ikişer floriye (altına) satarlar. Bu fazla gelirler aslında yeniçeriler mevâcibine yeter de artar. Buna çare bulmak pâdişahın boynunun borcudur, kıyamette sorulur. Ben kendi dirliğimi pâdişaha bildirdim helal olsun diye. Memleket fethi vezirlere temlîk için değildir. *Temlîk* usulünden vazgeçmeli. Savaşçı askere, kılıç timarlara kaydedilmelidir. Bir iki köyden fazlasını temlîk etmemeli.

Büyüklerin câmi ve imaret yapmaları kontrol altına alınmalı. Reâyadan çalıp câmi imaret yapmak yakışık almaz. Yavuz Selim temlîkten kaçınırdı. Sultan Selim, toprak, asker ve memleket içindir, diye reddedermiş. Para ile satın alınan mülk köyden sipahisine 200 akça maktû para ödenirmiş.[4] Vezirlere verilen temlîk topraklar denize yakın olmamalıdır.

Pâdişah ve Vezirler

Pâdişah her işte itidalli olmalı; hiddetli, gazûb olmak belki dîn ve devlet işlerini yürütmek için faydalı görünür, devlet hizmetinde pâdişahı kızgın görenler ister istemez hata etmeyelim diye hep beraber dikkatli olurlar.[5]

Sultan culûstan önce vezir ve beylerbeyilerin ahvalini araştırmalı. Güç işlerde fikirlerini sorup bilgi edinmeli, veziriâzamını seçerken onu göz önüne almalı. Vezirin mutlaka haremdeki iç-oğlanlarından olması gerekli değildir. Dış ve iç hazînedeki para ve eşya yoklanmalı, buna göre sefere karar verilmelidir. Çoğu kez Ayak Dîvânı emredip nereye sefer yapılmalı diye sormalı, vezirlerden karşı çıkan olursa sorularda bulunup iyi düşünmelidir. Ülkeler fethini gündeme getirmeli, bundan kâfir ülkelerin cesareti kırılır. Musâhibleri (yakın danışmanları) akıllı, açıkgözlü olan, siyâsetten anlayan kimselerden seçmelidir.

Beylerbeyi, Sancak Atamaları ve Rüşvet

Bir mansıb boşalınca sultan veziriâzama, biz de araştıralım, sonra tayin edersin, demeli. Vezirin teklifi araştırılır, kime uygun olduğunu pâdişah bağışlar. Böylece "nâ-mustahakların rüşvetle mansıb almaktan ümüdü" kalmaz.

Halkın Rık'a (Dilekçe) Sunması

Pâdişah cuma günü ve seyre çıktıkça *rık'a* sunan halkın *rık'a*-larını kabul edip alması "mühimmât-i devletdendir". Sultanın adâlet görevi yerine gelmiş olur. *Rık'a*da yakışıksız deyimler kullanılmış olsa bile.

"Tâyife-i re'âyâ" Tanrı'nın vediasıdır, "cem'-i ahvallerine mukayyed olmak" pâdişahın görevidir. Adâletle emniyet yerleşir ve dünya düzen içinde olur. Pâdişahın varlığıyla dünya âbâdân olur ve halk kendisine bağlanır. Gazâ ve cihâd gibi işlerde sonuç alınır (adâlet dairesi teorisi).

Veziriâzamlık Görevi

Veziriâzam doğru ve dindâr olmalı, tama' sahibi hilekâr biri olmamalı. Okur yazar olup Arapça eserlerden ve hadîslerden ders çıkaracak beceriye sahip olmalı. Hazret-i Ömer gibi ma'kul olup tüm ülkeyi düşmandan eşkıyadan korumalı. Hem dünyayı hem ahireti aklından çıkarmamalı. Bir önemli iş ortaya çıkınca öteki vezirlere danışa, "daimâ hilm ve 'adâletle" hareket edip hazîneyi ve ülkenin ve reâyanın korunmasına elinden geldiği kadar çalışmalı, "rüşvetten" kaçınmalı. Mazluma yardım edip zalime göz açtırmamalı. "Kendüye 'âlî saraylar ve meaddid binalar yapdırmak ve karyeler temlîk ettirmek sevdasında" olmamalı. Devlet mevkilerine yeterli olan kimseleri getirmeli, kendi adamlarını yüceltmekten kaçınıp herkesi istihkâkına göre atamalı. Serhadde savaşanları veya eşkıyayı ele geçirenleri desteklemeli.

Musâhibden sorula: Saltanatın devamı için gizli açık tahkikat yapmalı. Halk, vezir ve beyler ne konuşurlar, sadık ve âdil kimler vardır. Kötü hainler kimlerdir, ulemâdan kimler dersleriyle meşguldür, büyüklere giden münafıklar kimlerdir, musâhib bütün bu konularda sultana bilgi vermeli. Musâhib kendisi de "eyi" karakterde ve din korkusu olan tarafsız biri olmalı.

Ülke Hakkında Bilgi Sahibi Olma

Ülkede kaç beylerbeyilik ve sancak vardır, ağalık, kapudânlık bunun gibi mevki sahipleri hakkında bilgi edinmeli. Bunları bir deftere kaydettirip daima yanında tutmalı. Mevki sahiplerinin kaç yıldır o mevkide olduğu, nereden o mevkiye gelmiştir, iltimas ile mi gelmiştir, kimlere bağımlıdır, her şey o defterde kayıtlı olmalı. Atamalarda o deftere bakılmalı.

Haremde iç-oğlanlarını kontrol gerekir. Okur yazar mı, doğru mu? Defter onun elinde olmalı. Bu defter sayesinde mevki sahipleri ne mevkide kimselerdir, karakterleri bilinir.

Bir mevki boşalsa akıllı ve doğruluk sahibi kim vardır, gizli tahkikat yapmalı. Bundan vezirin haberi olmamalı. Boş yerler için vezirlere danışıp atama yapılmalı.

Devlet işlerinde sultan kendisi dikkatle ilgilenmeli, rüşvetle atamaları önlemeli. Veziriâzam bu hususta korkmalı.

Dirlik ve timarları yoldaşlıkta olmayanlara tevcih etmemeli. Dîvân'da şikâyetleri öteki vezirlerle söyleşip karar vermeli. Pâdişaha arz edilecek önemli işlere dikkat etmeli. Rüşvet alıp havadârlara (arkadaşlara) uymamalı. Pâdişah karar verirse gazâ ve cihada engel olmamalı. Ayas Paşa, Korfu adası kuşatmasında rüşvet alıp kuşatmayı kaldırmıştır. Malta kuşatmasında Ali Paşa ihanet etmiştir, "bil cümle sadrazamda olanlar ... her ne isteseler etmeğe kadirdirler." Pâdişah uyanık olmalı. "Bu akl ve ferâset ve salâh ve diyânet sa'âdetlü pâdişah-i 'âlempenâh hazretlerinde vardır."

Seferde veziriâzamın yakını kethüdası 35-40 bin akça zeâmet alır, ötekilere 25.000'den fazla verilmemeli (kethüda ve adamları özel hizmet sahipleridir). Veziriâzamın öteki adamlarına timar verilmez, kendi hâs gelirinden onlara maaş verilir.

Vezirler

Üçüncü veya dördüncü vezirden yarar bir öneri olursa herkes onu benimsemeli ve çalışmalı. Altı veya yedi vezir varsa, bu işlerin iyi söyleşilmesine fırsattır. Veziriâzamdan korkmamalı, kaçınmamalıdır.

Pâdişahtan aykırı bir emir gelse, bunun mahzuru varsa, uygun bir sözle kendisini uyarmak gerekir.

Beylerbeyiler Hakkında

Beylerbeyinin görevi oradaki kadıların ve beylerin durumlarını kontrol altında tutmak, adâlet dairesinde olanları da yoklayıp desteklemektir. Reâyaya zulmedenleri korumayıp merkeze bildirmek, zulümleri önlemek ve zâlimin azline çalışmak da bu göreve dahildir.

İkinci görevi, yol kesiciler ve yardımcılarını ele geçirip eşkıyayı tutuklayıp kadıya teslim etmektir. Böylece memleket güvenlikte olur. Devlet gelirlerini harcayan eminleri ve mültezimleri (ümenâ ve 'ummâl) yakından kontrol edip reâyanın zorla mallarını aldıklarını öğrenirse hemen sahiplerine geri teslim ettirmelidir. Kimseye kanun dışı iş yaptırmamalıdır.

Zaim ve timar sahiplerinin hareketlerini gizlice kontrol edip ne yolla timar aldıkları ve hareketlerini kontrol etmelidir.[6] Timarı nasıl almıştır? "Ecnebi" ise, yalancı tanıkla timar aldığı ortaya çıkarsa hemen azletmeli, eğer on yıldan fazla o timarı elinde tutuyorsa, "emekdar sayılır, incitmeyeler." Bir timar boşalırsa, sefere yarar oğlana veya elinde timar berâtı olan "eli emirlü namzede tevcih ede." Boş hisseleri yarar kişilere terfi olarak verebilir. Herhangi timar noksanı için boş hisseleri ilâve etmek câiz değildir.

VII. Mehmed Halife: Devlet Düzeni Hakkında

Tarih-i Gılmanî'de devlet düzeni hakkında kısa bir fasıl vardır.[1]

1) Hüküm sahibi olanlar hakkında
2) IV. Mehmed hakkında
3) Sarây-i Hümâyun'da töre ve kurallar

Bu bölümlerde pâdişahın öfkesinin yatışması, cihad ve gazânın önemi, pâdişahın sürgün ava düşkünlüğü, Edirne'de kalıp İstanbul'a dönmemesi, İstanbul'u şehir eşkıyasından temizlemesi, İstanbul'da Hıristiyanları belli eden dinî kuralları uygulaması, çalgıcı yerlerini, âşık tekkelerini kapatmada Sultan Süleyman'ı örnek alması, Sarây-i Hümâyun'da oda ve ocaklar ve ödevleri, oda hizmetlerinin âdet ve görevleri, dinle edebiyat ilimlerinin öğretimi, bu konularda seferli odasındakilerin üstünlüğünden bahseden Mehmed Halife, ayrıca kendi zamanında, odalarda tanınmış kimseleri tanıtır.

VIII. *Zübde-i Vekayiât*

Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1006-1116/1656-1704),* haz. A. Özcan (Ankara, 1995.)[1]

1703-1717 döneminde yedi kez başdefterdâr atanan Mehmed Paşa 1717'de suçlu bulunmuş, idam olunmuştur. Eseri *Zübde-i Vekayiât* 1704 yılından sonra kaleme alınmış olmalıdır.[2] Tarihi 1651-1704 dönemine ait tipik bir vekâyinâmedir. Eser, Köprülü Mehmed Paşa sadâretinden 1671'e kadar gelir. Giriş kısmı yalnız Kahire nüshasında bulunur. Başlıca kaynakları *Vecihî Tarihi*,[3] *Kandiye Fetihnâmesi*, Abdurrahman Abdi Paşa'nın vekâyinâmesi, *İsâ-zâde Tarihi*'dir. *Râşid Tarihi*'nin de başlıca kaynakları arasındadır.

Sarı Mehmed Paşa aynı zamanda, *Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümera* adlı bir eser bırakmıştır.

Defterdâr Sarı Mehmed Paşa kendi tanık olduğu vekâyiden ve görgü tanıklarından aktardığı yerlerde birinci elden bir kaynak değeri taşır.

IX. *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*[1]

Eser, asker veya reâya olsun, şehirli veya köylü olsun, halkın uğradığı haksızlıkları, kötü durumları veziriâzama belirtmek için yazılmış bir öğütler mecmuasıdır. Yazar veziriâzamın hizmetinde olup ona bu zulümleri kaldırmasını salık verir.

Yazar, dikkatli bir gözlemci olup öteki lâyihacıların ele alamadıkları, askere ve halka eziyet veren durumları belirtmeye çalışır. Bu bakımdan daha ziyade günlük hayatın çeşitli yönlerini yansıtan bir kaynak niteliği taşır.

Bu risâlede adı belirtilmeyen yazarın ilmiye sınıfına mensub biri olduğuna kuşku yoktur. "Ömründe mülâzemet bilmez", ifadesi onun kadı adayı olduğunu gösterir. Kadılık almak için İstanbul'da büyük ulemânın yanında, *mülâzemette bulunmak* gerekirdi. "Sehl nesne ile kanaat ider" kadılığa tâlib değildir. Dönemin veziriâzamı hizmetindedir. Y. Yücel'in notuna göre (s. 52) TKS'de bir *es'âr defteri* kaydına göre eser, islâhatçı veziriâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya (veziriâzamlığı: 1638-1644) sunulmuştur. Yazar öğütlerini veziriâzama yapar, ona hitap eder. Y. Yücel metinde adı geçen Çelebi Yahya Efendi'nin Şeyhülislâm Yahya olabileceği varsayımından ve IV. Murad'ın seferleri üzerinde verilen

ayrıntılı bilgilerden hareketle, *Kitâbu Mesâlih*'in 1639 yılı veya ona yakın bir tarihte kaleme alınmış olabileceğini tahmin eder (s. 60-61). Vezir bir ara kendisine bir kise akça verip Şehzâde İmâreti'nde fukaraya dağıtma işiyle görevlendirmiş.

Eserin ele aldığı sorunlar üzerinde Y. Yücel, "Giriş" bölümünde bir inceleme deneyiminde bulunmuştur (s. 67-89). Metnin transkripsiyon alfabesiyle Türk alfabesine çevirisi (s. 91-129) başarılıdır. "Dizin"de yararlı açıklamalar yer almaktadır (Yazmada s. 41'den sonra noksan vardır. Sayfa 41'de "Çarşanba" kelimesinden sonraki sayfada "Perşenbe" gelmeli idi. 42. sayfada sipahilerden söz eder).

Yazar bu risâleyi halka (*cem'-i nâsa*) faydalı olmak üzere idareciler için kaleme aldığını belirtir, ulemâ sınıfına öncelik verir. Dünya düzeni (*nizâm-i 'âlem*) ulemânın, kadıların işlerin başında olmalarıyla gerçekleşir. Asker ocakları üzerinde de ayrıntılı bilgi verilmektedir.

I. Kadılar

Yazar, konuya, kadıların korunması gerektiğini belirterek girer. Kadılar belli bir süre, bir buçuk yıl için atanırdı.[2] Sonra beş altı yıl açıkta kalır, fakirlikten kitaplarını bile satarlardı. Bu "mazullûk" altı aydan fazla olmamalı, der. Fakirlikten rüşvete saparlar, azilden korkar, sancakbeyine yaranmaya çalışırlar. *Çelebi* (asalet sahibi) kadılar atları, kıyafetleri ve hizmetlileri ile sipahi sınıfındakilere benzer. Kadıaskerin durumu islâh edilmedikçe ülkede iyi düzen beklenemez. İslâhatı veziriâzamdan bekler (s. 2-6).

Kargaşa döneminde bir ara kadıların toplanıp idareye karşı geldiklerini vakânüvîslerden öğrenmekteyiz.[3] Yazar seyidlerin dellallık, macunculuk gibi aşağı sanatlara gitmek zorunda kaldıklarını belirterek kendilerine evkaftan gelir sağlanması gerektiğini kaydeder.

II. Acemi-oğlanları ve Yeniçeriler

Acemi-oğlanları eskiden köylere gönderilir, "çift sürmekle" pişerlerdi. Şimdi şehirde sanatta çalışırlar. Savaş sanatı öğrenmeleri için onları sipahi bölüklerine vermelidir. Acemilere bir akça verilir.[4] Yaşlanmış yeniçeri *beşe* olur. Bu yeni yöntem, Karagöz Paşa ve Hersek-oğlu zamanında uygulanmıştır.

III. Ölçülerde Standartlaşma Gereği

Her vilâyette kile, arşın ve okka farklıdır. Hepsi İstanbul ölçülerine göre standart olmalıdır.[5]

IV. Vakıf Zevâidi vs

Büyük câmilerin vakfı *zevâidi* (tüm giderler çıktıktan sonra arta kalan para) vâiz ve şeyhlere verilse, onlar ikindiden sonra vaazda, şeyhler akşam ezanına kadar zikirde bulunurlar. "Taze yiğitler" Tahtakale'de dolaşmaktan vazgeçerler.[6] Arabistan'dan Arap müezzinler getirilmeye, onlar cuma günleri minarede salâ verir, ezan okurlar. Câmilerde müezzinler bir araya gelip *tekbîr*de bulunurlar. Biri *kamet* götürür, öteki dördü bir ağızdan yüksek sesle *tekbîr* ederler. Paşalara *imâret* yapmak gerekmez.[7]

V. Askerin Kıyafeti

Askerlerin pahalı kaftan giymeleri yersizdir. Bir Mısırlı şalvarına beş altın değerinde çuka gerek (*çuka*, pahalı kumaş). Kaftan giyen çoğalırsa astar, *bogasi* (ince pahalı pamuklar), ibrişim gerek, pazarda bu yüzden çok pahalıdır.[8] "İnce dülbend sarmasınlar" denir. Zira Hindistan'dan ithal olunan hafif sarık tülbendi çok pahalı idi.

VI. Uyuşturucular Hakkında

Uyuşturucular ve afyon önemlidir (zihne açıklık verdiğine inanılan afyon ve benzerlerine özellikle din adamları alışkındır). Kadı, imam, müezzinler tiryakidir. Yüzlerinden tiryakiliği belli olur. Başka sanatlara gitsinler, orada "tiryakilik ayıb olmaz". Uyuşturucuya alışanlara kadılık vb makam verilmeye. Ayrıca ilave eder: "Bölük halkı sipahiler sokakta bağırıp çağırır, kavga ederler, ekâbiri uyumağa komazlar."

VII. Sancakbeyleri

Sancakbeyleri *bahadır* ola, "zurefâ"[9] ve şâir, kâtib kısmından olmaya. Kâtipler, defterdârlık, şehir eminliği ve evkaf mütevelliliğinde olmalı; otagda orducu-başı alaybayrağı gerek. Herkes bayrağı sorup kendi yerini bulur. Vaktinde çadır kurulur, çorbalarını pişirirler.

VIII. Yeniçeriler

Seferde herkes kendi yerinde olmalı. Herkesin *kisveti* bellidir. Böylece onları bulmak kolay olur. Yeniçeri her gün odalarında durur. Boş durmayıp *matrak*la talim yapalar (s. 34). Her odaya *matrak* hocası olmalı. "Nice sipahi vardır ki at seğirtmeye bile kâdir değildir. Silâh kullanmayı çoğu bilmez (s. 35). Bir elçi gelse At-Meydanı'nda *matrak* oynarlar *cündîlik* (süvarilik) gösterisi yaparlar.

IX. Emînler

Kâğıt emînleri halkın işlerini görürler. Matbah-i Âmire'den onlara aş vermek gerekir. Hizmetten sonra evlerine aç giderler. Öteki eminliklerden *matbah emîni, kâğıd emîni* adları geçer (Sayfa 41'den sonra kopukluk var).

X. Avni Ömer'in Timar Risâlesi

Murad döneminde reîsülküttâblık gibi merkezî önemli bir mevkide bulunan Avni Ömer Efendi'nin *Kanûn-i Osmânî Mefhûm-i Defter-i Hakânî* adlı risâlesi önemlidir.[1]

Eser vilâyetlerde çeşitli askerî hizmete tahsis edilmiş timarlardan bahseder. *Paşmaklık* yapılan timarlarla risâleye başlanmış olması dikkate değer.

ORTA-AVRUPA SORUNU
(1683-1699)

1683 Viyana Seferi: Bozgunlar (1683-1699)

Genel Durum

Kanunî Süleyman döneminden beri imparatorluğun en önemli sorunu, Habsburglara karşı Orta-Avrupa sorunu olmuştur.

Tuna'nın geçtiği Macar ovası doğuda ve kuzeyde Karpatlar, batıda Alpler, güneyde Sırp–Bosna dağ zinciriyle tam bir havza manzarası gösterir. Tuna bu havzaya Karpatlar'la Alpler'in yaklaştığı noktada, Viyana önünden girer ve Belgrad'dan biraz ileride Demir-Kapı'dan çıkar. Havzanın kapıları doğuda, Belgrad üzerinden Balkanlar'ın içine götüren Morava vadisi, batıda Viyana'dır. Osmanlılar tarafından Mohaç'ta yıkılan Macaristan Krallığı işte bu jeopolitik birlik içine yerleşmişti. Kanunî'nin fütuhatı ile bu birlik üçe bölündü: Ortadaki zengin ova doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına geçti.[1] Doğu kısmı zaten eskiden beri özerk olan Erdel (Transilvanya), Osmanlılara bağımlı, Protestan bir beylik halini aldı. Batıda, Karpatlar'dan Adriya Denizi'ne kadar dar bir toprak şeridi (Osmanlıların Orta-Macar'ı) Habsburgların

elinde kaldı. Tarihî ve coğrafî koşullar, iki tarafı da havza üzerinde tam olarak egemenlik iddiasına götürüyor ve bu yüzden Hıristiyan ve Müslüman iki imparatorluk arasında aralıksız bir uğraşı sürüp gidiyordu. Resmen harp olmadığı zaman da hudutlarda, geniş ölçüde karşılıklı akınlarla harp hali devam ediyordu. Bu uzun uğraşı, Karlofça Antlaşması (1699) ile Avusturya lehine kesin bir çözüme varmazdan önce başlıca şu evrelerden geçmişti:

1) 1526-1606 dönemi: Macaristan'da Osmanlı fütuhatı ve üstünlüğü (bu dönemde Habsburglar Macaristan Krallığı'ndan elinde kalan Orta-Macar için pâdişaha yıllık 30.000 altın vermekte idi).

2) 1606-1658: Orta-Macar üzerindeki egemenliğin Avusturya'ya bırakılışı. O dönemde Avusturya batıda Otuz Yıl Savaşları ile Osmanlılarsa doğuda İran harpleri ve iç kargaşalıklarla uğraştıklarından Macaristan sorunu ile gereğince ilgilenemedikleri ve bundan yararlanan Erdel beylerinin (özellikle Rakócziler) bağımsızlık kurmaya çalıştıkları dönemdir.

3) 1658-1683: Osmanlıların Köprülüler idaresinde bütün Macaristan üzerinde üstünlüğü yeniden ele almaya çalıştıkları dönem (Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, hiç olmazsa Orta-Macar için, eski 30.000 altın vergiyi yeniden almaya çalışacaktır).

Kara Mustafa, işte bu üçüncü dönemde Orta-Macar'ı tamamıyla Osmanlı hâkimiyeti altına alarak Macaristan meselesini kesinlikle çözmek, hatta havzanın batı kapısı Viyana'yı da alarak geniş ölçüde Orta-Avrupa sorununu ele almak kararıyla harekete geçecektir.[2] Büyük Köprülülerin halefi sıfatıyla o, görkemli Kanunî zamanındaki saldırı gücüne erişen bir imparatorluğun başında bu işi başaracağına inanıyordu. Fakat, bilindiği üzere, özellikle Avrupa'nın Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra askerlik teknolojisinde ve silâhlarda yaptığı ilerlemeler ve Türk tehlikesi karşısında bütün Hıristiyan Avrupa'nın gösterdiği dayanışma[3] karşısında bu girişim, tamamıyla ters bir sonuç vererek, bütün Macar-eli Habsburgların eline düşecektir.

On altıncı yüzyıldan başlayarak Orta-Avrupa'da[4] büyük bir siyasî rol oynayan Osmanlı İmparatorluğu, bundan sonra burada yerini tamamıyla Habsburglara bırakmakla kalmayacak, aynı zamanda kendisi için şimdi bir Balkan sorununun ortaya çıktığını görecektir. Osmanlı Devleti, Panonya havzasından batı kapısını aşamadığı halde Avusturya, bir aralık doğu kapısı Belgrad'ı ele geçirerek Morava Vadisi'ne ayak basacaktır (1718 Pasarofça Antlaşması).

Viyana seferi ve ondan sonraki uğraşı, Kara Mustafa'nın şan ve şöhret hırsına bağlanmaktan ziyade, bu çerçeve içinde incelenir; böyle yorumlanırsa daha iyi anlaşılacağına kuşku yoktur.

Thököli: Orta Macaristan

Köprülülerin Erdel'de Rakóczi'ler yüzünden sarsılan Osmanlı egemenliğini yeniden kurmaya kalkışmaları ve buna karşı batıda Fransa tarafından bozguna uğratılmış olan Avusturya'nın, doğuda Macaristan üzerinde nüfuzunu artırmak gayesiyle bu memleket işlerine karışmak istemesi, 1658'de Orta-Avrupa'da Osmanlı–Habsburg çatışmasını yeniden alevlendirmiş ve bu yüzden çıkan uğraşı Vasvar Barışı ile (1664), 1606'daki sınırlar üzerinde bir şekilde kapanmıştı. Fakat sınırlarda karşılıklı çarpışmaların ardı arkasının gelmemesi ve Macarlar arasındaki bitmez tükenmez kaynaşma, sorunun bir çözüme kavuşmadığını göstermekteydi.

Kara Mustafa'ya göre "Rapa'da" (yani Raab nehri üzerindeki Saint Gotthard'da) devletin şerefine sürülen lekeyi silmek gerekti.[5] Bu sorunda Macarların tutumu çok önemliydi. Geleneksel bağımsızlığına ve imtiyazlarına pek bağlı olan Macar aristokrasisini kazanmak gerekiyordu. Orta-Avrupa'da, Batı'daki örneklerine göre merkezî bir monarşi kurmak emelinde olan Habsburglar, Macar hürriyetlerini –hükümdara isyan hakkını bile tanıyan Macar anayasasını, Macar Dieti'ni, komitaları– kaldırmak ve başka yerlerde olduğu gibi, burada da Katolik Habsburglara karşı millî direnişin başlıca temeli olan Macar Protestanlığını tamamıyla söküp atmak azmindeydiler. Osmanlılar ise bu girişimlere karşı Macarların koruyucusu rolünü benimsediler.

Gerçekten de Habsburg hükümdarları idaresinde Macar hürriyetlerini saklayabileceklerini sanan ve Müslüman Osmanlılar idaresi altına girmektense, Avusturya idaresinde kalmayı tercih eden bir bölüm Macarlar –özellikle Katolik Macarlar– vardı. Fakat Habsburgların bazen zalimce bir şekil alan dinî ve siyasî baskı karşısında –burada Cezvitlerle, Türklere karşı koymak bahanesiyle tutulan Alman askerleri işbirliği yapıyordu– Macarlar nihayet isyan bayrağını kaldırdılar; 1670'te Yukarı-Macaristan ayaklandı. İmparator şiddetli önlemlerle isyanı bastırmayı başardı ve isyanı düzenleyen başlıca Macar büyükleri Viyana'da idam olundu. Fakat bir bölüm âsîler, her zaman Protestanlığı ve millî kurumların savunucusu rolünü oynamış olan Erdel beyliğine sığınarak Bâb-i Âlî'den yardım istediler. Köprülü Ahmed Paşa, devleti, Avusturyalılarla sonucundan pek emin olamadığı yeni bir savaşa sürüklemekten çekindiği için, âsîlere cesaret vermedi.[6] Fakat onlar yine Bâb-i Âlî'nin izniyle yerleşmiş oldukları Erdel'e dayanarak Yukarı-Macaristan'a saldırıdan geri kalmadılar ve *Kuruc* (haçlılar) adını aldılar. Kuruclar, o zaman daha ziyade Fransa'dan ve Lehistan'dan yardım görüyorlardı.

Fakat Kara Mustafa sadrazam olunca (8 Kasım 1676) Macar âsîlerin davasını benimsedi.[7] Bu sırada Kuruclar da başlarına, babası Avusturyalılar ile savaşırken ölen genç, enerjik bir şefi, İmre Thököly'yi (Osmanlıların Tököli İmre'si) getirdiler (Ağustos 1678). Kara Mustafa'nın tutumu, kesinlikle Avusturya'ya karşı bir siyâset gütmek kararında olduğunu gösteriyordu; 1681 Mayısı'nda İstanbul'a gelen Avusturya elçisi Khunitz'in şikâyetlerine birkaç kat fazlasıyla karşılık verdi.[8] Bir süre sonra da, 20 seneden beri Avusturya'nın Macar topraklarına karşı yaptığı saldırıları bir liste halinde elçinin önüne koydu.[9] İki taraf arasında tartışma gittikçe kızışmakta idi. Kara Mustafa, daha 30 Ağustos 1681'de Egri'ye sığınan Tököli'ye yardım için Varat Beylerbeyi Hasan Paşa'yı serasker atadı.

Fakat İstanbul'da, devleti Avusturya ile ve belki bütün Hıristiyanlık âlemiyle çetin bir savaşa sürükleyecek olan böyle bir girişime karşı çıkan bir parti vardı. Hatta fetvâ alındıktan sonra

bile, onlar savaşa karşı halk arasında propaganda yapmaktan geri kalmadılar.[10] Onlar, Tököli'ye alttan alta yardım edilmesini kâfi görüyorlardı. Bununla beraber Kara Mustafa, sultanı ve orduyu kendi tarafına kazandırmayı bildi,[11] onun kendi sadâretinde, Orta-Avrupa sorununa parlak bir çözüm şekli getireceğine güveni vardı. Genel siyasî durum da çok elverişli görünüyordu. Avusturya, Fransa ile yaptığı harplerden yenik ve yorgun çıkmış, bütün Avrupa'da etkinliğini yitirmiş bulunuyordu. Öte yandan Macarlar, şimdi kendiliklerinden gelip Bâb-i Âlî'nin korumasını istiyorlardı. Ona göre bu durum, Avusturya'ya kesin bir darbe vurmak için kaçırılmaz bir fırsat veriyordu.

İmparatora bir mektup gönderilerek, Tököli ve Macar beylerinin uğradıkları baskıdan kurtulmak için Osmanlı pâdişahına gelip itaatlerini sundukları, vergi vermeyi üstlendikleri, bu nedenle Osmanlı tebaası sayıldıklarından üzerlerine gönderilen Avusturya kuvvetlerinin geri alınması, bu yapılmazsa bunun barışa aykırı bir hareket sayılacağı bildirildi.[12]

Bu sırada serasker Hasan Paşa kumandasında Tököli'ye yardım gönderilmiş, ordu harekete geçmişti. Bu kuvvetler Orta-Macar'da Kalo kalesini alıp Tököli'ye teslim ettiler. Fakat orduda Erdel Beyi Apafi Mihal ile Tököli arasında anlaşmazlık çıkmakta gecikmedi. Tököli Tokay'a çekip gitti. Bu durum karşısında serasker de, askerini dağıtarak Varat'a çekilmek zorunda kaldı. Avusturyalılar, Osmanlıların Tököli ile birlikte ele geçirdiği yerleri geri almakta geçikmedi. Sadrazam, buna son derece hiddetlendi. Hasan Paşa'yı derhal görevinden alarak Hersek sancağına gönderdi.[13] Aynı tarihte Budin Valisi Arnavut İbrahim Paşa, "Orta-Macar memleketin Nemçe elinden tahlîs ve Kral-i mûmâileyhe zapt etdirmek için" Tököli ve Erdel kuvvetlerinden ve çeşitli eyâletler askerinden büyükçe bir orduya serdâr tayin edildi.[14] Bütün bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu 16 yıl uğraştıracak büyük savaşın ilk işaretleri idi ve Kara Mustafa bu uğraşıya, imparatorluk kuvvetlerine beslediği büyük güvenle atılıyordu.

Serdâr İbrahim Paşa harekâta geçmeden önce, Nisan sonlarında Budin'e gelmiş olan Tököli ile bir anlaşma imzaladı. Bu

anlaşma, iki tarafın ne gibi amaçlar güttüğünü ve özellikle Osmanlıların Orta-Avrupa sorununa nasıl bir çözüm vermek istediklerini göstermek bakımından ilgi çekicidir. Buna göre, Türklerin Macaristan'da aldıkları yerler, Tököli'ye verilecek; Tököli, Orta-Macar eline kral olacak; o ölünce Macar milleti Osmanlı Devleti'nin onayıyla yeni bir kral seçebilecekti. Osmanlı Devleti, Macarları herhangi bir düşmana karşı korumayı ve Macar kralına karşı duranları yola getirmeyi üstlenmekteydi. Macar elçileri, başka devletler elçilerine yapılan protokol ile karşılanacaktı. Buna karşılık, Macar kralları senede 40.000 kuruş haraç vereceklerdi.[15] Bu maddeler, Orta-Macar'ın bir kral idaresinde, Erdel gibi imparatorluğun sınırlarını örten bağımlı bir beylik haline getirilmek istendiğini göstermektedir.[16] Sonuçta, Macar halkını kazanmak için eski ayrıcalıkların ve din serbestliğinin geri verileceği, angaryaların artırılmayacağı, Macarların Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında serbestçe ticâret yapabilecekleri saptanmaktaydı. Artık her şey hazırdı, harekete geçilebilirdi.

Avusturya'nın Barış Atağı

Bu sırada Avusturya'nın durumuna gelince, XIV. Louis'nin batıda bütün Avrupa'yı telâşlandıran *chambres de réunion* yoluyla barış içinde yaptığı toprak katmaları –özellikle 1681'de Strasbourg'un işgâli– imparatoru son derece çetin bir duruma sokmuştu. Hollanda, Alman prensleri ve bilhassa İspanya, onun Fransa'ya karşı cephe almasını sağlamaya çalışmakta idiler. Genel durumu gözden geçiren Avusturya İmparatorluk Kurulu *Reichsratda,* asıl tehlikenin Fransa tarafından geldiği inancında idi.[17] İşte bunun üzerinedir ki, Avusturya, doğuda Macarlara karşı yumuşak davranarak ve Osmanlılarla barışı yenileyerek batıda hareket serbestliğini saklamak istiyordu.

İlkin, Macarlarla uzlaşmak amacıyla Oldenburg'da bir Diet toplandı. Tököli de buraya davet olundu, fakat gelmedi. Uzun görüşmeler sonunda İmparator Leopold Macarları kazanmak için oldukça elverişli bir fermân çıkardı (30 Kasım 1681). Fakat Macar-

ların Avusturya'ya hiç güvenleri kalmamıştı. Onların çoğu, ancak Türklerin yardımı sayesinde Alman ve Cezvit baskısından kurtulacaklarına ve bağımsızlıklarına kavuşacaklarına inanmışlardı.[18]

İmparator Diet'in başarısızlıkla bitimine karşı Tököli ile bir anlaşma ümidini kaybetmedi. 1682 kışında yapılan ateşkes anlaşmasından yararlanarak ona, kesin bir anlaşma önerdi. Aradaki güvensizlik her türlü anlaşmaya engeldi. Bundan sonra Avusturya'nın 1683 kışında son bir girişim olarak Tököli ile yeniden yaptığı görüşmeler de bir sonuç vermeyecektir.

İmparator bir taraftan da İstanbul'a gönderdiği elçilerle Vasvar barışını yenilemeye çalışıyordu. 1680 Nisanı'nda Khunitz'in bu yoldaki girişimi sonuç vermedi. Tersine, yukarıda değindiğimiz gibi, karşılıklı şikâyetler gittikçe kızıştı. 1682 kışında, yani serdâr İbrahim Paşa, Tököli ile baharda harekete geçmeye hazırlandığı sırada imparator, A. de Caprara'yı olağanüstü elçi olarak yola çıkardı. 1682 Mayıs sonunda İstanbul'a varan elçi ile altı ay içinde üç toplantı yapıldı.

Bâb-i Âlî tarafından ilkin Osmanlı İmparatorluğu'na her yıl vergi verilmesi, bir kısım toprakların Tököli'ye bırakılması ve Leopoldstadt ile Graz kalelerinin yıkılması istendi. Elçi, bunların hepsini reddetti. Caprara, sadrazamın senelerden beri hazırlandığı sefere kesinlikle kararlı olduğunu görüyordu. İmparatoruna, "Türklere karşı imparatorluğu ve bütün Hıristiyanlığı korumak için majestelerinin kılıca sarılmaktan başka yapacakları bir şey kalmamıştır; barış umutları ortadan kalktı" cümlelerini yazdı.[19] Gerçekten sadrazam her yolla, pâdişahı bu harbin zorunluluğuna inandırmaya çalışıyordu.[20] O Avusturya'nın batıda Fransa tarafından ne kadar sıkıştırıldığını biliyor, barış ricalarından, Avusturya'nın zayıflığına ve bir savaşın başarı şansına olan inancı gittikçe kuvvetleniyordu.[21]

Osmanlı Ordusu Harekâta Başlıyor

Nihayet 17 Ağustos 1682'de tûğ-i hümâyûn Ungurus üzerine savaş işareti olarak, Davûd Paşa sahrasına dikildi. Pâdişah sefer

hazırlığını tamamlamak için Edirne'ye hareket etti.[22] Aynı zamanda Kırım hanına gelip orduya katılması için bir hatt-i hümâyûn gönderildi.[23] Caprara ile burada yapılan son görüşmede, ancak Raab kalesi teslim olunursa barış antlaşmasının yenilenebileceği söylendi; elçi bu son önerinin savaş ilânı demek olduğunu anladı.[24] Zaten o zamana kadar, Caprara İstanbul'da bulunurken, Temmuz'da Macaristan'da Serdâr İbrahim Paşa ile Tököli kuvvetleri (12.000 kişi) önemli harekâta girişmiş ve Orta-Macar'ı tamamıyla ellerine geçirmişlerdi (Fülek ve Kaşav'ın zaptı). Serdâr, yeni zaptolunan Fülek kalesi altında toplanan bir Diet önünde Tököli'ye İstanbul'dan gönderilen tuğ ve sancağı vererek onu Orta-Macar Kralı ilân etti (17 Eylül 1682). Artık Nemçe seferi gerçekten başlamıştı. Fakat o zaman daha kimse –pâdişah bile– hedefin Beç (Viyana) olduğunu bilmiyordu.[25]

Pâdişah, Belgrad'a kadar gelerek Kara Mustafa'yı "Yanık (Raab) kalesi fethine serdâr" atadı ve kendisi orada kaldı (13 Mayıs 1683).[26]

Kırım Hanı Sefere Katılıyor, Savaş Meclisi

Esseg'de (Essek) Kırım Hanı Murad Giray'ın geldiği müjdelendi. Han 100.000 kişiden fazla (?) bir orduyla gelmişti.[27] Kırım hanı ile sadrazam 27 Haziran'da Ustolni-Belgrad'da buluştular. İlkin geceden raporcu İsmail Ağa ile Kaftancı Hüseyin Ağa gidip hanı davet ettiler; sonra kuşluk vaktinde Silistre Beylerbeyi Vezir Mustafa Paşa, Anadolu Beylerbeyi Ahmet Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Küçük Hüseyin Paşa, bütün askerleri ve mehterleri ile kendisini karşılamaya geldiler. Onlar önde yaya olduğu halde han atıyla, sadrazamın otağı önüne kadar geldi, atından inince Kara Mustafa otağından çıkarak kendisini karşıladı ve Nureddîn Sultan ve han-zâdelerle beraber içeri aldı.[28]

Burada beylerbeyilerinin, kul ağalarının, bazı serhad beylerinin katılmasıyla bir *meşveret meclisi* kuruldu. Mecliste en önemli yeri han işgâl etmekteydi; sağında sadrazam, solunda diğer vezirler yer almışlardı.[29] Kara Mustafa, "Gerçi kasdımız feth-i Yanık kalesiy-

le Komran kalesidir. Fazl-i Hak ile teshîri mümkün; lâkin kale almış oluruz, memleket değil. Muradım inşallah Beç'e gitmektir, ne dersiz?" diye söz açtı. Kimsenin şimdiye kadar böyle bir karardan haberi olmadığı için meclise, bu atak plân karşısında derin bir sessizlik çöktü. Yanıtsız kalan sadrazam en kıdemli vezir Sarı Hüseyin Paşa'ya, "Ağzın bağlı mı, niye söylemezsin?" diye çıkıştı. Sonunda herkes bu fikre katıldı, fakat han kesinlikle karşı durdu. Siyasî durumu, sadrazamdan daha iyi anladığını göstererek, Avusturya'nın bu saldırı karşısında Türklere karşı bütün Avrupa'yı harekete geçirebileceğini, böylece bu yıllık Yanık ve Komran'ın fethinin yeterli görülmesini, Avusturya'ya yalnız yağma ve tahrip akınları yapılmasını ileri sürdü.[30]

Kara Mustafa, "Halka teşvîş verip reyime muhâlefet edersin" diye hoşnutsuzluğunu açıkladı, fakat bu andan itibaren hana kin bağlamıştı.[31] Kara Mustafa, rakip bildiği Budin valisi ihtiyar İbrahim Paşa'yı meclise çağırmamıştı. Toplantıdan sonra onu da davet ederek, "Paşa baba Beç'e gidecek olduk ne dersin?" dedi. O da, han ile söz birliği etmiş gibi, aynı şekilde cevap verince serdâr kızdı ve "Sen ma'tûh olmuşsun [bunamışsın] ... bunlara sarf olunacak makdûr, itlâf kılınacak hazîne ve cephaneyi Beç kalesine ederiz, bari bir 'azîm ülkeye mâlik olmuş oluruz." Bundan sonra, "Viyana seferi aleyhine kim bir söz söylerse hiç merhamet etmem katlederim" dedi.[32] Böylece, başkumandan ile han ve ordunun diğer komutanları arasında şimdiden görüş ayrılığı ve düşmanlık baş göstermişti. Bu hal, bundan sonraki olaylar üzerinde kuvvetli etki yaratacaktır.

Avusturya'nın Durumu

İmparator Osmanlılar ile barışı yenileyebileceğini umuyor, bütün dikkatini batıda Ren ırmağı üzerinde topluyordu. Caprara, İstanbul'da görüşmelerde bulunurken o, imparatorluk prenslerine (Osmanlı tarihlerindeki "yedi kral") Fransa'nın saldırı ve işgâllerine karşı gelmek için Yukarı-Ren'de 30.000, Orta-Ren'de 20.000 asker bulunduracağına dair söz vermişti (10 Haziran 1682 Stras-

bourg Antlaşması). Fakat Caprara'nın son olarak gönderdiği kesin mektuplar üzerine nihayet doğuda barışı sağlamaktan ümidi tamamıyla kesildi; geç kalınmış olmakla beraber doğu tarafında hazırlığa başlandı.

İmparator her tarafa, Alman prenslerine, Lehistan'a, İspanya'ya, Papalık'a, Hollanda'ya yardım istemek için elçiler gönderdi. Türkler ile çetin mücadeleler yaparak nihayet 1676'da memleketi için zararlı bir antlaşmayı imzalamak zorunda kalmış olan Leh kralı ile imparatorun arası açıktı. Jan Sobieski, Fransızlar ile yakın ilişkiler güttüğü gibi, Macar âsîlerine de yardımlarda bulunmuştu. Öbür yandan, imparator da, 1679'da Sobieski'nin Türklere karşı ittifak önerisini soğuk karşılamıştı. Papa XI. Innocentus Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleşmesi doğal olan bu iki düşmanı uzlaştırdı. 1683 Mart'ında Lehistan ile Avusturya arasında bir ittifak antlaşması imzalandı. Papa bir taraftan da Katolik memleketlerinden ve kendi hazînesinden imparatora büyük para yardımlarında bulunuyor, bütün Hıristiyanlığı yardıma çağırıyordu. Alman prenslerinden Bavyera ve Saksonya prensleri imparatorlarına asker göndermeye söz verdikleri gibi, Venedik de yardım vaadinde bulundu. "Papa, Haçlılar zamanında olduğu gibi, bütün Hıristiyan devletleri bir federasyon halinde toplamaya çalışıyordu."[33]

İmparator geride müttefiklerin gelmesini beklemek ve hazırlanabilmek üzere, kendi ülkelerinden toplayabildiği 32.000 kişilik bir orduyu Karl von Lothringen kumandası altında Türk saldırısını önlemek için Macaristan üzerine gönderdi (11 Mayıs 1683). Karl, 1663'te Fazıl Ahmed Paşa'nın aldığı Uyvar kalesi üzerine yürüyerek burasını kuşattı, fakat üç gün savaştan sonra Komran'a dönerek savunmaya geçmek zorunda kaldı.[34] Avusturyalılar savunma çizgisi olarak Waag ve Raab sularını seçmişlerdi.

Viyana Kuşatması

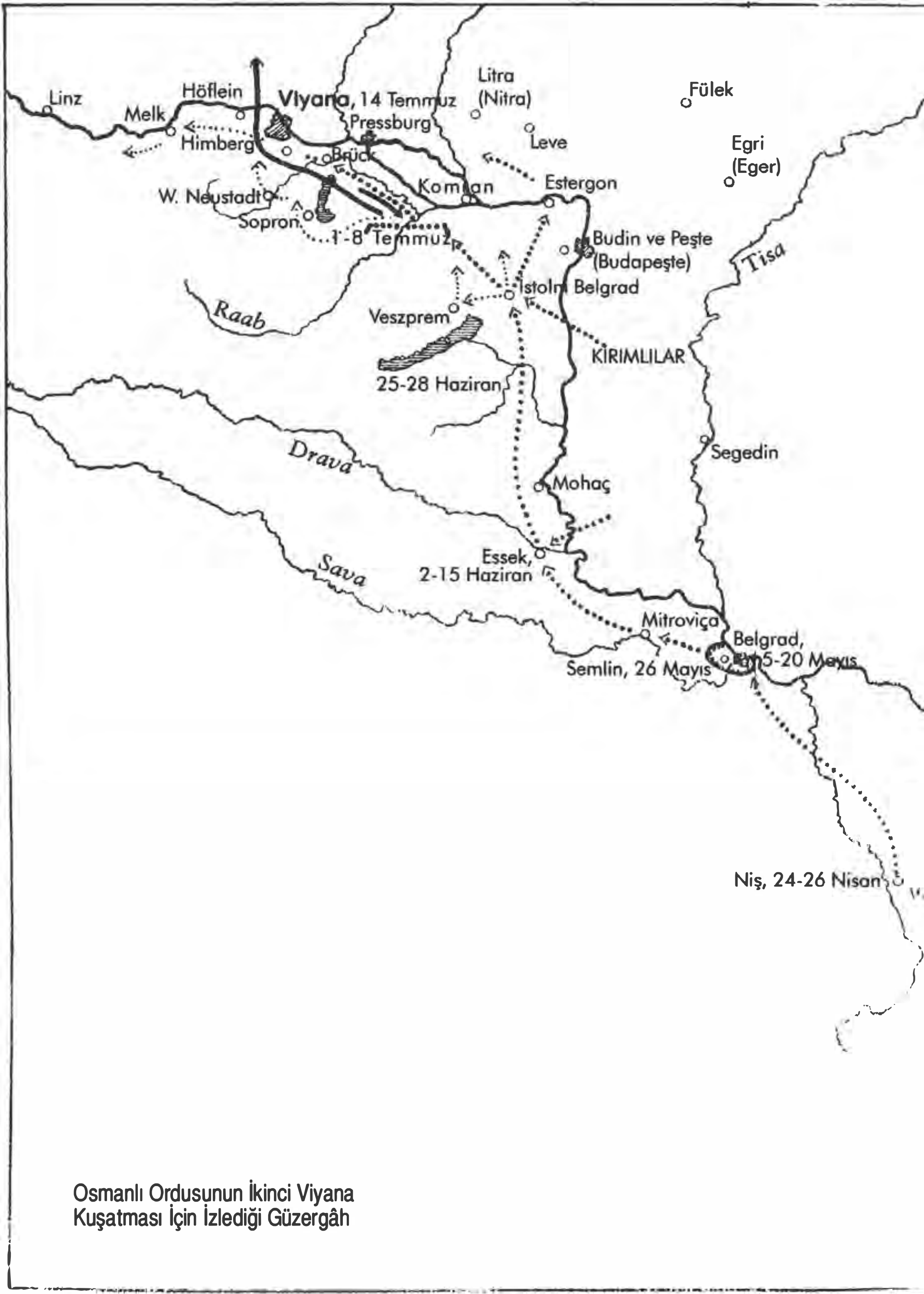
Osmanlı ordusu, 28 Haziran'da Ustulni Belgrad'dan kalkarak Viyana'ya doğru ilerlemeye başladı. Viyana'nın kuşatılmasına ka-

dar olan harekâtta Tatar kuvvetleri Osmanlı çarha (öncü) ordusu ile birinci derecede rol almışlardır. Sadrazam ilkin Yanık kalesini kuşattı, fakat kale kumandanının sonuna kadar dövüşeceğini bildirmesi üzerine[35] burada ikinci harp meclisi toplandı.[36] Toplantıda, Yanık kalesi önünde vakit geçirmeyerek, "Hemen Rapa (Raab nehri) üzerine cisirler binâ ve düşman-i dîn gâfil iken varıp Beç kal'asın muhâsara ederiz; Hak Beç kal'asın ihsân ederse bu kal'a hâzırımızdır" diye derhal Viyana üzerine yürünmesinde direndi.

Kimse onun düşüncesine karşı gelme yürekliliğini gösteremedi. Yalnız ihtiyar Budin Valisi İbrahim Paşa yine ortaya atılarak, "Viyana'yı almak için ilkin Yanık kalesi ile gerideki öteki kalelerin alınması gerektir" dedi. Kara Mustafa kızdı ve paşayı açıkça horladı. Şam Valisi Hüseyin Paşa da, "Efendim Paşa babanız re'y-i sâ'ib ve mûcibiyle 'amel olunmak münâsibdir" diye İbrahim Paşa'nın tarafını tuttu.[37] Düşüncelerinin olduğu gibi kabul edilmesini isteyen mağrur sadrazam herkesin saygı gösterdiği bu ihtiyar vezirin, çoğunluğun düşüncesini dile getirerek yaptığı direnişlerle kendi durumunu güçleştirdiğini, nüfuzunu kırdığını görmekteydi. Amacın gerçekleşmesi bakımından bir başkomutan için bu, hiç de istenilir bir durum değildi.[38]

Karl von Lothringen, Türk ordusunun Raab nehrine köprü kurup karşıya geçmesine top ateşiyle engel olmak istediyse de, karşı top ateşiyle susturuldu. Aynı zamanda Nureddîn Saadet Giray Sultan[39] idaresinde 15.000 kişilik bir Tatar kolu ileri gönderilmişti. Kırım atlılarının Raab nehrinin güneyinden geçerek hızla düşmanın gerilerine doğru sarkması[40] Karl ordusunun geri hattını tehlikeye soktuğundan Avusturya ordusu acele Viyana'ya doğru çekilmeye başladı. Bir bölüm Tatar kuvveti, bunlara Viyana yakınlarında Regelsbrunn'da erişerek ansızın şiddetli bir saldırı yaptı. Şaşkınlık içinde kalan düşman büyük kayıplara uğradı. Karl ancak kendisi askerin başına geçerek karşı bir saldırı ile ordusunun kalanını kurtarabildi ve doğru Viyana'ya kaçtı.

Regelsbrunn bozgunu Viyana'da halkın moralini sarstı. Karl kuvvetlerinden bir bölümünü Viyana'yı korumaya bırakarak kendisi, müttefiklerin gelmesini beklemek üzere, şehrin karşısındaki

Osmanlı Ordusunun İkinci Viyana Kuşatması İçin İzlediği Güzergâh

EFLAK
Bükreş
Silistre
Niğbolu
Rusçuk
Tuna
Sofya, 17-20 Nisan
8-12 Nisan
KARADENİZ
Filibe
Meriç
Edirne,
30 Mart 1683
Karıştıran
Çatalca
Çorlu
İstanbul
MARMARA
DENİZİ

adada yer aldı. İmparator da şehirden çıkarak Linz'e doğru yola koyulmuştu. Bu esnada Orta-Macar'da önemli kaleler (Veszprem, Tata, Papa) birbiri ardından düşüyor, köyler, palankalar Tatarlar ile Osmanlı akıncıları tarafından yakılıp yıkılıyor ve bu korku saçan dalganın arkasından ordunun büyük kısmı ilerliyordu.[41]

Ordunun asıl büyük kuvvetleri 14 Temmuz 1683 sabahı Viyana önünde göründüler. Tatarlar, bu sırada akınlarını Viyana ötelerinde Tulln ovasına, Linz dolaylarına kadar genişletmişlerdi. Fakat şimdi Tatar kuvvetleriyle Osmanlı çarha ordusu (bu ordu seçkin komutan Diyarbekir Valisi Kara Mehmed Paşa'nın kumandasındaydı) yerine, asıl büyük kuşatma ordusunun görevi başlamıştı. Kalenin tüm kuşatılması 16 Temmuz'da bitti ve güney-batı yönünden metrisler kazılıp ateşe başlandı. Kırım Hanı Murad Giray, askeriyle Viyana'dan altı saat uzakta Tulln köprüsünü (İskender köprüsü) korumayla görevlendirilmişti.[42] Kuşatma, 14 Temmuz'dan 12 Eylül'e kadar 60 gün sürdü. Kalenin düşmesine az kalmakla beraber,[43] son zamanlarda Türk ordusunda erzak sıkıntısı baş gösterdi ve sonbahar yağmurları rahatsızlık vermeye başladı; askere bıkkınlık geldi. Bir aralık yeniçeriler serdârın emirlerini dinlemeyerek metrisleri bırakıp genel bir saldırıda bulunmak istediler. Hıristiyan bağımlı beyler de Osmanlı zaferinden ümitlerini keserek birer birer düşmanla ilişki kurmaya girişmişlerdi. Hatta Tököli, eline geçen bölgelerin kendisine bırakılması şartıyla ordusuyla imparatora katılabileceğini bildirdi.[44]

Avusturya Orduları Harekete Geçiyor

Osmanlı ordusu Viyana önünde, hemen her gün yapılan çetin çarpışmalarla erirken, Pressburg'dan (Bratislava) başlayarak Karl'ın kontrolü altında kalan Tuna'nın öte yakasında düşman hazırlanmakta, imparatorluk ve müttefik orduları birer birer yola çıkmış bulunmaktaydılar. Bu sırada Karl, Pressburg'u kuşatan Tököli ve Kör Hüseyin Paşa kuvvetlerine saldırdı. Tököli'nin çekingen davranması üzerine, paşa güç bir duruma düşerek Kara Mustafa'dan 10.000 asker yardım istedi. Kuşatma ile uğraşan sad-

razam derhal hanın oğlu Alp Giray kumandasında 10.000 Tatar süvarisini yola çıkardı.[45] Fakat bol esir ve ganimete kavuşan bir kısım Tatar kuvvetleri yolda ayrılarak Uyvar kalesi altına gittiler. Alp Giray, yanında kalan küçük bir kuvvetle[46] Hüseyin Paşa'nın yanına vardığı zaman Karl, ordusuyla çekilmiş bulunuyordu. Alp Giray, Hüseyin Paşa ve Tököli, ileri harekâta geçerek Morava nehrini aştılar. Fakat Viyana'nın kuzeyine Stammersdorf'a geldikleri zaman, düşman burada Osmanlı ordusunu üstün kuvvetlerle kuşattı.[47] Kara Mustafa, Tuna-ötesine yardım gönderemediğinden Hüseyin Paşa ufak ordusuyla kahramanca çarpışarak öldü.[48] Ancak Tatar atlılarıyla bir kısım kuvvetler, geldikleri yoldan dönerek kurtulabildiler. Böylece, Osmanlı başkumandanının Tuna-ötesini kontrol altına alma girişimleri suya düşmüş,[49] müttefiklerin, özellikle yolda oldukları haberi gelen Leh ordusunun Avusturya kuvvetleriyle birleşmesine engel kalmamıştı.

9 Eylül akşamı, Tuna'yı geçerek Tulln'da birleşen 65.000 kişilik müttefikler ordusunun Viyana'ya doğru yürüyüşe geçtiği haberi geldi. Bunun üzerine serdâr, 10 Eylül'de bir meşveret meclisi topladı. Konuşmalar sonunda metristeki askerler yerli yerinde bırakılarak, kuşatmaya devam olunması ve düşmana paşaların yanındaki kapı halkları ve eyâletleri askeriyle karşı konulması kararlaştırıldı. Kara Mustafa Paşa, bu kez de düşmanı küçümsemek ve gerekli hazırlıkları ihmâl etmek yanılgısına düşüyordu. Halbuki ileride Tulln köprüsü başında düşmanı gözetlemeye memur edilen Kırım hanı, gelen müttefikler ordusunun çok kuvvetli olduğunu, askerin ve topların metrislerden çekilerek saf harbine hazırlanmak lâzım geldiğini bildirmişti.[50]

Önce de olduğu gibi, hanın bu defaki öğütleri de serdâr-i âzamın gururuna dokundu, kızgınlıkla reddetti; hana karşı aşağılamalarda bulundu. Hele, "Hayda, ne bilür anlar, varsun beygirlerin gütsün, ben gelen kâfiri çadır oğlanlarıma depeledirim, onların havfları var ise, karışmasunlar" demesi Murad Giray'ın pek onuruna dokundu.[51] Silâhdâr onun bu yüzden düşmanın nehri geçmesine engel olmadığını ve "kolların salup" ordu-yi hümâyûna döndüğünü söylemektedir.

Genellikle yazıldığı gibi bundan, hanın ihânet ettiği ve ordunun sonraki bozgunluğuna sebep olduğu sonucunu çıkarmadan, olaylara geniş bir açıdan bakmalıdır. Han ateşli silâhlarla donanmış büyük müttefik kuvvetlerinin ilerlemesi karşısında, kendi hafif süvarileriyle bir şey yapamayacağını anlıyor, geride iyi hazırlanması için serdâr-i âzama devamlı adam ve mektup gönderiyordu. Kinci ve gururlu bir adam olan serdâr ise[52] bunlara alayla cevap vermekten başka bir şey yapmıyordu. Bu durum karşısında gerisinde bir kuvvetle dayanamayacağını gören han çekilmekten[53] ve bizzat orduya gelip durumu anlatmaktan başka yapacak bir şey kalmadığını görmüş olmalıdır.[54] Herhâlde komutanlar arasında anlaşmazlık, yukarıda da değindiğimiz gibi, bozgunun önemli sebeplerinden sayılmalıdır. Öbür taraftan, Tatar kuvvetlerinin harbin bu aşamasında, genellikle aktif bir rol oynamadıkları da gerçektir ve kaynaklarımız bunun sebebini açık bir şekilde bildiriyor: Kendi yurtları Kazak ve Rus tehdidi altında bulunurken, yüzlerce kilometre ötede, bir yandan İran'da öte yandan Orta-Avrupa'da dövüşmek üzere çağrılan bu süvarilerin birçoğu için bu savaşlar, öyle görünüyor ki, başlıca ganimet toplamak için bir araçtır. Bu süvarilerin komutanları da özellikle ayrı idi.

Kara Mustafa, daha Raab ırmağı kıyılarında iken, Şam Beylerbeyi Abaza Hüseyin Paşa'yı Papa ve Veszprem kaleleri üzerine gönderdiği zaman, bu kuvvete 2000 Tatar ile bir mirzâ katılmıştı. Papa kalesi alındıktan sonra Tatarlar civardaki köylere akınlar yaparak "bî-nihâye mâl ve esir" almışlardı. Fakat serhad beyleri ve sipahiler, kendi kumandanlarına ve sadrazama şikâyette bulunarak, timar ve zaamet topraklarındaki çiftçileri oluşturan bu esirleri Tatarların elinden geri almakta gecikmediler.[55] Yukarıda Kör Hüseyin Paşa'ya imdat olarak gönderilen Tatarların yeteri kadar ganîmet aldıkları için yolda ayrılıp Uyvar'a çekildiklerini görmüştük. Nihayet, müttefiklerin ordusu gelmeden önce akına izin verilen Tatarlar, Viyana'dan bir günlük mesafeden daha ötelere giderek görülmemiş derecede ganîmet, altun, gümüş, esir ve kumaş ele geçirmişlerdi. Mehmed Giray'ın dediği gibi artık, "Herkes yükün tutmuş acaba ne zaman dönüş olur deyü ona muntazırlar"

idi.[56] Bu askerlerin savaş meydanında gönülden savaşa atılmayacağı tabii idi ve han da –özellikle gördüğü aşağılamadan sonra– onlara uymuş olmalıdır.[57]

Müttefik Orduları Viyana Önünde Saldırıya Geçiyor

Müttefik ordusu Viyana'nın batısındaki ovaya hâkim Wienerwald tepelerini ele geçirmiş ve toplarını yerleştirmişti. Türk ordusu serdâr-i âzam merkezde olmak üzere ovada tertip almıştı. Murad Giray idaresindeki Kırım kuvvetleri sol kanadın en ucunda bulunuyordu. Kara Mustafa Paşa'nın emriyle, piyâde ve topçunun en büyük kısmı Viyana önünde metrislerde bırakılmıştı.[58] Asker yorgun ve morali bozuktu. Eylül'ün 12. pazar günü sabahı düşman, borazan sesleri ile karşı sırtlardan inerek saldırıya geçti. Akşama kadar süren çetin bir boğuşmadan sonra Türk ordusu bütün ağırlıklarını harp meydanında bırakarak çekildi. Han bu savaşa süvarilerini sürmekten çekindi. Mehmed Giray'a göre, onun bu şekilde gevşek davranması Kara Mustafa'nın kötü davranışları yüzünden olmuştu.[59] Yalnız Leh ve Avusturya kuvvetleri sadrazamın otağına ve Peygamber'in sancağına saldırdıkları zaman, Hacı Giray beş altı yüz Kırım atlısı ile ileri atılarak düşmanı ikiye bölmüş ve bir bölüğünü kılıçtan geçirerek bayrağı kurtarmıştı.[60]

Osmanlı ordusunun çekilişi, az zamanda tam bir bozgun halini aldı. Herkes her şeyini bırakarak "birer kuru başları ve akan kanlı yaşlarıyla" canını kurtarmaya bakıyordu.[61] Bereket versin, zaferden sonra düşman arasında çıkan anlaşmazlık derhal Osmanlı askerinin ardından gelmeye meydan bırakmadığından, ordunun döküntüleri 24 saat sonra Raab kalesi civarında toplanmayı başardılar. Kırım hanı, ordusuyla ilk gelenler arasındaydı.[62] Viyana seferinin ölmez tarihçisi diyor ki: "Bir mertebe sıngınlık ve musîbet-i kübrâ vâki' oldu ki, devlet zuhûrundan beru böyle bir hezîmet sebkat etmemiştir."[63]

Bozgun, Çekiliş

Bu korkunç bozgunun Osmanlılar üzerinde ağır bir etkisi olmuştur. Bununla birlikte Habsburg zaferi Orta-Avrupa'daki asırlık sorunları bir anda çözmeye yetmezdi. Geniş kaynakları elinde tutan Osmanlılar, bu uğurda daha 16 yıl savaşacak ve artık bu tarihte her alanda Doğu'yu geride bırakmış olan Avrupa'nın bütün teknik üstünlüğünü benimsemiş olan Habsburglar yararına meydana çıkan yeni kuvvetler dengesini ancak bu uzun uğraşı sonunda tanıyacaktır. Öbür yandan Osmanlılar tarafından Batı'nın üstünlüğünün bu zamanda açıkça kabul edilmesi[64] kuşkusuz bu uzun uğraşının bir sonucudur. Buna karşı Almanya'da yapamadığını geniş Macar ovalarında gerçekleştirerek güçlü bir monarşi haline gelen Habsburglar Batı'da derhal üstünlüklerini duyuracaklar ve XIV. Louis'nin Avrupa hegemonyası bu olaydan sonra daha fazla sürmeyecektir.

Ric‘at, Kırım Hanlığı’nın İşbirliği

Viyana önünde müttefiklerle yapılan ve bütün koşulların daha başlangıçta yenilgiyle sonuçlanacağını haber verdiği savaşta, Kırım kuvvetlerinin önemli bir rol oynamadıklarını gördük. Fakat, bozgunu kovalayan çetin ölüm kalım uğraşısında Orta-Avrupa ve kuzey cephelerinde Kırım Tatar kuvvetleri Osmanlı ordularının en büyük yardımcısı ve o zaman düşmanların dediği gibi, “Sultanın sağ kolu” olacaklardır. Burada sadece olayların genel gidişini belirtmeye çalışacağız.

Murad Giray 1678 başlarında[1] Çihrin (Çigrin) seferinde başarısızlığa uğrayan Selim Giray yerine Kırım hanı olmuştu. Aldığı emir üzerine derhal Kırım’a gidip ordusunu hazırlayarak ikinci Çihrin (Çigrin) seferine katıldı. Çihrin önündeki çetin savaşlarda büyük yararlıklar gösterdi, kuşatma altındaki kaleye yardıma gelen düşman ordusunu püskürttü. Barış kurulduktan sonra[2] Murad Giray’ın Ruslar ile dostluğa büyük bir önem verdiğini görüyoruz. Bunda, o sırada Osmanlılarla Avusturyalılar arasında gittikçe kötüleşen ilişkilerin etkisi olduğu kesindir. 1682 Mart’ında han Moskova’ya gönderdiği bir mektupta barıştan kesinlikle ayrılamayacağını söylüyordu.[3] Hanın açtığı bu dostça ilişkiler sonunda 2 Ekim 1682’de Moskova elçileriyle Prevolşna’da iki taraf için de elverişli koşullarla bir antlaşma imzalandı. Bunda Murad Giray

Han, "Türk sultanının emri bolsa da" Rus topraklarına saldırmayacağına söz veriyordu.[4] Moskova üç yıl üçer yıllık vergisini, ondan sonra da her yıl vergisini aksatmadan gönderdi.[5]

Bununla birlikte anlaşmazlıklar da çıkmakta gecikmedi. Moskova bundan sonra Bahçesaray'a elçi göndermeyeceğini, işlerin ve hediye tesliminin sınırda yapılacağını bildirdi.[6] Ve âdete aykırı olarak elçilerini, Kırım'a uğramadan Ukrayna ve Bender üzerinden doğrudan doğruya İstanbul'a göndermeye başladılar.[7]

Çihrin (Çigrin) seferinde çetin savaş veren Murad Giray, bütün Kırımlılar gibi Kazakların saldırıları ve onları benimseyerek Karadeniz'e doğru ilk adımlarını atan Rusya'nın ilerleyişleri karşısında kaygı duyuyordu. Orta-Avrupa savaşlarında hanlıktan azledildiği zaman, Kırım aristokrasisinin başındaki Şîrinlerin onu bırakarak Bâb-i Âlî'nin atadığı yeni han tarafına geçivermeleri, o kadar zamandan beri güttüğü bağımsızlık siyâsetinin bir anda yıkılmasına sebep olacaktır.[8]

Lehistan ve Rusya Cephesi

Kara Mustafa, bozgunun sorumluluğunu, eskiden beri plânlarına karşı çıkan Budin Valisi İbrahim Paşa ile Murad Giray'a yüklüyordu.[9] Viyana önünden güç hal ile kaçıp Raab kalesi altına geldiği zaman, ilk işi İbrahim Paşa'yı boğdurmak oldu.[10] Budin'e gelince, burada Murad Giray'ı da çadırına çağırdı. Fakat İbrahim Paşa'nın sonunu gören han, canının korkusuna düştüğünden, veziri Bahadır Ağa'yı göndererek, hastayım gelemeyeceğim, dedi. Bunun üzerine Kara Mustafa onu azlederek yerine bir başkasını getirmeye karar verdi.[11] Fakat bir hafta han yapacak bir *sultan* bulamadı. Giraylardan kimse Murad Giray'ın yerine han olmayı kabul etmiyordu. Nihayet Viyana önünde savaşta, düşman üzerine atılarak sancak-i şerîfi kurtarmakla ün yapan Hacı Giray, hanlığı kabul etti (30 Eylül 1683).[12] Başlangıçta, Kırım ordusundan kimse eski hanı bırakmak istemedi. Bütün sultanlar, yani hânedân azası, Kırım Karaçi beyleri, Şîrin, Mansur, Sicivut mirzâ ve beyleri kurultay halinde toplanarak konuştular. Sonra Murad Giray'ın huzuru-

na giderek, "Biz senden hoşnûduz, azline dahî razı değiliz min ba'd gayrı han dahî kabûl etmeyiz" diye kendisini bırakmayacaklarına yemin ettiler. Fakat çok geçmeden, esasen kendisine düşman olan Şîrin mirzâları sözlerinden dönerek bayraklarını kaldırıp sıvıştılar. Onları ötekiler, Sicivutlar, Mansurlar, Kıpçaklar, Barınlar, Şîrinler izledi. Han, yanında birkaç sultan ve hizmetkârla ortada kaldı.[13]

Kış yaklaştığından yeni han II. Hacı Giray[14] serdâr-i âzamın emriyle ordusundan 15.000 kişilik bir kuvveti Budin muhafazasında bıraktıktan sonra,[15] Kırım'a dönmek üzere Essek'te Kara Mustafa'dan ayrıldı. Bu sırada Bogdan ve Kırım hanına tâbi Bucak bölgesinde önemli olaylar geçmekteydi.

Lehliler, Kırım ve Bucak Tatarlarının Macaristan'da bulunmasından yararlanarak Bogdan ve Besarabya'yı elde etmeye kalkışmışlardı.[16] Leh kralı tarafından Kazakların başına hetman atanan Kunicki (bizim tarihlerde Kunaska), ordusuyla Turla ırmağını geçerek Bender üzerine doğru yürümeye başladı. Eskiden Bogdan beyi iken Lehlilere kaçıp sığınmış olan *Petreçeyk* (bizim tarihlerde Patraşayka, Rumencede Petriceicu) de başına topladığı kuvvetlerle onun yanındaydı. Daha önce düşman tarafından gizlice isyana kışkırtılmış olan Bogdanlılar[17] eski beylerine boyun eğmekte ve düşman ordusuna katılmakta gecikmediler.

Asıl Bogdan Beyi Duca'ya gelince, o bu sırada Macaristan'da bulunuyordu[18] Kunicki, Bender kalesine sonuçsuz bir saldırı yaptıktan sonra Tuna üzerinde İsmail şehrine doğru yürümeye başladı; Akkerman dolaylarına kadar ilerledi (4 Ocak 1683). Petreçeyk Bogdan'ın merkezi olan Yaş'ı ele geçirip yerleşti.[19] Yalı ağasının toplayabildiği 3000 kadar Tatar'la[20] buradaki yeniçeri ve sipahi kuvveti, büyük düşman ordusu karşısında bir şey yapamadılar.[21] İlerleyen Kazak–Bogdan ordusu, korkunç yağma ve yıkıp yok etmelerden, Müslüman ahâliye ve özellikle Bucak Tatarlarına karşı çirkin vahşetlerde bulunmaktan çekinmiyordu.[22] İşte tam bu çetin anda Kırım Hanı Hacı Giray'ın Kırım ve Bucak askeriyle Macaristan'dan gelip yetiştiği haberi erişti.[23] Han tarafından ileri gönderilen bir kısım kuvvetler, Akkerman'a sekiz saat uzaklıkta düşmanı basarak bir miktar esirle geri döndüler.[24] Bunlardan düşman or-

dusunun üstünlüğünü öğrenen han, İsmail'de ordusunu toparladı ve bu şehrin mütevellisi Yusuf Ağa'nın topladığı askerle[25] kuvvetlendirdikten sonra harekete geçti. Kunicki, hanın geldiğini duyunca geri çekilmeye başlamıştı. Kırım ordusu düşmana Tubak'ta yetişerek şiddetle saldırdı. "Birkaç mahalden toplar uydurup han hazretleri bi-nefsihi damen der-meyân topları nişana alup kûffar-i hâkisârın taburuna ateşler yağdırdılar. El-hak hân-i âlîşân acep gayret eylemişdir." Top ateşi ve kılıç altında düşman ordusu yok edildi. Kaçabilenler Prut nehrinde boğuldu (1684 başları).[26] Tarihçi Mehmed Giray'a göre, "tahminen 33.000 kâfirden 300 kâfir ancak halâs oldu".[27]

Bogdan beyliğini zorla ele geçirmiş olan Petreçeyk de daha fazla barınmayarak hetmanla beraber Lehistan'a kaçtı. Kırım hanının bu başarısı, bu çetin anda Besarabya ve Bogdan'ı düşman eline geçmekten kurtardı. Haber İstanbul'da sevinçle karşılandı ve pâdişah tarafından hana bir tebrik mektubuyla, hediye olarak 10.000 altun, samur bir kürk, kılıç ve okluk gönderildi.[28]

Macaristan Cephesi

Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu, tarihinin en kritik anlarını yaşamaktaydı. Viyana önünde Kara Mustafa Paşa ordusunu bozguna uğratan müttefikler, bundan beş gün sonra ileri harekâta geçtiler (18 Eylül 1683).[29] İlk hedef olarak, Osmanlıların Tuna üzerinde en kuvvetli hudud kalesi olan ve Budin yolunu tutan Estergon önünde, Tuna'nın beri yakasında berkitilmiş Párkány (bizim tarihlerde Ciğerdelen palankası) üzerine yöneldiler. Müttefikler arasında daha zaferin hemen ertesi günü aykırılık baş göstermişti. Sobieski, Avusturyalıların nankörce davranışlarından kırılmıştı ve kendisi de Orta-Macar Kralı unvanını taşıyan Tököli'yi korur bir durum aldığından Viyana sarayınca hiç sevilmiyordu.[30]

Türk ordusuna gelince, ordunun döküntüleri düzensiz bir şekilde Kara Mustafa ile beraber Budin'e gelip yığılmıştı.[31] Kara Mustafa, burada düşmanın ilk saldırı hedefi olması beklenen Uyvar, Estergon (Gran) ve Párkány kalelerinin korunması için yeni Budin

Valisi Kara Mehmed Paşa'yı serasker atayarak büyük bir kuvvetle[32] bu tarafa gönderdi.

Kara Mehmed Paşa Párkány ovasında, yenik Osmanlı ordusuna karşı kolay zaferler elde etmek umuduyla Avusturya kuvvetlerinden ayrılarak ilerlemekte olan Leh ordusu üzerine şiddetle saldırdı. Lehliler ağır bir bozguna uğradılar ve savaş meydanında binlerce ölü bırakarak kaçtılar. Sobieski ve oğlu bile az daha Türklerin eline düşüyordu. Bu acı ders ona Karl von Lothringen idaresindeki Avusturya kuvvetleriyle birlikte hareket etmek gerektiğini anlattı.

9 Ekim 1683'te gelen üstün düşman kuvvetleri karşısında bu kez Osmanlı ordusu ağır bir şekilde yenildi. Düşman, Párkány kalesine girdi. Arkasından Estergon kalesi birkaç günlük bir dayanmadan sonra teslim oldu. Kış yaklaştığından düşman bu yıl bu kadarla yetindi. Leh kralı, Avusturya ordusundan ayrılarak Galiçya yoluyla memleketine döndü. Bu sırada Kara Mustafa da başlıca kalelere yerleştirdiği savunma kuvvetlerinden başka ordunun kalan kısmına, baharda tekrar toplanmak üzere izin veriyordu. Bu arada Erdel beyi, Kırım hanı, Bogdan ve Eflak beyleri de birer birer memleketlerine dönmek üzere yola çıktılar. Sadrazam kendisi de kışlamak üzere Belgrad'a gitti.

Bununla beraber Kırım kuvvetlerine kışın yine iş düştü. Sadrazam 15.000 Tatar'ı Budin kalesini korumaya tayin etmiş ve bunların başına Nureddîn Azamet Giray getirilmişti.[33] Bu askerle Sonbur'da kışlamakta olan Azamet Giray, Leh Kralı Sobieski tarafından sıkıştırılan Tököli'nin imdat istemesi üzerine, Kara Mustafa Egri beylerbeyi ve bir kısım Budin askerini ona yardıma gönderdi (11 Ocak 1684).[34] Bundan hemen iki hafta sonra, Viyana seferine sebep olan Kara Mustafa, Belgrad'da pâdişahın emriyle boğdurularak idam edildi (26 Ocak 1684). Başkumandanlık Halep eyâletiyle Yeniçeri Ağası Bekri Mustafa Paşa'ya, sadâret mührü de Kaymakam Kara İbrahim Paşa'ya verildi.

Hacı Giray da Macaristan ovalarında kendisini han yapan koruyucusu Kara Mustafa'nın katlinden sonra tahtı uzun zaman elinde tutamadı. İlkin Kırım aristokrasisi mirzâları, onun haksız olarak, zorla başa getirildiğini düşünüyorlardı. Kırım sultan ve mirzâ-

ları toplanarak Murad Giray'ı yerinde bırakmaya karar verdikleri halde o, "devlet tama'ıyla" kendisine sunulan hanlığı benimseyivermiş ve böylece Kırım aristokrasisini güç bir durumda bırakmıştı.[35] Atak bir asker olmakla beraber etrafındakileri kendisine bağlamasını bilemeyen, uygunsuz hareketlerden çekinmeyen Hacı Giray'a karşı bu hoşnutsuzluk gittikçe arttı. Yerini Murad Giray'a bıraktığından beri Rodos'ta sürgün yaşayan Selim Giray, buradan oğullarına gönderdiği mektuplarla mirzâların kendi lehine ayaklanmaları için durmadan kışkırtmalarda bulunuyordu.[36] Selim Giray oğulları[37] tarafından yapılan çalışmaların, burada önemli bir rol oynadığı kesindir.[38] Özetle kalgay, nureddîn ve vezir de dahil olduğu halde bütün Kırım aristokrasisi ona karşı birleşmişti.

Nihayet bir gün beyler, Akkaya denilen yerde toplanarak isyan bayrağını kaldırdılar. Kalgay sultan[39] ile Bahadır Ağa toplantı yerine koşmakta gecikmediler. Hassa kuvvetleri olan kapıkulu ve sekban askeri de onlar tarafından elde edilmiş olduğundan Bahçesaray'a saldırmaya kalkan âsîler karşısında han, bir şey yapamayacağını anladı ve Mangup kalesine gidip kapandı. Âsîler derhal peşine düşerek gelip kaleyi kuşattılar. Burada kurdukları bir kurultayda Bâb-i Âlî'ye mektup yazarak Hacı Giray'dan hoşnut olmadıklarını, Selim Giray'ı istediklerini bildirdiler.[40]

Bu sırada İstanbul'da, Belgrad'da katledilmiş olan Kara Mustafa'nın yerine rakibi Kara İbrahim sadrazam olmuştu ve yerine geçtiği vezirin bütün yandaşlarını iş başından uzaklaştırmaya bakıyordu.[41] Âsîlerin dileklerini pâdişaha arz ederek[42] Hacı Giray'ın azlini ve yerine Selim Giray'ın han olarak atanmasını sağladı (Haziran 1684).[43] Böylece Selim Giray tarafından kazanılan Kırım mirzâlar aristokrasisi nihayet kendi dileklerini Bâb-i Âlî'ye onaylatmış oluyordu.[44] Mangup kalesine gönderilen kapucu-başı, Hacı Giray'ı alarak Rodos'a götürdü[45] ve burada sürgün bulunan yeni han Selim Giray İstanbul'a doğru yola çıktı.

Osmanlı Devleti'ne Karşı Mukaddes İttifak (1684)

Osmanlı Devleti bu sırada çok güç bir durumdaydı. Viyana önünde Türk gücüne onarılamaz bir darbe vuran Avusturya, şimdi güvenle karşı saldırıya geçecek ve Orta-Avrupa sorununu kökünden çözümleyecek bir güçte görünüyordu. Viyana'ya kadar ilerleyerek Hıristiyan âlemine en sıkıntılı günleri yaşatan Osmanlı tehlikesi, imparatora Hıristiyanlığın savunulması davası altında Avrupa'yı bir kere daha etrafında toplama fırsatını veriyordu. Avusturya'nın en büyük düşmanı XIV. Louis bile, nüfuzunu Habsburglar lehine büsbütün elden kaçırmamak için, hiç olmazsa tarafsızlığını korumak gerekliliğini duydu.

XIV. Louis Osmanlılar Viyana'yı kuşatmaya başlayınca Lüksemburg'u abluka etmeyi bıraktı ve imparatorla yirmi senelik bir ateşkes antlaşması –Ratisbonne (Regensburg) Antlaşması– imzaladı (1684).[1] Batı'da Fransa'nın saldırılarını bu ateşkes antlaşmasıyla önleyen Avusturya, doğuda papanın koruyuculuğu altında Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük düşmanlarını bir ittifak altında toplamayı başardı. Yaz saldırısı başlamadan önce 5 Mart 1684'te Linz şehrinde Avusturya, Lehistan ve Venedik ile Mukaddes İttifak antlaşması imzalandı. İttifaka Malta da girdi. Avusturya, Ma-

caristan'da; Lehistan kralı, Podolya'da ve Moldavya'da; Venedik Cumhuriyeti ise Mora'da ve denizde harekâtta bulunacaklar ve ayrı barış yapmayacaklardı. Bu savaşa bir Haçlı seferi süsü veriliyor ve ittifak "Mukaddes İttifak" adını taşıyordu. İttifak sözleşmesinde büyük rolü olan papa, orduların donatılması için büyük para yardımları yapıyordu.[2] Müttefikler son yarım yüzyıl içinde Osmanlıların sıkıştırdığı Rusya'yı da aralarına almak için büyük diplomatik çaba göstermekteydiler. Çarı özellikle "sultanın sağ kolu" olan Kırım Hanlığı üzerine saldırtmaya çalışıyorlardı. 1684 yılında bir Avusturya elçi heyeti bu düşünceyle Moskova'ya gitti. Sobieski Ruslara, "Osmanlıları Avrupa'dan kovmak günü gelmiş ise bu, ancak bugündür" diye yazmaktaydı.

Bir kısım Macarlar da Tököli'den yüz çevirerek tekrar imparatorun bayrağı altına koştular. Avusturya ordusunda başlangıçta 8000 Macar vardı.[3]

Bu korkunç ittifaktan haberdar olan devlet, Edirne'de büyük bir meclis toplayarak durumu uzun uzadıya gözden geçirdi ve nihayet sadrazamın Edirne'de yönetimin başında kalarak, buradan çeşitli cephelere ayrı ayrı komutanlar gönderilmesi kararlaştı.[4] Macaristan Serdârı Bekri Mustafa Paşa idi. Lehlilere karşı Boşnak Süleyman Paşa ve Mora'ya Şahin Mustafa Paşa serdâr atandılar. Bütün Osmanlı Devleti savaş için harekete geçirildi. Nihayet devlet çeşitli cephelerde yapacağı çetin savaşlarda, özellikle de kuzey cephesinde Kırım Hanlığı'nın kendisi için birinci derece önemli bir yardımcı olacağını anlıyordu. Büyük mirahor da Kırım'da Kalgay Devlet Giray'a, babası gelinceye kadar sefere gidecek askeri düzenlemesini emreden bir hatt-i hümâyûn götürdü.[5] Yeni han Selim Giray'a, Edirne'de çok özenli bir kabul resmi yapıldı.[6] Savaş işleri üzerinde uzun uzun görüşülerek pâdişah tarafından kendisinin, "Kırım'da kalup gerek Moskoflu ve gerek Lehlu câniblerine çeşm ü gûş olması buyuruldu." Kırım'a gelen ve sevinçle karşılanan Selim Giray, eski hanın kalgayı ve nureddîni olan oğulları Devlet Giray ile Azamet Giray'ı yerlerinde bıraktı.

1684 yazında müttefikler her yandan saldırıya geçtiler. Haziran ortalarında kuvvetli bir Avusturya ordusu Karl von Lothringen'in

komutanlığı altında Budin'i hedef alarak saldırıya başladı. Düşman, ilk atılışta Budin yolu üzerinde Vişegrad ve Vayçen kalelerini ele geçirdi. Vayçen önünde düşmana karşı giden Budin Valisi Kara Mehmed Paşa kumandasındaki ordu bozuldu. Bu savaşta 8000 Tatar ile Nureddîn Azamet Giray da bulunuyordu.[7]

Düşman ilerledi ve daha önce boşaltılan Peşte'yi kolayca elde ederek berkitti, sonra karşıya geçerek Budin'i kuşattı (26 Temmuz 1684). Bu cephede başkomutan, Ungurus serdârı olan Bekri Mustafa'nın düşman üzerine yaptığı saldırılar bir sonuç vermedi. Özellikle Budin dolaylarında Hamzabey sahrasındaki karşılaşmada, Osmanlı ordusu fena halde bozuldu.[8] Düşmanın iki aydan uzun süre Budin kalesine yaptığı şiddetli saldırılar, önce Kara Mehmed Paşa, onun vurulup ölümünden sonra da İbrahim Paşa kumandasında savunanların kahramanca dayanmaları karşısında bir sonuç vermedi. Bir tarafta, Serdâr Mustafa Paşa ordusu, kaleyi kuşatanları dışarıdan devamlı rahatsız ediyor, erzak kâfilelerini basıyordu. Başlayan mevsim yağmurları, hastalık, açlık ve özellikle Kırım'dan büyük bir Tatar ordusunun yardıma geldiği haberi[9] düşmanı, kuşatmayı kaldırma kararına götürdü. Bu, imparator için bir bozgundu. Budin'in kurtuluşu İstanbul'da büyük sevinç uyandırdı. Pâdişah tarafından kumandanlara gönderilen hediyeler arasında, Budin savunmasına katılan Azamet Giray'a gönderilmiş bir samur kürk de vardı.[10]

Macaristan'da bunlar olup biterken, Venedikliler de Mora'nın istilâsına başlangıç olarak Aya-Mavra Adası'nı ve Preveze'yi ele geçirdiler. Kuzeyde Lehliler Özü eyâletine yaptıkları akınlardan sonra 1672'den beri bir Osmanlı eyâleti olan Podolya'ya girmişler, Bogdan'ı istilâya hazırlanıyorlardı (Ağustos 1684). Osmanlılar, Budin önünde olduğu gibi, Leh cephesinde de düşmanı püskürtmeyi başardılar. Fakat burada, bizzat Selim Giray Han'ın kumandasında gelen Kırım kuvvetleri mühim rol oynamışlardır.

Lehistan kralı kuvvetli bir ordu ile Podolya'yı istilâ etti ve Kameniçe'yi kuşatılmış bir durumda geride bırakarak Turla ırmağı kenarındaki Hotin kalesi önüne geldi. O Tuna yukarısındaki bütün memleketleri istilâ ederek Tımışvar'dan gelecek Avusturya or-

dularıyla birleşeceğini, hatta İstanbul önlerine kadar gidebileceğini hayal ediyordu.[11] Bogdanlıların evvelki sene olduğu gibi, kendisi ile birleşeceklerine inanıyordu.[12] Hotin karşısında Zwaniec (Izvanice) palankasını ele geçirerek Tuna üzerinde köprü kurmaya başladı. Fakat mevsim ve yağmurlar işi güçleştirmekteydi. Bütün bu plânlar, Avusturyalıların Budin önünde, Sobieski'nin Turla yakasında uğradıkları yenilgilerle suya düşecektir. Bununla beraber, Leh kralı kuvvetli ordusuyla Hotin önlerine geldiği zaman, Osmanlı İmparatorluğu için kuzeyde büyük bir tehlikenin belirdiği kesindi.

Selim Giray Kırım'a gelip Lehlilere karşı harekete geçmek üzere kuvvetlerini topladı.[13] Fakat Kırım'dan çıkmadan önce Ruslarla barışı sağlamlaştırmak için Murad Giray zamanında imzalanan antlaşmayı yeniledi ve Moskova'ya iki devlet arasındaki iyi ilişkilerin sürmesi isteğinde bulunduğunu ve verginin acele gönderilmesini bildirdi.[14] Han mektubunun sonunda, "Lehlû sizin de bizim de düşmanımızdır" diyor ve Rusları Lehlilere karşı kışkırtıyordu.[15] Ordu ile Bucak'a gelince, buradan Macaristan'a Azamet Giray için 3000 kişilik bir kuvvet ayırdı. Leh ordusuna karşı da, kalgayı Devlet Giray'ı 30.000 kişilik bir kuvvetle akına gönderdi. Devlet Giray Hotin karşısında Turla nehrini geçmeye çalışan düşmana baskın yaparak döndü. Geriden ilerlemekte olan han, Turla ırmağına yaklaşınca, girişilecek savaşın önemini anlamak için bir tepeye çıkarak askere yüksek sesle şu konuşmayı yaptı: "Dinimize za'af gelmekle üzerimize düşman-i dîn galebe eyledi. Kerbelâ günüdür, *bu cengi ne Âl-i Osmân ne benim için edin;* ölünce dîn uğruna çalışub düşman-i dîne arka vermeyelim ve kıyâmete değin nâm-i nîk ile mezkûr olalım."[16]

Sözlerini bitirdikten sonra atından inerek secdeye kapandı, bunu gören bütün ordu bir anda toprağa kapanarak "feryad ü figan ile bilcümle şehîd oluncaya değin cenk etmeye" yemin ettiler.

Hanın bu konuşması, düşüncelerini kuvvetle belirtmesi bakımından dikkate değer: Osmanlı İmparatorluğu Hıristiyan Avrupa'nın her taraftan saldırısı karşısında bir ölüm kalım günü yaşıyor; bu cenk ne Osmanlılar ne de Kırım içindir; her ikisinin yaşaması içindir demek istiyordu. Selim Giray'ın bu varlık uğraşısında,

Kırım ile Osmanlı Devleti arasındaki dayanışmayı derin bir şekilde kavradığına kuşku yoktur. Kırım tarihi üzerinde en sağlam eseri yazmış olan Rus müverrihi, V. D. Smirnov bile bunu önemle vurgulamak gereğini duymuştur.[17] Selim Giray'ın bundan sonraki bütün hareketlerini anlamak için bu noktayı her zaman anımsamak gerektir.

Hotin kalesi altına varan han, İsakçı'dan henüz hareket etmiş olan Serdâr Süleyman Paşa'yı bekleyerek, Leh ordusunu sürekli akınlarla hırpalıyor, erzak kafilelerini vuruyor, etrafla ilgisini kesmeye çalışıyordu. Hafif süvarilerden düzenlenmiş Kırım ordusu, önceki yıl Hacı Giray'ın Kunicki ile yaptığı savaşta olduğu gibi, düşmanın direnişini Osmanlı piyâdesi ve topçusu ile kırdı; Leh ordusu geri çekilmeye başladı. Nehri ilkin han ve kalgay geçerek düşmana saldırdılar. Serdâr onlara, bir kısım Osmanlı kuvvetini yardımcı gönderdikten sonra kendisi de Turla'yı geçerek Kameniçe ovasına doğru yürümeye başladı. Bataklıklarda düzenli bir geri çekilmeyi sağlamaya çalışan düşmanı, kalgay sultan yönetimindeki Tatarlar her taraftan çevirerek Kameniçe sınırından çıkıncaya kadar kovaladılar. Böylece Bogdan ve Kameniçe bir istilâdan kurtulmuş oluyordu.[18]

Han haberi geride kalmış olan serdâra müjdeleyerek, "Düşman-i dîn tarafından bir gâ'ile kalmadı, berüya gelmeyip bulunduğunuz mahalde meks eyleyesiniz" diye yazdı[19] ve kendisiyle tekrar Kameniçe (Camieniec) altında buluştu (Ekim 1684 sonları). Selim Giray Istafaneş'te serdârın yanına 1000 Tatar askeri bırakarak Kırım'a döndü. Bir süre sonra hana, İstanbul'dan Kapucu-başı Musa Ağa ile gönül alıcı bir hatt-i hümâyûn, bir kürk, bir kılıç ve beylere verilmek üzere birçok kaftan geldi.[20] Devlet-i 'Aliyye 1684 kışına, başlıca cephelerde düşmanı püskürtmüş olarak giriyordu.

Leh kralı Viyana önündeki zaferden sonra Mukaddes İttifak'tan çok şey bekliyordu: Lehliler en az Podolya'nın geri alınmasını sağlamalı, fakat hiç olmazsa Bogdan üzerinde de egemenliğini kurmalı idi. Bu sebepten, onu ittifaktan ayırarak ayrı bir barış yapmak için Bâb-i Âlî'nin gönderdiği barış mektubu kral tarafından yanıtsız bırakıldı.[21]

Kral Sobieski, ertesi sene Podolya ve Bogdan'a karşı yeniden saldırıya karar verdi.[22] Evvelce yaptığı gibi, Bogdanlıların yardımını sağlamak için girişimlerde bulundu; bütün kış gönderdiği mektuplarla yeni Bogdan Beyi Konstantin Kantemir'i kandırmaya çalıştı.[23] Nihayet Yablonovski kumandasında büyük bir Leh ordusunu Bogdan üzerine gönderdi.[24] Kırım hanı o yılın Mayıs'ında Ruslarla Murad Giray zamanında yapılmış olan antlaşmayı yeniledikten sonra,[25] İstanbul'dan aldığı emir üzerine Ungurus seferine hazırlanıyordu ve bu düşünce ile 60.000 kişilik ordusuyla[26] Bahçesaray'dan çıkmıştı (12 Temmuz 1685).[27] Akkerman'a gelince, Lehlilerin Bogdan sınırını aştığını öğrendi. Ordusundan 20.000 kişilik bir kuvveti, düşmanı akınlarla hırpalamak üzere Kalgay Devlet Giray kumandası altında ileri gönderdi. Serdâr Süleyman Paşa, hanı 5000 kişilik ordusu ve 30 topuyla, anlaştıkları gibi Çoçora'da buldu. Her ikisi süratle, Pornavski boğazına yedi saat uzaklıkta Prut kenarında yanlarını nehre ve bataklığa dayayarak yerleşmiş olan düşman ordusu üzerine yürüdüler. Düşman atlılarının saldırıları şiddetle püskürtüldü ve orduları her taraftan sarıldı. Nihayet 13-14 gün süren çarpışmalar sonunda Lehliler bataklıklara dayanarak geri çekilmeye başladı.[28] Osmanlı–Kırım ordusu düşmanın peşini bırakmayarak her konduğu yerde savaşa zorladı ve her defasında büyük kayıplara uğrattı. Nihayet sarp bir boğazda kovalamaktan vazgeçildi ve bütün bu çarpışmalarda kendini gösteren kalgay sultan düşman memleketi içerlerine çapula gönderildi. Han Kırım'a dönmek üzere Süleyman Paşa'dan ayrıldıktan sonra Nemirova kalesi etrafını yıktı ve düşman memleketinde "Nemirova'dan on sekiz papaslık" ötelere kadar yağma ve yıkımlarda bulunan oğlu Devlet Giray'la Doğan-geçidi yolunda birleşti.[29]

Başka cephelerde ve özellikle Macaristan'da büyük yenilgilere uğranıldığı bir sırada kuzey cephesinden gelen bu zafer haberi İstanbul'da büyük bir sevinç uyandırdı[30] ve Serdâr Süleyman Paşa bundan bir süre sonra sadâret mevkiine getirildi (17 Aralık 1685). Kırım'a dönmüş bulunan Selim Giray Han'a ise Kapucu-başı Müezzin Mustafa Ağa ile "mü'ebbed hanlık berâtı" ve birçok değerli hediyeler gönderildi. Bu zamanda Osmanlı Devleti, kuzeyden ge-

len tehlikelerin önlenmesinde Kırım kuvvetlerinin büyük bir rol oynadıklarını anlar görünmektedir.[31]

Hanlığın bu zaferi Rusya'da da etkisini gösterdi. Selim Giray daha Kırım yolunda iken Gazikerman'da Moskova'nın gönderdiği iki yıllık hazîne geldi. Bununla beraber hazînenin elçi ile gönderilmemiş olması hanlık hükümetinin sızlanmalarına sebep oldu.[32] Bildiğimiz gibi Çihrin'den sonra Ruslar her türlü iş için doğrudan doğruya İstanbul'la ilişkiye girmek iddiasında bulunmuşlardır. Bu yolla yavaş yavaş bağımlılığı gösterecek durumlardan kurtulmak ve Osmanlı İmparatorluğu derecesinde bir devlet olduklarını göstermek gayretindeydiler. Bu sefer vergi ile beraber eski göreneğe aykırı olarak elçi gönderilmemesi de, aynı düşünceyi gösteriyordu: Vergiyi gelişigüzel gönderilen bir hediye niteliğine indirgemek istiyorlardı.

Selim Giray Lehlilere karşı zaferini bir mektupla Moskova'ya bildirdi.[33] Fakat ayrıca kendi yokluğunda Rusya'ya tâbi Don Kazakları, Kalmuklar ve Özü Kazaklarının yaptığı saldırılardan ve haydutluklardan yakınmaktan da geri kalmadı. Kırım hanı bu zamanda Moskova ile barışın önemini anladığı için, iki tarafın da bu gibi saldırılardan kaçınması gerektiğini; kendisinin beri taraftan bu gibi saldırıları kesinlikle onaylamadığını bildiriyor ve "dostluk ve kardaşlık murâd eden kimesne halkına tenbih edüp sözünü tutturur" diyordu.[34]

Lehliler Tatarlar karşısında bu tarafta hiçbir şey yapamadıklarını görünce, Kırım üzerine Rusları saldırtmak için Moskova'daki çalışmalarına bu kış büyük bir hız verdiler. Rusya'nın savaşa katılıp katılmaması sorunu harp halinde bulunanlar arasında gerçek bir siyasî uğraşı konusu oldu. Osmanlı Devleti Rus başşehrine bir çavuş göndermişti. Buna karşı 1686 Nisan'ında İstanbul'a bir Rus elçisi gelerek hükümdarlarının[35] bir mektubunu getirdi.[36] Ruslar bunda evvela dostluklarını yineliyorlar, sonra, bu zamanda Osmanlı Devleti'nin olağanüstü önem verdiğini bildikleri bu noktaya karşılık şu isteklerde bulunuyorlardı: İki tarafın tâcirleri güvenle gidip gelsin, reâya incitilmesin ve Tatarların saldırıları önlensin. Osmanlı tersanelerinde esir bulunan 40 Rus ve Kazak bedelsiz

olarak serbest bırakılsın, Kırım sınırındaki Tuzla Ruslara verilsin ve Rus elçisi "velini'metleri olan patrik"e kulluklarını sunduktan sonra Fener kilisesinde kendilerine dua etsin. Nihayet elçi geciktirilmeden geri gönderilsin. Osmanlı pâdişahı Tuzla maddesinden başka bütün dilekleri kabul etti. Ancak Rusların buraya silâhsız gelip, geçerli fiyat üzerinden serbestçe tuz almalarına onay veriliyordu. Moskova'nın bu istekleri beş on sene önce Osmanlı Devleti karşısında büyük bir saygısızlık sayılırdı. Fakat şimdi Osmanlılar sıkışık bir durumdaydılar ve Ruslar bundan sonuna kadar yararlanmaya çalışıyorlardı. Kazaklar için uğraşıda olumlu bir sonuç alarak Ukrayna'ya yerleşmeleri ve özellikle son Çihrin seferi, Rusların Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı karşısında kendilerine güvenlerini çok artırmıştı.[37]

Selim Giray'ın son Leh seferinden döndükten sonra Moskova ile yazışması hakkında yukarıda biraz bilgi vermiş ve dostça bir dil kullandığını görmüştük. Ruslar, bundan önce Lehlilerle Kırım arasında barış olmaması için çalışmasını, Moskova'ya giden Kırım elçisi Öztemir Mirzâ'nın kulağına koymuşlardı. Ukrayna üzerinde Lehistan ile sürekli uğraş halindeydi. Bu kez, hanlık hükümeti, bunun yazılı olarak bildirilmesini istedi.[38] Bu Moskova'nın Kırım'la barış isteğinin içtenliğini gösterebileceği gibi, hanlık böyle değerli bir belgeyi gerektiğinde Lehistan'ı Rusya'ya karşı kışkırtmak veya ikisinin birleşmesini önlemek için de kullanabilirdi.

Sonunda bu diplomatik çekişmeyi, beklendiği gibi, müttefikler kazandı.[39] Fakat Rusya, her iki taraftan da yarar sağlamak için bu elverişli durumu sonuna kadar kullandı. Bildiğimiz gibi Mukaddes İttifak'ın imzalanmasından beri müttefikler ve bilhassa Avusturya, Osmanlıları kuzeyde uğraştırmak ve Kırım'ın yardımından yoksun bırakmak için bütün güçleriyle Rusya'yı savaşa sürüklemeye çalışmakta idi. Buna karşı Rusya ancak Lehlilerle imzalanan Andrusovo Antlaşması'nın kesin olarak onaylanması[40] ve böylece Smolensk ve Kiyev'in kendisine bırakılması koşuluyla savaşa katılabileceğini söylüyordu.[41] Nihayet Leh kralı, son girişimlerindeki başarısızlık üzerine Avusturya'nın ayak diremesiyle, baş eğdi ve 1686 Andrusovo Antlaşması'nı onayladı. Böylece Ruslar Hıristiyan Avrupa'nın

Mukaddes İttifak'ına katıldılar. Şimdi Osmanlı Devleti ve özellikle Kırım için kuzeydeki tehlike ölçüsüz derecede büyümüş oluyordu. Moskova hükümeti o yıl Kırım'a vergiyi göndermedi ve hana Lehistan'la ebedî barış antlaşması ve ittifak imzaladığını bildirerek, düşmanlığını açıkça ilân etti. Osmanlı hükümeti yanındaki elçileri geri istedi.[42] Han yanıtında, Rusya'nın gösterilen bütün dostluğa karşı yükümlülüklerini çiğnediğini, durum kesin olarak belli oluncaya kadar başka yere gitmeyerek Or-Kapı dışında bekleyeceğini bildirmekteydi. Bununla beraber mektubunu, biz düşmanlığa olduğu gibi dostluğa da hazırız sözü ile bitiriyordu (7 Eylül 1686).[43]

Osmanlı Devleti büyük bir baskı altında bulunduğu Macaristan cephesinden kuvvet ayırarak bu tarafa gönderemezdi. Ruslara, Kazaklara ve hatta Lehlilere karşı Kuzey-Karadeniz'in ve Tuna beyliklerinin korunması işi tamamıyla Kırım Hanlığı'nın omuzlarına yüklenmekteydi. Kırım'ın, bununla da kalmayarak, Osmanlı Devleti'nin Orta-Avrupa'daki uğraşılarına eskisi gibi, hatta daha büyük oranda katılmasının istendiğini göreceğiz. Bu sayede, Kırım'ın Devlet-i 'Aliyye içindeki önemi ziyadesiyle artacak, hatta öyle bir an gelecektir ki, anarşi içine düşen devlet, bütün imparatorluğun geleceğini Kırım hanının eline bırakacaktır.

Leh kralı Ukrayna'da Rusya'ya bıraktığı yerlere karşılık, bu ittifak dolayısıyla güneyde Kameniçe'yi ve uzun zamandan beri Leh krallarının göz diktikleri Bogdan'ı alarak kayıplarını gidereceğini sanıyordu.[44] İlk önce Bogdan Beyi Kantemir'le ilişkiye girdi, ondan kuvvetlerini Lehlilerle birleştirmesini, Leh ordusu için erzak hazırlanmasını istedi. Gönderdiği papas, beye diyordu ki: "Bir taraftan iki Moskova çarı (yani İvan ve Petro) 500.000 kişi ile Kırım'ı istilâya geçerken, öteki taraftan imparator kuvvetleri de Tuna'yı geçerek Edirne'de Lehlilerle buluşacaklar ve birlikte İstanbul'un fethine yürüyeceklerdir."[45] Fakat Bogdan beyi zaferin kimde kalacağını bilemediğinden, ilerisini düşünerek hareket ediyor, Lehlilerle açıktan bir ittifaka girmemekle beraber, onların zaferi halinde kendilerine kesinlikle katılacağını bildiriyordu.

Sobieski Ağustos sonlarında kuvvetli bir ordunun başında Bogdan'a doğru yürüdü. Korunmasız bulduğu memleketi kolayca ele

geçirdi ve zafer yürüyüşüyle Yaş'a girdi. Boyarlar, karşı koymak isteyen beyleri Kantemir'i yalnız bıraktılar. Leh ordusu, bundan sonra Prut'u geçerek Bucak'a doğru ilerlemeye başladı. Fakat o sırada Nureddîn Azamet Giray kumandasındaki Tatar kuvvetleriyle[46] Serasker Bıyıklı Mustafa Paşa ordusu düşmanı karşılamak için harekete geçmişlerdi. Bu tarihte Kalgay Devlet Giray Macaristan'da olduğu gibi, han da Rusların beklenen bir saldırısına karşı Kırım'da kalmıştı.[47] Türk kuvvetleri, *Çoçora* yakınında geniş ovada erzaksızlık ve susuzluktan tükenmiş bir halde ilerleyen düşmanı sararak yıpratma savaşına başladı. Sobieski, kesin bir savaşla çetin durumuna son vermek için sabırsızlanıyordu. Fakat kuvvetçe az olan Türk ordusu buna yanaşamıyor ve Kırım atlıları her taraftan Leh ordusunun erzak yollarını kesiyor, sürekli vuruyorlardı. Bu durum karşısında düşman geri çekilmeye başladı. Ordu, Prut'u geçerken beride kalan yarısı Kırım atlılarının ağır saldırısına uğrayarak büyük kayıplar verdi.[48]

Bogdanlılardan beklediği yardımı alamayan Sobieski, memleketi yağmalayarak ve yıkarak çekiliyordu. Osmanlı ordusu Prut'un ötesine geçmedi; fakat Kırım atlıları ve Bogdan beyliğinin askeri, düşmanı kovalamakta ve hırpalamakta devam ettiler. Bir aralık Kırımlılar ganimetleriyle geriye dönünce, Sobieski, Nemez'i ve eski Bogdan beylerinin merkezi Suceava'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Tatarlar, yeniden geldiler. İlk karşılaşmada püskürtülmüş olmakla beraber, etrafa yayılarak yıpratma savaşına yeniden başladılar. Sonuçta, Leh ordusu Ekim başlarında memleketi boşaltmak gereği duydu.[49]

Ruslar, ittifak antlaşması ile Kırım Hanlığı'na saldırmayacaklarına söz verdikleri halde bunu yerine getirememişler ve Lehistan, bu sefer de Bogdan'da o kadar ilerledikten sonra dağınık durumda geri çekilmek zorunda kalmıştı. Selim Giray, Moskova'ya bu zaferi hemen bildirdi ve Rusları Lehlilerle yaptıkları birleşmeyi anımsatarak korkutmaya çalıştı.[50] İki tarafta da düşmanca davranışlar görülmekle beraber ilişkiler henüz kesilmemişti.[51] Rusların saldırı için hazırlıklarını bitirmeye çalıştığı kesindi. Nihayet ertesi sene Rus ve Leh orduları aynı zamanda harekete geçti. V. Golitsin

kumandasında 100.000 kişilik bir Rus ordusu ile Hetman Samoyloviç idaresinde 50.000 Kazak, Kırım üzerine yürürken, Leh kralı da 60.000 kişilik ordusuyla[52] Kameniçe'yi kuşattı (1687 Temmuz ortaları). O, bu defa uzak maceralı seferleri bırakarak, Lehlilere çoktan beri geri almaya söz verdiği bu kale önünde durdu.[53] Kale muhafızı Vezir Boşnak Hüseyin Paşa ve halk tarafından yazılan yardım mektupları üzerine, Özü muhafızı Bozoklu Mustafa Paşa ile Kırım hanı hazırlığa başladılar. Kuşatmanın 49. günü han tarafından bir mirzâ kumandasında 10.000 Tatar'ın geldiği[54] haberini alan düşman kuşatmayı kaldırdı ve sarp yerlere dayanarak geri çekilmeye başladı. Kırım süvarileri düşmanın arkasını bırakmadılar. Bu sırada henüz kuvvet toplamakla uğraşan Bozoklu Mustafa Paşa düşmanın kaçtığını işitince, Kameniçe'ye cephane ve yiyecek göndermekle yetindi.[55]

Rus ordusu ise, Tatarların otlarını yaktığı kupkuru steplerde çektiği sıkıntılar yüzünden ve daha çok Selim Giray Han'ın Lehlilere karşı gitmeyerek ordusunun büyük kısmıyla kendisini beklediğini bilerek, fazla ilerlemedi ve yarı yoldan döndü.[56] Böylece kuzeydeki müttefiklerin 1687 senesindeki saldırıları tamamıyla başarısızlıkla sonuçlanmış oluyordu. Ertesi sene 1688 kışında Tatarlar saldırıya geçti. Han, Bucak ve Nogay askerinden topladığı 30.000 kişilik bir kuvveti, Nureddîn Azamet Giray kumandasında Lehistan üzerine gönderdi. Kırım kuvvetleri Kameniçe'den binden ziyade Lipka Tatarı'nı kılavuz alarak Lemberg'e kadar dört koldan çapula girdiler. Bu akında donmuş nehirler üzerinden geçilerek köyler yakılıp, halk kırıldı ve pek çok ganimetlerle dönüldü.[57]

1688 Ağustos'unda Sobieski yine gelip Kameniçe'yi kuşatmaktan geri kalmadı. Özü muhafızı serdâr Bozoklu Mustafa Paşa, kaleye yardım için etraftan toplayabildiği askerle harekete geçti. Selim Giray Han ise, kendisi her vakit Kırım'da Rusları bekliyordu; 30.000 kişilik bir kuvvetle tekrar Nureddîn Azamet Giray'ı gönderdi. Tatarlar Turla'ya (Dinyester) vardıkları halde serdâr Mustafa Paşa'dan bir bilgi yoktu. Lehliler, Tatarların yaklaştığını öğrenince, kuşatmayı kaldırıp Turla kıyısındaki bütün geçitleri tuttular. Dinyester taşkın olduğu için Kırım ordusu sallarla nehri

geçerek Zwaniec kalesi altında Lehlilerin üzerine saldırdılar. Fakat top menzilinden öteye ayrılmayan Leh ordusuna ciddi bir darbe vurulamıyordu. Tatarlar, düşmanı çekmek için Hunlardan beri atalarının kullandığı taktiği uygulayarak, kaçar gibi yaptılar, sonra davulcuların verdiği işaretle birdenbire geri dönerek kovalayan düşmanın üzerine yüründüğü zaman, Leh ordusunun nehre dayanarak düzenli bir şekilde geri çekilmeye çalıştığı görüldü. Yolda, yardıma gelen Litvanya hetmanıyla yapılan bir çarpışmadan sonra Lehliler kendi memleketlerinin içlerine kadar kovalandı.[58]

1687'deki başarısızlıktan sonra Ruslar, bu sene sefere katılmayarak bir yıl hazırlandılar ve ancak 1689 baharında harekete geçtiler.[59] İleride göreceğimiz gibi, bu sırada han, gayet zor bir durumda bulunan İstanbul'a gitmiş, orada işleri düzene koyduktan sonra Avusturya ordularına karşı hareket etmek üzere tekrar Kili'ye, ordusunun başına dönmüş bulunuyordu. Burada ordusunu hazırlamakla uğraşırken birden Kırım üzerine büyük bir Rus ordusunun ilerlemekte olduğu haberini korkuyla öğrendi. Kalgay sultan ve Tatar beyleri mektuplarında, "Eğer acele yetişmezseniz Kırım elden gidecek" diyorlardı.[60] Rusların niyetleri gerçekten korkunçtu. Bir müddet sonra Moskova'dan Galitsın'a gönderilen, fakat Tatarların eline geçen bir mektupta, kendisine Kırım'ı istilâ ettikten sonra 300 oğlan, 300 kız seçip Tatar hanının bir küçük oğlu ile Kremlin'e göndermesi yazılıydı.[61]

Han derhal Macaristan seferinden vazgeçerek Kırım'a doğru harekete geçti (18 Mayıs 1689). Altı gün sonra Or-Kapı ağzında Kanlıcak denilen su başına erişti. Kırım ordusunun bu sulak yeri elde etmesi önemli bir avantajdı. Galitsın'ın 10-20 bin kişilik bir kuvveti, Kırım'a girerek yağmada bulunmak üzere Kefe'ye dört saat uzaklıkta Karayılga denilen susuz bir yere gelmişti. Han Rıbat geçidini korumakta olan Kefe Ağası Mehmed'in yanına yeğeni Şah Mirzâ'yı ve onun küçük kardeşini gönderdiği gibi kendisi de ertesi gün 25 Mayıs 1689'da doğru Karayılga'ya düşman ordusu üzerine yürüdü. Öğleden önce düşmanla temas ve çarpışma başladı (25 Mayıs 1689). Plânı, "Kırım'ı zabtetmek ve andan İstanbul'a gitmek" olan[62] bu Rus ordusu karşısında herkes ölünceye kadar

dövüşmeye yemin etti. İkindi vakti Kırım ordusu, Kanlıcak'taki üssüne çekildi. Düşman susuzluk çekiyordu.

Ertesi sabah Kırım ordusu tekrar Ruslar üzerine harekete geçti. Düşmanın karaltısı ufukta göründüğü zaman müfti bir tepeye çıkarak orduyu etrafında topladı, din uğruna savaşma ve şehit olmanın erdemlerinden söz etti. "Ümmet-i Muhammed'e bir ağlaşma koyuldu kim, tasviri kabil değil." Sonra kalpleri imân ve cesaretle dolan askere savaş düzeni verilerek düşmana yaklaşıldı. Ruslar ön saflarını pek kuvvetli bir hale getirdiklerinden sol kanattan saldırıya karar verildi. Kırım atlıları, ok ve kılıçtan başka bir silâhları olmadığı halde şiddetli top ve tüfek ateşi altında düşmanın üzerine atıldılar. Düşman, arabaları kat kat dizerek berkitmişti. Tatarlar şiddetli saldırılarla bir kısım araba katlarını yararak Rus ordusunun içine daldılar. Bu saldırıda özellikle hanın ikinci oğlu Azamet Giray büyük yararlık gösterdi.[63] Düşmandan 24 top ve birkaç bayrak alındı. Fakat Rus ordusu o kadar büyüktü ki, bu saldırı yoğun düşman saflarının derinlerine işleyemedi[64] ve Kırımlılar epeyce kayıp vererek tekrar Kanlıcak'a çekildiler. Ruslar üç gündür susuzluk çektiklerinden bu yere yaklaştılar.

Ertesi gün tekrar harekete geçen Kırım atlıları, düşman ordusunun etrafını dolaşarak saldıracak bir yer aradılar; fakat evvelki saldırılardan ders alan Ruslar Tatarlar ne tarafa gelseler arabaları ve topları o tarafa çekerek orayı berkitiyorlardı. O gün hiçbir taraftan saldırı olmadı ve Kırım ordusu Or önüne geri çekilerek surlardan içeri girdi. Burada, Kırım'ın kapısı önünde, bütün Kırımlılar şehit düşünceye kadar çarpışmaya yemin ettiler. Kalenin içine çoğu sekbanlardan meydana gelen[65] bine yakın tüfekli asker yerleştirildi. Ordunun diğer kısmı atlarını bırakıp yaya olarak hendeğin üzerinde savunmaya hazırlandı.

Rus ordusu, Kanlıcak'ta iki gün dinlendikten sonra Or üzerine geldi. Sahilde top menzilinden uzak bir yere kondu. Düşman, burada hayvanlarına ot ve su bulamıyor, büyük sıkıntı çekiyordu. Tatarlar otları yakmıştı. Aynı zamanda Rıbat geçidine saldıran Rus tümeni, burada büyük kayıplar verdirilerek püskürtülmüş ve iki topunu bırakarak kaçmıştı.

Bu sırada Or-Kapı önünde hücuma hazırlanır gibi duran Galitsın ordusundan, Ruslara tâbi Alatur Tatarlarından Kalmuk Ağa gelerek ateşkes önerisini getirdi. Han da, buna karşılık düşman ordugâhına Yaşlu kabilesinden birisini gönderdi. Fakat ertesi sabah Rus ordusu Kanlıcak'a doğru çekilip gidince, bu ateşkes önerilerinin geri çekilmek için bir aldatmacadan başka bir şey olmadığı anlaşıldı.[66] Tatar kuvvetleri, Han başlarında olduğu halde derhal atlarına atlayarak düşmanı kovalamaya çıktılar. Ruslar Kanlıcak'la Özü nehri arasındaki susuz sahraya girince bu atlılar her taraftan yer yer saldırmaya, düşmanın yiyecek kollarını vurmaya başladılar. Fakat sayıca kendilerine göre çok üstün olan düşman ordusuyla gerçek bir savaşa girişmekten her zaman çekiniyorlardı. Ruslar Or önünden hareketlerinden üç gün sonra Özü nehrine eriştiler ve hanlığın sınır kalesi Şahkerman önünden geçerek memleketlerine vardılar. Selim Giray düşmanı, Potkali karşısında Irgacık denilen yere kadar kovaladı.[67]

Kırım böylece büyük bir tehlikeden kurtulmuş oluyordu. Düşmanın geri çekilmesine başlıca sebep, Tatarların akınları kadar ve belki daha çok asıl yurdu ile ilişkisi kesilen bu kadar büyük bir orduyu susuz, kurak stepler ortasında besleyebilmenin güçlüğü idi.[68] Yüzyıllardan beri ilk kez görülen ve bütün Kırım ahâlisine korku salan bu olay[69] Kırım Hanlığı'na ve Osmanlı İmparatorluğu'na, artık kuzeydeki haraç veren tâbilerin ne kadar korkunç ve yakın bir tehlike haline geldiğini anlatmalıydı. On yedinci yüzyılın ilk yarısında Lehistan ile Osmanlıların yaptığı savaşlardan sonra Ukrayna'nın büyük bir kısmını ele geçiren Moskof Devleti'nin Kırım'ı istilâsına ve Karadeniz'e inmesine, şimdi ancak bütün gücüyle bizzat Osmanlı İmparatorluğu karşı koyabilirdi ve bu yolda her türlü siyasî tertiplerden yararlanmak gerekliydi. Gerçekten, çok geçmeden 18. yüzyıl başlarından itibaren bu, Osmanlı Devleti için en önemli konu haline gelecek ve Lehistan işlerine gösterilen yakın ilgi, İsveç'le yapılan ittifaklar, Prusya ile güdülen dostça ilişkiler hep bu zorunluluktan doğacaktır.

Bununla birlikte, Rusların Kırım önünde uğradıkları bu yenilgi, onları uzun zaman doğrudan doğruya Kırım üzerine bir seferden

alıkoyacaktır.[70] Prenses Sofya Alekseyevna'nın gözdesini korumak ve prestijini düşürmemek için bu başarısızlıkları örtmek niyetiyle yaptığı bütün parlak gösterilere rağmen herkes durumu anlayacak, üstelik Çar Petro Galitsın'ı acı acı paylayacaktır.[71] Ruslar, ancak altı sene sonra Petro ile harekete geçebilecek ve bu sefer asıl hedef olarak Azak kalesini seçecektir.

Ruslar, Kırım önlerinden henüz püskürtülmüştü ki, Kameniçe'den Lehlilerin kaleyi kuşattığı haberi erişti. O sene bahara doğru Leh kralı, ordusunda isyan çıkması üzerine[72] han daha Kili'deyken, bir elçi göndererek Kırım'a ve İstanbul'a eskisi gibi vergi ve hediye verilmesi koşuluyla barış için padişah yanında aracılık etmesini kendisinden rica etmişti. Selim Giray, Lehlilere katiyen güvenmiyordu.[73] Elçiye, "Her yıl verginizi vermek, her yıl değiştirilmek üzere bir rehin bırakmak ve bu yıllık pîşkeş ile bir büyükelçi göndermek şartıyla sulh için bir aracılıkta bulunabilirim" yanıtını verdi ve bu anlamda bir de mektup yazdı.[74]

Fakat tam bu sırada Rusların Kırım üzerine yürüdükleri haberi geldiğinden Leh elçisine, evvela düşmanı memleketimizden atalım, sonra barış işleri görüşülür, denilerek elçi Kili kalesine hapsedildi (1689 sonları).[75] Şimdi Ruslardan sonra Lehlilerin de harekete geçeceği ve Kameniçe'yi kuşattıkları öğreniliyordu. Han, hemen bu tarafa da yetişti. Oğulları Kalgay Devlet Giray ile Nureddîn Azamet Giray'ı bir orduyla yola çıkardı. Diğer taraftan, Özü Muhafızı Mustafa Paşa da harekete geçmişti; fakat daha onlar gelmeden düşmanın, kaleden gördüğü şiddetli savunma karşısında kuşatmayı kaldırarak çekildiği öğrenildi.[76] Böylece, kuzey müttefiklerin 1689 saldırısı tam bir başarısızlıkla neticelendi.

Şimdiye kadar olumlu bir sonuç elde edemeyen Lehliler, bundan sonra da savaş sonuna kadar bir şey yapamayacaklardır. Hafif süvarilerden meydana gelen Kırım ordusuna göre çok daha kuvvetli ve özellikle ateşli silâhlarla donatılmış olan[77] Leh ordularının her defasında bu şekilde geri çekilmek zorunda kalmaları şöyle açıklanabilir: Bu ordular, gerilerinde Kameniçe kalesini bırakarak o kadar ilerledikten sonra yabancı bir memlekette gerisiyle ilişkisi kesilmiş bir istilâ ordusu durumuna düşüyorlardı. Sobieski Bogdan'ı

her istilâsında, yerli ahâlinin yardımına güvenmiş, fakat bunda çok zaman aldanarak ordusuyla aç ve yalnız kalmıştı. Bu durumda o, sürekli olarak etrafında dolaşarak yiyecek kollarını basan ve fırsat buldukça hatlarına hücum eden Kırım süvarileri önünde geri çekilmekten başka bir çare göremiyordu. Başka bir deyişle, coğrafya ve lojistik sorunları, savaş koşullarını ve egemenlik bölgelerini belirleyen en güçlü faktörler olarak görünmektedir. Sonuç olarak, kuzey müttefikleri karşısında Kırım, her vakit ayakta duruyor ve bu, Osmanlı İmparatorluğu'nu bu cephede ciddi tehlikelerden kurtarıyordu.

Macaristan'da Bozgunların Devamı

Kuzeyde Kırım Hanlığı bu zamanda, Lehlilere ve Ruslara karşı başarıyla uğraşı verirken Osmanlı Devleti, Macaristan cephesinde, imparatorluğu temelinden sarsan büyük yenilgilere uğruyordu. 1684'te Budin'in kurtuluşundan sonra bütün kış, özellikle Macaristan'daki Tatar kuvvetlerinin düşman elindeki topraklara karşı akınları sürmüş, Tuna üzerinde Vayçen yeniden ele geçirilmişti. Fakat aynı zamanda geçen sene Avusturyalıların eline düşen Vişegrad ve Raab'a karşı girişilen harekât bir sonuç vermedi. Osmanlı İmparatorluğu, asker, para ve kumandan bakımından büyük bir sıkıntı içinde[1] üç cephede birden dövüşmek zorunda kalırken, Avusturya topladığı kuvvetler ve papanın toplayıp gönderdiği büyük paralar sayesinde gittikçe daha tehlikeli bir düşman durumuna geliyordu.[2] Bu yıl imparatorun ordusu, üçe ayrılarak Osmanlı topraklarına karşı üç cephede birden saldırıya geçti:

Ordulardan birincisi Kont Leslie kumandasında Hırvatistan ve İstirya'da, ikincisi Tököli'ye karşı Schuelz kumandasında Orta-Macar'da, nihayet en büyüğü Karl von Lothringen idaresinde Tuna vadisinde harekâtta bulunuyordu.

Karl 1685 Temmuz başlarında, 1663'te Fazıl Ahmed Paşa tarafından ele geçirilmiş olan ve Macaristan'ın en kuvvetli kalesi sayılan Uyvar'ı gelip kuşattı. Bunu haber alan yeni Serdâr-i âzam

İbrahim Paşa[3] düşmanı kuşatmadan vazgeçirmek için doğru Estergon kalesi üzerine yürüdü. Fakat artık Türklerin kolayca yenileceğine inanmış olan Karl, Uyvar kuşatmasını Caprara'ya bırakarak oldukça küçük bir orduyla Estergon'un yardımına koştu. Burada sayıca üstün olan, fakat düzensiz ve körü körüne hareket eden serdâr ordusu tam bir bozguna uğradı. Bu sırada ötede Caprara da Uyvar'ı saldırı ile ele geçirmiş bulunuyordu (18 Ağustos 1685).

İmparatorun kuvvetleri diğer cephelerde de önemli başarılar elde ettiler. Güneyde Macarlarla Hırvatlardan kurulu bir ordu, Essek'e gelerek büyük köprüyü, Osmanlı ordusunun yiyecek depolarını ve kalenin dış mahallelerini yaktı.[4] Orta-Macar'da Schuelz kuvvetleri Tököli'yi sıkıştırarak Onod, Eperiy, Tokay, Kallo gibi en önemli kaleleri ele geçirdiler.[5]

1685 senesinde Macar cephesindeki Osmanlı kayıplarının bilançosu budur. Bu durum karşısında 1685 kışında sadrazam, barış için Avusturya devlet büyükleri yanında bir girişimde bulunduğu gibi, Uyvar'ın düşmesinden sonra da Serdâr İbrahim Paşa, Karl aracılığıyla doğrudan doğruya Viyana Sarayı'na bir barış önerisinde bulundu. Fakat imparator durumun çok elverişli olduğunu görerek, ancak bütün Macaristan'ın bırakılması koşuluyla barış yapabileceğini bildirdi. İbrahim Paşa, son askerî yenilgilerden sonra kendi girişimiyle bu şekilde Osmanlı Devleti'ni siyasî bir küçültmeye de uğrattığı için, az sonra Belgrad'da idam edilecektir.[6]

Osmanlı Devleti, Hıristiyanlığın bu korkunç yüklenişi karşısında artık dayanamayacağını anlıyordu. Üstelik, bu kadar felâketlerin yanında, İstanbul'da savaşa gitmek istemeyen sipahilerin Ağustos 1685'te çıkardığı ayaklanma ve Anadolu'da Celâlîler sıkıntısı, durumu büsbütün güçleştirmekteydi.[7] Devlet, bu durumda barış girişimi bir sonuç vermeyince, hiç olmazsa diğer Hıristiyan devletlerin tarafsızlığını sağlamaya çalıştı. Şimdi Fransız elçileri büyük bir ağırlama ile kabul ediliyor,[8] onlara yeni kapitülasyonlar bağışlanıyordu.[9] Aynı tarihte Rus elçisinin İstanbul'da nasıl karşılandığını da yukarıda görmüştük.

İmparator 1686 seferine, geçen senekinden daha kuvvetli giriyordu. Fransa'nın ittifakından ayrılan Brandenburg da dahil oldu-

ğu halde, şimdi bütün Almanya bu sefere katılıyordu. Avusturya ordusunda İsveçliler, İspanyol büyükleri, Fransız markileri, İtalyan kontları, İngiliz lordları bile eksik değildi. Bu tam bir Haçlı ordusuydu. Bu kuvvetlerle imparator, Budin'i almaya karar verdi.

1686 Haziran'ının başlarında Karl kumandasında 60.000 kişilik Avusturya ordusu Budin'e doğru harekete geçti. Bizzat sadrazam kumandasında olarak Nisan ayı sonlarında Edirne'den hareket etmiş olan Osmanlı ordusu ise, ancak düşman Budin'i kuşatma altına aldıktan sonra yetişebildi. Bu orduda Kırım hanının, Kalgay Devlet Giray kumandasında gönderdiği Tatar kuvvetleri de bulunuyordu.[10] Süleyman Paşa'nın, koruyucuları pek az olan kaleye asker sokmak girişimi, düşman tarafından önlendi ve yapılan savaş yenilgiyle sonuçlandı. Sonunda 78 gün süren uzun bir kuşatmadan sonra kale düştü (1 Eylül 1686).

Serdâr ilerleyen imparator ordusu önünde Belgrad'a doğru çekilmeye başladı. Bu sırada, Veterani kumandasında bir düşman tümeninin Segedin'i kuşattığı haberini alınca, kalenin yardımına 4000 askerle 2000 Tatar gönderdi.[11] Tatarlar, Osmanlı kuvvetlerinden ileri giderek hızla Segedin kalesi altına vardılar ve düşmanın yardım taburlarını bastılar. Fakat Veterani, bunları kovaladı ve geceleyin konakladıkları yerde[12] baskın yaparak çok kayıp verdirdi. Arkadan serdârın çarha (öncü) kumandanı atadığı Ahmed Paşa ve onun ardından da bizzat serdâr geliyordu. Düşman saldırısı karşısında Ahmed Paşa da bozuldu. Kaçan asker, Süleyman Paşa ordusu üzerine döküldüler. Bunların arkasından düşman ordusu gelip çarptı. Bu ordu küçük olmakla birlikte, Osmanlı ordusunun morali o kadar bozulmuştu ki, çarpışmada asker her şeyi bırakarak panik halinde kaçmaktan başka bir şey düşünmedi.

Bu bozgundan sonra, Segedin başta olarak birçok kaleler, Şikloş, Kapoşvar, Peç birbiri ardından düşman eline düştü. Yenilen serdâr, kışı geçirmek üzere askeriyle gelip Belgrad'a kapandı. Kalgay idaresindeki Kırım kuvvetlerine, Tımışvar eyâleti kışlak gösterildi. Macaristan'da Varad, Egri, Ustolni-Belgrad, Tımışvar gibi bazı kaleler hâlâ dayanmakla beraber, artık Osmanlıların Macaristan'da tutunamayacakları anlaşılıyordu.

1687 baharında Karl kumandasındaki Avusturya ordusunun Drava nehrini geçerek Essek'i kuşattığı haberini alan serdâr, Belgrad'dan hemen hareket etti[13] ve düşmanı Essek önünde tam bir yenilgiye uğratarak nehrin öte kıyısına attı (Çatal Köprü savaşı). Fakat düşmanı kovalamakta gösterdiği kararsızlık[14] imparator kuvvetlerine tekrar toplanma olanağını sağladı ve serdârın Drava'nın öte tarafına geçerek Şikloş ovasında[15] yaptığı savaş korkunç bir yenilgiyle sonuçlandı (12 Ağustos 1687).[16] Osmanlı ordusu karmakarışık bir halde Drava'yı geçerek tekrar Essek altına geldi. Serdâr, buradan Belgrad'a dönmek üzere hareket etti. Fakat Varadin'e vardığı zaman orduda ayaklanma baş gösterdi:

Egri'ye yiyecek ve yardım götürmekle görevlendirilen kul tâifesi ile sekban ve sarıcalar (yani Anadolu'dan getirilen Celâlî kuvvetleri), bile bile ölüme atılamayacaklarını söyleyerek döndüler ve zorla ordugâha girdiler. Gerçekten de Drava'nın ötesinde her tarafa düşman egemen olduğundan bu askerin Egri'ye varabilmesi çok kuşkuluydu.[17] Aslında bütün ordu ayaklanma için uygun bir durumda bulunuyordu. Anadolu'dan, başlarında Yeğen Osman Paşa olduğu halde getirilen sekban ve sarıcalardan meydana gelen Celâlîlerin[18] ordu içine karıştırılması çok zararlı olmuş; diğer taraftan Süleyman Paşa'nın seferden önce yaptığı sıkı yoklama kul tâifesi (ulûfeli kapıkulu askeri) arasında büyük bir hoşnutsuzluk doğurmuştu.[19] Öbür yandan asker, Avusturya silâhlarından pek yılgın bir hale gelmişti. İşte bütün bu sebeplerin etkisiyle bir bölük yeniçeri ve sekbanın isyanı bütün ordunun ayaklanmasına yetti. Sadrazam sancak-i şerîfi alarak kaçtı.

Asker, eski Celâlî reîsi Yeğen Osman Paşa ile Abaza Siyavuş Paşa'yı başlarına geçirerek pâdişahı tahttan indirmek kararıyla İstanbul üzerine yürümeye başladı (Eylül 1687). Düşman karşısında yalnız âsîlerin Belgrad'da bıraktıkları Anadolu Beylerbeyi Hasan Paşa ile Kırım kuvvetleri başında Sirem'e çekilen Devlet Giray kalmıştı. Pâdişah panik içinde orduyu durdurmak için Siyavuş Paşa'ya ilkin seraskerlik, sonra sadâret mührünü gönderdi. Arkasından, başta sadrazam olarak öldürülmesi istenen kimseleri idam ettirdi. Askere hitaben hatt-i hümâyûnlar gönderdi; hatta oğlu Mustafa'yı

rehine göndermek istedi. Fakat bunlardan hiçbiri orduyu, İstanbul'a doğru yürüyüşünden alıkoymadı.[20] Siyavuş Paşa kendisi de zorbaların elinde bir oyuncaktan başka bir şey değildi. Âsîler İstanbul'a girmeden önce IV. Mehmed'i tahttan indirerek yerine küçük kardeşi II. Süleyman'ı çıkardılar.[21] Büyük bozgunlar, akçenin değerinin düşürülmesinden ötürü genel ekonomik bunalım, önceki yıl bütün Osmanlı ülkesinde şiddetle hüküm süren kıtlık,[22] sonuçta böyle bir zamanda dahi vaktini avla, eğlenceyle geçiren pâdişahın kayıtsızlığı,[23] her şey bu devrimi hazırlamıştı.[24]

Bu sırada Avusturyalılar Drava nehri güneyinde Essek, Varadin, Valpo, Pojega kalelerini de alarak bütün Slovenya'yı ellerine geçirmişler ve Balkanlar'ın kapısı Belgrad'a dayanmışlardı. Aynı tarihte Transilvanya da Karl'a teslim oluyordu. Bir müddet sonra çok önemli Egri kalesinin düştüğü haberi geldi (Aralık 1687).

Böylece 1687 yılında, bütün Macar-eli artık tümüyle Osmanlıların elinden çıkmış sayılabilirdi.

İstanbul'da söz ayağa düşmüştü. Asker en ufak bahaneyle baş kaldırıyor, istediğini yaptırıyordu. Böylece, tutuklanmış bulunan Kaymakam Receb Paşa âsîler tarafından korkunç işkencelerle öldürüldü. 19 Kasım'da maaşların artırılmasını ve tahta çıkış bahşişi isteyerek yeniden ayaklandılar. Büyük bir mâlî sıkıntı içinde bulunan devlet adamları ne yapacaklarını şaşırdılar. Nihayet, zenginlerden olağanüstü bir vergi toplamaya karar verildi. Birçok tâcir yeniçerilerin elinden kurtulmak için İstanbul'dan kaçmaya başladı. Birkaç gün sonra aynı şeyleri kendileri için isteyen cebecilerin zoruyla asker bir daha ayaklandı. Bunun üzerinden dört beş gün geçmemişti ki, hep beraber bir daha ayaklanarak defterdârın ve sadrazamın evini taşladılar.

Şehir tam bir kargaşa içindeydi. "Oğlan avrat ehl-i ırz taşra çıkmadan kaldı ve alım satım bertaraf olup halk bir derde mübtela oldu ki mutasavver değildir. Meselâ çarşu bazarda halkı cebren soymaya ve nicelerin öldürmeye başladılar."[25] Zayıf olan sadrazam, zorbaların istedikleri parayı bulmak için kendilerinden zaman istiyordu. Sonuçta İstanbul halkından bir defa daha "imdâ-

diye" toplandı: Devlet, askerin alacağını bir kâğıda yazarak eline veriyor ve bunlar zenginlere gidip alacaklarını zorla alıyorlardı.

Köprülü oğlu Fazıl Mustafa Paşa'nın zorbalıklara son vermek niyetinde olduğunu duyunca, beşinci defa ayaklandılar; paşanın öldürülmesini istediler. Buna fetvâ vermeyen şeyhülislâmı azlettirdiler. Sonuçta, sadrazamın yalvarmaları ile Köprülü oğlu, ancak Gelibolu'ya sürülmekle kurtulabildi. Asker bütün kış İstanbul'u inim inim inlettikten sonra nihayet bahar, sefer mevsimi geldi. Devlet büyükleri, "Bu azgun tâifeyi gâvur ağzına vermek" için bir an önce İstanbul'dan uzaklaştırmaya bakıyordu. Bunun için Veziriâzam Siyavuş Paşa, Macaristan'a serdâr atandı. Bu münasebetle pâdişah, gönderdiği hatt-i şerîfte devletin düştüğü karışık durumu şu satırlarla anlatmakta idi:

"... Bu âna gelince pâyitahtımızda ve Rumeli ve Anadolu'da halkı ateşlere yakup âlemi harâba verdiniz, bu devlet pâdişahlığın yohsa size mi sipâriş ettiler. İçerü ve dışaru mansablarımda olan ocak ağalarımı istediğiniz gibi tebdîl ve tağyîr edüp ... cem'iyetden şehr-i İstanbul'u berbâd edüp agniyâsı fakîr ve fakîri zelîl oldu ve bir alay ibâdullâhın ırzların pâyimâl ve âleme rüsvâ eylediniz; yohsa size dünyâda cevab verir yok mu."[26]

Sonunda yeniçeri ağası ile ocak büyükleri de zorbalardan başlıcaları Hacı Ali, Pîrî ve Tekeli Ahmet Ağalardan bıkarak bunları temizlemeye karar verdiler. Sadrazamla birleştiler. Bunu duyan zorbalar yeniden ayaklandılar (1688 Nisan sonları). Yeniçeri ağasıyla sadrazam katledildi ve asker dükkânları soymaya girişti. Nihayet, bu haydutlara karşı dayanma gücünün sonuna gelen halk ayaklandı. "Sancak-i şerîfi ihsân buyurun, eşkıyayı kıralım" diye sarayın kapılarına dayandılar ve sarayı kendilerine uydurdular. Ocağın, zorbalardan başka ağaları da, askerin büyük kısmıyla gelip bunlara katıldılar. Yalnız kalan zorbalar ne yapacaklarını şaşırdılar. Bu aralık pâdişahı tahttan indirerek yerine Kırım hanını getirmeyi bile düşündüler.[27] Sonuçta büsbütün yalnız kalınca, kaçtılarsa da kaçtıkları yerlerde birer birer yakalanarak idam olundular. Yeni sadrazam İsmail Paşa, İstanbul'da karışıklık çıkaranları temizledikten sonra, yine halk arasından toplanacak kuvvetlerle Anado-

lu'yu kasıp kavuran sekban ve sarıca eşkıyasını da kılıçtan geçirmeyi plânladı.[28]

Bütün kış bu korkunç kargaşalıklarla geçti. Bahar geldiği halde asker, İstanbul'dan uzaklaşmak niyetinde değildi. Devlet hazînesi bomboştu. Halk alınan olağanüstü vergilerden bitkindi ve düşman Belgrad'a dayanmıştı. Bu durum karşısında barış istemekten başka yol yoktu.

Osmanlı Barış Atağı

İmparator orduları, Bavyera Elektörü Max Emmanuel kumandasında Belgrad'ı kuşatmaya geldikleri sırada Bâb-i Âlî II. Süleyman'ın tahta çıkmasını haber vermek ve bu yolla imparatora barış önermek üzere Viyana'ya bir elçi göndermeye karar verdi. İstanbul'dan 12 Temmuz 1688'de hareket eden elçi Zülfikar Efendi ve Aleksandr Mavrokordato İskerlet-zâde Belgrad'ın Avusturyalılar tarafından elde edilmesinin ertesi günü (8 Eylül 1688) düşman karargâhına vardılar. Oradan Viyana'ya giden Osmanlı elçilik heyeti, burada bütün kış Avusturya elçileriyle karşılıklı tartışmalarda bulundu.

Bu görüşmelere, aradaki ittifak anlaşmasından dolayı Viyana'daki Lehistan ve Venedik elçileri de katılmaktaydılar.[29] Osmanlı elçileri imparatorun fetihlerini saklayabileceği, fakat Transilvanya'nın bırakılması gerektiğini bildirdiler ve bu konuda ayak dirediler.[30] Diğer taraftan Lehistan, Avusturya ve Venedik'e göre hiçbir ciddi başarı kazanamamıştı, bu barış görüşmelerinde açıkta bırakmaya çalışıyorlardı. İmparatoru zaferleri ortasında bu barış görüşmelerine yanaşmaya yönelten, kuşkusuz o sırada Batı-Avrupa'da meydana çıkan önemli olaylardır.

XIV. Louis'nin Avusturya'nın doğuda Osmanlılarla uğraşmasından faydalanarak Avrupa'da hâkimiyetini gittikçe artırması üzerine imparator, nihayet Alman prensleri, İspanya ve İsveç'le Augsburg ittifakını imzalamıştı (9 Temmuz 1686). Nantes Fermânı'nın kaldırılması üzerine bütün Protestan dünyası ayakta idi. Louis'nin can düşmanı Hollanda *stathouder*'i III. Willem[31] bundan yarar-

lanarak bütün Protestan devletleri Augsburg ittifakına sokmak, Avusturya'yı Türk savaşından tamamıyla çekerek bu büyük ittifakı Fransa aleyhine harekete geçirmek istiyordu.[32] Buna dayanarak, bu tarihte gerek İstanbul'da gerek Viyana'da, Willem'in elçileri, Osmanlılarla imparator arasında barış antlaşmasının imzalanması için büyük bir çaba gösterdiler ve Osmanlılar, bütün görüşmeler sırasında barışın gerçekleşmesi için bu elçilerin aracılığına baş vurmaktan geri kalmadılar. Fakat Avusturya'nın istekleri pek aşırı idi:

Macar tacına ait bütün memleketlerden başka Eflak, Sırbistan ve Bosna'yı istiyor, Tököli'nin teslimi için ayak diriyordu. Venedik ise, Mora'da, Dalmaçya'da yaptığı bütün fetihlerden başka Agriboz adasının, Yunanistan'da ve Dalmaçya'da birçok önemli kalelerin boşaltılmasını istiyordu. Lehistan ise Kameniçe, Podolya ve Ukrayna'nın geri verilmesinden başka, Karadeniz'in kuzeyindeki bütün Tatarların derhal Asya'ya çekilmesi, bunların verdirdiği kayıpların ödenmesi isteğindeydi. Bu durum karşısında Osmanlı elçileri, müttefiklerle yaptıkları son toplantılardan birinde, "Neden İstanbul'u da istemiyorsunuz?" diye bağırmaktan kendilerini alamadılar.[33] 11 Haziran'da görüşmeler kesildi. Osmanlılar için artık bir barış ümidi kalkmıştı.[34]

Celâlî Yeğen Osman Paşa Sorunu

Avusturyalılar Belgrad'ı aldıktan sonra kışın, özellikle Bosna'da yeni zaferler kazanmışlardı. Ludwig von Baden, Bosna paşasını bozguna uğratarak Banyaluka, İzvornik gibi önemli şehirleri ele geçirdi ve Viyana'dan, eyâletin merkezi Saraybosna üzerine yürüme emrini aldı.[35] Osmanlı Devleti her taraftan ilerleyen düşman karşısında çaresizlik içinde çırpınıyordu. Üstelik bu sırada içeride büyük bir bunalım baş göstermişti. Eski Celâlî serdârı Yeğen Osman Paşa, bütün imparatorluğu kendi yönetimi altına almıştı. Anadolu'da ve Rumeli'de valiliklere zorla kendi adamlarını atıyor,[36] zeâmet ve timarları askerlerine dağıtıyor ve dayandığı kuvvetlerin çokluğu karşısında devlet onu bir türlü yerinden uzaklaştıramıyordu. IV. Mehmed'in tahttan indirilmesine sebep olan ayaklanmadan

beri, bütün karışıklıklarda onun parmağı vardı. En kötüsü, o, her zaman devletin taşradaki âsîlere karşı cezalandırma gücü olmuş olan yeniçerileri de kendi tarafına almayı bilmişti.[37] Son başarısızlıkların ve özellikle Belgrad'ın düşman eline düşmesinin başlıca sebeplerinden biri o idi.

Nihayet onun Anadolu'daki adamları olan Sivas Beylerbeyi Gedik Mehmed, Çorum Beyi Ciritoğlu Celâlî kuvvetleri başında İstanbul karşısında Kartal'a kadar gelerek devlete çok güç anlar yaşatacaklar ve devlet, İstanbul'da yeniçerilere karşı olduğu gibi, sekban ve sarıca denen eşkıya benzeri bu düzensiz askere karşı da Anadolu ve Rumeli halkını ayaklandırmak zorunda kalacaktır. Nihayet Rumeli'de Avusturya'nın kışkırtmasıyla baş gösteren halk ayaklanmaları,[38] imparatorluğun düştüğü karışıklığı anlatmaya yeter. Devlet bu kadar güçlükler içinde bir ordu düzenlemek için en son çarelere başvurmak zorunda kaldı. Bütün imparatorluktan "imdâdiyye" adıyla olağanüstü bir savaş vergisi toplamaya,[39] bütün halkı sefere süren bir fermân yayınlayarak ahâliden bütün eli silâh tutanları sefere çağırmaya karar verdi.[40] Pâdişahın sefere gitmesi kararlaştı ve II. Süleyman bu niyetle Edirne'ye hareket etti (12 Eylül 1688).

Osmanlı Devleti bu kadar çetin koşullar içinde bulunurken, kendisine bağımlı olanlar içinde en güçlü olan ve son başarılarda büyük bir nüfuz kazanan Kırım Hanlığı'nın bağımsızlık yoluna gitmesinden kaygılanmaya başladı. Gerçekten, sadrazamın kulağına, "Selim Giray Han memleketinde istiklâl davasındadır" yollu sözler geliyordu.[41]

Kendisine karşı söylenen sözlerden haberdar olan Selim Giray, sadrazama hemen bir mektup gönderdi. Bunda, "Devlet-i 'Aliyye'nin bir hayırhâh bendesi" olduğunu söyledikten sonra, "Dünya cîfesi için iki mü'min karındaş beynin ihlâl etmek lâyık-i dîn değildir" diyor ve Bogdan, Eflak, Erdel ve Rumeli halkının ayaklanmış bulunduğunu, bu durumda düşmanın Karadeniz kıyılarına kadar istilâ etmesi olasılığını düşünerek, derhal Kırım askeriyle Bucak'a gidip kışlayacağını ve bağlılığını göstermek üzere İstanbul'a gelebileceğini bildiriyordu.[42]

Gerçekten han, Macaristan'dan dönmüş olan Kalgay Devlet Giray'ı Kırım'ın korumasına bırakarak, "Hemân yüz bine karîb leşker ile" Bucak'a vardı. Buradan İstanbul'a gelmek için pâdişahtan izin istedi. Onun Bucak'a gelmesi, ilk meyvesini verdi: Hiyânete hazırlanan Eflak beyi, Tuna'da Avusturya kuvvetleri için hazırladığı kayıkları yaktırarak hemen bağlılığını bildirdi. İstanbul'da hanın mektubu ile kaygıları yatışmış bulunan sadrazam, şeyhülislâmla beraber diğer devlet büyüklerini kendi sarayında toplayarak hanın gelmek istediğini haber verdi. Meclisin cevabı, "Gelmesi hızır yetişmiş gibidir" oldu. Bunun üzerine hanı çağırmak için şu hatt-i hümâyûn gönderildi: "Siz ki, Kırım hanı dînde karındaşım ve kurb (ü) civâriyet hasebiyle hâldaşım Selim Giray'sız, vükelâ-i devlet, 'âyân-i saltanatım kulları asitânemize gelmeni müstahsen görüp sizi da'vet ederim ve sefer husûsu için meşveret edüp re'yiniz üzere hareket etmeleri ittifak olundu..."[43]

Bütün bunların anlamı şudur ki, o zaman imparatorluğun kuşkusuz en nüfuzlu askerî ve siyasî kişisi durumuna gelen Selim Giray, kendisinden sonra gelenlerin körü körüne ve uğursuz bir şekilde yapacakları gibi, durumdan yararlanarak bağımsızlık yoluna sapacak yerde, Osmanlılarla hanlık arasındaki alınyazısı birliğini kavramış bir devlet adamı sıfatıyla, imparatorluğun yardımına koşmayı bir görev sayıyordu.[44] Devlet, tarihinin bu en sıkıntılı anında "âlicenâb gâzi hanoğlu han"ı bir kurtarıcı gibi karşıladı. En yüksek saygıyı göstermek için, hassa kapucu-başılarından biri, Rumeli pâyesi verilerek kendisini getirmeye gönderildi ve Vezir Arab Receb Paşa konakcı olarak atandı. O zamana kadar hiçbir han bu şekilde çağırılmadığından hanın bazı adamları bu çağrıya uymasını doğru bulmadılar.[45]

Uzak görüşlü bir devlet adamı olduğunu gösteren han, bunu dinlemeyerek oğlu Nureddîn Azamet Giray Sultan'ı ordunun başına bıraktı ve birkaç mirzâ ve beş yüz kişiden meydana gelen maiyetiyle Edirne'ye geldi (1 Şubat 1689). Burada " 'azîm bir alay ile" karşılandı ve Kara Mustafa sarayına yerleştirildi. Kendisine seleflerinden ziyade ikram ve saygı gösteriliyordu.[46] Sekiz gün sonra sadrazamın sarayında bütün devlet büyüklerinin katıldığı büyük bir

meclis toplandı. Burada ilk sözü hana bıraktılar. Selim Giray her şeyden önce, "Rumeli ve Anadolu'ya kol salan" ve bütün imparatorluğu egemenliği altına almış olan Serdâr Yeğen Osman Paşa'nın ortadan kaldırılması gerektiğini anlattı ve sonunda, "Hayf, Âl-i Osmân devletine ki bir hayırhâh adamı kalmamış ve eğer bunu tedâriki görülmez ise ne tarafdârınız olup işinize karışırım ve ne kılıncımız salup hizmetinizde bulunurum" dedi.[47] Bütün meclis hanın sözlerini onaylamak zorunda kaldı ve Yeğen Osman Paşa'nın katline fetvâ verildi.

Bütün Rumeli'ye, halkın silâhlanması için nefîr-i 'âm emirleri gönderildi. Bu ordunun serdârlığına Halep valiliği ile hanın konakcısı Arab Receb Paşa atandı. Şimdiye kadar Yeğen Osman Paşa'ya karşı söz söyleme cesaretini gösteremeyen devlet adamları,[48] hatta pâdişah, hanı arkalarında görünce, bütün yürekliliklerini kazandılar.

Meclisten sonra han, II. Süleyman tarafından kabul edildi. Pâdişah kalkıp üç adım ilerleyerek kendisini karşıladı, tahtın ayağı dibine oturttu. Silâhdâr'ın naklettiğine göre,[49] "Kırım hanı göreyim seni, dîn ü devlet ve uğur-i hümâyûnumuza nice hizmet idersiz" dedi. Selim Giray, "İnşâllah pâdişahım, bu gayret dîn gayretidir; melhûzunuzdan ziyâde hidemât-i 'aliyyenizde cân u bâş fedâdır" cevabını vererek yüzünü yere koydu.

Yeğen Osman Paşa'ya Kameniçe'ye hareket etmesi emrolundu. Öldürüleceğini anlayan kurnaz Celâlî, Sofya'ya yanına gelen çavuşa kesin bir yanıt vermeyerek, onların elinde ölmektense düşmanla çarpışarak öleceğini söyledi. Bunun üzerine İstanbul'da ileriyi düşünen devlet adamları yine, "Tesellî-i hâtır için kılıç kaftân gönderilmesini" önerdiler. Han buna şiddetle karşı çıktı ve "*Nefîr-i 'âm* olmak gerektir" diye ayak bastı. Rum-ili'ne halkın silâh altına alınması için tekrar emirler gitti ve Serdâr Receb Paşa'ya süratle ilerlemesi bildirildi. O Yeğen Osman Paşa'yı ortadan kaldırmaya giderken müfettiş Hüseyin Paşa da Anadolu'daki Celâlîleri temizleme işine girişti. Artık imparatorluğun dizginlerini Selim Giray ele almıştı.[50]

Avrupa–Asya mücadelesinde Rusya ve Lehistan cephesinde Kırım Hanlığı başarılı durumda idi. Âsî kapıkulu ordusundan ümidi-

ni kesen ve Celâlî Yeğen Osman karşısında çaresiz kalan Osmanlı devleti şimdi yalnız Kırım hanından ve *nefîr-i 'âm*'dan medet umuyordu.

Öte yandan Avrupa'da devletlerarası denge politikasında İngiltere, Hollanda ve Avusturya Doğu savaşına son verip Fransa'nın Güneş-Kral'ı XIV. Louis'ye karşı güçlerini batıya çekmek istiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletler sisteminde önemini koruyordu. Ancak şimdi Osmanlıların baskısı değil, kaderi söz konusuydu. Bu durum, Yakınçağ'da Avrupa için *Doğu Sorunu/ Question d'Orient* şeklinde kendini gösterecektir. Sorun Osmanlı ülkesini Avusturya ve Rus Çarlığı'na karşı koruyarak *Avrupa devletler sistemi* ve *denge politikası*nın korunması olacaktır.

Han baharda Osmanlı ordusu ile Macaristan seferi için buluşmak üzere Bucak'a, ordunun başına dönmek istedi. Hareket etmeden önce pâdişah kendisini huzura kabul etti ve yine üç adım ileriden karşılayarak şükranını şu şekilde ifade etti: "Ayağınız uğurlu imiş, âsitânemize geldikten berü memleketimize sâri olan eşkıyanın rûy-i arzdan külliyet ile vücûtları kalktı; Allâh sizden râzı ola, iş bizim vükelâmıza kalmış olsaydı vay idi hâlimize."[51] Her zaman taşradaki âsîlere karşı kapıkullarına dayanmış olan pâdişah, onların da Celâlîlerle birlik olduğunu ve pâyitahtı altüst ettiğini görmüştü.[52]

Bir müddet sonra Receb Paşa'nın "*nefîr-i 'âm* askeri ile eli tırpanlı reâya" sayesinde Yeğen Osman Paşa'yı ve adamlarını kılıçtan geçirdiği haberi geldi ve Viyana'ya sulh için gönderilen elçi heyetinin hiçbir şey elde edemediği anlaşıldığından 12 Mart'ta pâdişahın sarayı önüne sefer için tûg-i hümâyûn dikildi.

Savaş Rum-ili'nde Devam Eder

Selim Giray Bucak'a döner dönmez Çerkeslere, Nogaylara, Kumuk, Kalmuk, Yaman-Sadak[53] ve Bucak Tatarlarına Macar ve Leh seferi için gelip ordusuna katılmalarını emreden mektuplar gönderdi. Bir taraftan da yanlarında büyük ün kazandığı Erdel büyükleriyle ilişkiye girerek, onları Avusturyalılara karşı kışkırtıyordu.[54]

Ordunun strateji kararları, Bâb-i Âlî'ce tamamıyla kendisine bırakılmıştı. Han askerinin bir kısmını Erdel üzerine göndermek, kalan kısmıyla kendisi, Osmanlı ordusuna gelip katılmak kararını verdi. Aynı zamanda Leh elçisi ile de barış konuşmaları yapıyordu. Fakat tam bu sırada, Rus ordusunun Kırım üzerine yürüdüğü haberini aldı.

Avrupa'da Fransa ile diğer ülkeler arasında Augsburg İttifakı Savaşı'nın başlaması (1688-97) Osmanlıları sevindirdi. [55] Fransız elçileri Girardin, sonra da Châteauneuf Bâb-i Âlî'yi savaşı şiddetle sürdürmeleri için kışkırtıyorlardı. İmparator Almanya'ya giren Fransız ordularına karşı doğudaki kuvvetlerden mühim bir kısmını bu cepheye çekmek zorunda kaldı ve derhal Ren üzerine hareket etti. Artık Ludwig von Baden kumandasında, Bosna ve Sırbistan'daki bütün Avusturya orduları ancak 26.000 kişiden ibaretti.[56] XIV. Louis, 1684 ateşkes antlaşmasıyla imparatoru Osmanlılara karşı doğuda serbest bıraktığı halde, tarih Fransa'yı bir kere daha Bâb-i Âlî ile birleşmeye zorluyordu.[57] Fakat bu durum, etkisini hemen göstermeyecek ve Avusturya silâhları karşısında yılgınlık gösteren kalabalık Osmanlı orduları, acı bozgunlara uğramaya devam edecektir.

Balkanlar'ın kapısı demek olan Belgrad'ın düşman elinde kalması, Osmanlı Devleti için en büyük sıkıntıyı meydana getiriyordu. Bütün gayretler, bu kalenin geri alınması için sarf edilecekti. Pâdişah Sofya'ya gelince daha ileri gitmeyerek, veziri Receb Paşa'yı ordunun başına serdâr yaptı ve "Belgrad fethi"ne gönderdi.

Osmanlılar ilk önce Tuna üzerinde Belgrad'a doğru bazı başarılar elde ettiler. Vidin Muhafızı Vezir Hüseyin Paşa ile Tököli, Vidin'den kalkarak Feth-i İslâm ve Orsova kalelerini geri aldılar. Ludwig von Baden küçük ordusu ile serdârı Belgrad civarında bekliyordu. Şehrin birkaç fersah önüne kadar yaklaşan Osmanlı serdârı,[58] kaleye saldırı cesaretini gösteremedi ve "yüzünün akıyla" Alacahisar'a geri çekildi.

Askerin morali son derece bozuktu. Kişiliği zayıf olan başkumandan kendisini dinletemiyordu; ordunun içerisinde ikilik vardı. Hatta pâdişah, iki tarafı uzlaştırmak için adam göndermek zorun-

da kalmıştı.[59] Geri çekilmeden sonra orduda karışıklık belirtileri gittikçe arttı. Pâdişah askeri tutmakta zorluk çekiyordu. Osmanlı ordusunun perişan halinden haberdar olan düşman komutanı derhal saldırıya geçti. Batuçina'da ve Niş karşısında Receb Paşa ordusunu birbiri arkasına iki defa bozdu ve Niş'e girdi (1689 Eylül sonları). Sırpları ayaklanmaya çağırdı ve onları yardımcı kuvvet olarak silâhlandırdı. Düşman şimdi Balkan geçitlerine dayanmıştı.[60] Bu durumda pâdişah, Veziriâzam Bekri Mustafa Paşa'yı Sofya'da bırakarak kendisi alelacele Edirne'ye doğru ricat etmek mecburiyetinde kaldı.[61] Düşman kuzeyde Tuna üzerinde de ilerleyerek Tököli ile Hüseyin Paşa'nın tuttuğu mühim Vidin kalesini aldı. Belgrad'dan sonra Vidin'in zaptıyla Avusturya orduları önünde şimdi, Karadeniz'e bağlanan Eflak ovaları açılmış oluyordu. Eflak Beyi Brankovan, Avusturyalılarla bir antlaşma imzalayarak vergi vermeyi ve imparator kuvvetlerinin yiyeceğini sağlamayı üzerine aldı. Bir süre sonra da, Avusturya generali Heissler (bizim tarihlerde bu generalin adı Hayzer şeklinde sık sık geçer), Erdel'den inerek Bükreş'i ele geçirdi ve beyi kaçırdı.

Pâdişah Sofya'da iken bir hatt-i hümâyûnla Kırım hanını sefere çağırmıştı (22 Temmuz 1689).[62] Han bu mektubu alır almaz (26 Temmuz 1689), kışın gelmesine ve Ruslarla savaştan yeni çıkmış olmasına rağmen, bütün ordusu ile Bahçesaray'dan çıktı.[63] Kardeşi Baht Giray, oğulları Saadet Giray, Gazi Giray ve Toktamış Giray yanındaydı. Aynı tarihte Veziriâzam Bekri Mustafa azlolunarak yerine ulemânın reyiyle Sakız Muhafızı bulunan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa getirildi (25 Ekim 1689). Fazıl Mustafa dindar, sözü dinlenen, doğruluğu ile tanınmış bir adamdı ve bir devlet adamının üstün kişiliğine sahipti.

Kışın Avusturya generali Piccolomini, ayaklanan Sırplardan gördüğü yardımlar sayesinde Piriştina'ya ve Kuzey-Makedonya'da Üsküp'e kadar ilerlemişti. Sırp âsîlerinin başına geçen Üsküp martoloslarından Karpoş'a, imparator tarafından Komanova beyliği için beylik sembolleri gönderildi ve Sırp sergerdesi "kral" unvanını aldı.[64] Üç bin kadar askeriyle Karpoş,[65] Kaçanak, Komanova, Eğridere palankalarını sağlamlaştırdı. Bu olaylar sonucunda,

Avusturya koruyuculuğu altında, daha o zaman bir Sırp beyliği doğmak üzereydi. Bulgarlar arasında da isyan çıktı.[66] Rum-ili'n-deki Müslüman ahâli kitle halinde, Rum-ili'ni bırakıp İstanbul'a, Anadolu'ya göç etmeye başladı. Herkes Niş'ten ötesini düşmana bırakarak barış yapmayı mutluluk sayıyordu.[67]

İmparatorluğun Doğrulması: Selim Giray Han ve Fazıl Mustafa Paşa

Bu sırada ve bu kadar çetin koşullar içinde Osmanlı Devleti'ni tam çöküşten iki adam kurtarmıştır. Gelişmelerin devlet için korkunçluğunu kaybederek çok daha elverişli bir yola girmesi, milletlerarası siyâsette ortaya çıkan gelişmelerle beraber, onların imanı ve çabaları sayesinde de mümkün olmuştur. Devletin Celâlîler elinden kurtulmasında, Avusturyalıların Balkanlar'dan geri atılmasında ve tam bir bozgun rûhu içinde bulunan Osmanlı ordusuna eski moral gücünü geri getirmekte Selim Giray nasıl önayak olmuşsa, şimdi idare başına geçen devlet adamı Köprülü Fazıl Mustafa Paşa da[1] aldığı bir sıra tedbirlerle orduyu ve idareyi düzene sokmuştur.

Köprülü oğlu ilkin ticârete engel olan, halkı sıkıntı içine atan bir sürü zorlayıcı bağları atarak bir serbestlik rejimi getirdi, savaş yüzünden alınan vergilerin hepsini kaldırdı.[2] Buna karşılık bir kalabalıktan başka bir şey olmayan[3] Yeniçeri ocağında ve öteki ocaklarda temizleme yaptı, asker sayısını azalttı; daha küçük, daha az giderli, fakat daha disiplinli bir ordu vücûda getirdi. Saray ve dairelerdeki fazla giderleri kıstı ve sonuçta bu önlemlerle devletin genel idaresini oldukça yoluna koydu. Bu köklü reformlarda o, kamuoyundaki uyanmadan, özellikle ulemâdan destek alıyor, tıpkı

Selim Giray gibi, Haçlı Hıristiyanlığın yüklenmesi karşısında dehşete düşen halkın din duygularına hitap ediyordu.

Fazıl Mustafa Paşa, imparatorluğun kurtarıcısı şerefini bir Osmanlı sadrazamı sıfatıyla kendisine mâl etmek istiyor, birçokları gibi hana fazla yer verildiğine inanıyordu. Kırım'dan çıkmış olan hana, "Bir yılda iki sefer olmaz, zahmete girmesün, hidmet-i padişâhî eda olmuşdur, Kırım'a avdet buyurun"[4] şeklinde bir mektup gönderdi. Kırım hanı buna aldırmadı ve "Gayretinden üç konağı bir ederek" yoluna devam etti.[5] Niğbolu'dayken Niş yenilgisini duyarak çok üzüntü duydu (Silâhdâr ağladığını söyler). Yürüyüşünü daha hızlandırarak, 15 Kasım 1689'da Sofya'da bozulmuş Osmanlı ordusu ile birleşti. Onun gelişi askeri sevindirdi ve moralini yükseltti.[6] Bir hafta içinde han ve yeni serasker Vezir Koca Mahmud, bir sefer plânı kararlaştırarak Üsküp'e doğru harekete geçtiler.

Sırbistan'da Başarılı Karşı Koyma

Bu sırada Ludwig von Baden Viyana'ya dönmüş ve Sırbistan'daki ordunun başında onun yerine geçen Veterani de, Vidin'deki Osmanlı harekâtına karşı koymak üzere o tarafa gitmişti. Avusturya ordusunun başında kalan Holstein dukası, kuvvetlerini çeşitli bölgelere kordonlar halinde serpmiş bulunuyordu; esasen bu kuvvetler de, batıda Fransa ile savaşların kızışması dolayısıyla çok azalmıştı. 3 Nisan 1690 tarihli bir mektubunda Ludwig, çok zayıflamış olan bu kuvvetlerle Balkanlar'daki fetihleri korumanın imkânsızlığını ve Macaristan'ı kurtarmak için Sava'nın gerisine çekilmek zorunda olduğunu açık bir şekilde anlatmıştı.[7] Fakat Veterani bütün Hıristiyan halkı ayaklandıracağını umuyor ve buna dayanarak Balkanlar'da tutunabileceğini düşünüyordu.[8]

Osmanlı–Kırım ordusu, yolu üzerinde Küstendil dolaylarındaki Sırp[9] ve Avusturya müfrezelerini temizleyerek, Karpoş'un berkittiği Eğridere palankası önüne geldi. Burada, Almanlardan ve Macarlardan meydana gelen düşman garnizonu kılıçtan geçirildi.[10] Üsküp'e gelindiği zaman, Sırp başbuğu Karpoş'un üzerine gönderilen

Tatarlar, yanındaki 200 kişiyi yok ederek kendisini ele geçirdiler. Karpoş, hanın huzuruna getirildi ve başkalarına ibret olsun diye hemen kazığa vuruldu. Bu sırada, İstanbul'dan yeni serasker Arnavut Koca Halil Paşa[11] ulaştı; Mahmut Paşa Kaçanak'a hareket etti. Düşmanın Avusturya ve Macar askeri ve bilhassa Sırplardan meydana gelen asıl önemli kuvveti,[12] Kaçanak Boğazı'ndaki kaleye[13] sığınmıştı. Koca Halil Paşa idaresindeki 15.000 Arnavut askeri ile kuvvetlendirilmiş olan Osmanlı–Kırım ordusu, doğru bu kale üzerine yürüdü ve savaşa girişti. Kale teslim olmaya hazırlandığı bir anda, birdenbire karşı tepeden gelen top sesleri yardıma gelen ordunun[14] yetiştiğini haber verdi. Kaledekiler teslim antlaşmasını bozarak metrislerden çıkmış olanlar üzerine bir anda şiddetli bir ateş açtılar. Bu durum karşısında Arnavut askerinin çoğu dağılıp kaçtı.

Han gelen düşmanın yerini öğrenir öğrenmez hemen harekete geçti. Fakat Arnavutlar kaçmış, "paşalar yanında asker yok, Tatar akına gitmiş"ti, özetle ordunun düşmana karşı duracak bir durumu yoktu. Selim Giray'ın yanında ancak 10.000 asker kalmıştı. Hanın kararıyla gelen düşmana karşı yüründü. Han yüksek bir yere çıkarak düşmanın durumunu gözlüyordu. Bu sırada Tatar mirzâları kendisine, kalan az askerle ateşe atılacak yerde geri çekilmenin daha doğru olduğunu söylediler. Düşman yerleşmeden derhal üzerlerine çullanmayı düşünen Selim Giray mirzâlara, koca Moskof ordusunu nasıl bozduklarını hatırlatarak, onların yüreklilikIerini artırdı, kahramanlık duygularını alevlendirdi. Sonra derhal, "Asker-i Tatar ve paşalar, feth-i şerîf okuyup, çeng-i harbîler çalunup, gülbâng-i Muhammedî çekilüp, birer yaylım kurşun serpildikten sonra dört taraftan hamle hücum olundu."

Düşman ilkin şiddetli bir ateşle bu saldırıyı püskürttü.[15] Askerin gerisinde Kaçanak Boğazı olduğundan geri çekilmek olanaksızdı. "Gaziler gayrete gelüp koç yiğitler kurbân olmak gerekdir" diye başlarında Çelebi oğlu Mustafa olduğu halde bir daha şiddetle düşmanın üzerine atıldılar. Bu sefer de birçokları şehit düşmekle düşman safları içine girenler, "Küffârı yerinden koparıp öyle satır çaldılar ki, devr-i felekte belki nâdirü'l-misl olmuşdur."[16]

Bu şekilde savaş gittikçe kızıştı ve akşama bir saat kala düşman ordusu kılıçtan geçirilmiş ve komutanları esir edilmiş bulunuyordu.[17] Bu şiddetli savaşta pek çok Kırım ve Nogay mirzâsı şehit düştü. Düşmanın yardım ordusu yok edildikten sonra, Kaçanak kalesi tekrar kuşatılarak teslim alındı. Priştina ve Prizren şehirleri düşmandan temizlenerek İpek'e varıldı. Burada dağınık düşman bölükleri birer birer yok edildi,[18] böylece düşmanın kuvvetle berkittiği Niş'ten başka, güneyde düşman eline geçmiş olan bütün topraklar geri alındı. Sofya'ya dönüldükten sonra Selim Giray, ordusuyla Kırım'a gitmek üzere harekete hazırlandı.

Fazıl Mustafa Paşa

Kırım süvarileri o kış yalnızca Sırbistan'da etkinlikte bulunmamışlardı. Onları hanın kahraman oğlu Nureddîn Azamet Giray kumandasında olarak kuzeyde, Eflak'ta da savaşır görüyoruz: Bükreş'i ele geçirdiğini bildiğimiz Avusturya generali Heissler, Tatarların Tuna Muhafızı Mustafa Paşa ile Yergöğü sahrasında birleşerek saldırıya hazırlandıklarını öğrenince, Bükreş'i bırakarak hızla çekilmeye başladı. Fakat Azamet Giray'ın süvarileriyle yetişerek askerinden bir kısmını kırmasına engel olamadı.[19]

Bâb-i Âlî Kırım ordusunu baharda Sırbistan'da yapacağı sefere çekmek için, hana memleketine gitme izni vermedi. Kendisine ordusundan ayrılıp Edirne'ye gelmesi için bir hatt-i hümâyûn gönderildi. Aynı zamanda İstanbul'da görüşülecek askerî işler için onun fikirlerinden yararlanması düşünülüyordu. Selim Giray emre uydu ve Edirne'de merâsimle karşılandı.[20] Osmanlı pâdişahı, hana şu sözleri söyledi:

"Hüsn-i tedbîr ve sa'y (ü) gûşişin ile düşman-i dîni bertaraf edince nice bahâdır mırzâ ve beylerin ve güzîde askerin dîn-i mübîn ve uğur-i hümâyûnuma etdikleri ma'lûm-i şâhanem olup mükâfatına kadir değilüz."[21] Bu sözlerde abartma yoktu. Selim Giray yalnız ayaklanan Hıristiyan halkın yardımıyla Makedonya ve Arnavutluk'a kadar ilerleyen düşmanı buralardan atmakla kalmamış,[22] özellikle sürekli bozgunlarla yılgınlık içinde bulunan Osmanlı as-

kerine yeniden dövüşmek ve yenmek morali vermiştir. Osmanlı halkı da, hanı bütün samimiyetiyle kutlamaktan geri kalmamıştır; o dönemde Selim Giray Han için birçok kasideler ve destanlar yazıldığını biliyoruz. Bunlar arasında özellikle dönemin tanınmış şâirlerinden Sâbit'in *Selimnâme*'si ün salmıştır.[23] Han İstanbul'da kaldığı sürece bütün önemli devlet işlerinde kendisine başvuruluyordu.[24] Onun sözünün dinlenmemesi sadrazamı güç duruma sokuyordu; bunu birkaç defa hanın düşüncesine aykırı hareket etmesinden anlıyoruz. Meselâ han Apafi'nin ölümü üzerine Tököli'nin kral atanarak Erdel'e gönderilmesine karşıydı. Çünkü uzaklığı sebebiyle buranın elde edilmesini olanaksız görüyor ve boş bir girişimde bulunulmamasını öneriyordu. Buna karşı Fazıl Mustafa Paşa, Tököli'yi Erdel Krallığı'nı verdirerek, Silistre Beylerbeyi Çerkes Ahmet Paşa kumandasında büyük bir orduyla Erdel üzerine gönderdi. 40.000 kişilik bu ordunun yarısı, hanın oğlu Gazi Giray Sultan kumandasındaki Tatarlardan oluşmaktaydı.[25]

Veziriâzam sarayında hanın ve başlıca komutanların katılmasıyla yapılan bir toplantıda Fazıl Mustafa Paşa, Macaristan serdârlığına atandı ve hanın Osmanlı ordusu ile beraber hareket etmesi, kalgay sultanın Kırım'da Tatar ordusunu toplayarak gelmesi kararlaştı. Han tarafından Kırım mirzâlarına, Şîrin, Nogay ve Çerkes beylerine, Bucak Tatarı büyüklerine ve Kalmuk kralına mektuplar yazıldığı gibi, vezir Bahadır Ağa da 20.000 altun ve seksen hilatle Kırım'a gönderildi. Ayrıca, pâdişah tarafından kalgaya bir an önce ordusunu toplayıp yetişmesi için bir hatt-i hümâyûn yazıldı.

11 Temmuz 1690'da Fazıl Mustafa Paşa, Edirne'den kuvvetli bir ordunun başında Niş'e doğru hareket etti. Bir sıra berkitilmiş kaleler alındıktan sonra Avusturyalıların kuvvetli bir şekilde berkittikleri Niş kalesi önüne gelindi (16 Temmuz 1690). Kuşatma altına alınan kale büyük bir dayanma göstermekle beraber, yardım gelmezse kuvvetli Osmanlı ordusu karşısında kurtuluş ümidi pek azdı. Aynı tarihlerde Tököli ile beraber[26] Erdel'e giren Osmanlı–Kırım ordusu[27] burasını koruyan Avusturya generali Heissler'i yenerek esir etmiş, Avusturyalıları memleketten atmıştı. Tököli'nin burada yerleşmesiyle, Avusturya için, Macarların ye-

niden ayaklanmaları ve bütün kazançların elden çıkması tehlikesi baş göstermişti.

Her tarafta durumun böyle birdenbire dönüvermesi üzerine, Viyana Sarayı'nı korku kapladı. Başkumandan Ludwig derhal bir yardım ordusuyla Morava üzerine, Niş yakınlarına geldi. Bu durum Osmanlı ordusunu korkuya düşürmüşken, Kırım Hanı Selim Giray[28] ve 20.000'den çok Tatar askerinin başında olarak[29] Kalgay Devlet Giray gelip yetiştiler.[30] Avusturya generalleri, Kırım hanının gelmesiyle büsbütün kuvvetlenen Osmanlı ordusunun ezici üstünlüğü karşısında tehlikeli bir girişimde bulunmaktansa, Tököli'yi Transilvanya'dan atmanın daha kolay olacağını düşündüler.[31] Ludwig yardım ordusu Morava üzerinden çekilerek Erdel'e doğru hareket etti.[32] Sadrazamın kalgay sultan kumandasında gönderdiği Tatarlar, bu orduyu geri çekiliş sırasında hırpalamaktan geri kalmadılar.[33]

Bundan az sonra Avusturya generali Niş kalesini teslim etti. Niş'in düşmesiyle tüm Sırbistan Osmanlıların önünde açılmış oluyordu. Hatta Viyana Sarayı, Avusturya ordularının batıda büyük bir uğraşıda bulunduğu sırada Türklerin Macaristan'ı yeniden istilâsından bile korku duymaya başladı. Niş kuşatılırken, kuzeyde Tuna üzerinde harekâtta bulunan Osmanlı ordusu da Vidin kalesini geri almayı başarmıştı. Böylece Belgrad üzerine hareket olasılığı daha da artmış bulunuyordu. Sadrazam bir meclis toplayarak derhal Belgrad üzerine yürümek fikrinde olduğunu söyledi. Karşı çıkışları dinlemeyerek harekete geçti.[34] Semendire, Pasarofça vesair Tuna üzerindeki kalelerin ele geçirilmesinden sonra gelip Belgrad'ı kuşattı.

Bu esnada Kırım atlıları, Tuna'nın öbür yakasında Macar ovalarında eskisi gibi akınlarına başladılar.[35] Belgrad sekiz gün kuşatmadan sonra saldırı ile ele geçti (9 Ekim 1690).[36] Silâhdâr, bu fethin önemini belirtmek için "Belgrad'ın zaptı bütün Rumeli'nin fethiyle müsâvîdir" diyor.[37]

Bundan sonra, Kırım ordusu ile Sava nehrinin ötesine geçen Kalgay Devlet Giray, Essek'e kadar bütün o bölgeyi ele geçirdi[38] ve kaçmakta olan düşman donanmasının önünü keserek gemilerini ve kayıklarını zaptetti.[39] Tatarlar akınlarını Karintiya'ya kadar genişlettikten sonra Belgrad yakasına geçerek Osmanlı ordusu ile bir-

leştiler. Bundan sonra Devlet Giray'a, Tököli'yi tahtına oturtmak üzere Erdel'e gönderilen Sivas Beylerbeyi Silâhor Süleyman Paşa[40] ordusuyla birleşmesi emredildi.[41] Han Belgrad'ın elde edilmesinden üç gün sonra serdâr ordusuna gelmiş ve kendisinin, gelecek sene tekrar sefere çıkmak üzere İstanbul'da kışlaması uygun görüldüğünden, İstanbul'a dönmüştü. Kırım ordusunun komutanlığını, bir zamandan beri Kalgay Devlet Giray yapıyordu.[42] İstanbul'da Kara Mustafa Paşa yalısında ağırlanan hana, pâdişah tarafından bir hatt-i hümâyûnla hediye olarak bir kürk, iki tuğ sorguç, bir murassa (kıymetli taşlarla süslenmiş) hançer, bir kılıç gönderildi.

Kalgay idaresindeki Kırım kuvvetleriyle beraber Erdel'e giren Osmanlı ordusu, karşısında Ludwig von Baden, Veterani ve Carafa kumandalarında Avusturya ordularını buldu. "Nemçe kılıcından gözü korkmuş" olan Erdelliler Tököli tarafına geçmekten çekiniyorlardı.[43] Bu koşullar altında Erdel'in fethinin olanaksız olduğunu gören serhad büyükleri ve Tatar beyleri toplanarak geri çekilmeye karar verdiler. Aslında ordu kar ve kıştan çok sıkıntı çekiyor, hayvanlar dayanamayıp kırılıyordu. Kırım ordusunda hoşnutsuzluk başladı. Beyler ve mirzâlar, kalgay sultanın üzerine yürüyerek, "Allâh belâ versün sana da babana da; nedir bu sizden çektiğimiz, inkirâzımıza sebep olup Kırım diyârına incir diküp ocağımızı söndürdünüz ve bizim bu seferde ne alâkamız var idi ki, bu kış kıyamette sürüyüp bizi bu fezâhatlere uğrattınız ve han Osmanlu çanağın yalamaya İstanbul'a gitti. Ne onun hanlığın ne senin kalgaylığın isteriz" diye bağrışmaya başladılar.[44] Orduya ancak 1691 yılının Şubat sonlarında izin verildi.

Kırım Kazak Saldırısı, Selim Giray'da Hoşnutsuzluk

Uzak illerde imparatorluğun savunulması için yaz kış sefere koşulurken, Kazaklar öteden boş kalan yurtlarını yakıp yıkmaya geliyorlardı. 1690 Ağustos'unda, yani Tatar kuvvetleri Niş önüne gittikleri sırada 20.000'den çok Kazak, hanlık topraklarını vurmak ve fırsat düşerse Dogan kalesini ele geçirmek üzere Özü'yü

geçtiler. Bu durum karşısında Kırım'ı korumak için bırakılmış olan Nureddîn Azamet Giray hemen kendi mâiyyeti askeri ve Kırım halkından topladığı kuvvetlerle harekete geçti; Kazakları çevirip baskın şeklinde üzerlerine çullandı. Savaş saldırganların yok edilmesi ile sonuçlandı.[45]

Kırımlılar, çok daha korkunç saldırılar beklemekteydi: Ertesi yıl 1691 baharında, Moskofların Lehlilerle Kırım üzerine yürüyecekleri öğrenilmişti. Erdel'de orduda başlayan hoşnutsuzluk ve ayaklanma belirtileri, kendisini büyük bir tehlike altında hisseden Kırım'a da bulaşmakta gecikmedi. Kırımlılar hana, "Eğer hanlık sana gerek ise, bir gün evvel bu cânibe gelesiz ve illâ memleket düşman eline girer" diye telâşlı mektuplar göndermekteydiler.[46] Bu, Selim Giray'ı korkuya düşürdü. Bahçesaray'a dönerse, öldürüleceğinden bile korkmakta idi. Görünüşte gitmek ister gibi, pâdişahtan hareket için onay istedi.[47] Fakat Osmanlı hükümeti, baharda böyle bir Rus–Leh saldırısı olmasa bile, Tatarların yine bahane çıkararak vaktinde sefere geleceklerinden kuşku duyuyor, hanın İstanbul'da kalarak ileride durum neyi gerektirirse ona göre hareket edilmesini düşünüyordu. Bu sebeple pâdişah, "O tarafı kalgay sultan muhâfaza eder, hanın gitmesine hâcet yok" diye ayrılmasını onaylamadı. Selim Giray beri taraftan, sadrazamın devlet içinde bu kadar büyük ün ve otorite kazanan kendisini, görevinden uzaklaştırarak alçakgönüllü birisini han yapmak düşüncesinde olduğunu da sezmişti.[48] Bu koşullar içinde en doğru işin, kendiliğinden hanlıktan çekilmek olduğunu anladı. Silâhdâr'da (II, s. 555) bunun nasıl olduğunu anlatan satırlar, onun kişiliği ve devlet içinde kazanmış olduğu olağanüstü nüfuzu göstermek bakımından dikkate değer.

Bir gün mecliste ihtiyarlığını ve hastalığını ileri sürerek, üzerinden hanlığın alınmasını istedi.[49] Oradaki devlet büyükleri, "Siz devletin tutan eli, gören gözüsüz ve ne biz senin azline rızâ veririz ve ne gayrıyı yerine nasbederiz ve buna pâdişahımızın rızâ-i hümâyûnları yokdur" dediler. han, "Artık benden size hayır yok, âkibet bu maraz beni alır" diye dayatınca kendisinin yerine kimi istediğini sordular ve oğlu Kalgay Devlet Giray'ı öne sürdüler. Devletin çıkarlarını her şeyden üstün tutan uzak görüşlü han bunu

kabul etmedi; Devlet Giray akıllı, atak ve hanlık yapabilecek güçte olmakla beraber, gençliği dolayısıyla, "Tîz tabî'atdır, belki çekinize el vermeye, şimdiki halde size bir baba yollu ihtiyâr adam ister" dedi.[50] Sadrazam, "Suretâ bu hususta en işe yarâr sensin, ne zaman olursa olsun taht senin, şimdi kimi istiyorsan kabûl edeceğiz" yanıtını verdi.

Sonuçta Selim Giray Kameniçe savaşında bir gözünü kaybetmiş olan ve şimdi Yanbolu'da Ağaçlar köyünde oturan amcası Kırım Giray'ın oğlu ve Murad Giray Han'ın nureddîni Saadet Giray'ı önerdi.[51] Sadrazam, bunu hemen pâdişaha arz ederek Saadet Giray'ın hanlık berâtını aldı (6 Mart 1691) ve kendisine adam gönderdi. Beş gün sonra İstanbul'a gelen Saadet Giray, doğru Selim Giray'ın yanına indi. Onun ısrarıyla hanlığı kabul etti.[52] Huzuruna çıkan yeni hana pâdişahın ağzından şu sözler çıktı: "Kırım Hanlığı'n ihsân eyledim, Allâh mübârek eyleye. Cedlerin, ecdâdım ile hoş geçinüp yekdil oldukları cihetten murâd üzere dîn düşmanlarından intikâm almışlardır. Sen dahî gayret kemerin kuşanup dilhâh-i hümâyûnum üzere hizmet edesiz."

Saadet Giray, Devlet Giray'ı kalgaylıkta, Bahadır Ağa'yı vezirlikte bıraktı,[53] az sonra 19 Mart 1691'de Kırım'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Çekilen hana, minnet duygularını göstermek için pâdişah bir istisna olarak, hacca gitmesine izin verdi.[54]

Kırım–Osmanlı İlişkilerinin Bozulması

Selim Giray'ın iş başından çekilmesiyle, Kırım ile Osmanlı Devleti arasında kurulmuş olan uyum da bozulacaktır. Bundan sonra Kırımlıların, imparatorluğun Tuna üzerindeki savaşlarına kesinlikle katılmak istemediklerini göreceğiz.

II. Süleyman çok hasta olduğundan ölümü bekleniyordu. Yönetim başındakilerle çekişme durumunda bulunan ulemâ, tekrar IV. Mehmed'i tahta çıkarmak niyetindeydiler. Gizli meclisler toplanıyor, ortalığı gittikçe artan bir hoşnutsuzluk kaplıyordu. Bu durumda sadrazam, derhal ulemâdan bazı kimseleri sürgün etmek mecburiyetinde kaldı ve hasta pâdişahı Edirne'ye götürdü. Sadrazamla

diğer devlet adamları, Süleyman'ın ölümü halinde IV. Mehmed'i ve oğullarını ortadan kaldırarak, tahta II. Ahmed'i çıkarmaya karar verdiler. Fazıl Mustafa Paşa, 15 Haziran 1691'de Ungurus serdârlığıyla Edirne'den hareket etti. Sofya'ya vardığı zaman pâdişahın öldüğünü ve II. Ahmed'in tahta çıkarıldığını öğrendi.[55] Burada, sadârette ve serdârlıkta bırakıldığını bildiren hatt-i hümâyûnla yeni pâdişahın mührünü aldı ve yoluna devam etti.

Avusturyalılar geçen seneki bozgunlardan ders alarak 1691'de savaşa iyi hazırlıklı giriyorlardı. Veterani 12.000 kişi ile Erdel'de Karpat geçitlerini tutarken Ludwig von Baden kumandasında 60.000 kişilik kuvvetli bir imparatorluk ordusu[56] Varadin etrafında Osmanlıları bekliyordu. Fazıl Mustafa Paşa, büyük ordusu ile[57] Sava nehrini geçerek Zemun ovasında yer aldı. İki taraf da gönderdikleri süvari kuvvetleriyle birbirlerini yoklamaya başladılar. Fakat serdâr-i âzam saldırıya geçmek için, büyük bir sabırsızlık içinde Kırım ordusunun gelmesini bekliyordu.

Yeni han Saadet Giray, İstanbul'dan hareket ederken sadrazam kendisine, bütün hanlık ordusunu toplayarak sefere gelmesi için bu göreve getirildiğine dikkatini çekmiş, o da, "Elimizden geleni esirgememek borçtur" diyerek yola çıkmıştı.[58] Saadet Giray, eski hanın kalgayının yerine bir süre sonra kendi kardeşi Cihan Giray'ı atadı. Nogayların, Devlet Giray'a taraftarlığından korktuğu için, bunlara para ve hilat dağıtarak kazanmaya çalıştı.[59]

Yeni hanın Macaristan'a gitmeden önce ilk işlerinden biri, Kazak hetmanının bir başvurusunu vesile sayarak, Ruslarla barışın geri getirilmesine çalışmak oldu.[60] Kırım için yapabileceği en önemli iş ve Macaristan seferine karşı Rus tehlikesini ileri sürerek gelmek istemeyenlere en iyi yanıt bu olabilirdi. Rusların uygun görünen davranışlarından yüreklenerek, barışın kararlaştırılması için Moskova'dan elçi istedi.[61] Gerçekten de iki taraf arasında elçiler gidip geldi,[62] fakat bu girişim sonuç vermedi.

Han kendisi Akkerman'da kalıp Kırım Karaçi beylerine askerleriyle buraya gelmeleri için mektuplar yazarak, yeni Kalgay Cihan Giray'ı Bahçesaray'a gönderdi.[63] Kalgay Kırım askerini toplamaya çalıştı ve Haziran sonlarında Akkerman'a geldi.[64] Ordu, Eflak

yoluyla sadrazamla buluşmak üzere buradan 1 Temmuz'da hareket etti.[65] Akkerman'dan az ötede, Nogaylar da atlanıp geldiler.[66] Bundan sonra Tatar ordusu Eflak'a girdi. Burada halkın mallarını yağma gibi uygunsuzlukların olmaması için sadrazam, hana sıkı uyarmalarla bir mektup göndermiş ve ancak Eflak beyinin verdiği kılavuzlarla hareket edilmesini, yoksa kendisini sorumlu tutacağını bildirmişti.[67] Fakat Saadet Giray'ın çok şiddetli önlemlerine karşı[68] bunun önüne geçilemedi. Yeni hanın ordu üzerinde hiç otoritesi yoktu.[69] Gösterdiği şiddet, kendisine karşı hoşnutsuzluğun ve itaatsizliğin artmasına sebep olmakta idi. Tatarlar Osmanlı ordusuyla bir an önce buluşmak üzere çabuk hareket edecekleri yerde bu kazançlı ve tehlikesiz yerde dolaşmalarını olabildiği kadar uzatmaya bakıyorlar ve geleceğini Osmanlılara yapacağı hizmete bağlayan hanın bütün çabalarını boşa çıkarıyorlardı.[70] Diğer yandan, bu sıralarda Lehlilerin Kameniçe'yi kuşatmaya geldiklerini ve tekrar Bogdan üzerine yürüyüp Bucak'ı almak tehdidinde bulunduklarını unutmayalım.[71]

Tatarların gecikmesi, Köprülü oğlunun son derecede canını sıktı. Han tarafından gönderilen Dîvân kâtibine, "Biz yardımı Allâh'dan bekleriz" dedi.[72] Kâtip özür saymaya kalkışınca da hiddetlenerek kendisini kovdu. Bu, hanı aşağılama olduğundan düşmanları sevindiler.[73] Her gün Kırım ordusunu bekleyen Fazıl Mustafa Paşa[74] sonuçta bütün ümidini keserek bir savaş kurulu topladı ve düşmana saldırmak kararını verdi (17 Ağustos 1691). Bununla beraber, düşman üzerine hareket olunduktan sonra dahî serdâr, Tatar askeri yetişir ümidiyle son saldırıyı geciktiriyor ve Tuna boyunca ilerleyerek düşmanı sarmaya çalışıyordu.[75]

Sonuçta Slankamen'de, Osmanlı ilerleyişi ile arkası kesilmiş olan düşman bu çemberden kurtulmak için Osmanlı hatlarına karşı şiddetle saldırıya geçti. Güneşin batışına kadar süren kanlı savaşta zafer bir ara Türkler tarafında göründü.[76] Fakat Fazıl Mustafa Paşa'nın, bozulan sağ kanadın yardımına koşmak üzere, ortadaki kuvvetlerle birlikte savaş meydanına atılarak alnından vurulması, ordunun bütün savaş gücünü birdenbire kırdı ve asker bütün ağırlıklarını bırakarak Belgrad'a doğru geri çekilmeye başladı.[77]

Kırım hanı, bundan ancak iki gün sonra Belgrad karşısında Pançova'ya erişebildi. Yenilgiyi öğrendiği zaman büyük bir üzüntü içine düştü.[78] Herkeste, haklı haksız, Tatar ordusu vaktinde yetişseydi bu yenilgi olmazdı, düşüncesi doğmuştu.[79] Han, ordusunun büyük kısmını Pançova tarafında bırakarak Belgrad'a geçti. Bütün paşalar ve ocak ağalarının katıldığı mecliste, Kırım ordusunun düşmana kayıp verdirmek ve olasılık varsa kalan cephane ve toplardan bir kısmını kurtarmak için ileri gönderilmesi kararlaştı; fakat hanın gitmesi uygun görülmedi. O zaman Kırım ordusunda bulunan tarihçi Mehmed Giray, düşman çok hırpalanmış olduğundan han bütün kuvvetleriyle bir baskın yapsaydı, belki bir sonuç alınabilirdi, düşüncesindedir.[80] Bahadır Ağa kumandasında gönderilen 7000 kişilik bir kuvvet düşman ordugâhına vardığı zaman kimseyi bulamadı (28 Ağustos 1691).[81] Önemli kayıplara uğramış bulunan imparatorluk kuvvetleri Erdel üzerine çekilmiş, burada Veterani ordusu ile Varad, Lipva, Lugoş, Sebeş (Karansebeş) kalelerinin kuşatılmasına girişmişti.[82]

Mehmed Giray'ın anlattığına göre, Kırım ordusu Belgrad önünde çok sıkıntı çekiyordu. Açlık ve dizanteri askeri kırmaya başlamıştı.[83] Öte taraftan ganimetlerin Osmanlılar tarafından geri alınmasından ve hanın şiddetli hareketlerinden dolayı orduda derin bir hoşnutsuzluk vardı; ağalar ve mirzâlar, hana karşı açıkça düşmanca bir davranışa girmişlerdi.[84]

Sonuçta bir sabah nehrin ötesinde, evvela Nogaylar ve Akkermanlılar, sonra Şîrin, Mansur ve Sicivutlar birdenbire atlarına atlayıp gerisin geri yola koyuldular. Han nehrin beri tarafında 4000 kişilik bir kuvvetle kalakaldı. Gidenleri geri çevirmek için bütün yalvarmalar bir sonuç vermedi. Han, tahtını korumak için Osmanlılara elinden geleni yapmak istiyordu. Tımışvar ve Varad'a yiyecek içecek yetiştirme işini üzerine aldı.[85]

Kaçan Tatar ordusu büyük zorluklardan sonra[86] Akkerman'a vardı ve burada serasker bırakılan Safa Giray oğlu Kırım Giray'ı aralarına alarak[87] Kırım Karaçi beyleri, ulemâsı ve halkı adına İstanbul'a bir mahzar (dilekçe) gönderdi. Bunda Saadet Giray'ı istemediklerini, ancak başka bir han idaresinde devlet hizmetine

koşacaklarını bildirmekteydiler.[88] İstanbul'da Kırım Giray'ın babası ve Saadet Giray'ın eski düşmanı Safa Giray da yeni sadrazam Kadı Ali Paşa'yı elde ederek, hanlık tahtına çıkmak için yolu hazırlıyordu.[89]

Saadet Giray Han memleketine dönünce[90] özür dileyen bir mektupla veziri Koca Bahadır Ağa'yı İstanbul'a gönderdi. Fakat Bahadır Ağa Edirne'ye varır varmaz, sadrazam tarafından tutulup doğru Bozca-Ada'ya sürüldü ve Saadet Giray'a "gayretsizliğinden dolayı" azarlama ile dolu bir mektup gönderildi.[91] Bir süre sonra da görevinden alınarak, yerine Safa Giray han atandı (21 Ekim 1692). [92]

Kırım–Osmanlı Birliği, Başarılar

Slankamen savaşından sonra Tuna üzerinde uğraşılar bir müddet oldukça tavsadı. Kuvvetli bir ordu ile hareket etmiş olan Fazıl Mustafa Paşa'nın son yenilgisi Osmanlıların Sava ötesinde yeni bir saldırı yapma cesaretlerini kırdığı gibi, Avusturyalılar da iki cephede birden dövüşmenin verdiği yorgunlukla, Balkanlar'a doğru yeni harekâta girişmekten kaçınmakta idiler.

1692 Ağustos başlarında kuvvetli bir ordu ile Sava'yı geçerek Zemun'a yerleşen sadrazam, burada bir harp meclisi topladı. Düşman ordusu iki konak ötedeydi. Mecliste zaîmlerden birisi, "Askerimizin hali ma'lûm, bu âna değin saf cengi oldukça pâyidâr olmayup mühnezimen avdet olunuyor, bu defa dahî münhezim olursak cümle Sava'ya dökülüp boğuluruz" demesi üzerine saldırı bırakıldı ve Belgrad'a dönüldü.[1] Osmanlıların saldırıdan kaçındığını gören Avusturya ordusu da çekilerek Erdel'e doğru yollandı. Sadrazam bir taraftan Belgrad'ın surlarını berkitmeye uğraşırken, öte taraftan da Erdel'deki kaleleri (Gyula/Güla, Yennö/Yanva) ve bilhassa Tımışvar'a Topal Hüseyin Paşa[2] kumandanlığında yardım gönderdi.

Uluslararası Durum, Barış Girişimi

İki tarafın da kesin bir savaşa girişmeden bu şekilde geri çekilişi İngilizlerle Hollandalıları, Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında barış için yeniden ümitlendirdi. XIV. Louis'nin amansız düşmanı III. Willem Avusturya'yı bütün kuvvetleri ile Fransa üzerine çekmek gayesiyle, bu barışın gerçekleşmesi için büyük çaba sarf etti. Hussay'in gerek Viyana'da gerekse İstanbul'da sonuçsuz girişimlerinden sonra III. William bu sırada en yakın adamlarından Harbord'u Belgrad'a, sadrazamın yanına gönderdi. Onun burada hastalanıp ölmesi üzerine derhal imparator ordusunda bulunan Hemskerke'ye, kendi namına karşılıklı görüşmelerde bulunma iznini verdi ve arkasından bu göreve Lord Paget'yi atayarak yola çıkardı.

William'ın bu elçilerinin peşinde Edirne'ye Avusturya temsilcileri Marsigli ve Veterani de gelmişti. Sadrazam Hacı Ali Paşa'nın sarayında 1693 Mart'ında Paget, Hemskerke, Collier, Veterani'nin katılımlarıyla bir toplantı yapıldı.[3] Fakat imparatorun önerileri yine pek aşırı idi: Eline geçen yerlerden bir karışını bile vermek istemiyor, üstelik Transilvanya'nın (Erdel) tamamıyla bırakılmasını istiyordu.[4] Buna karşı Bâb-i Âlî, Fransa'nın teşvikiyle Belgrad'dan sonra Macaristan'daki kayıplarını da geri alabileceğini umuyor ve önerilen koşulları olanaksız buluyordu. Sonuçta İngiltere ve Hollanda'nın o kış barış için yaptıkları bütün çabalar boşa çıktı.[5]

Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan arasında ayrı bir barış antlaşması sağlayarak bu devleti Avusturya'dan ayırmak için elinden geleni yapmaktaydı. Fransa'nın Lehistan'daki ve pâdişahın yanındaki elçileri böyle bir barışı gerçekleştirmek için büyük çaba harcadılar. Lehlilerle barış görüşmeleri, her zaman Kırım hanları aracılığıyla olmaktaydı. 1692'de Leh kralı ile eski dostluğu olan Kırım Hanı Safa Giray[6] krala, ayrı barış yaparsa Kameniçe'nin verilebileceğini ve Ukrayna'nın da kendisine bırakılabileceğini bildirdi. Bundan başka, Lehistan'a hanlık ile ittifak kurabileceklerini söylemekte, Leh kralının isteği üzerine 100.000 Tatarla yardıma koşacağına söz vermekteydi.

Safa Giray'ın bu son önerisi ilk bakışta garip görünürse de, gerçekte mantıklı bir siyâsetin ifadesidir. Türklerin aslında el çektikleri bir Ukrayna üzerinde, Lehlilerin Moskoflarla eski mücadelelerine yeniden başlamaları, hanlığın işine gelirdi. Gittikçe artan Rus gücünü kırmak, her iki taraf için de faydalı olurdu. Kırım bu mücadelelerde gittikçe tehlikeli bir hal alan Rusya'ya karşı Lehistan'ın yanında yer almaya bile hazırdı.[7] Fakat Sobieski, Fransız elçisinin de çabalarına rağmen, bu önerileri Viyana'ya bildirerek birlikten ayrılmadı.[8]

Özetle barış teşebbüslerinin hiçbiri olumlu bir sonuç vermedi ve iki taraf da ertesi bahar için savaş hazırlıklarına hız verdiler.

Selim Giray Kırım Hanı, Osmanlılarla İşbirliği

Tekrar han olan Selim Giray yine büyük oğlu Devlet Giray'ı kalgaylığa getirmiş,[9] kardeşlerinden Toktamış Giray'ın oğlu şâir Şahin Giray'ı[10] nureddîn yapmıştı. Edirne'den ayrılan han, Bucak üzerinden Kırım'a, Bahçesaray'a döndü ve o kışı başşehrinde geçirdi.[11]

1693 yılının ilk günlerinde İstanbul'dan hana, Kapıcılar Kethüdası Abdi Ağa gelerek kılıç kaftan ve çizme-bahâ 40.000 altun ile beraber, hanı sefere çağıran bir hatt-i hümâyûn getirdi. Selim Giray'ın bu sefer için gönderdiği emre bütün Tatarlar itaat ederek gelip ordusuna katılmaya başladılar.[12]

Selim Giray aldığı bilgilere göre bir strateji plânı çizerek İstanbul'a gönderdi. Bunda, Avusturyalıların Eflak-Bogdan'ı ele geçirmek ve oradan Edirne'ye doğru Balkanlar üzerine inmek niyetinde olduklarını söyleyerek, Osmanlı–Kırım ordusunun Eflak'tan Erdel üzerine yürümesini öneriyor ve Erdel'in her cihetten taşıdığı önemi belirtiyordu. Gerçekten aşağıda, Avusturya ordusunun başlangıçta Eflak üzerine yöneldiğini, fakat sonra bundan vazgeçtiğini göreceğiz.

İstanbul'da da, çok iyi korunan Belgrad'a gitme fikri bırakılarak hanın plânı benimsendi.[13] Bu plân, özellikle Kırım ordusu ile birleşmeyi bir an önce sağladığı ve Erdel'de bol ganimet almak

mümkün olduğu için, hem Tatarlar hem Bâb-i Âlî'ce benimsenmeye değerdi.[14] Herhâlde Selim Giray geçen seneki olaylardan ders almış görünmektedir.

"Hayırhâh-i Devlet-i Osmânî" Selim Giray Han, yeni sadrazam Bıyıklı Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu ile Rus-cuk'ta birleşti. Hanın yanında Kalgay Devlet Giray, Saadet Giray, Kaplan Giray, torunu Hüsam Giray, akrabası Baht Giray ve Selâmet Giray sultanlar vardı. Ordusunu karşıda Yergöğü'nde bırakarak Ruscuk'a geçti. Burada kendisini büyük törenle karşıladılar:

"Âyan-i devlet ve erkân-i saltanat ve ağalar ile sipâhi ve silâhdâr bölükleri, Adana ve Karaman beylerbeyileri, çavuşlar ve müteferrikalar istikbâl ve cebeci ve topçu ocakları otağa [sadrazamın otağı] gelinceye kadar sağda ve solda durup kemal-i ta'zîm ve tekrîm ve alay ve mehterhâneleriyle" hanı serdârın otağına götürdüler. Serdâr hanla kucaklaştıktan sonra padişâhın giydiği turuncu şalla kaplı bir kürkle diğer armağanları kendisine verdi. Hanla beraber gelen Tatar askerine verilen ve eski Türk "hân-i yağma"larını hatırlatan şölenden sonra geçit töreni yapıldı. Sultanlara ayrı ayrı çadırlar kurulduğu gibi, Kırım büyüklerinden her biri Osmanlı komutanlarından birinin çadırına konuk edildi. Herkes konuğuna büyük bir saygı göstermekteydi.[15]

Bütün bu gösteriler, Osmanlıların Kırımlılarla işbirliğine ne kadar değer verdiklerini göstermek bakımından anlamlıdır. Han sadrazamın otağında bütün Tatar büyüklerinin[16] ve Osmanlı komutanlarının katıldığı savaş kurulunda bu kardeşçe beraberliği şu sözlerle belirtti:

"Birkaç senedir ki, Tatar askeri Âl-i Osmân askeriyle bir yere gelüp ittifâk üzere olmadıklarından bir hidmete muvaffak olunmayup ibâdullâha hayırlû işte bulunmadılar. Elhamdulillâhi ta'alâ bu defa iki asker bir mahalde müctemi' oldular."[17]

Bu kurulda görüşmeler sonunda hanın ileri sürdüğü plan onaylanarak, Erdel üzerine yürünmesi kararlaştı. Han tekrar Yergöğü'ne ordusunun başına döndü ve Osmanlı ordusu Tutrakan geçidinde Eflak'a geçti. Fakat tam bu sırada Belgrad muhafızı Cafer Paşa'dan, düşmanın Belgrad üzerine yürüdüğü ve "'umumen asâ-

kir-i İslâm ve ecnâd-i Tatar"la çok çabuk yardıma koşulması gerektiği hakkında mektuplar gelmeye başladı. Bunun üzerine, tekrar büyük bir savaş kurulu kurularak "hayırhâh-i saltanat" Selim Giray Han çağrıldı. Burada Erdel seferinden vazgeçilmesi önerisine karşı Tatarlar arasında karşı çıkmalar görüldü. Bunun üzerine, kuruldakilerden birisi hana dönerek, "Siz bizimle beraber olunuz, herhâlde size bağlı olanlar sizin arkanızdan geleceklerdir" dedi. Han ordusuna döndüğü zaman bütün asker, kendisiyle beraber geleceklerini bildirdiler. Ordu Vidin'de Tuna'yı geçerek Belgrad'a doğru yöneldi (2 Eylül 1693).

1693'te Savaş Harekâtı

Avusturya, 30.000 kişilik bir orduyla[18] Croy dukasını Tımışvar üzerine göndermişti. O Türklerin Erdel üzerine geldiğini öğrendiğinde bu plânı bıraktı ve ataklık gösterip Belgrad'ı kuşattı.[19] Kuvvetle berkitildiğini bildiğimiz kale, şiddetli bir direniş gösteriyor ve düşmanın saldırılarını büyük kayıp verdirerek püskürtüyordu. Çok geçmeden Osmanlı–Kırım ordusunun yaklaştığı haberi geldi. Tatar akıncıları kuşatma ordusunu vurmaya başladılar. Kırım hanı ile Rumeli Beylerbeyi Mahmud Paşa, Tuna kıyısından ilerlemekteydiler. Selim Giray Semendire'ye gelince, buradan düşman üzerine 3000 Tatar gönderdi. Bunlar Mahmud Paşa'nın gönderdiği 1000 kadar Rumeli askeriyle düşman ordugâhı dışında rastladıkları 600 kişilik bir karakol kuvvetini yok ettiler.[20]

Bu ilk baskın düşman ordusunda kargaşa doğurdu.[21] Nihayet daha Osmanlı ordusunun asıl kuvvetleri erişmeden Avusturyalılar birçok ağırlıklarını Belgrad önünde bırakarak, geri çekilmeye başladılar. Düşman karada Tatar kuvvetleri ve Osmanlı sipahileri, Tuna üzerinde donanma tarafından Varadin'e kadar kovalandı.[22] Fakat asıl ordu hiçbir zaman Sava'nın ötesine geçmedi.

Bundan sonra han kapıkulu ile Belgrad'da kalarak, kalgay sultan ve Saadet Giray Sultan kumandalarında Kırım ordusu ve önemli bir Osmanlı kuvveti, düşman elindeki yerleri yıkmak ve Tımışvar, Gyula kalelerine yardım yetiştirmek üzere Erdel'e gön-

derildi. Tatarlar bu sefer Varad ve Debredin varoşlarına kadar Erdel'i yağmalayarak ve yıkarak büyük ganimetlerle geri döndüler (26 Ekim 1693).[23]

Serdâr-i azam Belgrad'ı onardıktan sonra Edirne'ye dönmek üzere hareket etti. Fakat bu kadar para harcanıp sıkıntı çekildikten sonra, düşmana önemli bir darbe vurulmamış olduğundan suçlu tutulacağı duygusuna kapılarak hanın da gelmesini sağlamaya çalıştı.[24] Serdârın isteğiyle kaymakam ve şeyhülislâm pâdişahtan hanı çağırmak için hatt-i hümâyûn almayı başardılar.

Selim Giray Kırım askerini Ruscuk'tan Eflak tarafına geçirip Kırım'a yolladıktan sonra Şumnu–Tırnova yoluyla Edirne'ye geldi. Kendisine her zamankinden çok saygı gösterildi. Veziriâzam ve diğer devlet büyükleri, kendisini Edirne dışında karşıladılar (5 Aralık 1693). Huzura kabul olunduğu zaman pâdişah hanı üç adım ileriden karşılayarak, hoş geldinden sonra, "Vezir-i âzam ile dahî müttefik olduğunuzdan ziyâdesiyle memnûn olup Hak ta'alâ ittifâktan ayırmaya" dedi ve kendisiyle serhat işleri hakkında uzun uzun konuştu.[25]

Bu yıl içinde dokuz on bin kişilik bir Leh ordusu Bender yöresine saldırmış, fakat Özü Muhafızı Mustafa Paşa tarafından püskürtülmüştür.[26] Bu ufak saldırı girişimleriyle beraber Fransa, öteden beri Bâb-i Âlî ile Lehistan arasında barışı geri getirme yolundaki çalışmalarını yeniden ele aldı. Bu sefer, sadrazamın sarayında yapılan bir toplantıda Kameniçe'nin yıkılması koşuluyla Lehlilerle barış yapılmasına karar verildi; hatta buna dair fetvâ bile çıktı. Fakat hanın, "Beni azledin, sonra kaleyi yıkın" diye şiddetle karşı durması üzerine kimse bunda ısrar edemedi.[27] Bu sırada hana, Leh kralı tarafından armağanlarla bir elçi gelerek, Kırım'la ayrı bir barış isteğinde bulundu. Han Devlet-i 'Aliyye'den ayrı bir barış antlaşması yapmayacağını göstererek, Podolya ve Ukrayna'nın tümüyle boşaltılıp Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi koşuluyla barışı onaylayacağını bildirdi.[28]

Selim Giray bundan az sonra, pâdişah tarafından tekrar kabul edildi ve baharda bir an önce sefere yetişmesi koşuluyla Kırım'a döndü.

1694-1695'te Harekât

1694 baharında yeni Sadrazam Ali Paşa kumandasında kuvvetli bir ordu yine Belgrad'a doğru yol aldı. Sofya'da on gün Tatar askerinin gelmesi beklendi. Fakat bunlar Osmanlı ordusuna ancak Belgrad önünde gelip katılabildiler (17 Ağustos 1694).[29] Her zamanki gibi, ordunun ileri gelenleri hanı gidip karşıladılar ve sadrazamın çadırına götürdüler. Hanın yanında, Devlet Giray, Gazi Giray, Saadet Giray ve Şahbaz Giray sultanlar vardı. Savaş kurulunda Slankamen'den beri iki yıldır Belgrad'ın güçlendirilmesiyle yetinilerek Balkanlar'ın korunmasını esas tutan siyâset bırakıldı ve Varadin'de yerleşen düşmana karşı Sava ötesinde saldırıya geçmek kararı verildi.[30] Asker Sava'dan karşı Zemun'a geçmeye başladı. Burada sadrazam 2000 atlıyla Kırım ordusuna giderek, hanla düşmana karşı nasıl saldırılacağı konusunu görüştü.

Croy dukasının görevinden uzaklaştırılmasından sonra Avusturya ordusunun başına getirilen yaşlı Mareşal Caprara, Varadin kalesine yerleşmiş, tam bir savunma durumu almıştı. Osmanlı ordusu gelip kaleyi şiddetle kuşatmaya girişti. Kuşatma sürerken bir aralık, 5000 seçkin Kırım atlısı Kalgay Devlet Giray, Gazi Giray ve Saadet Giray ile Karlofça'dan Tuna'yı geçip düşman ordugâhını yağmalamaya gitti; birçok ganimet alındı. Fakat sekiz, on bin kadar Macar ve Avusturya zırhlı süvarisi, birbirinden ayrılmış olan Tatar kuvvetlerinin arkasından yetişerek bir bölüğünü savaşa zorladı. Ganimetleri kurtarmak için düşmanın ateşli silâhları karşısında bir süre oklarıyla savaşan Kırımlılar sonuçta geri çekildiler ve Tuna'yı Pançova'dan geçerek orduyla birleştiler.[31]

Şiddetle yağan yağmurlar, metrisleri basmakta, asker su içinde çok sıkıntı çekmekteydi; fakat serdâr-i âzam bir netice almadan dönmek istemiyordu. Herkes bunu ancak hanın önleyebileceğini düşündüğü halde o, aksine serdârı destekliyordu.[32] Nihayet, toplanan bir kurulda komutanlar kendisini, kuşatmayı kaldırıp Belgrad'a dönmeye iknâ ettiler. Düşman çekilen Osmanlı ordusunun arkasından gitmek cesaretini gösteremedi. Belgrad'a gelindikten sonra, 4000 Kırım atlısıyla kalgay sultanın katıldığı bir süvari ordusuyla Tımışvar ve Gyula kalelerine yardım gönderildi.[33] Serdâr

Edirne'ye dönmek üzere handan ayrılmadan, gelecek yıl bütün Kırım askeriyle gelinip gelinmeyeceğini sordu ve bu yıl biraz gecikildiğini ekledi. Selim Giray'ın cevabı, özellikle Kırımlıların bu seferlerdeki düşüncelerini açıklaması bakımından ilginçtir. Han, "Her yıl hezâr meşakkat ile çıkardıkları" Kırımlıları, gelecek yıl sefere getirmenin çok güç olacağını bildirdi ve sebep olarak şunları gösterdi: Kırımlılar ardı arkası gelmeyen bu Ungurus seferlerine her yıl o kadar uzak yerlerden gelip her defasında elleri boş dönmektedirler, bu yüzden hiçbir çıkarları olmayan bu seferlerden artık usanmışlardır. Asıl Kırım kuvvetleri, mirzâların kendi boy ve kabilelerinden topladıkları askerden oluştuğundan, han mirzâlara tâbi idi. Öte yandan bu asker, Osmanlı askeri gibi ulûfe ve timar almamakta, geçimini akınlarda topladığı ganimet ve esirle sağlamaktadır. Öbür yandan her yıl olduğu gibi, bu yıl da memleketlerine düşman geleceğini (Ruslar, Kazaklar, Lehliler) ileri sürmeleri çok olasıdır.

Buna karşılık sadrazam, askerin Bucak'ta kışlamasını önerdi. Han bunun da ancak kendisi İstanbul'da bulunmak koşuluyla etkili bir önlem olabileceğini söyledi. "Çünkü," diyordu, "ben içlerinde bulunduğum surette yine Kırım'dan farkı olmayıp oğullarımı kendülere uydurup yine seferden kalmağa bahâne ederler."[34]

Selim Giray'ın eskiden beri uyguladığını gördüğümüz bu yöntem, ustaca bir taktiğe dayanıyordu: Askerlerinin arasında kalsa, ya onlara uymak zorunda olarak İstanbul tarafından görevinden uzaklaştırılma durumunda kalacak, yahut kendilerini zorla sefere götürmek istediği için onlar tarafından, kendisinden evvelki hanlar gibi, bir nedenle yalnız bırakılacaktı. Fakat emirlerini İstanbul'dan gönderdiğinde, onlar boyun eğmedikleri zaman kendisi pâdişahın yanında temize çıkacaktı.[35] İstanbul'a dönmekte ayak diremesinin bir nedeni de, yaşlılık dolayısıyla hanlığı bırakarak buradaki çiftliğine çekilmek düşüncesi olsa gerektir.[36]

Kırım, Rus–Kazak Tehdidi Altında, Lehistan Cephesi

Selim Giray Tatar ordusunu Kalgay Devlet Giray'la Kırım'a yolladıktan sonra Edirne'ye geldi.[37] Pâdişah kendisini "ta'zîm ve

tekrîm ile götürüp pâyitahtında iclâs" etti. Han Edirne'de bulunduğu sırada, Rus–Kazak tehlikesi Kırım'ı bütün korkunçluğu ile ürkütürken, Tatarları Orta-Avrupa için bir sefere çıkarmanın olanaksızlığını bildiğinden, Kırımlıların kaygılarını gidermek için Osmanlıların kuzey sınırlarında bazı önlemler alınmasını, bazı sınır kalelerinin ve bilhassa Azak'ın[38] onarım ve korunmasını istedi. Aslında bir vakitten beri ateşli silâhlarla takviye edilmiş Kazaklar, kayıklarla Azak Denizi'ne çıkarak Azak kalesini, kıyılarda Çerkesleri ve Nogayları vurmaktan geri kalmıyorlardı.[39]

Pâdişah Selim Giray'ın hanlıktan çekilmesini onaylamayarak, gelecek bahar Kırım ordusunu toplayıp gelmek üzere yaşlı, emektar hanı tekrar Kırım'a gönderdi (1695 Ocak). Selim Giray Orta-Avrupa'da uğraşırken kuzey cephesi sakin kalmamıştı. Sobieski tarafından krallığın belli başlı komutanları yönetiminde gönderilen kuvvetli bir Leh ordusu, Kameniçe'yi bu sene de kuşatma girişiminde bulundu; fakat kale muhafızı Kahraman Paşa'nın yiğitçe direnci karşısında başarılı olamadı. Bu sırada, hanın oğullarından Şahbaz Giray, Özü Muhafızı Mustafa Paşa tarafından Kameniçe'ye gönderilen büyük yiyecek içecek ağırlığıyla kaleye yaklaşmaktaydı (1694 Kasım başları).[40] Civarda bulunan Leh ordusu, bu küçük Tatar kuvvetini dağıtarak yiyecek ve içeceği yağmalamayı başardı.[41]

Kışın Selim Giray Kırım'a dönünce, Şahbaz Giray Lehlilerden öç almak için bu sefer kuvvetli bir orduyla Bucak'tan hareket etti. Kameniçe'ye yiyecek ve içeceği teslim ettikten sonra, Leh topraklarına girdi (Şubat 1695). Sekiz bin kişilik bir Leh ordusunu dağıttıktan sonra İlbav'ı kuşattı. Kalenin içinde bulunan Lehlere tabi Kazak hetmanı bir aralık çıkarak Tatar ordusuyla savaşmayı denedi, fakat tekrar kaleye sığınmak zorunda kaldı. Şahbaz Giray şehrin dış mahallelerini yaktıktan, dolaylarını yağma edip yıktıktan sonra büyük ganimetlerle tekrar Kameniçe'ye döndü.[42]

Çar Petro Azak Önünde (Temmuz 1695)

Avusturya ordusuna karşı yapılan son saldırı bir sonuç vermemekle beraber, bu uzun savaşın tarihinde yeni bir dönemin başladığını göstermekteydi. Osmanlılar imparatorun batıda uğraşı

durumunda bulunmasından yararlanarak oldukça toparlanmışlar, şimdi saldırıya geçmekteydiler. Nihayet bu sırada, tahta enerjik bir pâdişahın çıkması, durumu oldukça düzeltecektir.

Kırım hanının hareketinden az sonra, II. Ahmed ölmüş (8 Şubat 1695)[43] ve tahta enerjik bir pâdişah, II. Mustafa çıkmıştı.[44] Yeni pâdişah, derhal Sadrazam Ali Paşa'ya bir hatt-i hümâyûn göndererek, sefere gitmek niyetinde olduğunu bildirdi[45] ve bir süre sonra da hareketini engellemek suçuyla onu görevinden uzaklaştırdı, yerine Elmas Mehmed Paşa'yı getirdi. Şimdi bütün imparatorluk pâdişahın seferi için hazırlıklara girişmişti. II. Mustafa 30 Temmuz 1695'te ordusunun başında Edirne'den Belgrad'a doğru harekete geçti.

Yaşlı han II. Ahmed'den aldığı emir üzerine Kırım'a gelmiş, fakat yeniden artan hastalığı yüzünden, bir müddet devlet işleriyle uğraşamamıştı. Az sonra İstanbul'a Kırım ulemâsından Aynî Abdullah Efendi'yi göndererek, Kırım'ın Rusların eline geçmesi olasılığı bulunduğunu, kendisinin ve kalgayının kesin olarak Kırım'da kalmasını; Ferahkerman, Çungar, Rıbat ve sair yıkılmış ve boş kalmış kalelerin onarılarak içlerine Osmanlı askeri yerleştirilmesi gerektiğini bildirdi.[46] Nitekim Kalmukların yanından dönen Kırım elçisi Merdan Ağa'nın ve tutulan tutsakların anlatımları da, Moskof çarının baharda Azak'a ve Kırım üzerine sefer yapmak üzere büyük hazırlıklarda bulunduğunu göstermekteydi.[47] Bunlar Bâb-i Âlî'ce tam anlamıyla kabul edilmekle birlikte, yine hanın kalgayla beraber Macaristan seferine gelmesi için bir hatt-i hümâyûn gönderildi (Mart-Nisan 1695). Fakat Kırımlılar kendi memleketleri tehlikedeyken hanın bırakıp gitmesine kesin olarak karşı çıktılar. İstanbul'a gönderilmek üzere şikâyet dolu bir arzuhal yazdılar.

Han bunu kabul etmedi, fakat kendisi aynı şeyi, büyük bir alçakgönüllülük ile pâdişahtan rica eden bir mektup yazdı ve bunu, tahta çıkmasını tebrik için hazırladığı armağanlarla birlikte[48] İstanbul'a gönderdi. Fakat çok geçmeden İstanbul'dan kıymetli taşlarla süslü kılıç, hilat, altun ve gümüş armağanlarla hanı sefere çağıran yeni bir hatt-i hümâyûn geldi ve han, nihayet bu baskı karşısında beylere ve mirzâlara yarlıklar göndererek Ungurus seferi için toplanmalarını emretti.

Bu sırada Azak Denizi'nde bir sürü Kazak gemileri göründüğünden, Kırım'da herkes korku içinde bulunuyordu. Başta Şîrin Beyi Örektimur[49] olduğu halde, Kırım beyleri hanın emrini dinlememeye karar verdiler. Bunu duyan Selim Giray, beyleri tatlılıkla huzuruna toplayarak İstanbul'dan gelen hatt-i hümâyûnu gösterdi ve kendilerini dil dökerek kandırmaya çalıştı. Fakat beyler dinlemediler ve ancak iki aya kadar Rusların bir saldırısı görülmemesi durumunda, pâdişahın hizmetine gidebileceklerini bildirdiler. Ancak yine de İstanbul'dan, Ruslar Azak gibi "küçük bir kaleyi" alsalar dahi, Sakız gibi[50] bunun ileride kolayca geri alınması olasılığı bulunduğunu ve şimdi savaş Kırım'a gelmediğinden, bir an önce yola çıkılması gerektiği hakkında birbiri ardından sıkı emirler gelmeye başladı.[51]

Bunun üzerine han, kesin olarak hareket kararı verdi ve Bahçesaray'dan çıkarak Or hendeğinde ordugâhını kurdu (2 Ağustos 1695). Fakat herkes, çok yakın olduğunu bildikleri Rus istilâsı önünde çoluğunu çocuğunu korumak üzere Kırım'da kalmak istediğinden, yanında pek az asker vardı. Kırımlıları kendisi için daha önemli bulduğu savaş alanlarına sürüklemek isteyen Osmanlı pâdişahı ile Kırımlılar arasındaki bu çekişme, Osmanlı–Kırım ilişkileri tarihinde daima önemli bir yer tutmuştur.[52]

Bu sırada, Rus Çarı I. Petro büyük kuvvetlerle harekete geçmişti. Şeremetev kumandasındaki büyük bir Rus ordusu[53] ile Mazeppa idaresindeki Kazaklar, hanlığın sınır kaleleri üzerine yürürken, Petro da Batılı danışmanlarının yardımı ile modernleştirdiği ordusuyla Azak kalesini kuşatmaya gelmekte idi. Kırımlılar Petro'nun hazırlıklarını oldukça erken öğrenmişlerdi. Onun Moskova'dan Azak'a kadar 22 konak üzerinde yiyecek hazırlattığını biliyorlardı.[54] Hanın Or-Kapı'dan hareketinin ertesi günü, Rusların Özü kıyısında Gazikerman[55] kalesini kuşattıklarını öğrendiler (Ağustos başları). Han Kırım'da Ruslara karşı derhal önlemlerini aldı: Evvela kaymakam ağayı Kırım'dan asker toplayarak Gazikerman'ın yardımına koşmakla görevlendirdi. Or-Kapı'nın korunmasına Saadet Giray'ı, Çekmeçeke (?) geçidine kapusu halkıyla Şahin Giray'ı, Çungar geçidine Şîrin kabilesi beylerini atadı ve düşmanın durumunu öğren-

mek üzere tutsak alınmasını emretti. Gözetleme işine de aynı kabilenin büyüklerinden Abdülaziz Mirzâ'yı gönderdi.

Fakat Gazikerman, sekiz günlük bir kuşatmadan sonra Şeremetev'e teslim olduğu gibi (3 Ağustos 1695), Potkali Kazakları da hiçbir direnmeyle karşılaşmadan Nusterkerman'i ele geçirdiler. Sınırdaki Mubarekkerman ve Şahkerman[56] gibi diğer kaleler halkı da, korku içinde kaçışmaya başlamışlardı. Nihayet Kazakların Kılburun[57] önüne kadar gelip yıkımlar yapmaları ve Ferahkerman[58] dolaylarına kadar sokulmaları üzerine, Saadet Giray, bu sonuncu kalenin korunmasına yetişmek için, her evden bir adam olmak üzere, bütün Kırım köy ve kasabalarından asker topladı.[59] Bu haberler han ordusuna Vidin'de erişti. Beyler, panik ve öfke içinde Selim Giray'dan hemen Kırım'a dönülmesini istediler ve şiddetli bir tartışma sonunda, kendisini kapu-halkı ile bırakarak, Kalgay Devlet Giray'la birlikte yurtlarına gittiler. Devlet Giray, Kırım'a gelir gelmez köylerden ikişer adam toplayarak Nureddîn Şahin Giray kumandasında Azak'ın yardımına gönderdi ve kendisi doğru Ferahkerman'a hareket etti (1695 Ağustos ortaları). Vidin'de yapılan tartışmadan beri beyler, gerek hana gerek oğluna karşı cephe aldılar. Devlet Giray Bahçesaray'a döner dönmez onları toplantıya çağırdığı halde gelmediler.[60]

Çar Petro, 31.000 kişilik ordusuyla[61] 10 Temmuz 1695'te Azak'ın karşısına geldi. Kale dışındaki Kefe Beylerbeyi Murtaza Paşa ile Hacı Giray'ın oğullarından Kaplan Giray[62] düşman üzerine atıldılarsa da, sürekli top ateşi karşısında çekilmek zorunda kaldılar. Kale şiddetle savunulurken dışarıda Kaplan Giray, saldırılarıyla düşmanı rahat bırakmıyordu. Bir aralık Ruslar Kuş-Kulesi burcunun karşısında güçlü bir tabya hazırlayarak, yerleştirdikleri büyük toplarla kaleyi etkili bir şekilde dövmeye başladılar. "Bunun tedâriki görülmediği surette kal'anın elden çıkacağı zâhir ve mütehakkik" olduğunu anlayan Kaplan Giray, yiğitçe tabya üzerine saldırdı ve düşmanın buradaki çalışmalarını önledi. Ağustos ortalarında Azak önüne Nureddîn Şahin Giray kumandasında bir takviye ordusu geldi. Böylece 96 gün süren kuşatma, Rusların geri çekilmeleriyle sonuçlandı. Kaplan Giray çekilen düşmanı kovalayarak kayıplar verdirdi ve iki topla birlikte birçok ganimet ele geçirdi.[63]

Rus tarihçileri, bu yenilgiye neden olarak şu noktaları ileri sürerler: 1) Rusların Voronej'de hazırladıkları donanma henüz bitirilmediğinden, Don nehrinin deltasında yerleşmiş bulunan kaleye denizden yiyecek ve yardım gelmesi önlenemiyordu. 2) Rus ordusunda modern yöntemlerle yetiştirilmiş dört alay ve yabancı komutanlar olmakla beraber, bunlar henüz deneyimli değillerdi. Usta mühendisler yoktu ve kuşatmanın ortasında, Petro'nun kötü davrandığı ordunun en iyi mühendisi Hollandalı Jansen, Osmanlı tarafına geçmişti. Türk kaynakları, bilhassa dışarıdan düşmanı sürekli hırpalayan ve işlerine engel olan Tatar saldırılarına önemli bir yer ayırırlar. Ayrıca bu kaynaklarda, Rus ordusunun kale önünde hastalıktan büyük kayıplar verdiği de belirtilir.[64] Rusların bu seneki kazançları, hanlığın batı ve kuzey sınırlarında ele geçirdikleri Gazikerman,[65] Nusretkerman, Şahkerman, Mübarekkerman gibi kalelerdir.

Sultan II. Mustafa Avusturya Cephesinde

Han, yanında kalan ufak bir kuvvetle Lippa önünde pâdişahın ordusu ile birleşmiş (1695 Eylül başları) ve II. Mustafa'nın Erdel'deki seferlerine katılmıştı.[66] Avusturyalılar Belgrad önünde uğradıkları yenilgilerden sonra, şimdi daha çok Tımışvar'ı da alarak, Macaristan fetihlerini tamamlamak, böylece Demir-Kapı geçidine kadar bütün yörenin egemenliğini ele geçirmek niyetindeydiler.

Fakat Banat'ı koruyan Tımışvar, Osmanlılarca senelerden beri büyük bir güçle korunmaktaydı. II. Mustafa da ordusunu bu tarafa yöneltti. İlkin önemli Lippa kalesini ele geçirerek, Tımışvar'ın kuşatması için hazırlanmış olan 39 top ve önemli sayıda yiyecek ve içecek ele geçirdi. Bu sırada, Tuna üzerinde ileri harekâta geçmiş olan Belgrad Muhafızı Cafer Paşa, Titel kalesini ele geçirerek Varadin'deki asıl büyük Avusturya kuvvetlerinin Erdel'le bağlantısını kesti. Böylece Veterani 6000 kişilik ufak ordusuyla Erdel'de kapalı kalmış bulunuyordu. Pâdişahın huzurunda, hanın da katılmasıyla kurulan bir savaş kurulunda ilkin, Veterani üzerine yürünmesi kararlaştırıldı.[67] Osmanlı tarihlerinde adı çok geçen bu ünlü Avus-

turya generali, Lugoş civarında yanlarını Temeş bataklıklarına, gerisini dağa dayamış bekliyordu.

Osmanlı kuvvetleri önden saldırıya geçerken, Selim Giray Han Temeş'i geçerek düşmanı geriden çevirdi.[68] Böylece sarılmış olan düşman ordusu tam anlamıyla ezildi, Veterani savaş meydanında yaralandı ve öldü (22 Eylül 1695). Savaştan sonra kutlamaya çıkan han, pâdişah tarafından samur kürk giydirilerek ödüllendirildi. Bundan sonra Lugoş ve Karanşebeş kaleleri kolayca ele geçirildi. Fakat kış yaklaştığından Saksonya Elektörü Friedrich August kumandasında bulunan ve ilk Türk başarıları üzerine korunmada kalmayı yeğleyen asıl büyük Avusturya ordusu üzerine yürümekten vazgeçildi. Pâdişah Filibe'de hanın memleketine dönmesine ruhsat verdikten sonra, kendisi muzafferane İstanbul'a döndü (18 Kasım 1695).

Çar Yeniden Azak Önünde (26 Mayıs 1696)

Pâdişahın İstanbul'a büyük bir zafer alayı ile girişinin ertesi günü, Selim Giray Bahçesaray'a ayak bastı. Azak'ın kurtulmuş olması ve hanın başşehre dönmesi Kırımlıları sevindirmekle beraber, herkes tehlikenin bütün ağırlığı ile sürmekte olduğunu hissediyordu. Rusların Azak önünde "şans" dedikleri bir "havale kalesi" yaparak içine top, çeşitli silâhlar, barut, yiyecek ve içecekleriyle 3000 asker yerleştirmiş olmaları,[69] Azak'ı almayı akıllarına koyduklarını gösteriyordu.

Yaşlı han, tekrar yatağa düştüğünden Kırım beyleri Bahçesaray'da toplanarak, düşman tarafından yapılmış olan kalelerin yıkılması ve Kazak memleketinin yağma ve yerle bir edilmesi için zaman geçirmeden harekete geçilmesine karar verdiler. Bu sefere Kalgay Devlet Giray, Şahbaz Giray, Nogay askeri ile Bucak Başbuğu Gazi Giray, Çerkes Başbuğu Kaplan Giray ve Kırım beyleri katılacaklardı. Fakat nehirler tamamıyla donmuş olmadığından bu akın güç ve tehlikeliydi.[70] Öbür yandan Gazi Giray, kalgay sultanla arasında karşıtlık olduğundan orduya zamanında gelmedi ve Kaplan Giray da yolda Don Kazağı üzerine yaptığı bazı ufak

akınlardan sonra memleketine çekildi. Kalgay sultan idaresindeki Kırım kuvvetlerinin, Barabaş Kazakları üzerine yaptığı ve Tatarlar arasında alayla "Donuz Kırını" adıyla ün salan bu akın, istenen sonucu vermedi (1696 Ocak).[71]

Baharda gelecek düşman saldırısına karşı, hanlık daha başka önlemler almaya çalıştı: Zenginlerin gizlenmek olasılığı bulunmayan malları saptanarak, bunun üzerinden bir savaş vergisi toplanmasına karar verildi. İstanbul'a Kırım'ın seçkin kişilerinden meydana gelen bir elçi heyeti[72] gönderilerek yine Kırım sınırlarındaki kalelerin onarım ve güçlendirilmesi gibi eksiklerin giderilmesi ve bu sene han kuvvetlerinin Macar seferine katılmamasının gerektiği bildirildi.

Osmanlı yönetiminin gönderdiği yanıtta hanlığın önerdiği noktalardan yalnız Özü ve Azak, imparatorluğa katılmış topraklardan olduğu için, korunması bize düşer deniyor ve hanın Nemçe seferine gelip gelmemesi konusunda bir şey söylenmiyordu. O sırada, gözlerini hiçbir zaman Macaristan'dan ayırmayan Bâb-i Âlî'nin, Kırım kuvvetlerini Avrupa'ya çekebilmek için yeni bir girişimini görüyoruz.[73] Sadrazam handan, Acem şâhına elçi göndererek, onu Ruslara karşı savaşa girmeye, yahut barış için aracılık etmeye özendirmesini istiyordu. Bu, hanın hiç hoşuna gitmemekle birlikte, yine de Mes'ûd Efendi isminde birini İran'a elçi gönderdi. Mes'ûd Efendi İran'da bir Rus elçisiyle karşılaştı. Ona kendi üstünde yer verdiklerini gören Kırım elçisi, "Cengiz soyundan ve Müslüman olan Kırım hanının cizyegüzârı Moskof'u bizim üzerimize çıkarmak nâmusa uyar mı" diyerek elçinin üzerine saldırdı ve ancak onu kendi aşağısına aldırdıktan sonra mektubu verdi. Fakat o İranlılardan hiçbir şey elde edemeyerek Kırım'a döndü ve bu girişim böylece tam başarısızlıkla sonuçlandı.

Hanlık için, baharda yeniden korkunç bir Rus istilâsına karşı var gücüyle hazırlanmaktan başka yol kalmıyordu.

Petro, Azak önünde uğradığı başarısızlığı, en çok donanmanın güçsüzlüğüne bağlıyordu.[74] Voronej'de ve Don üzerinde 26.000 kişiyi çalıştırarak büyük bir donanma hazırladı. Avusturya, Hollanda, Prusya ve Venedik'ten topçu subayları, mühendisler, denizciler

getirtti[75] ve bütün bu hazırlıklardan sonra kış biter bitmez Mayıs 1696 başlarında harekete geçti. Şeremetev kumandasındaki büyük bir ordu, Zaporog Kazakları ile birlikte, yine Aşağı-Dinyeper (Özü) ve Kırım üzerine yürürken, kendisi Kalmuklar hariç 66.000 kişilik bir orduyla Azak üzerine geldi[76] ve 26 Mayıs'ta kale etrafında kuvvetlerine düzen vererek savaşa başladı.[77] Ordunun başkomutanlığı Schein üzerindeydi, sağ tarafa General Gordon, sol tarafa General Mayor Richmann kumanda ediyorlardı. Donanma Lefort'un yönetimindeydi.

Kalenin geçen seneki kuşatmadan sonra tam bir onarıma gereksinimi olduğu gibi, içine kesinlikle asker, top, silâh ve barut yerleştirilmesi gerekiyordu. Fakat hanın uyarılarının tersine, gönderilen mübâşirin tembelliği kadar Bâb-i Âlî'nin gereğince önemsememesi yüzünden[78] bu işler zamanında yapılamamış ve düşman kaleyi geçen sene bıraktığı gibi bulmuştu.

İstanbul'dan kaleye girmek üzere atanan Trabzon Valisi Kalaylıkoz Ahmed Paşa kethüdası Hasan Paşa[79] ve kale dışına savunma savaşı yapması için gönderilen Vezir Ali Paşa, Erzurum Valisi Vezir Baki Paşa ve Vezir Hazînedar Hasan Paşa, ancak düşman kaleyi kuşatıp ordugâhını hendekler ve tabyalarla güçlendirdikten sonra erişebildiler. Bu sefer çar, kalenin denizle bağını kesmekte bir kertede başarılı oldu. Kazaklar kayıklarla Don deltasını tuttukları gibi, kıyıda tabyalar meydana getirilmiş ve nehrin üzerine bir zincir gerilmişti. Kuşatmanın ilk günlerinde Kazaklar Azak'a yaklaşan dokuz Osmanlı gemisi üzerine atılarak, ikisini yakmakta ve kaleye gönderilen yiyecek ve içecekler ile asker yüklü tonbazları tamamıyla ele geçirmekte başarılı oldular. Bununla beraber Golikov'a göre bu gemiler kaleye, az da olsa yine yardım eriştirebildiler.[80]

Ruslar Azak kuşatmasına hazırlanırken, han da aldığı emir üzerine Macaristan'a, Osmanlı ordusunun yanına gitmeye hazırlanıyordu. Kırım beylerini ve ulemâsını toplayarak bu emri bildirdiği zaman, hepsi buna şiddetle karşı çıktılar ve Kırım her taraftan büyük tehlikeler karşısında bulunurken o, memleketi bırakıp gitmekte ayak direyecek olursa, yerine başka birini getireceklerini söylemekten çekinmediler. Han bunun üzerine gitmekten vazgeç-

ti.[81] Fakat, herhâlde İstanbul'dan yanıt gelinceye kadar, yine yola çıkmaktan geri kalmadı ve Ferahkerman'a giderek, gelecek Tatar kuvvetlerini beklemeye başladı. Burada Azak'ın kuşatıldığını duyunca hemen Şahin Giray'ı gönderdi.

Aslında bu sırada İstanbul'dan ayrıca Azak'a yardım gönderilmesi için bir hatt-i hümâyûn da gelmişti.[82] Azak'a giden Şahin Giray, yolda üstün düşman kuvvetleriyle karşılaşarak geri çekilmek zorunda kaldı. Könlen denilen yere gelerek burada Kalgay Devlet Giray ve Hacı Giray oğlu Mehmed Giray ile[83] birleşti. Bundan sonra onları, Azak önündeki savaşlarda görüyoruz.[84]

Fakat Kırım beylerinin, hanın Osmanlı ordusuna katılma kararına karşı çıkışları sürüyordu. Bu sırada, Bâb-i Âlî'nin Bucak Nogaylarına, geleneğe aykırı olarak, asker göndermeleri için bir ağa ile hatt-i hümâyûn göndermesi onları büsbütün çığrından çıkardı.[85] Bu durumda kendilerini aşağılanmış sayıyorlardı. Bu, hanın işini daha çok güçleştirdi. Beyler Selim Giray'a karşı acı acı sızlanmalarda bulundular ve artık hiçbir emre boyun eğmemeye, hatta Bucak askerinin gitmesine bile engel olmaya karar verdiler. O zamana kadar İstanbul ve hanı destekleyen ulemâ da onlarla birleşmişti. Nihayet İstanbul'dan hana gelen yeni bir hatta, kendisinin Ruslara karşı savunmada kalarak Azak'ın yardımına koşması ve ordu-yi hümâyûna katılacak Tatar kuvvetlerinin, oğullarından Şahbaz Giray yahut Kaplan Giray yönetiminde gönderilmesi emrediliyordu.[86]

Azak'ın Ruslar tarafından yeniden kuşatılması Bâb-i Âlî üzerinde derin bir etki yapmıştı: Yapılan olağanüstü bir toplantıda sadrazam, Azak'ın düşmesiyle, "Yalnız Karadeniz sahillerinin değil, İstanbul'un bile tehlike altına gireceğini" belirtti.[87] Hanın gelmesinden vazgeçilerek Azak'ın savunmasına atanması da, Osmanlı başşehrinde geç de olsa uyanan kaygının büyüklüğünü gösterse gerektir.

Han Macaristan seferine, kahramanlığı ile tanınmış olan oğlu Şahbaz Giray'ı atadı.[88] Şahbaz Giray bu sırada Azak'a yiyecek ve içecek götürmüş, dönüyordu. Yolda Azak Denizi kıyısında rastladığı Kazaklarla çarpışarak bunlardan bir kısmını kılıçtan geçirmiş, bir kısmını tutsak etmişti.[89] Han Kalıcak'tan[90] Şahbaz Giray'ı or-

duyu hümâyûna yolladıktan sonra, Azak'a doğru harekete geçti. Fakat Şeyh Murtaza'nın da kışkırtmasıyla[91] Kırım beyleri arasında karşı koymalar sürüyor ve bunlar hanın kumandasında, bir Osmanlı kalesi olan Azak'ın yardımına gitmek istemiyorlardı.[92] Tatarlar arasındaki bu ayrılık, öbür nedenlerin de katılmasıyla Azak'ın kurtarılması işini kuşkulu bir duruma düşürüyordu. Bununla beraber Selim Giray, Azak'a başta üç, dört bin kişi gönderdikten sonra, kalan askeri toplamak için bütün gayretini göstermekten geri kalmadı. Fakat artık o sırada, Azak kuşatması çok ilerlemiş, kale düşmek üzere bulunuyordu. Gerçekten de Selim Giray topladığı kuvvetlerle Azak yolu üzerinde Yılancık denilen yere geldiği zaman, kalenin düştüğünü öğrendi (17 Ağustos 1696).[93]

Azak'ı ele geçiren Ruslar, bütün güçleriyle kaleyi onarıp eskisinden daha sağlam duruma getirdiler,[94] sonra Azak kalesi ile Kuş kulesine altışar bin asker yerleştirerek memleketlerine doğru hareket ettiler.[95] Azak'ın düşmesinden sonra Aşağı-Özü'de (Dinyeper) Kazakların faaliyeti arttı. Bunlar, Özü ağzından kayıklarla Karadeniz'e çıkıp Akkerman yöresine saldırı girişiminde bulundular. Babadağ yöresi kumandanı Yusuf Paşa'nın Rum-ili askeri ve Gazi Giray'ın Bucak Tatarları ile Özü'ye yaklaştığı haberini duyunca da kayıklarından çoğunu yakarak kaçtılar.[96] Yine de Özü kıyılarında gizlenmiş olan on kadar Kazak kayığı geceleyin Kırım sahilinde Burun-eli köyünü yağmalamayı başardı.[97] Buna karşılık Saadet Giray, Kaplan Giray ve Cankerman muhafızı, Özü üzerinde Çorka kıyılarında yakıp yıkmalarda bulunan Kazaklara yetişerek bir bölüğünü (200 kadarını) yok ettiler (1696 Eylül başları).[98]

Kırım Hanlığı, büyük Rus orduları karşısında hemen hemen tek başına kaldığı ve etrafındaki bütün kaleler birer birer düşman eline düşerek etrafının sarıldığı bir anda, Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'da kayıplarını geri almak için yaptığı savaşları başarı ile sürdürmekteydi.

Avusturya Cephesinde Savaş

Ruslar Azak'ı aldıkları sırada, 1696 Ağustos ortalarında, Saksonya Prensi Friedrich August (bizim tarihlerde Nalkıran), ku-

mandasındaki 60.000 kişilik kuvvetli bir imparatorluk ordusu[99] ile gelip Tımışvar'ı kuşattı. Pâdişah bu sene de ordunun başında 8 Nisan'da Edirne'den hareket etmiş ve dört ay kadar bir zaman sonra Belgrad'a gelmişti. Burada Saksonya prensini Tımışvar kuşatmasını kaldırmaya zorlayan büyük bir zafer kazandı (Olaş Savaşı). Avusturyalılar bu savaşta en değerli generallerinden ikisini kaybettiler ve 24 top bıraktılar. Pâdişahın ordusu da ağır kayıplar verdiğinden[100] düşmanın arkasından gidilmedi. Tımışvar ve Belgrad kaleleri onarılıp berkitildikten ve birincisinin korunmasına Amcazâde Hüseyin Paşa, ikincisine Arnavut Süleyman Paşa atandıktan sonra Edirne'ye dönüldü.

Bu savaşlara hanın oğlu Şahbaz Giray'ın da katıldığını biliyoruz. Kırım'dan 2000 adamı ile[101] hareket eden Şahbaz Giray, Akkerman'a gelince, buradan da aldığı 10.000 askerle (Bucak Nogayları olmalı) Eflak üzerinden Belgrad'a doğru yollanmıştı. Bunlar pâdişah ordusuna, düşmanla ilk çarpışmalar başladıktan sonra erişmekle beraber,[102] Avusturya ordusuyla yapılan büyük savaşta da bulundular ve gösterdikleri yararlıkla pâdişahın beğenisini kazandılar. Hatta II. Mustafa onu, babası Selim Giray yerine han olarak atamak bile istedi. Fakat vezirler, "Babasının hâtırını korumak, devlet için gereklidir" diyerek, bunu engellediler.[103] Şahbaz Giray'ın, pâdişahın huzuruna kabul olunup armağanlar verildikten sonra[104] Kırım'a dönmesi onaylandı ve 1696 senesi sonlarına doğru Bahçesaray'a geldi.[105] Fakat çok geçmeden İstanbul'dan okluk parası ve sekban akçesiyle gelen yeni bir hatt-i hümâyûn, savaşçılığı ile tanınmış olan bu *sultan*'ı tekrar Macaristan seferine çağırmaktaydı.[106]

Şimdi Rus tehlikesi, özellikle Kırım için, birdenbire korkutucu bir durum almıştı. Kırım, yarımadayı çepeçevre koruyan bütün kalelerin düştüğünü, modern harp tekniği ile donatılmış olağanüstü kuvvetlerin her taraftan sıkıştırdığını ve sonuçta bu korkunç baskı karşısında hemen hemen tek başına kaldığını görmekteydi. Hanlığın kuzeyinde şimdi Ruslara bağımlı olan Kazaklar ve Kalmuklar yerleşmişlerdi.

Şahbaz Giray halkın büyük üzüntüsü içinde tekrar Macaristan'a gitmeye hazırlanırken, Kırımlılar Bâb-i Âlî'ye yalvararak top

ve tüfekle gelen büyük Rus orduları karşısında tutunamayacaklarını, kesin olarak ateşli silâhlarla donatılmış düzenli Osmanlı kuvvetlerinin gönderilmesi gerektiğini bildirdiler.[107] Selim Giray vaktiyle Bâb-i Âlî'ye, hanlığı koruyan sınır kalelerinin onarımı ve berkitilmeleri gerektiğini söylemiş[108] fakat Avusturyalılarla uğraşan devlet bunun çaresine bakamamıştı. "Karadeniz'in anahtarı"[109] durumundaki Azak'ın ve onun gibi tarihlerimizde o kadar önemli yer tutmayan, fakat her biri Rusların Karadeniz'e inmesinde bir basamak olan hanlığa ait birçok kalelerin düşmesi, bu savsaklamanın bir sonucu olmuştu. Şimdi Özü suyundan ve Azak Denizi'nden, yani Kırım'ın iki yanından Karadeniz'e çıkan Ruslar, Kırım yarımadasını çevirmişlerdi. Azak'ın düşmesiyle Osmanlı başşehrinde uyanan büyük kaygı ve üzüntü böyle bir yardım için ümitleri güçlendirecek kertedeydi. Kazakların Aşağı-Dinyeper üzerindeki çabaları sırasında Bâb-i Âlî bu tarafa, Çuka ve Özü boğazlarının korunması göreviyle bir donanma ve Babadağ yöresi kumandanı Yusuf Paşa'yı[110] göndermişti. Bu donanma ve askerle birlikte Tuna-ötesindeki bütün işler, pâdişah tarafından hanın emir ve sorumluluğu altına verildi[111] ve yeni bir hatt-i hümâyûnla kuzey serhadlerinde düşman eline düşmüş bulunan kalelerin geri alınması emrolundu (Haziran 1697).

Nihayet kuzeydeki tehlikenin büyüklüğünü anlamaya başlayan Osmanlı hükümeti, Kafkasya'yı korumak maksadıyla da Kuban nehrinin denize karıştığı yerde, yani Azak'ın hemen güneyinde Açu adıyla metin bir kale yaptırdı ve içine kâfi miktarda askerle bir beylerbeyi oturttu.[112]

Ele geçirilen tutsaklar, Kazakların Gazikerman'da saldırı hazırlıkları yaptığını doğrulamaktaydı.[113] Han yeni bir istilâyı önlemek azmiyle bütün Kırım'da tellâllarla yaya, atlı herkesin sefere hazırlanmasını ilân etmiş ve Bahçesaray'dan çıkarak Ferahkerman (Or-Kapı) sahrasına gelmişti (1697 Temmuz başları).[114] Bu sırada hanlık kuvvetleri, Kazaklar gibi çara bağlı olan Mogol Kalmuklarla bir savaş yapmak zorunda kaldılar. Nogay kabilesi[115] Kalmuk Hanı Ayüke'nin Ruslarla birleşmesi Togan Mirzâ idaresinde Kırım topraklarına geçmeye karar vermişlerdi.[116]

Devlet Giray Ayüke'nin oğullarını bozmayı başardı ve bunu öğrenen Ayüke tekrar İtil'e (Volga'ya) doğru çekildi (1697 Nisan sonları). Bu olayları Ferahkerman'da öğrenen Selim Giray, Devlet Giray'ın Kalmuklara karşı yeni bir seferini tehlikeli gördüğünden onaylamadı.[117]

1697'de Kırımlılar, Osmanlıların yardımı ile kuzey sınırlarında düşman eline geçmiş kalelerden bazılarını geri almayı başardılar.

Selim Giray'ın emrine verilen Yusuf Paşa, Rumeli askeriyle 1697 Temmuz sonlarında gelip Kırım ordusuyla birleşti.[118] Bu dolaylardaki harekâtın idaresi, Kerç yöresi kumandanı İzmirli Ali Paşa'ya verilmişti. Onun başkanlığında toplanan savaş kurulunda, ağırlıkların Kırımlılar tarafından taşınmasına karar verilerek 1000 adet öküz arabası hazırlamaları emredildi ve ordu, Özü kalesinde bulunan 1600 yeniçerinin de katılmasıyla Gazikerman üzerine hareket etti. Özü'nün iki tarafında Şahkerman ve Gazikerman, Bucak Seraskeri Gazi Giray ve Yusuf Paşa tarafından derhal kuşatma altına alındı.

Çok geçmeden Gazi Giray'ın Gazikerman'ı ele geçirerek düşman kuvvetlerinden 400'ünü yok ettiği, 400'ünü ve ünlü Rus generali Şeremetev'in (Şermet-oğlu) akrabasından iki komutanı tutsak aldığı haberi geldi. Onun arkasından Ağustos sonlarına doğru, kalenin etrafıyla ilgilerini kesen Kırım atlılarının ve Osmanlı kuşatma kuvvetlerinin baskısı altında Şahkerman da düştü.

Osmanlı–Kırım kuvvetleri Nusretkerman önünde başarılı olamadı. Komutanlar ve asker arasında anlaşmazlık çıkmış, ulûfeli asker (yeniçeri ve ötekileri) başkaldırmaya başlamıştı. Bu sırada han, komutayı kalgaya bırakarak İstanbul'a doğru hareket etti. Kırımlılar atlarından inerek o zamana kadar hiç kullanmadıkları topların başına geçtiler ve kuşatmayı şiddetle sürdürdüler. Hatta bir aralık surların üzerine çıkmayı dahî başardılar; fakat geriden yardım gelmediğinden düşman ateşi karşısında kayıplara uğrayarak yine metrislere çekildiler. Kırım ve Osmanlı askeri arasında gittikçe derinleşen anlaşmazlık ve kışın yaklaşması, 35 gündür devam eden bu kuşatmanın iyi bir sonuç vermesi umutlarını kaldırmıştı. Sonuçta bu sırada Macaristan'da uğranılan Zenta yenilgisi haberinin gelmesi, geri çekilmeye neden oldu (20 Ekim 1697).[119]

Zenta Felâketi

O yıl üçüncü kez sefere çıkan pâdişahın Zanta'da (Zenta) uğradığı yenilgi, bu uzun savaşın son dönemiyle ilgilidir.

Pâdişah 6 Haziran 1697'de Edirne'den hareket ederek 55 gün sonra Belgrad'a vardı. Burada kurulan iki savaş kurulunda, devlet adamları arasında birbirine aykırı iki fikir ortaya çıktı: Sadrazamla Belgrad Muhafızı Amcazâde Hüseyin Paşa, Varadin üzerine gidilmesini daha tehlikesiz buluyorlardı. Sadrazamı küçültmek isteyen diğer vezirler ise buna karşı çıkarak, Tököli'nin de kışkırtmasıyla,[120] Erdel üzerine yürünmesini savunmaktaydılar. Sonuçta, ikinci fikir kabul olunarak Tuna ve Tisa'nın geçilmesinin ardından, kararsız bazı hareketlerden sonra Tisa üzerinde Zenta denilen yere gelindi ve ordu buradan tekrar karşı yakaya Banat'a geçmeye başladı.

Büyük bir savaş adamı, Eugene de Savoie idaresindeki Avusturya ordusu,[121] Varadin önünde kendisine saldırıdan vazgeçen Osmanlı ordusunun peşinden yürüyerek, ona Zenta'da, tümüyle karşıya geçmeye zaman bırakmadan yetişti.[122] Osmanlı piyâdesi ve Şahbaz Giray idaresindeki Kırım kuvvetleri[123] henüz beri tarafta idi. Avusturya generali derhal saldırıya geçti. Osmanlı askeri, düşmanla akşama kadar süren şiddetli savaşta şehit düştü, yahut dalgaların içinde yok oldu (11 Eylül 1697).[124] Sadrazam Elmas Mehmed Paşa, birçok paşalar ve beylerbeyiler, yeniçeri ağası ölüler arasındaydı. Bu acıklı durumu nehrin berisinde elleri bağlı sonuna kadar seyretmek zorunda kalan pâdişah ordusu,[125] süratle Tımışvar'a doğru çekilmekten başka bir şey düşünmedi. Aynı zamanda düşman da yeni bir saldırı hareketine kalkınmaktan kaçınarak Segedin'e çekildi.[126]

Şahbaz Giray Osmanlı ordusuna, pâdişahın Belgrad'dan hareketinden sonra ulaşabilmişti. II. Mustafa kendisini huzura kabul ederek, gönül alıcı sözler söyledi.[127] Sonra düşman ordusunun durumunu öğrenmek, tutsak ele geçirmek ve civardaki yöreleri yakıp yıkmak üzere ileri gönderdi. Bundan sonra Şahbaz Giray'ı, Zenta savaşında düşman karşısında görüyoruz. Şahbaz Giray son âna kadar sadrazamın çadırında kaldı ve ancak savaşın kazanılmasından umut kalmayınca, yakınlarından birinin uyarısı ve sadrazamın

izinleriyle karşı yakaya geçti.[128] Pâdişah, Tımışvar'a döndükten sonra Şahbaz Giray'ın Kırım'a dönmesini onayladı.

Zenta zaferinden dokuz gün sonra Avusturya, XIV. Louis ile Ryswick Antlaşması'nı imzalamış ve böylece kendisini Osmanlılara karşı bütün kuvvetleriyle yürümekten alıkoyan bir savaştan kurtulmuştu. Osmanlı Devleti kendisini savunmadan saldırıya geçecek kadar kuvvetlenmiş sandığı bir sırada, durum yine birdenbire dönmüştü. Bazı devlet adamları, bu koşullar içinde savaşı sürdürmenin Devlet-i 'Aliyye'yi tam bir çöküşe götüreceğini düşünmeye başladılar. Öte yandan Avusturya da gerek uzun savaş yıllarının verdiği bitkinlikle,[129] gerekse yakında Fransa'ya karşı başlaması kesin İspanya verâseti uğraşısına hazırlıklı bulunmak düşüncesiyle, barış istiyordu ve son başarı, bu yoldaki görüşmelere başlamak için, ona elverişli bir durum yaratmıştı. Özellikle İngiltere ve Hollanda, Fransa ile başlaması yakın görünen uğraşıda olabildiği kadar güçlü olmak için bu barışın kurulmasını istemekteydiler. Bu nedenle onlar da İstanbul'da ve Viyana'da bu yoldaki çalışmalarına yeniden büyük bir çaba ile sarıldılar; XIV. Louis'nin Ryswick'te Osmanlıları bıraktığını ileri sürerek, Fransız diplomasisinin İstanbul'da barışı önlemek için yaptığı girişimleri suya düşürdüler.

II. Mustafa Zenta yenilgisinden hemen sonra, sadârete Köprülülerden Amcazâde Hüseyin Paşa'yı getirmişti. Bu ileri görüşlü vezir, ertesi seneki sefer için kuvvetli bir ordu hazırlayarak 1698 baharında Edirne'den Belgrad'a doğru harekete geçmekle beraber, İngiliz elçisi Paget'nin aracılığıyla Viyana ile barış görüşmelerine de başladı.

Kırım Hanı Selim Giray da barış istiyordu. Han Azak'ın düşmesinden sonra Moskova'ya bir elçi göndererek barış istemiş, fakat çar bunu kesinlikle geri çevirerek,[130] tersine, imparatorla ittifakına daha sıkı bir şekil vermişti.[131] Avusturya, çara karşı Osmanlıların etkili bir harekete geçmesini önlüyor, çar da Kırımlıların, Orta-Avrupa'da Osmanlılara yardıma koşmasına engel oluyordu. Bu ittifak her iki taraf için de çok yararlıydı. Han bu sefer Zenta yenilgisinden ve kendisinin Nusretkerman önünde uğradığı başarısızlıktan sonra Osmanlıları barışın gerekliliğine inandırmak için

Edirne'ye hareket etmişti (25 Eylül 1697).[132] Sadrazamla yaptığı konuşmada, bu noktada tamamıyla anlaştılar ve imparatorluğun en yetkili iki kişisi sıfatıyla pâdişaha, en doğru yolun barışın elde edilmesi olacağını anlattılar.[133] Selim Giray bundan sonra Osmanlı ordusuyla Belgrad'a hareket etti ve Kırım'da Kalgay Devlet Giray'a, orduyu hazırlayıp göndermesini emretti.[134]

Oysa Rusların baharda yeni bir saldırıda bulunacakları haberleri dolaştığından kalgayın Akmescit'teki sarayında[135] 1 Ocak 1698'de toplanan kurulda, tersine İstanbul'dan yardım istenmesine karar verilmişti. Merdan Ali Ağa'nın eliyle yeniden bir yarlık ve hatt-i hümâyûn gelmesi üzerine, kalgay pâdişahın seferi için kardeşlerinden Mengli Giray'ı, her yirmi evden bir adam almak suretiyle bir ordu toplamakla görevlendirdi. Mengli Giray 1698 Haziran'ında Belgrad'a doğru yol alırken, o da Ferahkerman'ı korumak üzere hareket etti. Daha önce, kışın şiddetine rağmen Şahbaz Giray, Barabaş Kazakları üzerine bir akın yapmış, Çogay kalesinin etrafını yağmalamış ve aldığı ganimetten başka özellikle düşmana, Kırım'ın saldırı yapacak güçte olduğunu göstermişti.[136] Kalgay sultan, düşmanın yön değiştirerek Şahkerman palankasını şiddetle sıkıştırdığını duyunca o tarafa yöneldi. Fakat savaşta tam bir başarı sağlanamadı ve az sayıda tutsak alınarak geri dönüldü.[137] Düşman da, susuzluk ve otsuzluk yüzünden Özü'yü geçip çekilmeye başlamıştı. Kırım ordusundan bir kısmı yerlerine yurtlarına dönerken, ayrılan bir kısmı düşman memleketini vurmaya gitti (1698 Eylül başları). Gidenler Buzok taraflarında düşman köy ve kasabalarını yakıp birçok ganimet toplamakla beraber Rusların ateşli silâhları karşısında kayıplar vererek döndüler.[138]

Kırımlıların, bu yıl içinde kuzeyde giriştikleri harekâtı tamamlamak için, Lehistan'a yaptıkları iki akını da analım: Bunlardan birincisinde Kaplan Giray, Kameniçe'ye yiyecek, içecek götürerek Leh sınırlarını yağmalamış; onun arkasından Bucak yöresi kumandanı Gazi Giray, Bucak Nogayları ile Lehistan içlerine büyük bir yağma akını yapmıştı.[139]

Bu sırada Selim Giray Belgrad'dan Kırım'a gelip, yakında barış olacağını müjdeledi; fakat bu haber düşman memleketine akınlarını sürdürmek isteyen Kırımlı mirzâların pek de hoşuna gitmedi.[140]

Karlofça ve İstanbul Antlaşmaları (1699-1700)

Barış görüşmeleri düşman topraklarında, Osmanlı ordusunun bulunduğu Belgrad'dan hemen 100 km kadar ötede Karlofça'da yapılmaktaydı.[1] Elçiler gönderilmeden, herkesin elindekinin elinde kalması, görüşmelere esas kabul olunmuştu. Osmanlılar müttefikleri ayırarak barışın aynı yerde ve aynı zamanda olmamasına çok çalıştılarsa da, başarılı olamadılar.[2] Buna karşılık yeni fetihlerde bulunmak niyetinde olan çar, barışı değil savaşın sürmesini istiyordu. Viyana'ya uğradığı sırada Avusturya başbakanına, bu barışı Hollandalılarla İngilizlerin yalnız kendi çıkarlarını düşünerek yaptırttıklarını söyledi.[3] O, Rum Ortodoks patrikine yazdığı mektubunda dediği gibi, bu ilk Batı gezisine, "Memleketine dönünce İsa'nın düşmanlarına karşı muzaffer olmak ve onun lûtfu ile öte yakadaki Hıristiyanları kurtarmak amacı ile denizciliği iyice öğrenmek" için çıkmıştı.[4] Nihayet Azak kalesinden başka, kendisine Azak Denizi'ni Karadeniz'e bağlayan boğaz üzerinde Kerç'in de verilmesi koşuluyla barış görüşmelerine katılabileceğini söyledi ve bu konuda imparatordan söz aldı.[5] Ayrıca şimdiye kadar Bogdan'daki birkaç kasabadan başka hiçbir şey elde edememiş olan Lehistan da bu durumda görüşmelere girişmek istemiyor; büyük

hoşnutsuzluk gösteriyordu. Barış için konuşmalar sürmekle beraber ateşkes yapılmadığı için[6] beri tarafta çarpışmalar eksik olmuyordu ve bunlarda özellikle öncü kuvveti sıfatıyla Tatarlar kendilerini gösteriyorlardı.

Gelen 30.000 kişilik Kırım ordusundan[7] 1000 kişilik bir alay ayrılarak Becskerek'te bulunan düşman ordusu üzerine gönderildi. Bu kuvvet, başarılı bir baskından sonra[8] Tımışvar'a döndü. Arkasından kuvvetli bir düşman birliği (Râşid'e göre, 12.000 kişi) Tımışvar üzerine karşı akında bulunarak önlerine çıkan muhafızlarla savaşa girdi; fakat o sırada Tatarlar çıkageldiklerinden iki arada kalan düşman dağıldı ve çarpışmada Palatin Esterházy'nin oğlu yaralanıp tutsak düştü.[9] Bununla birlikte, iki taraf arasında bu yıl kayda değer bir savaş olmadı.[10] Sonuçta, Karlofça'da, bütün müttefiklerin (Avusturya, Lehistan, Venedik, Rusya) ve aracı devletler sıfatıyla İngiltere ve Hollanda'nın delegeleri ile Türk heyeti arasında doğrudan doğruya görüşmelere başlandı (17 Ocak 1698).[11] Bâb-i Âlî, delege olarak Reîsülküttâb Râmi Mehmed Efendi ile Dîvân-i Hümâyûn tercümanı İskerlet-zâde Mavrokordato'yu göndermişti. Avusturyalılar, önceden Türklerin Erdel üzerinde ileri sürdükleri her türlü isteği kesinlikle geri çevirdiler. 19 Ocak'ta yapılan yedinci toplantıda, Osmanlı murahhasları kesin bir dille, Azak kalesinin boşaltılmasını ve berkitmelerin yıkılmasını istedikleri gibi, bu barışın kesinleşmesi için Kırım hanının da, bunu onaylaması gerektiğini söylediler.[12] Buna karşılık Rus elçisi P. B. Wasnitsinow, Azak'ı geri vermek şöyle dursun, Kerç'in de bırakılmasını istemekteydi. Çarın delegesi bu koşullar altında bir barış antlaşması imzalamanın olanaksızlığını belirterek ancak bir ateşkes önerebileceğini söyledi.

Avusturyalılarla görüşmeler çabucak bir sonuca varmakla beraber Rus elçisiyle her zaman çetin tartışmalar oluyordu.[13] Avusturya Azak'ın bırakılması için müttefikini destekledi. Nihayet Rus elçisi 18 Ocak'ta deniz devletlerinin (İngiltere, Hollanda) aracılığı, yahut Kırım hanının arabuluculuğuyla barışın başka bir yerde imzalanabilmesini sağlamak üzere iki senelik bir ateşkes önerisinin protokole yazılmasını kabul etti.[14] Lehistan ve Venedik ile yapılan

çetin görüşmeler de bir sonuca vardı. 24 Ocak 1699'da Rus elçisi ile iki yıllık ateşkes,[15] iki gün sonra da öteki müttefiklerle barış antlaşmaları imza edildi (24 Receb 1100/26 Ocak 1699).

Karlofça antlaşmaları, yeni durumu ana çizgileriyle şu şekilde belirtmekteydi:

İlkin Maroş ırmağına kadar bütün Erdel, Sava ve Unna nehirlerine kadar bütün Macaristan, Avusturya eline geçiyor; buna karşılık Maroş, Tisa ve Tuna nehirleri arasında Tımışvar eyâleti Osmanlılarda kalıyordu.

Bu antlaşmada yirminci maddede, Kırım Hanlığı da yer almakta ve Kırım hanının ve diğer Tatarların bu dostluk ve barışıklığa uyacaklarına ve buna aykırı hareket edenlerin cezalandırılacağına söz verilmekteydi.[16]

Lehistan'la yapılan antlaşmada, Lehliler Bogdan'da ellerinde olan yerleri tamamıyla boşaltmaya, buna karşı Osmanlılar, 1672'den önceki sınır esas olmak üzere Podolya'yı bırakmaya (yani Kameniçe'nin boşaltılmasına), burada ve Ukrayna üzerinde her türlü haklardan vazgeçmeye söz vermekteydiler. Lehlilerle yapılan barış antlaşmasında, doğal olarak en önemli kısmı Tatarlar tutmaktadır (madde 4, 5, 6, 9). Bu maddelere göre Lehliler, hanlık zararına önemli kazançlar elde etmektedirler: İlkin Lehistan'ın hanlığa verdiği her türlü vergiden vazgeçiliyordu (m. 5). Tatarların Leh topraklarına akınları kesinlikle önlenecekti; buna aykırı hareket edenlerin aldıkları tutsak ve ganimetler geri alınıp kendileri şiddetle cezalandırılacak ve Lehliler de aynı şartlara uyacaklardı (m. 4). Bogdan'da yerleşen Bucak Tatarları, verilen söze uyularak buradan çıkarılacaktı (m. 6). Nihayet Tatarlar tutsakların kurtarılması işinde güçlük çıkarmayacaklardı (m. 9).

Osmanlılar, "herkesin elindeki kalacak" prensibiyle girdikleri bu görüşmelerde, genellikle 16 senelik bir uğraşı sonunda ortaya çıkan durumu onaylamaktan başka bir şey yapmamışlardı. Bu antlaşmalar, kurulmuş olan yeni güç dengesinin ifadesinden başka bir şey değildi. Yalnız bu uğraşıya katılmış olanlar içinde Rusya ileri sürdüğü aşırı istekler yüzünden Karlofça'da kesin bir antlaşma imzalayamamıştı.

Karlofça antlaşmaları doğal olarak Kırım'da iyi karşılanmadı. Lehistan için yapılan birçok fedakârlıklara karşılık, bu tarafta başarı ile süren akınlara rağmen hiçbir kazanç getirmiyordu. Tersine Kaplan Giray ve Gazi Giray'ın son akınlarında Tatarların eline geçen tutsakların alınması hoşnutsuzluk ve kargaşa doğurduğu gibi özellikle Nogayların Bogdan'dan çıkarılması işi, hanlık kuvvetleriyle Nogaylar arasında kanlı çarpışmalara neden oldu. Selim Giray bu barışın savaş taraftarı olanların hoşuna gitmediğini, kendisine karşı geleceklerini bildiğinden –ve zaten çok yaşlanmış ve yorulmuş olduğundan– yerine büyük oğlu Devlet Giray'ı getirerek hanlıktan çekilmeye karar verdi. Sadrazamla birlikte Edirne'ye döner dönmez, onu araya koyarak dileğini pâdişaha arz etti. Dileği kabul olunarak, 1699 Martı'nda yerine Devlet Giray hanlık tahtına getirildi.

Gerçekte Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı'na bağımlı sayılan Ruslarla doğrudan doğruya bir barış yaparak, Kırım'ın hukukunu çiğnemek ve Kırım karşısında Rusların hukukunu yükseltmekten kaçınmakla, hanlığın çıkarlarına uygun hareket etmişti. Nitekim Ruslar şimdi Kırım'ı hiç önemsemeyerek, kendileriyle aynı düzeyde saydıkları Osmanlı Devleti ile doğrudan doğruya görüşmelere girişmek için ayak diremekteydiler. Osmanlı delegeleri Karlofça'dan döndükten sonra hanlık, barış mı savaş mı olacağından habersiz kaygı içinde bulunduğu bir sırada, Moskova'dan bir elçi geldi. Fakat elçinin getirdiği mektupta çar böbürlenerek, "Ben ki Şark kralıyım ve sen ki Kırım hanısın, İstanbul'a bazı işleri görüşmek üzere gönderdiğim baş elçimizin geçmesine engel olma" şeklinde şimdiye kadar görülmemiş aşağılayıcı bir dil kullanıyordu. Bu durum, Kırımlıların kaygılarını büsbütün artırdı.

Rus elçisi İstanbul'a çarın Azak'ta yaptırdığı bir kalyonla gitmişti. Pâdişah Edirne'den döndükten sonra, Rus elçileriyle reîsülküttâb ve Dîvân-i Hümâyûn tercümanı arasında Ayasofya civarında Silâhdâr Mustafa Paşa sarayında görüşmelere başlandı ve konuşmalar sonunda nihayet 1112 Saferi'nde (Temmuz-Ağustos 1700) Osmanlı–Rus Antlaşması imzalandı.

Antlaşmada yeni toprak durumu şu şekilde gösterilmekteydi (m. 2, 4, 7): Rusya, Özü (Dinyeper) suyu üzerinde Dogan, Gazi-

kerman, Şahkerman ve Nusretkerman kalelerini, istihkâmlarının yıkılması koşuluyla Osmanlı Devleti'ne geri veriyor (m. 2), buna karşılık pâdişah tarafından, "Azak kalesi ve halen ona bağlı bütün eski ve yeni kasteller bu kastellerin arasında olan gerek toprak ve gerek su" (m. 4) ve Azak kalesinin Kuban tarafında on saatlik toprak, yeni kaleler yapmamak koşuluyla (m. 7) çara bırakılıyordu.

Sınırların güvencesine dair şunlar düşünülmüştü (m. 2, 3, 5, 6, 7, 8, 11): 12 saatlik yer tutan Or-Kapı yöresi toprağının sonunda Azak kalesinin berisinde Miuş suyu üzerindeki yeni palankaya kadar toprak boş kalacaktı (m. 2). Yine Rus sınırında Potkalı şehrinden Özü kalesine kadar Özü nehrinin iki tarafındaki toprak boş bırakılacaktı (m. 5). Yalnız Osmanlılar, Dogan kalesi toprağı ile Özü arasında, liman hizmeti görmek üzere bir "varoş" yapabileceklerdi (m. 3).

Tatarlarla ilgili maddeler (m. 8, 11): Çarlar tarafından Kırım hanına verilen yıllık vergi kalkmaktadır. Çar kendisine bağımlı bulunanların (o arada Kazakların) Taman, Kırım ve diğer Osmanlı topraklarına saldırılarını önlemeye söz verdiği gibi; pâdişah da, Kırım Hanlığı'nın bu barış koşullarının tamamıyla yerine getirilmesini üzerine almaktadır (m. 8). Kırım'la Kazaklar arasında barış süresi sırasında bir anlaşmazlık çıkar ve aralarında uzlaşamazlarsa, savaşa kalkışmayarak sorun bu iki devlet arasında barış yoluyla çözümlenecektir.

Bundan sonra tutsakların kurtarılmasına, Kudüs'e gidip gelen Rus uyrukluların ve Osmanlı memleketlerindeki "Rus ve Moskof ruhbanlarının" ayrıcalığına ve korunmasına (m. 9, 12) ve ileride bir ticâret antlaşması imzalanacağına (m. 10) dair maddeler gelmekteydi ve nihayet Rus elçilerine, diğer büyük devletler elçilerine yapılan merâsimin aynısı yapılacaktı (m. 13).

Bu antlaşmanın en önemli tarafı, Azak Denizi üzerinde önemli bir Osmanlı kalesi olan Azak'ın Ruslara bırakılması ve Rusların Kırım karşısında her türlü bağımlılıktan kurtularak Osmanlı Devleti ile aynı derecede bulunduğunun kabul edilmiş olmasıdır. Bu nedenle antlaşma, Osmanlı–Kırım–Rus ilişkileri tarihinde bir dönüm noktasıdır. Hanlığın kuzey sınırında Rusların eline düşmüş

olan birtakım kaleler geri alınıyorsa da, bunların yıkılıp yerleri boş bırakılacağından, hanlık için hiçbir faydası yoktu. Kırım bir Rus istilâsı için daima açık bir durumda idi. Buna karşılık Azak bütün istihkâmlarıyla ve etrafında ayrılan toprak ile her zaman için eksiksiz bir saldırı üssü görevini yapabilirdi. Sonunda Rusya bu antlaşma ile Kırım karşısında onun bağımlı bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu derecesinde bir büyük devlet pâyesine çıkıyor; Kırım Hanlığı ise birdenbire küçülmüş, güçsüzleşmiş, Rus ordularının her an saldırısı altına düşmüş bulunuyordu. Böylece diyebiliriz ki, 1683-1699 savaşları, Kırım için, belki Osmanlı Devleti için olduğu kadar, ağır bir sonuçla bitmiştir.

Orta-Avrupa Sorunu: Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı

Bu bölüme, Osmanlıların bir buçuk yüzyıldır sürünen Orta-Avrupa meselesini kesinlikle çözmek için Viyana önüne kadar yaptıkları son muazzam hamle ile başladık. Viyana surları önünde uğranılan büyük bozgunla beraber Batı Hıristiyan âleminin büyük bir kısmının "Mukaddes İttifak"la birleşerek karşı saldırıya geçtiğini ve Batı'da imparatorluk mücadelelerinin, üç büyük tarihî meselenin birdenbire bütün vahameti ile ortaya çıktığını gördük. Her iki taraf için de hayatî önemi olan bu meseleler, Kırım–Karadeniz, Orta-Avrupa ve Akdeniz meseleleri, bu yeni savaş sonunda katî şekillerini alacak gibi görünüyordu. Onun için her iki taraf da bu mücadelede bütün güç kaynaklarını kullanarak 16 yıl savaşmaktan çekinmemişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu için bu dönemde en önemli sorun Orta-Avrupa'da Macaristan meselesi ve en tehlikeli düşman Avusturya (daha doğrusu onunla beraber Alman İmparatorluğu) idi. 1683'ten 1699'a kadar savaşın ağırlık merkezi daima bu tarafta kalmış ve bütün diğer cephelerdeki durum ve mücadelenin sonucu buradaki harekâta göre belirlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun

bu halinde bile Lehliler, Ruslar, hatta Venedikliler taarruzlarından önemli sonuçlar alamıyorlardı.

Viyana'nın kurtuluşundan sonra mücadele, Macaristan üzerinde toplandı ve başlıca üç safha gösterdi:

1) İlkin 1683'ten 1689'a kadar Osmanlılar Avusturya orduları önünde sürekli bozgunlarla Bulgaristan'da Niş'e Makedonya'da Üsküp'e kadar geri çekildiler. Rumeli'ndeki İslâm halkı bile yerlerini yurtlarını bırakıp Anadolu'ya kaçmaya başladı. Bu sırada herkes Niş üzerinden sınır çizilmesi şartıyla barışı nimet biliyordu. Bâb-i Âlî barış istemek için Viyana'ya imparatorun ayağına bir elçi gönderdi ise de bir netice alamadı.

2) 1689'dan 1693'e kadar ikinci dönemde Avusturyalılar Balkanlar'dan geri sürülüyor, Belgrad geri alınıyor, Macaristan'dan Osmanlıların elinde kalan Tımışvar kuvvetle müdafaa olunuyor ve iki taraf da ileri harekâta cesaret edemeyerek savunma durumunda kalıyordu. Bu sefer İngiltere ve Hollanda'nın aracılığıyla Avusturyalılar İstanbul'da barış girişimi yapıyorlardı. Bu dönemde Avusturya tarafından ileri sürülen koşullar hemen hemen Karlofça'dakilerin aynı olmakla beraber, Bâb-i Âlî o sırada durumu elverişli bularak razı olmamıştı.

3) 1693'ten 1697'de Zenta bozgununa kadar süren bu devrede Osmanlılar yeni pâdişah II. Mustafa'nın seferleriyle Tımışvar'daki durumlarını kuvvetlendirdikten sonra Erdel'de ve Macaristan'da taarruza geçiyorlardı. Fakat önemli neticeler alınamıyor ve Zenta'da uğranılan büyük bozgun Osmanlı hamlesini tamamıyla kırıyordu. Artık Macaristan'daki kayıplarını geri almaktan ümidini kesen Bâb-i Âlî ile Batı'da İspanya verâseti mücadelelerine hazırlanmak zorunluluğunu duyan Viyana Sarayı arasında barış müzakereleri başlıyor ve Karlofça'da 1699 yılı başlarında Tımışvar hariç, Macaristan'ın Avusturya'ya bırakılması suretiyle barış antlaşması imzalanıyordu.

Macaristan'ın kesinlikle Habsburglara bırakılması Osmanlıların Orta-Avrupa egemenlik davasından tamamıyla vazgeçerek Balkanlar'a sığınmasını gösterir. Bundan sonra ilerleyen Avusturya

olacak ve şimdi Osmanlılar için bir Balkan Meselesi doğacaktır. Sava ırmağıyla Karpat dağlarını izleyen yeni sınırlar, 1718'de Panonya havzasından Osmanlılar elinde kalan Banat'ın da kaybedilmesinden sonra, her iki taraf için hemen iki asır hizmet görmüştür.

1683'ten 1699'a kadar süren "Ungûrus seferleri"nde, yani Orta-Avrupa'da Kırım Hanlığı kuvvetleri önemli bir rol oynamış ve hadiselerin gidişinde müspet veya menfi birinci derecede bir âmil olmuşlardır. 1683 Viyana Seferi'nden itibaren Osmanlıların Macaristan'da yaptığı hemen bütün seferlere Kırımlılar katılmışlardır. Süratli hafif süvarilerden Tatar ordusu, Osmanlı ordusuna keşif ve akıncı kuvvetleri hizmetini görmekte, Avusturya ordularının lojistik önlemlerini bozmakta, süratli manevralarla, çevirme hareketlerinde ve takiplerde mühim işler başarmaktaydılar.

1683'te Kara Mustafa Paşa Viyana'ya doğru ilerlerken Karl von Lothringen ordusunun süratle gerilerine düşerek bu orduyu ricate mecbur eden Tatar kuvvetleri olmuştu. 1695 yılında Tımışvar'da Veterani ordusunun gerisi Selim Giray'ın atlıları tarafından çevrilmiş ve bu vaziyette düşman hemen tamamıyla imha edilmişti. Bu seferlere iştirak eden Kırım ordusu hakkında kaynaklarda 100.000'den 200.000'e kadar değişen sayıya her zaman inanmak güçtür. Fakat bu adetlerin, çoğunlukla tarihçi Mehmed Giray'ın da belirttiği gibi, olduğundan fazla gösterildiğine şüphe yoktur. Osmanlılar Tatar ordusunun Macaristan seferlerine gelmesine *yaşamsal* önem vermekte ve bunu sağlamak için ellerinden geleni yapmaktaydılar. 1690'da Fazıl Mustafa Paşa düşmanla temasa geldikten sonra muharebeyi geciktirerek onları sabırsızlıkla beklemekten vazgeçmemiş ve sadrazamın şehâdetiyle neticelenen bu savaştan sonra herkes, bu felâketi Tatar ordusunun gecikmesine atfetmiştir.

Kuzey Sorunu, Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu

Kara Mustafa Paşa Viyana'ya yollanırken Rus tehlikesi artık Kırım ve Karadeniz kapılarına dayanmıştı. Osmanlıların Kameniçe fethi, Lehistan ile Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirdi. Uk-

rayna üzerindeki haklarından hiçbir zaman vazgeçmeyen Lehistan, Türklere karşı Mukaddes İttifak'ı imzaladıktan sonra Rusya'yı da ittifaka sokmak için bu haklarını tamamıyla bıraktı (1686). O, Rusların Kırım'a saldırması sayesinde bu tarafta serbest kalarak Lehistan ve Bogdan'ı alacağını ve böylece Ukrayna'daki kayıplarını telâfi edeceğini düşünüyordu. Rusya ise güneye doğru ilerleyişine devam ederek Kırım'ı istilâ etmek ve Karadeniz'e çıkmak emelindeydi. Kırım Hanlığı'nın ve Bâb-i Âlî'nin bu ittifaka mâni olmak için yaptığı bütün gayretler boşa çıkmış ve iki eski rakip şimdi birleşmişlerdi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu için Kuzey Meselesi yeni ve vahim bir safhaya girmekteydi.

1683-1699 savaşlarında Kuzey Cephesi'nin savunması hemen tamamıyla Kırım Hanlığı üzerinde kalmış ve hanlık kuvvetleri Lehlileri ve Rus ordularını her defasında püskürtmeye muvaffak olmuşlardır.

Lehliler harbin ilk yıllarında Kameniçe'yi gerilerinde bırakarak kolayca ele geçireceklerini umdukları Bogdan'a istilâlarda bulundular. Fakat her seferinde Osmanlı ve Kırım kuvvetleri karşısında gerilediler. Hanlık ordusunda ateşli silâhlar pek az olduğundan muntazam Leh ordularına karşı Babadağ seraskerinin getirdiği Osmanlı topçusu ve tüfekli askeriyle işbirliği yapılarak daima iyi neticeler alınıyor ve düşman ricate mecbur ediliyordu.

Fakat Osmanlılar bütün kuvvetlerini Macaristan'da kuvvetli Avusturya ordularına karşı toplamak mecburiyetinde bulunduklarından buradaki Osmanlı kuvvetlerinin çoğunlukla az olduğunu ve asıl işi daima Kırım süvarilerinin gördüğünü işaret edelim. Bundan başka Kameniçe'ye muntazam şekilde erzak götürülmesi işi daima Kırım süvarilerine yükleniyor ve Kırımlılar Leh ordusu çekildikten sonra bazen Lviv'e kadar genişleyen tahripkâr akınlarıyla düşmanı kendi memleketinde vurmaktan geri kalmıyorlardı. Bogdan'ın korunması Tatarları doğrudan doğruya ilgilendirirdi. Çünkü Güney Besarabya'da Bucak'taki Tatarlar doğrudan doğruya Kırım hanına tâbi idi. Han buraya "yalı ağası" namıyla bir komutan gönderir, ayrıca Giraylardan birini "serasker" tayin ederdi. Nihayet Lehistan akınları Kırımlılar için ganimet bakımından çok kazançlı oluyordu.

Lehliler Bogdan'a yaptıkları sonuçsuz istilâlardan ancak memleketin kuzeyinde birkaç kasabayı ellerinde saklayabildiler ve savaşın son yıllarında gayretlerini daha ziyada Kameniçe kalesi üzerinde topladılar. Fakat bunda da başarı kazanamadılar. Onlar kuşattıkları kaleden şiddetli bir savunma görürken çoğunlukla bir Tatar kuvveti yetişiyor ve kuşatmayı kaldırmaya zorluyordu. Özetle, 1683-1699 savaşlarında Osmanlıların Kuzey Cephesi'ni Lehlilere karşı daha ziyade Kırım Hanlığı kuvvetleri korumuştur demekte hiç abartı yoktur. Bununla beraber Lehlilerle yapılan antlaşmada Kırım Hanlığı çok zararlı çıkmıştır. Bununla Lehliler Kırımlılara vergi vermekten kurtulmuş, onların akınlarına karşı Bâb-i Âlî'den garanti almış ve Besarabya Tatarları aleyhine maddeler koydurmuşlardı.

Başlangıçta Kırımlılar Rus saldırılarını da püskürtmeyi başarmışlardı. Fakat Batı'nın ateşli silâhlarıyla donanmış kalabalık Rus orduları karşısında Kırım'ın dayanması beklenemezdi. Ruslar Petro gibi enerjik bir çarın idaresine geçince hanlığı çok müşkül bir duruma düşürmekte gecikmediler. Kazakların kendileriyle beraber hareket etmesi de işlerini kolaylaştırıyordu. Petro'nun seferleri Azak kalesinin Ruslar eline düşmesinden başka çok mühim bir netice daha doğurmuştur. Bu, Kırım Hanlığı'nın Moskof Devleti karşısında savunmasız kalmasıdır.

Ruslar 1687 ve 1689'da doğrudan doğruya Kırım Hanlığı'na karşı yaptıkları taarruzlarda Özü'nün güneyindeki susuz steplerde, gerek iaşe güçlüğü, gerek Kırım atlılarının her taraftan yaptıkları sürekli baskınlar karşısında geri çekilmek zorunda kalmış ve bundan sonra Kazakların bazı hücumlarından başka altı yıl yeni bir harekette bulunmamışlardı. Petro büyük hazırlıklardan sonra daha mütevazı bir gaye ile, yani Azak'ın zaptı kararıyla harekete geçti. Bu kale önünde 1695'teki muvaffakiyetsizliğini, 1696'da telâfi etti. Azak'ı kuşatırken başka bir Rus ordusu Kazaklarla beraber Aşağı-Dinyeper ve Kırım üzerine yürümekte ve bu tarafta Kırım kuvvetlerini meşgul etmekteydi. Bu sebepten Kırımlılar Azak'ın yardımına bütün kuvvetleriyle gidemediler.

Selim Giray Rus tehlikesini başlangıçtan itibaren görüyor, Osmanlı yöneticilerine sürekli olarak kuzeydeki kalelerin tahkimi ve buralara muntazam asker yerleştirilmesini tavsiye ediyordu. Ay-

rıca Kırımlılar Bâb-i Âlî'ye birbiri arkasından imdat mektupları yağdırmaktan geri kalmıyorlardı. Fakat bütün baskıyı Tuna üzerinde Avusturya ordularından gören Osmanlı Devleti başka tarafı düşünemiyor, hatta Kırımlıları Rus tehlikesi karşısında bile yurtlarından ayırıp Macaristan cephesine sürmeye çalışıyordu. Daha önceleri de Kırım'la Osmanlı İmparatorluğu arasındaki anlaşmazlıkların başlıca sebebi olan bu siyâset, bu devirde her iki taraf için üzücü olaylara sebebiyet vermiştir: Azledilmek tehdidi altında Osmanlı sarayının emirlerine koşmak mecburiyetinde bulunan hanlarla, yurtları bu kadar büyük tehlike altındayken uzak cephelere gitmek istemeyen Kırımlılar ve serkeş Kırım aristokrasisi arasında birçok defa fikir ayrılığı çıkmış, bu yüzden 16 sene içinde altı defa han değişmiş, Osmanlılarla Kırımlılar arasında beraberlik zaman zaman kırılmıştır.

Gerçekten bu zamanda, Kırımlılar arasında olduğu kadar İstanbul'da da, Rus tehlikesinin büyüklüğü, bu tehlike karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun vazifeleri ve Kırım'la İstanbul arasındaki mukadderat birliği hakkında tam fikir sahibi olanlar, hatta Rusların doğrudan doğruya İstanbul'u tehdit etmekte olduğunu düşünenler yok değildi. Bâb-i Âlî mücadelenin sonucunu, daima Macaristan cephesindeki harekâtın tayin edeceğine inanıyordu.

1700'de Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında İstanbul'da imzalanan barış antlaşması hanlığın gerilemesini gösteren bir antlaşma olmuştur. Bu antlaşma ile Rusya, Lehistan gibi hanlığa yıllık vergi vermekten kurtuluyor, çarlık Osmanlı Devleti seviyesine çıkıyordu. Altın Orda Hanlığı'nın en kuvvetli vârisi olan ve Moskof Devleti'nden eskisi gibi vergi almakta devam eden Kırım Hanlığı da nihayet Rusya karşısında, ikinci derecede bir devlet durumuna düşüyordu. Kırım'ı istilâ için Rusya şimdiden çok elverişli bir durum hazırlamıştı. Azak üssü elinde idi ve kendi emrine giren Kazaklar ve Kalmuklarla Kırım'ı her taraftan sarmıştı.

Ukrayna'da Çihrin'le güneye doğru büyük bir adım atmış olan Rusya, Karadeniz'e çıkmak için ikinci adımı atmıştı. Bâb-i Âlî şimdi Kırım'ın Moskova karşısında gerilemesiyle beraber kuzeydeki tehlikenin birdenbire vahim bir hal aldığını görmekteydi.

Böylece, 1683-1699 savaşları sonunda Kırım–Karadeniz Meselesi de tamamıyla Türkler aleyhine bir netice ile kapanmış oluyordu.

Osmanlı Devleti ve Kırım İlişkileri

Kırım Hanlığı denince burada evvela, her zaman en büyük rolü oynamış olan bir unsuru göz önüne almak gerektir. Bu da menşelerini herhalde Altın Orda Devleti teşkilâtına kadar götürebileceğimiz Kırım kabile aristokrasisidir.[1] Bunlar, başlarında Şîrin beyleri olmak üzere Mansur, Barın, Sicivut beyleriyle (bunlara dört *Karaçi* beyleri denir) diğer urukların mirzâlarından oluşuyordu. Bunlara Giraylardan olan sultanları, Dört Ocak denen Kırım ulemâsını ve kapıkulu (hanın, kalgayın ve nureddînin "sekban" denilen ulûfeli askeri) ağalarını da katabiliriz. Kırım hanları eski Türk–Mogol devletlerinde olduğu gibi en mühim işlerde bunları kurultaylar şeklinde toplantıya çağırırlar ve onların kararlarına göre hareket ederlerdi. 1683-1699 devresinde de bu şekilde toplantıları görüyoruz.[2] Kırım Mollası Abdülgaffar'ın dediğine göre,[3] "Anların dört Karaçi beyin reyi olmadıkça bir emr-i azîme mübâşeret olunmak kanûnları değildir." Bu Kırım beyleri hanlığa o kadar hâkim idiler ki, Safa Giray 1692'de bunlar karşısında âciz kalarak sadrazama, "Memleketimizde bize hükümet ettirmezler" diye şikâyette bulunmak zorunda kalacaktır.[4]

Pâdişah tarafından Giray sülâlesi içinden ve evvelce kalgaylık veya nureddînlik hizmetinde bulunmuş kimselerden hanlığa getirilenler her işte pâdişah kadar Kırım beylerini de hesaba katmak zorundaydılar. Esasen Osmanlı Devleti'nin hanlığa Giraylardan başkasını tayin edememesinin bir sebebi de buna Kırım aristokrasisinin karşı geleceğidir. Pâdişah hanı seçerken yalnız, onun İstanbul'a bağlı olup olmayacağını ve imparatorluk savaşlarına Kırım ordusunu getirip getiremeyeceğini düşünmekteydi.

Halbuki Kırım'ın hakikî hâkimi olan beyler, bu seferler işlerine gelmiyorsa ve aynı zamanda Bâb-i Âlî kendilerini cezalandırabilecek durumda değilse, gitmekten kaçınırlar, askerlerini alıp

çekilerek hanı pâdişah önünde müşkül bir durumda bırakırlardı (1684'te Hacı Giray'a, 1691'de Saadet Giray'a, 1692'de Safa Giray'a, 1695'te Selim Giray'a yaptıkları gibi). Yukarıda görüldüğü gibi onlar bazen bu seferlere gitmemekte haklıdırlar. Fakat sonunda bu memleketin menfaatlerini genellikle dar bir çerçeveden gören bu kabile aristokrasisinin devlet üzerindeki kontrolünü artırması, hanlık otoritesinin biraz daha düşmesi sonucunu vermektedir. Bâb-i Âlî hele böyle nazik zamanlarda genellikle Kırım kuvvetlerine karşı mücadeleye girerek hanı yerinde tutmakta ısrar edemeyeceğinden, han azlolunur ve yerine yeni bir han atanırdı. Yeni han ya devlete Kırım ordusunu getireceğini vaat eden biridir, yahut Kırımlıların istediği birisidir. Birinci halde beyler onu da devirmekte gecikmezler, böylece 10 ay ara ile Bâb-i Âlî'nin tayin ettiği Saadet Giray'ı ve Safa Giray'ı düşürmüşlerdir –neticede yine kendi istediklerini tahta çıkaracaklardır. Hadiseler sonunda Bâb-i Âlî bu beyler karşısında bağımlılık hakkında çok şey kaybetmiştir. Bu vaziyette Osmanlı Devleti, hanları, onların karşısında istediği gibi tayin etmek hakkından vazgeçiyor demektir.[5] Altın Orda'nın çöküşünde olduğu gibi Kırım Hanlığı'nın çöküşünde de en büyük rolü oynayan ve genel devlet menfaatlerini düşünmekten ziyade kendi kabilelerinin menfaatlerini güden bu beylerin,[6] gittikçe zayıflayan hanlık ve imparatorluk kuvvetleri karşısında devleti günden güne istekleri altına almaları, Kırım'ın anarşi içine düşmesinde başlıca âmillerden biri olacaktır.

EKLER

Macar Kaynaklarına Göre Kronolojik Tablo*

1683

Ocak başı:	Sultan IV. Mehmed, İmparator I. Leopold'a karşı yapılan savaşta bütün ordusuyla yer alması için, Erdel Prensi Apafi'ye fermân gönderir
11 Ocak:	Orta-Macar Prensi İmre Thököly'nin savaş kararlarının da alındığı Kassa Meclisi toplanır
18 Mart:	Nâib Pál Esterházy Macar milletini Türklere karşı savaşa çağırır
31 Mart:	Leh Kralı Sobieski ve İmparator I. Leopold askerî ittifak kurar
1 Nisan:	Sultan Habsburg iktidarına karşı sefere çıkar
26 Nisan:	Erdel meclisi sultanın emri üzerine savaşa girmek konusunda düzenleme yapar
Mayıs başı:	Prens Thököly, Tállya meclisinde Orta-Macar sınıflarının savaş mükellefiyetlerine karşı itirazını reddeder

* László Nagy, *A török világ végnapjai Magyazországon (Historiai mozalkok)*, Budapeşte, 1986, s. 395-409, kitap sonundaki kronoloji, çev. Dr. E. Çoban.

13 Mayıs:	Sultan, kendisi Belgrad'da askerî olayların gelişimini beklerken, Habsburglara karşı sefer için Veziriâzam Kara Mustafa Paşa'yı serdâr tayin eder
7 Haziran:	Thököly Eszék'te (Essek) Kara Mustafa Paşa ile buluşur
21 Haziran:	Thököly'nin elçileri Viyana'da 19 Kasım 1682'de imzalanan ateşkesi geri çeker
Haziran sonu:	Thököly Kassa'da savaş hazırlıklarına başlar. Türkler Veszprém ile Tata'yı işgâl eder
1 Temmuz:	Raba hattı boyunca Karl von Lothringen idaresinde toplanan yaklaşık 32.000 imparatorluk askeri Viyana savunması için geri çekilmeye başlar
Temmuz başı:	Saray Savaş Konseyi'nin direktifiyle maden şehirleri Thököly'nin *kuruc*'larına (kuruts) teslim edilir
7 Temmuz:	İmparatorluk birlikleri, Petronell'de saldıran Türklere karşı artçı muharebeye girerler. İmparator I. Leopold Viyana'dan Linz'e kaçar
14 Temmuz:	Kara Mustafa Paşa yaklaşık 100.000 askeriyle Viyana önüne gelir; şehrin müdafaasını Ernst Rüdiger von Starhemberg sevk ve idare eder
Temmuz ortası:	Türk–Tatar akıncı birlikleri Yukarı-Avusturya'ya kadar akınlar yapar
25-26 Temmuz:	Thököly'nin askerleri Pozsony'yi (bugün Bratislava) işgâl eder
29 Temmuz:	Karl von Lothringen, *kuruc*'ları bozguna uğratır ve Pozsony'yi terk etmeye mecbur eder
31 Temmuz:	Türklerin Viyana'daki irtibat hendeği kaleye ulaşır
22 Ağustos:	Erdel Prensi Apafi'nin ordusu Györ (Yanık) önüne ulaşır; prens Viyana'daki otağında veziriâzamı ziyâret eder
26 Ağustos:	Viyana'yı kurtarmak üzere ilerleyen Leh yardımcı kuvvetleri Moravya'da Anger'de, akıncı Tatar ve *kuruc* ordularını bozguna uğratır
27 Ağustos:	Veziriâzam *kuruc* ordusuyla beraber Thököly'yi Viyana'daki karargâha çağırır, fakat prens Kara Mustafa Paşa'nın bu emrine uymaz

4 Eylül:	Thököly'nin elçisi, Stetteldorf'da Karl von Lothringen'ı ziyâret eder ve Pozsony'nin (bugün Bratislava) yanı sıra maden şehirlerini terk etmelerini ister; imparatorluk başkumandanı elçinin dönmesine izin vermez
9 Eylül:	Kara Mustafa Paşa Viyana'da denetlemede bulunur ve kuşatmayı yapan ordunun dörtte birinin kaybedildiğini tespit eder
10 Eylül:	Leh, Bavyera, Sakson ve imparatorluk birlikleri, zor duruma düşen Viyana'nın kurtarılması için toplanır
12 Eylül:	Viyana ya da Kahlenberg muharebesi; Türklerin kesin bozgunu
14 Eylül:	Kaçan Kara Mustafa Paşa Györ'e (Yanık) ulaşır; Türk akıncıları Sayer (bugün Seiersberg) ilini talan eder
7-9 Ekim:	Müttefik orduları Párkány'de Budin Beylerbeyi Kara Mehmed'in birliklerini bozguna uğratır
14 Ekim:	Kara Mustafa Paşa Bia'da, Prens Apafi'den ayrılır ve Belgrad'a gider
27 Ekim:	Müttefik birlikler bir haftalık kuşatmanın ardından Estergon'u işgâl ederler
Kasım:	Prens Thököly *kuruc* ordularıyla Debrecen civarındaki kışlağa çekilir
Aralık ortası:	Leh Kralı Sobieski birlikleriyle beraber Macaristan'dan çıkar
25 Aralık:	Kara Mustafa Paşa'nın Belgrad'da boynu vurulur; Kara İbrahim 1685'e kadar onun halefi olur

1684

12 Ocak:	İmparator I. Leopold ve Macar kralının, Macaristan'ın Türk hâkimiyetinden kurtarılmasını vaat eden ve aynı zamanda Prens Thököly'den ayrılanlara af getiren açık mektubu

15 Şubat:	Thököly'nin *kuruc*'ları Szatmár ilindeki Károly'yi (bugünkü Carei) işgâl eder
Mart başı:	*Kuruc*lar Késmárk'ı işgâl eder
5 Mart:	Türk aleyhtarı Mukaddes İttifak belgesi Krakov, Linz ve Venedik'te imzalanır
17 Mart:	*Kuruc*'lar Kisszeben'i (bugünkü Sabinov) işgâl eder
11 Nisan:	İmparator I. Leopold Prens Apafi'ye Türklere karşı birleşme ihtarında bulunur, fakat Apafi bu ihtara uymaktan kaçınır
27 Mayıs:	Prens Thököly Miskolc'da, Habsburglara karşı Macarların savaşı sürdürmesi için bir duyuru yayımlar
18 Haziran:	40.000 askerin önünde ilerleyen Karl von Lothringen, Visegrád'ı (Vişegrad) işgâl eder
27 Haziran:	Kalenin teslim edilmesiyle Türk ordusu, Vác (Vaç) önünde yenilgiye uğrar
	Ungvár kalesi askerleri on günlük savunmadan sonra Thököly'nin *kuruc*'larına bu gün boyun eğer
30 Haziran:	Karl von Lothringen'in askerleri, Türk garnizonunca boşaltılan Peşte şehrini işgâl eder
10 Temmuz:	Serasker Mustafa Paşa, Erd'e (Hamzabey) tarassut mevziine ilerlediği sırada, Szentendre'de imparatorluk ordularınca bozguna uğrar
14 Temmuz:	İmparatorluk birlikleri, Kara Mehmed Paşa'nın 10.000 askerle savunduğu Budin önüne doğru ilerler
18 Temmuz:	8000 kişilik Macar kolordusu Budin'e doğru ilerleyen ordugâha ulaşır, bu sırada 7000 Macar askeri Ersékújvár önünde ve başka bölgelerde faaliyette bulunur
19 Temmuz:	Karl von Lothringen'in birlikleri dört yönden Budin'i kuşatmaya başlar
22 Temmuz:	Türk karşıtı güçler Erd yakınında Mustafa Paşa'nın birliklerini bozguna uğratır; Györ (Yanık) kumandanı János Esterházy'nin idare ettiği *huszár*'lar (*hussar*) bu muharebede kendilerini gösterir
Ağustos:	Drava boyunda savaşan imparatorluk kolu Veröce kalesini ve diğer tabyaları kurtarır

11 Eylül: Bavyera Elektör Prensi Emanuel Maximillian 8000 askeriyle Budin'i kuşatan birliklere katılır

17 Eylül: *Kuruc*'lar, Eperjes önünde bozguna uğrar

28 Eylül: Bártfa kalesi askerleri, imparatorluk güçlerine teslim olur

Ekim başı: Makovica imparatorluk güçlerine kapılarını açar

3 Kasım: İmparatorluk ordusu Budin kuşatmasını kaldırır ve kale önünden çekilir

29 Kasım: İmparatorluk güçleri 24 günlük sonuçsuz kuşatmadan sonra *kuruc*'lar tarafından korunan Eperjes önünden çekilir

Aralık: Thököly birlikleri veziriâzamın emri üzerine Ersékújvár'a gıda malzemesi taşır

1685

5 Şubat: İmparator I. Leopold, Mukaddes İttifak'a katılması için Prens Apafi'yi ihtar eder

22 Şubat: Erdel meclisi, Erdel'de de mülk sahibi olan Thököly ve yandaşları aleyhine ihânet davası açar

20 Mart: Prens Thököly, Tokaj (Tokay) Beyânnâmesi'nde yandaşlarını, kendinden ayrılmaları konusunda uyarır

21 Mart: Venedik Dalmaçya'da Türklere karşı sefere başlar

Bahar: Veziriâzam İbrahim 80.000 kişilik bir orduyu Belgrad'a toplar

11 Nisan: Várad Beylerbeyi Ahmed Paşa, Prens Thököly'nin, *kuruc* kalelerine Türk muhafızlar verilmesi yönündeki ricasını geri çevirir

14 Nisan: Erdelli siyâset liderlerinden Mihály Teleki, Habsburg iktidarıyla özel bir anlaşma imzalar

22 Mayıs: İmparatorluk birlikleri üç haftalık sonuçsuz kuşatmadan sonra, *kuruc*'lar elinde bulunan Ungvár önünden çekilir

7 Temmuz: Başkomutan Karl von Lothringen, içinde 25.000 Macar'ın da savaştığı yaklaşık 80.000 kişilik or-

	dusuyla stratejik olarak son derece önemi haiz Ersékújvár'ı kuşatmaya başlar
26 Temmuz:	Macaristan savaşlarında serdâr olarak atanan Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa, Estergon kuşatmasına başlar
16 Ağustos:	Karl von Lothringen Ersékújvár'ı kuşatan ordunun bir kısmıyla Tat muharebesinde İbrahim Paşa'nın birliklerini bozguna uğratır
19 Ağustos:	Ersékújvár'daki Türk muhafazası imparatorluk birliklerine teslim olur
Ağustos:	Drava kolordusunun Ezsék (Essek) civarındaki başarılı faaliyeti
Eylül:	Abdurrahman Paşa Budin beylerbeyi olur
11 Eylül:	Eperjes'teki *kuruc* askerleri imparatorluk birliklerine boyun eğer
29 Eylül:	*Kuruc* askerleri, Tokaj kalesini teslim eder
Ekim başı:	*Kuruc*'lar, Kálló, Kisvárda, Szerencse ve diğer küçük kaleleri teslim eder
15 Ekim:	Thököly'nin Várad'da derdest edilmesi
24 Ekim:	Erdel, kalelere imparatorluk muhafızlarının yerleştirilmesi ve ilerideki savaşlar için yardım etmesi yönündeki Habsburg talimatlarını reddeder
25 Ekim:	Thököly'nin derdest edilmesi haberi üzerine *kuruc*'lar Kassa'yı teslim eder; kale savunmasındakilerin büyük kısmı Türklere karşı orduya katılır
Ekim sonu:	Sárospatak, Szádvár, Regec'in *kuruc* muhafızları da kapılarını açar; sadece Ilona Zrinyi'nin müdafaa ettiği Munkács, *kuruc*'ların elinde kalır
27 Kasım:	Prens Apafi, imparatorluk birliklerinin Erdel'e girmemesi için 100.000 taller teklif eder
Aralık:	İmparatorluk birlikleri Erdel'in kuzey ve batı vilâyetlerine girer. Thököly'nin derdestini emreden veziriâzam İbrahim Paşa idam edilir; yerine 1687'ye kadar Süleyman Paşa veziriâzam olur

1686

2 Ocak:	Thököly esaretten kurtulur ve unvanını geri alır
Şubat başı:	İmparatorluk generali Caraffa, Debrecen şehrini acımasızca haraca bağlar
	Thököly, derdest edildiği yere, Várad'a zaferle girer
24 Nisan:	İmparatorluk tümgenerali Mercy'nin birlikleri Szeged'deki (Segedin) Tatar ordugâhını dağıtır
27 Nisan:	İmparatorluk birlikleri 47 günlük sonuçsuz kuşatmadan sonra Munkács önünden çekilir
Mayıs başı:	Veziriâzam Süleyman, Macaristan harp sahasına hareket eder
2 Haziran:	Vajdahunyad'da ordugâh kuran Thököly'yi Erdel birlikleri, prenslik arazisinden çıkartır
18 Haziran:	Karl von Lothringen ve Emanuel Maximillian, Abdurrahman Paşa'nın 10.000 kadar askerle savunduğu Budin'i kuşatmaya başlar. Kuşatma ordusunda yaklaşık 15.000 Macar da yer alır
24 Haziran:	Viziváros imparatorluk birliklerinin eline geçer
28 Haziran:	Prens Apafi, İmparator ve Macar Kralı Leopold ile ittifak kurar
9 Temmuz:	Budin Türk muhafızları saldırıya geçer
13 Temmuz:	İmparatorluk birlikleri Budin önünde başarısız bir saldırıda bulunur
22 Temmuz:	Türk müdafiler saldırıya geçer; Budin'deki barut cephaneliği patlar
27 Temmuz:	Veziriâzam Süleyman Paşa'nın yaklaştığı haberi üzerine Karl von Lothringen Budin'e karşı genel bir saldırı düzenletir. Saldırı büyük can kaybının ardından başarısızlıkla sonuçlanır
3 Ağustos:	Budin'e karşı kuşatmacılar yeni bir başarısız saldırıda bulunur
8 Ağustos:	Kamara ormanı kenarındaki veziriâzamın ordusunun ileri karakolları görünür. Macar *huszar*'ları bunları geri çekilmeye zorlar

10 Ağustos:	Budin Türk muhafızları kuşatmacılara yönelik akın düzenler
14 Ağustos:	Karl von Lothringen'in birlikleri yardımcı Türk ordusunu bozguna uğratır
20 Ağustos:	Yardımcı Türk ordusu Budin kalesine takviye ulaştırır
23 Ağustos:	Bavyeralılar Várpalota'nın (kaledeki saray) bir bölümünü ellerine geçirir
29 Ağustos:	Veziriâzamın kaleye yeni takviyeler ulaştırma girişimi başarısızlıkla sonuçlanır; kuşatmacılar ordugâha ulaşan Scherffenberg kolordusuyla güçlenir
2 Eylül:	Son saldırı; Budin 145 yıllık Türk hâkimiyetinden kurtulur; Abdurrahman Paşa, kale savunmasında kahramanca ölür
6 Eylül:	Karl von Lothringen, veziriâzamın peşine düşer
Ekim-Kasım:	Ludwig von Baden'in birlikleri Pécs (Peçuy), Şikloş, Kaposvár'ı (Kapoşvar) işgâl eder
23 Ekim:	Szeged'deki (Segedin) Türk muhafazası imparatorluk birliklerine boyun eğer
Sonbahar:	Neredeyse tüm Slavonya Türk hâkimiyeti altından kurtulur. Erdel'e imparatorluk askerleri konuşlandırılır. Türk yönetimi barış ister, fakat imparatorluk yönetimi savaşa devam edilmesi yönünde karar alır

1687

Şubat başı:	Eperjes'te Thököly sempatizanlarının yargılanması için savaş mahkemesi kurulur. Bu mahkemenin hükümleri uyarınca birçok masûm insan idam edilir, çok kişi iftiraya maruz kalır
16 Şubat:	Thököly hâlâ kendisini savunan Munkács'lılara Várad'dan yardım için hareket etmek ister, fakat vaat edilen Türk askeri yardımı gecikir
12 Ağustos:	Karl von Lothringen'in birlikleri Nagyharsány'da Türklere karşı muazzam bir zafer elde eder; bu zaferi tarih yazıcılığı İkinci Mohac Muharebesi olarak da adlandırır

5 Eylül:	Türk ordugâhında askerî isyan patlak verir
29 Eylül:	Türkler Ezsék'i (Ösek) teslim eder
1 Ekim:	Karl von Lothringen, Prens Apafi'den önemli Erdel kalelerinin teslimini ve imparatorluk askerlerinin Erdel'de kışlamasını talep eder
13 Ekim:	Karl von Lothringen'in birlikleri Erdel'de Somlyó kalesini işgâl eder
20 Ekim:	Erdel'in en önemli kalelerinden Számosûjvár (bugünkü Gerla) kalesini işgâl eder
27 Ekim:	Prens Apafi, on yedi kaleyi imparatorluk birliklerine teslim eder ve Türklere karşı yapılan savaşın masraflarına katkı olarak 700.000 forint ödemeye mecbur edilir
30 Ekim:	İmparatorluk generali Scherffenberg'in askerleri Nagyszeben'e (bugünkü Sibiu) girer. Veröce ilindeki Valpó'yu (Valpova) Türk muhafızları teslim eder
Ekim sonu:	Thököly tekrar Várad civarında akınlar yapar, fakat kuşatma altındaki Munkács'a kadar nüfuz edemez
17 Aralık:	Beylerbeyi Rüstem Paşa, imparatorluk generali Caraffa'ya Egri kalesini teslim eder
Aralık:	İmparator ve Macar Kralı I. Leopold, İmre Thököly ve yandaşları için geçerli olmayan bir genel af ilan eder

1688

17 Ocak:	İmparatorluk birlikleri Munkács kalesine girer; anlaşma uyarınca kaledekiler genel aftan faydalanır; Ilona Zrinyi'yi Viyana'ya enterne ederler; Rakóczi'nin yetim çocukları Julianna ve Ferenc mülklerini muhafaza ederler, velâyetlerini I. Leopold alır; Thököly ve yandaşları bu genel aftan yararlanamaz
24 Ocak:	Zemplén ili vali yardımcısı, Thököly'nin ahidnâme hariç prenslik alâmetini krala teslim eder

25 Ocak:	I. Leopold 1687 yılı meclisinin kanûnlarını onaylar
Şubat ortası:	İmparatorluk generali Heissler Donat, Várad yakınında Thököly'nin küçük ordusunu dağıtır
3 Nisan:	Kral nâibi Pál Esterházy, kralın emri üzerine, Macaristan'ın Türk hâkimiyetinin sona erdirilmesinden sonraki idarî, mâlî, askerî ve ekonomik yapılanması hakkındaki plânlarını kaleme alır
5 Nisan:	İmparator ve Macar Kralı I. Leopold Türklerden geri alınan Macaristan topraklarını savaş hukukuna dayanarak Avusturya Saray Kamarası'na bağlar
9 Mayıs:	Habsburg hânedânı ve Erdel arasında anlaşma imzalanır. Buna göre Erdel, Habsburg hükümdarlarını buranın hamisi ve vasi kralı olarak tanır ve İstanbul'dan kopar
19 Mayıs:	Székesfehérvár (İstolni-Belgrad) muhafızları Adám Batthyány'nin askerlerine şehrin kapılarını açar
20 Haziran:	Lippa'daki Türk muhafızları teslim olur
Temmuz:	Türkler Ujilak ve Pétervárad'ı teslim eder
11 Temmuz:	Türk idaresi, Thököly'yi Várad'dan Tımışvar'a çağırır
Ağustos:	Emanuel Maximillian Belgrad kuşatmasına başlar; imparatorluk birlikleri Sava boyundaki Brod, Dubica ve Gradiska'yı işgâl eder
5 Eylül:	Ludwig von Baden, Dervente'de Bosna beylerbeyisinin ordusunu bozguna uğratır
6 Eylül:	Belgrad, imparatorluk orduları önünde boyun eğer
24 Eylül:	Fransızlar, 1684 Regensburg Antlaşması'nı ihlal ederek Habsburglara karşı Ren'de savaş başlatır. Bu saldırı Türklere karşı yapılan savaşın sonraki gidişini de önemli ölçüde etkiler
9 Aralık:	İmparator ve Macar Kralı I. Leopold, 1683'ten sonra Türklerden geri alınan sahalarda eski derebeylerinin ancak mülk hukukunun yazıyla onaylanmasından ve mülk değerinin yüzde 10'unu oluşturan silâh ücretinin ödenmesinden sonra mülklerini geri alabilecekleri emrini verir

1689

26 Ocak:	Szigetvar'ın Türk muhafızları teslim olur
10 Şubat:	Mukaddes İttifak delegeleri, İstanbul temsilcileriyle bir buçuk yıl süren görüşmelere başlarlar
14 Şubat:	İmparator I. Leopold ve Alman imparatorluk sınıfları, Pfalz'a saldıran Fransa Kralı XIV. Louis'ye savaş ilân eder
6 Nisan:	İmparator, Macaristan harp sahası başkumandanı olarak Ludwig von Baden'i atar; Karl von Lothringen ve Emanuel Maximillian, Fransızlara karşı askerî operasyonları yönetir
Haziran sonu:	Macaristan harp sahasına doğru çıkan Osmanlı ordusu Sofya'ya ulaşır
Temmuz ortası:	İmparatorluk ordusu yaklaşık 24.000 kişiyle Belgrad'da toplanır; küçük birlikler ise Tımışvar ve Várad'ı sarar
Temmuz:	Tımışvar'a kadar olan tüm yolları açacak olan Kladova ve Orsova, Thököly'nin hâkimiyetine girer
12 Ağustos:	Türklere karşı savaşın öncüsü ve daimî şekilde mâlî destekçisi olan Papa XI. Innocent ölür
30 Ağustos:	Ludwig von Baden, Belgrad'ın güneyinde bulunan Batocsina'da, Macaristan'a giden Türk ordusunu bozguna uğratır
24 Eylül:	Ludwig von Baden, Sırbistan'da Niş'i alır, böylece Türk baskısına karşı Sırpların kitlesel isyanı başlar
14 Ekim:	Ludwig von Baden'in askerleri Bulgaristan'da Vidin'i işgâl eder; imparatorluk birlikleri Aşağı-Tuna bölgesinde kışı geçirmek için tertip alır

1690

2 Ocak:	Balkanlar'daki ilk Türk askerî başarıları. Neticede bu, Eski Sırbistan'ın teslimini beraberinde getirir
6 Şubat:	Ludwig von Baden Balkanlar'daki yayılmaya mu-

	halefet ettiği, Erdel harp sahasının göz ardı edilmesini kabahatli bulduğu ve Tuna–Sava hattı boyunca kalıcı bir savunma düzeni alınmasını teklif ettiği memorandumunu imparatorluğa sunar
6 Nisan:	İmparator I. Leopold, imparatorluk birliklerine silâhla yardım ettikleri takdîrde Sırplara ayrıcalıklar vaat eder
13 Nisan:	Sarılan Kanija'daki Türk muhafızları kaleyi Macar birliklerine teslim eder
15 Nisan:	Erdel Prensi Apafi ölür
18 Mayıs:	İmparator I. Leopold, Ludwig von Baden'i tekrar Macaristan harp sahası başkumandanı olarak atar
8 Haziran:	Sultan II. Süleyman, İmre Thököly'ye Erdel prensi unvanını verir ve tahtını tekrar alması için emrine birlikler verir
18 Temmuz:	Mihály Teleki, saldırıya geçen Thököly'ye karşı Erdel'de genel isyan çıkarır
21 Ağustos:	İmre Thököly Zernyest'te olağanüstü bir zafer kazanır
29 Ağustos:	İmparatorluk birlikleri, hücum eden Türklere Vidin'i teslim eder
9 Eylül:	Türk birlikleri Niş'i işgâl eder
15 Eylül:	Erdel sınıflarının, İmre Thököly'yi prens olarak seçtikleri Keresztenysziget Meclisi toplanır
19 Eylül:	Ludwig von Baden, ülkeyi Thököly'den geri almak için Vaskapu Boğazı'ndan Erdel'e girer
24 Eylül:	İmparator I. Leopold, Zernyest'te esir düşen General Heissler ve Albay Doria için, Thököly'ye Ilona Zrinyi'yi iade etme sözü verir
1 Ekim:	Veziriâzam Köprülü Mustafa Paşa, Belgrad'ı sarar
Ekim:	Ludwig von Baden, Hunyad ilindeki Hátszeg'de Thököly'nin komutanlarını bozguna uğratır
8 Ekim:	Tümgeneral Aspremont Belgrad'ı Türklere teslim eder
	Thököly, Ludwig von Baden'den ateşkes ister

16 Ekim:	I. Leopold, Erdel'in kamu hukuku durumunu belirleyen *Diploma Leopoldianum*'unu yayımlar
25 Ekim:	Thököly, Bozda geçidi boyunca Eflak'a ilerlemeye mecbur olur
Aralık sonu:	İmparatorluk generali Veterani, Thököly'nin Erdel'e nüfuzunu boşa çıkarır

1691

Şubat:	Eflak voyvodası, Thököly'nin *kuruc*'larını ülkeden çıkartır
7 Temmuz:	Thököly Vidin'den Erdel'e doğru ordularıyla hareket eder
14 Temmuz:	Başkumandan Ludwig von Baden, Mohaç'ta imparatorluk birliklerini denetler
27 Temmuz:	Lugoş Thököly'ye tabi olur
2 Ağustos:	Thököly Belgrad'da ordugâh kuran Veziriâzam Köprülü Mustafa'ya katılır
19 Ağustos:	Ludwig von Baden'in (Sirem ilindeki) Szalánkemél'in yakınında Türkler üzerindeki büyük zaferi son yılların "en kanlı muharebesi" olur
12 Eylül:	General Veterani Lippa (Lipova) kalesini Türklerden geri alır
12 Ekim:	Ludwig von Baden, ordularıyla Varadin'i sarar ve burayı kuşatmaya başlar
5 Kasım:	Ludwig von Baden, Varadin kuşatmasını sürdürürken ordusunun büyük kısmını kışlamaya sevk eder

1692

13 Ocak:	Varadin'i saran General Auersperg'in askerleri başarısız biçimde Gyula (Göle?) kalesini almaya teşebbüs eder
20 Ocak:	*Kuruc*'ların esiri General Heissler'le mübadele edilen Ilona Zrinyi, Viyana'dan kocası Thököly'nin yanına hareket eder

2 Mayıs:	"Veteran Mağarası"nın işgâli
7 Mayıs:	Esaretten kurtulan General Heissler Varadin kuşatması manevralarına başlar
30 Mayıs:	Humbara infilakı sonucu, kuşatılan Varadin burcu çöker; bu Türklerin karşı koyuşunu sarsar
5 Haziran:	Varadin Türk muhafızları kaleyi teslim eder
22 Ağustos:	Ludwig von Baden, Eszék'te (Ösek) konuşlanan imparatorluk ordusuna ulaşır
10 Eylül:	İmparatorluk ordusu Petervarad'a ilerler; ordugâhta patlak veren tifüs salgını yüzünden muharebelere başlayamaz; benzer durumda bulunan Türk ordusu keza Belgrad'da hareketsiz kalır; tifüsten hastalanan Ludwig von Baden Macaristan harp sahasını terk eder

1693

27 Mayıs:	İmparatorluk Generali Heissler'in birlikleri –büyük ölçüde Macar birlikleri– Jenö ve Világos kalelerini işgâl eder
30 Haziran:	Mareşal Charles Eugène de Croy'un emri altında faaliyet gösteren imparatorluk ana ordusu yaklaşık 35.000 kişiyle Belgrad önüne varır
3 Ağustos:	İmparatorluk ordusu Belgrad'da kuşatma hareketlerine başlar
6 Ağustos:	Belgrad Türk muhafızları kuşatmacılara önemli ölçüde zâyiat verdiren bir hücumda bulunur
12 Ağustos:	İmparatorluk birlikleri Belgrad'a top ateşine başlar
10 Eylül:	Mareşal Croy Belgrad'ı kuşatan orduları geri çeker, zira yardıma gelen Türk ordusuyla çarpışmaya cesaret edemez
22 Eylül:	İmparatorluk ordusu Futak'ta kışlağa çekilir
7 Ekim:	General Hofkirchen Gyula'da (Göle?) Tisza ötesinin yağmasına gönderilen Tatar kolunu bozguna uğratır. Başka Tatar birlikleri Varadin ve Debrecen civarını talan eder

1694

1 Mayıs:	Macar kralı ve İmparator I. Leopold Slavonya'da Sirem bölgesi ve Güney Baranya'da yaşayan Sırpların Tuna–Tisza arasına iskân edilmesini emreder
Mayıs:	Veziriâzam Ali Paşa ordularını harekete geçirir ve Titel'e düzenlediği iki hücum da başarısız olur
Ağustos sonu:	Veziriâzam, Mareşal Caprara'nın emri altındaki Pétervárad'da toplanan yaklaşık 26.000 kişilik ordusuna hücum etmek için bizzat ordugâha gelir
14 Eylül:	Türkler doğrudan imparatorluk ordugâhına hücum eder
24 Eylül:	İmparatorluk ordugâhına yardımcı birlikler gelir
3 Ekim:	Veziriâzam kuşatmayı yarıda keser, kışlağa çekilir

1695

12 Ocak:	Veterani, Türklerden Gyula (Göle) kalesini alır ve böylece Macaristan'daki Osmanlı fethi Tisza–Maroş arasına sıkışır
6 Şubat:	Sultan II. Ahmed ölür ve halefi II. Mustafa bizzat Macaristan harp sahasına gitmek üzere sefere hazırlanır
Ağustos başı:	İmparatorluk ordusu yaklaşık 50.000 kişiyle Pétervárad'da toplanır; başkumandan yeteneksiz Sakson Elektör Prensi Friedrich August'tur
9 Ağustos:	Sultan II. Mustafa yaklaşık elli, altmış bin kişiyle Belgrad'a varır; imparatorluk ordugâhını aşırı kalabalık bularak, Erdel'e doğru hücum etmek ister
25 Ağustos:	Türk ordusu Pançova'da Tuna'yı geçer
30 Ağustos:	İmparatorluk ana ordusu oyalanarak Tisza nehrini geçer
7 Eylül:	Türk orduları baskınla Lippa (Lipova) kalesini işgâl eder
21 Eylül:	Birkaç kat fazla olan Türk ordusu Lugoş'ta, Erdel savunmasına verilen Mareşal Veterani'nin ordusu-

	nu imha eder; Veterani kahramanca ölür, Lugoş ve terk edilen Karansebeş Türkler eline geçer
Eylül:	Tarpalı serf Tamás Esze ve *kuruc* komutanlarından Albert Kis, Nagybanya civarındaki köylülere Thököly'ye sadakat yemini ettirir
Ekim:	Lugoş zaferine rağmen Sultan Belgrad'a geri döner

1696

29 Nisan:	İmparator, General Rabutin'i Erdel başkumandanı olarak tayin eder
Haziran sonu:	İmparatorluk ordusu yaklaşık 60.000 kişiyle Szeged'e (Segedin) ulaşır; amaç Tımışvar'ın işgâlidir. Türk ordusu bu sırada Niş'te ordugâh kurar
Temmuz ortası:	İmparatorluk ordusu Tımışvar kuşatmasına başlar
18 Ağustos:	Sultan II. Mustafa'nın ordusunun Pançova'da Tuna'yı geçmekte olduğu haberi üzerine başkumandan Friedrich August Tımışvar kuşatmasından vazgeçer ve sultana karşı harekete geçer
26 Ağustos:	Avusturya ve Osmanlı orduları Bega nehri yakınında sonuçsuz bir çarpışmaya girer. Gece boyunca imparatorluk ordusu Petervarad, Osmanlı ordusu ise Pançova tarafına çekilir
20 Eylül:	Tamás Esze ve Albert Kis, Bereg ilinde *kuruc* teşkilâtlanmasına devam eder
1 Kasım:	Hükümdar, askerî ikmalin düzenlenmesi için Macaristan'da millî komiserler tayin eder

1697

9 Mayıs:	Hollanda'daki Ryswick'te Fransız kralı ve müttefik Habsburg–İngiliz–Hollanda güçlerinin delegeleri arasında barış müzakereleri başlar
Bahar:	Genel Vali Sándor Károly Hegyalja'da teşkilâtlanan köylü liderlerini, Tamás Esze ve arkadaşlarını tutuklatır

17 Haziran:	Sultan II. Mustafa kaybedilen Macaristan'daki Türk sahalarının yeniden kazanılması için ordularının başında hareket eder
21 Haziran:	Tümgeneral Auersperg ve Adám Batthyány Bosna'da Bihac Kalesi kuşatmasına başlar, fakat sekiz gün sonra Türk yardımcı birliklerinin yaklaştığı haberi üzerine kale önünden çekilirler
27 Haziran:	Leh sınıfları, Sakson Elektör Prensi Friedrich August'u kral seçerler, böylece daha uygun bir başkumandan tayini imparator adına olanaklı hale gelir
30 Haziran:	*Kuruc* yiğitleri Sátoraljaújhely'deki pazarda imparatorluk askerlerine saldırır
1 Temmuz:	Hegyalja'daki *kuruc* asilleri Tokaj ve Sárospatak'ı alır ve Alman muhafızlarını kılıçtan geçirir
Temmuz başı:	Ferenc Rakóczi asillerin, kendisinin bu hareketin başına geçmesi yönündeki isteğini geri çevirir ve Viyana'ya iltica eder. Saray Savaş Konseyi isyanın bastırılması için üç süvari ve bir piyâde alayını Türk sınırından yukarıya kaydırır. 5000 asker Waag civarından bunlara karşı harekete geçer ve Macar soylu ayaklanmasını da silâhlanmaya davet eder
5 Temmuz:	İmparator ve Macar kralı I. Leopold, Eugene de Savoie Carignan'ı Macaristan orduları başkumandanı olarak atar
6 Temmuz:	Birinci Harangodi çarpışmasında *kuruc*'ların yenilmesi
11 Temmuz:	*Kuruc*'lar ikinci Harangodi muharebesinde bozguna uğrarlar
12 Temmuz:	I. Leopold, kendisine tekrar sadakat gösterenlere af ilân eder ve isyanın önderlerini teslim edeceklere 1000 taler ödül vaat eder
13 Temmuz:	Eugene de Savoie Carignan, 45.000 kişilik imparatorluk başkumandanlığını devralır
16 Temmuz:	İsyancılara karşı harekete geçen Tümgeneral Vaudemont'un askerleri Tarcal şehrini istilâ ve talan eder

20 Temmuz:	Tümgeneral Vaudemont'un askerleri isyancıların terk ettiği Tokaj kalesini teslim alır
23 Temmuz:	*Kuruc*'lar Sárospatak'ı teslim ederler. Bir kısmı çevre dağlarda saklanır, diğerleri Tımışvar paşasına iltica eder
5 Ağustos:	Âsîlerin bir grubu imparatorluk birlikleri önünde silâh bırakır. Komutanlarından biri ve Thököly'nin güvendiği subaylardan olan Ferenc Tokaji ihânet neticesinde esarete düşer
10 Ağustos:	Tümgeneral Vaudemont, birliklerini tekrar Türklere karşı harp sahasına sevk eder
19 Ağustos:	Sultanın yönettiği Türk ordusu Pançova'da Tuna'yı geçmeye başlar
26 Ağustos:	Szabadka'nın güneyinde ordugâh kuran imparatorluk ordusunun mevcudu Vaudemont'un birliklerinin katılımıyla artar
28 Ağustos:	Sultanın ordusu Titel'i işgâl eder ve Pétervárad'a saldırmak için Tisza'yı geçmeye başlar
1 Eylül:	Erdel'deki imparatorluk kolu da ana orduya katılır, böylece mevcut 60.000 kişiyi geçer
3 Eylül:	Eugene de Savoie Carignan, Szent-Tamás'da Türk öncü kuvvetlerini tekrar yener
6 Eylül:	İmparatorluk ordusu Pétervárad hendekleri ve bataklıkları gerisine ilerler
7 Eylül:	Sultan Pétervárad saldırısını beklemez ve Tisza'yı geçip Erdel'e girmek için Zenta'ya doğru hareket eder
8 Eylül:	İmparator ve Macar Kralı I. Leopold, 1690'da Macaristan'a kaçan Sırpların askerî birlikler şeklinde teşkilâtlanmasını emreder
11 Eylül:	Sultan ordusunun ağır bir yenilgi aldığı tarihi önemdeki Zenta muharebesi sonuçlanır
18 Eylül:	Eugene de Savoie Carignan imparatorluk ordusuyla, Albay Pal Deak'ın *huszár*'larının Tımışvar paşasının askerleriyle savaştığı Tımışvar önüne ilerler;

	Eugene de Savoie Carignan, bu esnada başlayan müzakerelerin ertelenmemesi için Becskerek'e hareket eder
20 Eylül:	XIV. Louis ve I. Leopold'un danışmanları Ryswick'te barışı imzalarlar
Ekim:	Eugene de Savoie Carignan'ın başarılı Bosna Seferi sonucunda Saraybosna da imparatorluğun eline geçer
8 Ekim:	Tatar birlikleri Becskerek'te, *huszár* albayı Pálffy'ye zâyiat verdirir, fakat ana ordunun yaklaştığı haberi üzerine kaçar. Eugene de Savoie Carignan imparatorluk ordusunu Arad'a çeker
6 Kasım:	Tümgeneral Rabutin Bacs ilindeki Ujpalánka'yı işgâl eder
8 Kasım:	Rabutin'in birlikleri Pançova'yı alır
13 Kasım:	Karlofça'da Mukaddes İttifak'ın temsilcileri ve sultanın memurları arasında İngiltere ve Hollanda'nın arabuluculuğuyla barış görüşmeleri başlar

1699

26 Ocak:	Karlofça'da imzalanan barış, 15 yıldan fazla süren savaşa son verir
16 Şubat:	İmparator ve Macar Kralı I. Leopold barışı teyit eder

Macar Kaynaklarına Göre 1629'da
Bethlen Gabor'un Ölümünde Macaristan
0 50 100 150 200 250 km
Ölçek
Kraliyet serbest şehirleri ve maden şehirleri
Büyük şehirler
Kasabalar
Köyler
Kaleler
MACARİSTAN
AVUSTURYA
HIRVATİSTAN
VENEDİK CUMHURİYETİ
BOSNA
SIRBİSTAN
OSMANLI
ADRIA
Viyana
Pozsony
Nagyszombat
Szakolca
Trencsén
Zsolna
Árva
Vág
Nyitra
Besztercebánya
Selmecbánya
Léva
Fülek
Érsekújvár
Bécsújhely
Sopron
Győr
Esztergom
Eger
Hatvan
Buda
Pest
Csepreg
Kőszeg
Pápa
Székesfehérvár
Vasvár
Veszprém
Szentgotthárd
Kecskemét
Jakabszállás
Kanizsa
Kappány
Kaposvár
Zerinvár
Varasd
Szekszárd
Szeged
Berzence
Babócsa
Pécs
Kőrös
Zágráb
Belovár
Dráva
Zombor
Kulpa
Daruvár
Buccari
Petrinja
Eszék
Pozsega
Una
Száva
Pétervárad
Zengg
Tisza
14
16
18
20
16°
49
47
45

Açıklamalar:
Habsburglara bağlı Macar Krallığı
Erdel Prensliği
Yedi Nahiye
DEVLET ADI
EYALET YA DA PRENSLİK
LEHİSTAN
BOĞDAN
ERDEL
EFLAK
İMPARATORLUĞU
MÁRAMAROS
UNG
BEREG
UGOCSA
ZEMPLÉN
ABAÚJ
BORSOD
SZABOLCS
HAJDUSÁG
SZATMÁR
Késmárk
Löcse
Eperjes
Kassa
Ungvár
Szerencs
Sziget
Szatmár-N.
Nagybánya
Debrecen
Székelyhíd
Várad
Beszterce
Körös
Gyalu
Kolozsvár
Szászrégen
Belényes
Gyula
Marosvásárhely
Jenő
Nagyszöllös
Makó
Arad
Nagyenyed
Medgyes
Segesvár
Gyulafehérvár
Kézdivásárhely
Maros
Temesvár
Vajdahunyad
Nagyszeben
Fogaras
Brassó
Lugos
Versec
Nándorfehérvár
Orsova
Duna
22
24
26

Kaynaklar

I. Köprülü Mehmed Paşa Üzerine Topkapı Sarayı Arşivi Belgeleri

TSMA. E. 4860/1-704/16
1067
Boğaz Hisar Muhafızı Yusuf Paşa'dan sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa'ya tahrirat: İstanbul'dan gönderilen toplarla askerin vasıl olduğu; Gelibolu, İpsala vesair yerlerden mürettep efradın dahî gönderilmesi için emirler verilmesini rica ettiği hakkında.

TSMA. E. 7028/227-805/3
1203.B.10
Veziriâzamdan rikâb-i hümâyûna arz ve hatt-i hümâyûn: Saliha Sultan, Sinan Paşa ve Köprülü Mehmed Paşa vakıfları müsakkafatından vaki' olan mahlûllerin kimlerin nezaretinde olduğuna dair.

TSMA. E. 7436/16-831/6
1099.Ca.19
Medine'de, evladı Yusuf bin İbrahim Efendi imzalı ariza: Medine'ye gönderilen surreden, Köprülü Kethüdası Mehmed Paşa Vakfı'ndan, cüzhan Mehmed vefat ettiğinden, mahlûlün kendisine ihsan edilmesi hakkında.

TSMA. E. 7442/1-2-832/32
1088.R.3
Mütevelli kaymakamı Siyavuş imza ve mührüyle arz ve Mustafa imza ve mührüyle arzuhal: Köprülü Mehmed Paşa evkafından Safranbolu'da münhal muallimliğe ve aynı evkaftan Arnavud Belgradı'nda Rojnuk kasabasındaki münhal kayyımlığa yapılması arz ve teklif edilen tayinler hakkında.

TSMA. E. 7442/3-832/33
1201.Z.29
Cabi Mirahor imza ve mührüyle makbuz ilmühaberi: Dikilitaş'ta Köprülü Mehmed Paşa evkafından sabunhanenin icarının alındığına dair.

TSMA. E. 7442/4-832/34
1202.Ca.17
Mütevelli Kaymakamı Recep imza ve mührüyle temessük: Köprülü Mehmed Paşa evkafından Tavukpazarı'nda Büyük Han'da, İsmihan Kadın'dan mahlûl kalan bir odanın, mirahor-i saniye ihale edildiğine ve müteakip intikallerine dair.

TSMA. E. 7442/6-17-832/36
1221.Z.29
Mütevelli Mehmed Tabib imza ve mührüyle temessük: Köprülü Mehmed Paşa Vakfı müsakkafatından, Tavukpazarı'nda Büyük Han'da iki odanın mülk ve gediğine mutasarrıf olan Nefise Hatun'un talep ettiği temessüklerin verildiği hakkında.

TSMA. E. 7442/18-832/37
1246.M.29
Enderun hazîne kethüdası imzalı ilmühaber: Köprülü Mehmed ve Fazıl Ahmed paşalar evkafından Enderun'a gelen sabunların teslim edildiği hakkında.

DEFTERDE
TSMA. D. 149
1069.L.5-1076.Z.29
İstabl-i 'Âmire raht hazîne defteri: Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa, Halep Mirmiranı Ali Paşa, Sivas Mirmiranı Filibeli Mustafa Paşa, Defterdâr İbrahim Paşa, Maraş Beylerbeyi Mustafa Paşa, Kaptan Ali Paşa, Beyrut Beylerbeyi Kenan Paşa gibi zevat ile Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa, darüssaâde ağası, Bostancıbaşı İbrahim Ağa gibi ağalar, vâlide sultan, mirahur, Türkmen voyvodası, Sadâret Kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve saray erkânı tarafından hediye edilen murassa eyer, özengi, dizgin, başlık, rişme, gaddareler, dikdikler ve pâdişahın Bursa seyahatinde kendisine bizzat verilen murassa raht takımları vesaire hakkında, A.g.y.tt

TSMA. D. 453
1293.Ca.6
Merhum Köprülü Mehmed Paşa Vakfı hasılatından olup Evkaf Hazînesi'nden gönderilen ve Enderun Hazînesi'ne irâd kaydedilerek Hırka-i Saadet, Babüssaade, Enderun Mektebi ve Hazîne-i Hümâyûn memur ve hademesine tevzi edilen sabunları muhtevi müfredat defteri. A.g.y.tt

TSMA. D. 892
1169.Ş.20
Hünkâr berberleri, saray ve küçük oda kethüdası, kiler kethüdası ve eskileri vesaireye tahsis olunan hilat bahası, Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfettiği sabunun suret-i tevzii, II. Mustafa zamanında ramazan ve kurban bayramlarında peşkir ağası vesaireye tahsis edilen birer kese akçe, hâs-odada enderun mütekaidlerine tayin olunan yemler, bayramda miftah ağası yeddiyle verilen hâs-oda harcı ve hâs-odanın bakır evanileri ve hastanedeki mefruşat, camekân ve Şirvan Köşkü'ndeki döşeme ile matbahdaki bakır evani, göç-i hümâyûn vukuunda Hırka-i Şerif'te kalan ağaların tayinatı, Edirne köşk bekçisi Receb'e hâs-odanın teslim edilen eşyası,

hareket-i hümâyûn oldukda enderun için verilen şule, hâs-oda ve hastaları için tayin edilen masraf, Enderun-i Hümâyûn kar ve buz tevziatı, Silâhdâr-i Şehriyari Ali Ağa'nın kurban bayramı arefesinde hâs-odalılara birer mendil ihsanı, I. Mahmud'a arizası sureti vesaire hakkında.

TSMA. D. 2114
1232.M.1.-1244.N.29
Tersane Hazînesi Defteri: Tersane Hazînesi'nin; esham faizleri, mukata'a akçesi, gebran cizyesi, mukata'a zamime ve iltizam bedelleri, kalyoncular bedeliyesi, harir rüsumu, avarız ve timar iltizam bedeliyesi, avarız ve timar iltizam bedeliyeleri, bazı mukata'alar iltizam bedeliyeleri, yelkenciler bedeli, İstanbul tütün gümrüğü, Filibe nezareti, Edirne cizye ve memlaha esham faizleri, Boyabad çeltik mukata'ası, Limasol iskele gümrüğü, Canik livası hasları ve Kıbrıs cizyesi muhassıllığı iltizam bedelleri, Haremeyn Kıbrıs cizyesi muhassıllığı iltizam bedelleri, Haremeyn mukata'atı ve evkaf mukata'atı zamaimi, mevâcib ve ocaklık için tertip olunan havaleler, Köprülü Mehmed Paşa Vakfı mukata'ası zamaimi ve defterde yazılı müteferrik maddelerden vuku bulan varidatı ile maaşat, mahiyye, ücretler, tayinat, malzeme ve erzak bahaları, navlun, mübayaa edilen çeşitli malzemeler, gemi levazımı için mübayaa edilen demir, bakır çivi, kereste, sicim ve defterde yazılı müteferrik masraflar. A.g.y.tt

NOT: Yukarıdaki defterden aynı tarih ve defter numarasından toplam 129 tane bulunmaktadır.

TSMA. D. 2151
1068.Z.29.-1072.Z.29
Pâdişahın Veziriâzam Köprülü Mehmed Paşa'ya verdiği eyer takımları ve raht eşyası ile Mirahur İsmail Ağa, Hâs-odalı Siyavuş Ağa, darüssaâde ağası, Kaymakam Ali Paşa, Arnavud dilsiz, Saray-i Atik ağası, Hâs-odalı Yeğen Mustafa Ağa, Musahib Mehmed

Ağa, Musahib Ali Ağa, Musahib Salih Ağa, Siyavuş Mustafa Paşa ve sair zevata in'am olarak verilen muhtelif eşya, A.g.y.tt

TSMA. D. 2352
1067.Ş.22
Hazîne-i amireden alınıp sefer ihtiyacı için Ruznameci Hüseyin Efendi vasıtasıyla sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'ya verilen paralar hakkında, 1290 kîsenin sefer-i hümâyûn için ruznameciye teslim edilmesine dair IV. Mehmed'in hatt-i hümâyûnu vardır.

TSMA. D. 10706
1249.Z.29
Miftah ağası hesap defteri: 1241 senesinin Mart ayında Receb Efendi'nin miftah ağalığından cuma geceleri pâdişaha, Hırka-i Şerif'e geldiğinde, aşr okuyanlara vesaireye, Mabeynci İbrahim Ağa çırak olup vedaya geldiğinde yine Hırka-i Şerif müstahdemlerine hâs-odalardan akçe olarak silâhdar ağaya vesaireye bir kist [taksit] mevâcib ihracında hâs-oda erkânına ve silâhdâr mütekaidlerine verilen paralara, Köprülü Mehmed Paşa merhumun büyük ve küçük odalılara vakfettiği sabun miktarına, IV. Mustafa'nın taht-i culûsunda hâs-odalılara vaki ihsanına, hâs-odalılara mevlüd kıraatinde ihsan edilen dest-i mal akçesine ve defterde yazılı ihsanlara, mefruşat, hilat bahaları vesaireye ait. A.g.y.tt

II. Mühimme Defterleri

On yedinci yüzyıla ait yayınlanmış veya yayına hazırlanmış mühimme defterleri:

82 numaralı mühimme defteri 1026-1027/1617-1128, yay. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 2001.

83 numaralı mühimme defteri 1036-1037/1626-1628, yay. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 2001.

83 numaralı mühimme defteri (*m. 1627-1628/h. 1036-1037*), Neşat Süt, *Yüksek Lisans Tezi*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2000.

84 numaralı mühimme defteri (*tahlil-metin*), Durmuş Kandıra, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

85 numaralı mühimme defteri 1040-1042/1630-1632, I-II, yay. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 2002.

86 numaralı mühimme defterinin özetli transkripsiyonu ve değerlendirmesi, Murat Alanoğlu, *Yüksek Lisans Tezi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

88 numaralı mühimme defterinin transkripsiyon ve değerlendirmesi, 1637-1638 (*h. 1046-1048*), Murat Ateş, *Yüksek Lisans Tezi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2008.

88 numaralı mühimme defteri (transkripsiyon-özet), Fatma Kaytaz, *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

89 numaralı mühimme defteri, Eren Bahri Gök, *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.

90 numaralı mühimme defteri, haz. Nezihi Aykut vd., İstanbul 1993.

91 numaralı mühimme defteri (Marmara Üniversitesi'nde hazırlanıyor).

92 numaralı mühimme defteri (*özet ve transkripsiyon)*, Selçuk Osmanoğlu, *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004.

92 numaralı ve 1657-1658 tarihli mühimme defteri, Murat Yıldız, *Yüksek Lisans Tezi*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2004.

93 numaralı mühimme defteri (*1069-1071/1658-1660*), *tahlil, transkripsiyonu ve özet*, Azize Gelir Çelebi, *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.

94 numaralı mühimme defterinin özeti, transkripsiyon ve değerlendirmesi, Müjge Karaca, *Yüksek Lisans Tezi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008.

95 numaralı mühimme defteri (*tahlil, transkripsiyonu ve özeti*), Ercan Alan, *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.

97 numaralı mühimme defteri (tahlil, transkripsiyon, özet), Ulviyenur Pakize Eskin, *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

97 numaralı mühimme defterinin transkripsiyonu (*hicri 1090-1092/miladi 1679-1681*), Abdulvahit Çelik, *Yüksek Lisans Tezi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2008.

100 numaralı mühimme defteri 1101-1102 (*1690-1691*) *tarihli transkripsiyonu ve değerlendirilmesi*, Muzaffer Fehmi Şakar, *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.

101 numaralı mühimme defteri (Atatürk Üniversitesi'nde çalışılıyor).

105 numaralı mühimme defteri (*özet-transkripsiyon*), Bekir Gökbunar, *Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.

107 numaralı mühimme defteri, Mustafa Kılıç, *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996.

109 numaralı mühimme defterinin transkripsiyonu ve değerlendirmesi, Muhammet Hanefi Demirsoy, *Yüksek Lisans Tezi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001.

Osmanlı Arşivi'nde H. 961-1333/M. 1553-1915 yılları arasında tutulan bu defterlerin toplam adedi 419'dur. Osmanlı Devleti'nin gerçek tarihi bütün ayrıntılarıyla bu 419 defterde saklıdır.

Kadı Sicilleri

Osmanlı idaresinde şerî ve örfî hukuk ve idare bakımından temel kaynak *Kadı Sicilleri*'dir. Osmanlı kadıları yalnız şerî hukuk kurallarını uygulamakla kalmaz, aynı zamanda devletin çıkardığı örfî kanûnnâme maddelerini de uygulamakla görevlidir. Bu ikinci görev dolayısıyla kanûnnâmeler ve devletin idareye ait emirleri kadılara gönderilirdi. Kadılar böylece aynı zamanda kanûnların ve pâdişah emirlerinin uygulanması için de eyâletlerde başlıca yüksek başvuru dairelerini oluşturmaktaydı. Kadılar bu iki alanda verdikleri kararları sicil defterlerine kaydederler; gerektiğinde kopyalarını tasdikli olarak iş sahiplerine verirler ve belirli bir harç alırlardı. Bu harçlar, bir kanûn listesi ile tespit edilmiş bulunuyordu.

Osmanlı hukuk, idare ve özellikle ekonomik ve sosyal hayat üzerinde bu siciller belli başlı kaynaklarımızdır. Siciller üzerinde yapılan önemli araştırmaları bibliyografyamızda görmek mümkündür. Elimizdeki ciltte, bu dönem sicilleri üzerinde etraflı araştırmalara girişmek mümkün olmadı. Kadı sicillerini kullanan birçok araştırmacının, özellikle sosyal hayat, eşkıyalık, reâya konularında

değerli araştırmaları mevcuttur. Bu ciltte, ele aldığımız reâyanın yaşam koşulları, özellikle eşkıyalık ve Celâlîler üzerinde Antep, İstanbul ve Manisa gibi önemli merkezlerdeki siciller esas alınarak değerli araştırmalar (bu arada Çağatay Uluçay'ın araştırmalarını zikretmeliyiz) yayınlanmıştır.

İstanbul, Galata ve Üsküdar sicil kayıtlarını kullanarak bazı araştırmalarımız bibliyografyada zikredilmiştir. Önemle işaret etmeliyiz ki, bu ciltte ele aldığımız İstanbul'daki isyanlar, yaşam şartları, esnaf, ekonomik durum, para meseleleri gibi birçok konularda siciller üzerinde araştırmalara girişmek lâzımdır. Bu bakımdan İstanbul Sicilleri'nin İSAM tarafından 40 cilt halinde yayınlanmış bulunması önümüze geniş bir araştırma imkânı sağlamaktadır: *İstanbul, Galata ve Üsküdar Kadı Sicilleri*, M. Akif Aydın'ın yönetiminde bir Bilim Kurulu tarafından 2008-2012 yılında yayınlanmış bulunmaktadır. Ayrıca 17. yüzyıl hakkında bir başka yayın için bkz. yay. haz. T. Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam/Social and Economic Life in Seventeenth-Century Istanbul, Glimpses from Court Records*, 10 cilt, İstanbul, 2010-2013.

III. Vekâyinâmeler

Selânikî Mustafa, *Târîh-i Selânikî*

Mustafa Selânikî, Osmanlı dîvânına bağlı bir kâtip olarak kendi dönemindeki olaylar üzerinde özgün bir vekâyinâmenin yazarıdır. *Selânikî Tarihi*, M. İpşirli tarafından örnek bir şekilde yayınlanmıştır.[1]

Selânikî'nin eseri, Kanunî Süleyman'ın son yıllarından, I. Ahmed'e kadar olayları ve kendi gözlemlerini içeren özgün bir kaynaktır. Selânikî, defterdârlıktaki hizmeti dolayısıyla özellikle mâliye işleri üzerinde bize önemli bilgiler sağlamaktadır. Selânikî idarede kargaşa dönemindeki yolsuzlukları işaret eden bir bürokrat–tarihçidir. Kendisi, veziriâzam Ferhad ve Sinan Paşalarla, Müfti Sun'ullah ve Darussaâde Ağası Osman ile yakın ilişki içindeydi. Selânikî, 1595'te Yeniçeri Ocağı'nda 26.000 nefer olduğunu kaydeder (II, s. 481). 1595 kışında isyancı Mihal'in Kazaklarla beraber Tuna berisinde köy ve kazâları nasıl yağma edip yaktığını, Selânikî Tarihi'nde ayrıntılarıyla anlatılmış ve daha sonraki kaynaklarda da tekrarlanmıştır.

Selânikî, daha kendi döneminde idaredeki yolsuzluklar üzerinde durmakta, bir yerde aynen şunları kaydetmektedir: "Beylerbeyilik

ve kadılıklar rüşvetle alınıyor ... hiçbir kimse istihkâk ile meydana gelmeyüb nâ-ehl ... erâzil ... âleme müstevlî oldular ... Alîmallah ki bu devlet-i kâhire ahvâli yaramaz yola girdi" (s. 504).

Pâdişah hocası, şeyhülislâm karşısında en önemli pâye sahibi olmuştu (s. 414). Yemişci Hasan Ağa'nın H. 1003 yılında yeniçeri ağası olduğunu öğreniyoruz. III. Murad'ın küçük büyük 19 şehzâdenin katli üzerinde şu gözlemi ilginçtir: "Ma'sûmlar musibetinin ah u nâmeleri dûd-i âsûmâna çıktı; bu ateş ile yanmadık ciger kalmadı, dideler giryân" (s. 436). Kethüda kadın Canfedâ üzerinde kayıtları dikkate değer. Yeni culûs dolayısıyla kapı halkına iç-hazîneden 136 kîse (her kîse 1000 flori) altın çıktı. Bu devirde Hoca Sa'deddîn ikbâldeydi. Veziriâzam Lala Mehmed Paşa, sultan ile yakınlık içindeydi (s. 447).

Sultan III. Mehmed tahta çıktığında tüm makam sahipleri değiştirilmiştir. Sinan Paşa ile Ferhad Paşa arasındaki düşmanlık ve sipahi isyanı üzerinde, Selânikî dikkate değer ayrıntılar verir (s. 467-473). Ayrıca, Eflak Voyvodası Mihal'in, Kazaklarla işbirliği yapması hakkında kayda değer bilgiler aktarır, çünkü Lehistan ve Moskova'dan ileri kalitede tüfek ve barut ikmali yapılan Kazaklar, yalnız Mihal ile değil Osmanlılara karşı ücretli asker olarak İran şahı ordusunda da hizmet görmekteydiler.

Yeniçeri ordusunun ağalarıyla beraber tam kadro sefere gitmesi yalnız pâdişah sefere çıktığı zaman mümkündü. Bu yüzden serdârlar, yeniçeri ordusundan tam yardım alamıyordu. Buna ait ayrıntıları Selânikî'den okuyoruz.

Selânikî devletin bu tarihte nasıl çaresiz bir duruma düştüğünü şu cümleyle belirtir: "Her tarafta a'da-yi dîn baş kaldırdılar" (s. 490). Ferhad ve Sinan Paşalar arasındaki düşmanlığın devlete büyük zararlar verdiğini, pahalılık yüzünden askerin güç durumda olduğunu H. 1003 tarihi olayları arasında belirtmekte (s. 496-499). Selânikî'nin ilginç bir kaydı (s. 514), pazar esnafının yeni akçe yüzünden şikâyetlerini belirtir. Kadızâdeliler hareketinden çok önce câmi vâizleriyle, ulemâ arasındaki çekişmeden söz eder (s. 525, 531). Seferler için iç-hazîneden önemli meblağlar çıktığını belirterek, bir ara 750.000 altın verildiğini kaydeder. Macaristan

cephesindeki bozgunlar yüzünden bir kez daha Sancak-i Şerîf'i çıkarmak gerektiğini yazar (s. 576). Selânikî yeniçerilerin bu tarihlerde itaatsizliğini belirtir, "Muhâlif evza' ve etvâr" kullandıklarını önemle kaydeder (s. 594-595). Egri seferi üzerine yazdıkları, birinci elden önemli kayıtlardır (s. 636-643). Bu seferde Sultan Mehmed'in hastalanışı ve seferden kaçan sipahiler üzerindeki kaydı önemlidir.

Bir mâliye kâtibi olarak, hazîne kâtipleri silsilesi üzerine verdiği bilgiler mühimdir (s. 671). Zaman zaman yapılan teftişler ve idamlar –bu arada İstanbul'da fahişe idamı– (s. 715) kaydedilmiştir. Selânikî, tarihinde yer yer eleştirilerde bulunmaktan kaçınmamıştır. Eseri, özellikle mâliyeye dair kayıtları bakımından önemlidir (s. 743: tagşiş-i sikke). Yeniçeri *züyuf* akçe ile ulûfe ödenmesine karşıdır (s. 738). Karaman'da sûhte (medrese öğrencilerinin) ayaklanması hakkındaki kaydı dikkate değer (s. 751). Askerin seferden kaçması, itaatsizliği belirtilir. "Kapıağası Gazanfer'in ordu için tüfekli askerinin teşkiline" dair kaydı ilgiye değer (s. 774). Bu tarihte devlet işlerinde ulemâ ile sık sık danışmada bulunulması ilginçtir. Bu tarihte, alkollü içkilerin yasağı (s. 826); Yahudi Kethüda Kira üzerindeki (s. 856-857) kaydı da önemlidir.

Hasan Beyzâde Ahmed Paşa, *Hasan Beyzâde Tarihi: Tahlîl-Kaynak Tenkîdi*, I-III, Haz. Ş. N. Aykut, Ankara, 2004.

Hasan Beyzâde Ahmed Paşa'nın Tarihi, Ş. N. Aykut tarafından üç cilt halinde yayınlanmıştır:

Ş. N. Aykut, çeşitli yazmalardan metni, nüsha farklarını göstererek (II. ve III. ciltlerde) yayınlamış, I. ciltte Hasan Beyzâde'nin hayatı, eserleri ve vekâyinâmenin kaynakları üzerinde durarak, çeşitli nüshaları karşılaştırmıştır. Bu kaynak eleştirisi, eserin tarihçiler tarafından kullanılmasını kolaylaştıran değerli bir değerlendirmedir. *Hasan Beyzâde Tarihi* kendisinden sonra Osmanlı tarihçileri tarafından kaynak olarak kullanılmıştır: Kâtib Çelebi, Peçevî (Peçuylu) İbrahim, Solâkzâde Halil ve Mustafa Nâimâ, *Ha-*

san Beyzâde Tarihi'ni kaynak olarak kullanmışlardır. Ş. N. Aykut, metin karşılaştırmalarıyla bunu ayrıntılarıyla göstermektedir.

Hasan Beyzâde'nin kendi dönemine ait kısımlarında gözlemlerine dayanarak verdiği bilgiler, tamamıyla özgün metinlerdir. Hasan Beyzâde, Hoca Saadettin'in *Tacü't-tevârih*'in özetinden sonra, asıl kısmı; "I. Süleyman'dan başlayarak IV. Murad devrinin büyük bir bölümünü" içine almak üzere, tarihî olayları ihtivâ eder (s. 49 vd).

II. cilt, 1520'den 1595'e; III. cilt, 1595'ten 1635'e kadar gelmektedir. Kanunî Sultan Süleyman'ın zamanından sonraki pâdişahların tarihini, eserin II. cildinde anlatmaktadır.

Hasan Beyzâde Tarihi'nin, kendi kaydıyla orijinal bölümü, III. Mehmed'ın culûsundan başlayarak (1595), I. Mustafa'nın saltanatı, II. Osman, IV. Murad'ın Revan Seferi'ne (H. 1045, Receb 16/M. 1635) kadar gelmektedir.

Hasan Beyzâde, Dîvân-i Hümâyûn'a kâtip olarak katıldıktan sonra, *baş-tezkireci* ve az zaman sonra *reîsülküttâb vekâleti*, *sadâret kaymakamı tezkireciliği*, *Anadolu deftardarlığı* hizmetlerinde bulunduktan sonra H. 1046 (M. 1636) tarihinde vefat etmiştir.

Hasan Beyzâde'nin Dîvân'da çeşitli kalemlerdeki hizmetinden başka reîsülküttâb yani Dîvân kâtiplerinin başı durumunda olduğuna şüphe yoktur. Reîsülküttâb Dîvân-i Hümâyûn toplantılarında gelen resmî evrakı okur, Dîvân'da verilen kararları kaydeder, sonra bu kayıtlara göre kararları pâdişah fermânı olarak usûlüne göre tahrîr eder veya ettirir ve nişancı tarafından tuğralanıp gönderilmesi için kaleme alırdı. Bu merkezî hizmet dolayısıyla Hasan Beyzâde, kendi devrinde devlet işleri üzerinde Dîvân kararlarını yakından izlemiş bir bürokrattır. Ayrıca Saray büyüklerinin veya veziriâzamların 'arzları ve tezkirelerini Dîvân tahrîr usûllerine uygun olarak kaleme alırdı. Dîvân dilini bilmeyen birçok paşaların yazıları onun kaleminden çıkmıştır. Kendi tarihinde, önemli yazıların Hasan Beyzâde tarafından kaleme alındığına şüphe yoktur. Bu itibarla, özellikle İstanbul'da, devlet ricâli arasındaki yazışmaları yakından bilen bir bürokrattır. *Hasan Beyzâde Tarihi* büyük değer ve önem taşımaktadır.

Kâtib Çelebi (Şubat 1609 - Ekim 1657)

Adından da anlaşılacağı gibi Kâtib Çelebi, Dîvân kalemlerinde hizmet etmiş seçkin bir bürokrattır. İlk hizmeti Mâliye kaleminde kâtipliktir. IV. Murad'ın seferlerine katılmış, Revan Seferi'nden (1635) sonra kendisini araştırmalara vakfetmiştir. Kâtiplik hizmetleri sırasında ortaya çıkan resmî ve dinî meseleler dolayısıyla bu konularda kütüphanelerde etraflı araştırmalarda bulunmuştur. İdareciler karşılaştıkları önemli bazı konularda kendisinden bilgi ve düşünce alanında yararlanmışlardır. Bu arada Kâtib Çelebi'nin büyük mâlî bunalıma çare bulmak için toplanan büyük meşverete davet edildiği ve orada düşüncelerini bildirdiği malûmdur.

Kadızâdeliler sorunu genel bir tartışma ve çekişmeye neden olduğu sıralarda onun şer'î bilimlere yöneldiği anlaşılıyor –bu konuda *Mizânü'l-Hakk* risâlesini kaleme aldığını biliyoruz. Devletin karşılaştığı bunalımlara dair öneriler sunan bir başka eserinde, *Düstûru'l-'Amel* adlı risâlesinde, bir devlet felsefesi yaparak Osmanlı Devleti için duraklama ve çökme sebepleri üzerinde durduğu bilinir. Özetle, devlet hizmetinde bir kâtip sıfatıyla ortaya çıkan sorunlar karşısında etraflı araştırmalara kendini vererek, bu meseleler hakkında devlet adamlarına bir kılavuz olma görevini benimsediği anlaşılıyor. Bu sıfatla, ona "Kâtib Çelebi" denmesinin nedeni anlaşılır. Araştırmaları sırasında bilgisini genişlettiğine kuşku yoktur. Bu bakımdan Kâtib Çelebi'yi, her konuda bilgi sahibi, *hezârfen* bir bürokrat saymak yerinde olur.

Devletin Girit meselesi dolayısıyla Venedik donanması karşısında yaşadığı başarısızlıkların, onu denizcilik ve donanma sorunları üzerinde *Esfârü'l-Bihâr* adlı eserini yazmaya yönlendirdiği açıktır. Venediklilerin ve genellikle Avrupa'nın savaşlarda üstünlüğü dolayısıyla, Kâtib Çelebi'nin aynı zamanda Avrupa tarihi ve teknolojik üstünlüğü konusuna yöneldiğini, bu alanda mühtedî bir Fransız'dan, İhlâsî Mehmed Efendi'den yararlandığını biliyoruz. Kâtib Çelebi'yi bir devlet memuru olarak çeşitli alanlarda devlet adamlarına yardım etmek için birçok konuda araştırma yapan gayretli bir bürokrat olarak tespit etmek doğru olur.

Bunun yanında Kâtib Çelebi, zamanında ortaya çıkan Şerîat soruları dolayısıyla sık sık gittiği kütüphanelerde bu alanda da notlar almış ve bugün İslâmî bibliyografi alanında eşsiz bir başvuru kitabını, *Keşfü'z-Zünûn*'unu vücûda getirmiştir.

Kâtib Çelebi, dönemin can alıcı siyasî problemleri karşısında da suskun kalmamış ve İslâm tarihinin ve yaşadığı dönemin tarihlerini araştırmış ve bu sahada tarihçilere kaynak olan ünlü tarihini yazmıştır.

Kâtib Çelebi kendi devrinde geniş bilgisi ve araştırmaları dolayısıyla devletin başında olanlarla sıkı temas halindeydi. Bu arada Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi ile dostluğu biliniyor. B. Kütükoğlu'nun araştırma eserinde[2] 1648'de Abdurrahim Efendi'nin aracılığıyla Dîvân'da ikinci halifelik görevine atandığı ve bu maaşla zamanının büyük kısmını araştırmalara vermek imkânını bulduğu belirtilir.[3]

Tarihî eserleri arasında, ilkin Arapça kaleme aldığı, *Fezleketü't-Tevârîh* adlı eseri (bu eser Cenabî'nin bir özetidir) genel bir İslâm tarihidir.[4] Bu eserde Osmanlı tarihi 1641 tarihine kadarki olayları kapsamaktadır. Çelebi 1648'de bir kronoloji olan *Takvimü't-Tevârih*'i kaleme almış, Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi aracılığıyla veziriâzama takdim etmiştir. Arapça *Fezleke*'den sonra 1653 tarihinde devletin içinde bulunduğu derin bunalım nedeniyle kendi döneminin tarihini Arapça *Fezleke* adlı eserine bir zeyl olarak kaleme almıştır.

Fezleke, 1063/1653 tarihinden itibaren birçok kaynaklar kullanılarak yazılmış bir Osmanlı tarihidir. Eserin, H. 1000 (M. 1591-1592) tarihinden başlaması dikkate değer. H. 1000 tarihi, Osmanlı toplumunda kıyametin kopacağı tarih olarak düşünülmekte, hem devlet hem halk katında büyük bir kaygıyla karşılanmaktadır. III. Murad'ın ünlü *Rasathâne*'yi bu maksatla kurdurduğu söylenir.[5] Türkçe *Fezleke*, İbşir Mustafa Paşa'nın veziriâzamlığa atanması tarihiyle son bulur.[6]

Fezleke'de kullanılan vekâyinâmeler, Kütükoğlu'nun tespitine göre şunlardır: 1. Hasan Beyzâde, 2. Peçevî –Hasan Beyzâde'yi birçok yerde düzeltmeye çalışmıştır–, 3. Geniş ölçüde Edir-

neli Mehmed Efendi'nin *Nuhbetü't-Tevârih*'i, 4. Topçular Kâtibi Abdülkadir'in *Tevârih-i Âlî Osmân*'ı, 5. Sâfî Mustafa'nın *Zübdetü't-Tevârîh*'i esas kaynakları arasındadır. Kâtib Çelebi, *Fezleke*'sinde bu ana kaynakların yanında Cerrahzâde, Tûgî ve Piri Paşazâde, Nev'izâde Ata'i'nin eserlerinden de faydalanmıştır.[7]

B. Kütükoğlu, *Fezleke*'nin kaynaklarını tespitten sonra Kâtib Çelebi'nin eseri hakkında şu genel hükmü verir: Kâtib Çelebi, kaynaklarını dikkatle ve titizlikle kullanmış, bazılarını özetlemiş, tenkitlerini nüsha kenarına işaret etmiştir. "XVII. asır Türkiye tarihiyle uğraşan araştırıcılara kaynak eserleri seçmek ve kullanmak hususunda pek faydalı bir rehber hizmeti gören" *Fezleke*'yi böylece hazırlamıştır.[8]

Tûgî Tarihi

Çeşitli adlar altında (*İbretnümâ, Musîbetnâme* vb) bilinen Tûgî'nin tarihi, esas itibariyle sultanın yakınında bulunan bir yeniçeri solak olarak hizmet eden Tûgî Hüseyin'in hatıralarını içerir, ayrıca II. Osman'ın ölümünden sonra IV. Murad'ın tahta çıkışına kadarki olayları kapsar. Eser, ilk defa M. Sertoğlu tarafından yayınlanmıştır.[9] Genelde, bir pâdişahın katlinden söz etmekten çekinen çağdaş tarihçiler ayrıntılardan kaçınmış, fakat Nâimâ, Tûgî'nin eserinden yararlanmıştır. Tûgî'nin eseri, Dr. B. Tezcan tarafından incelenmiştir.[10] Tûgî'nin eseri, son defa Ş. N. Aykut tarafından etraflı bir araştırma ile birlikte yayınlanmıştır.[11] *Tûgî Tarihi*, A. Galland tarafından 1678'de Paris'te Fransızcaya çevrilmiştir: *La mort du Sultan Osman ou le retablissement de Mustapha sur le throsne*, Paris 1678.

Tûgî'nin I. Ahmed ve daha sonraki sultanların seferlerine katıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Kuyucu Murad Paşa'nın İran seferine katıldığı (H. 1010) anlaşılmaktadır. Eser 18 Mayıs 1602'de başlar, IV. Murad'ın ilk yıllarına kadar olayları anlatır.

Tûgî'nin anlattığı olaylardan, II. Osman'ın şehadeti başka bir göz tanığı Bostanzâde Yahya Efendi'nin *Vak'a-i Sultan Osman Han* adlı eserinde anlatılmıştır. 1623'te Anadolu kazaskerliğine

getirilen Bostanzâde'nin eseri, Tûgî ile karşılaştırılarak kullanılmalıdır.[12]

Tûgî, eserini çeşitli tarihlerde yeniden ele almıştır.[13] *Musîbetnâme*, Kâtib Çelebi'nin *Fezleke*'sinde geniş ölçüde aktarılmıştır. Daha sonra Solakzâde, Müneccim-başı, Tûgî'nin eserinden yararlanmışlardır.[14]

Bostanzâde Yahya Efendi

II. Osman olayından söz eden göz tanığı başka bir kaynak,[15] Bostanzâde Yahya Efendi'nin *Vak'a-i Sultan Osman*'ıdır (bir nüshası Süleymaniye, Halet Efendi ktb. no. 611, s. 19b-25b): Sultan Mustafa'nın, Osman'ın katline razı olmadığına tanıklık eder. Ş. N. Aykut, Sultan II. Osman dönemi üzerine göz tanığı başka bir kaynak olarak *Hâlisî* mahlaslı Kâtib Mehmed Halife'nin *Beşâretnâme-i Sultan Mustafa Hân* adlı eserini tanıtır. Mehmed Halife'nin eseri,[16] üç gün içinde II. Osman'ın katli ve Mustafa'nın culûsundan bahseden bir risâledir. Tûgî'nin anlattıklarıyla denk düşer. Tûgî Hüseyin tarihinin nüshaları ve biyografisi üzerinde Ş. N. Aykut, *Musîbetnâme* (*İbretnümâ*) yayınında geniş bir giriş ayırmıştır. Tûgî'nin eseri bize, birbiri ardından yazılmış üç telif olarak gelmiştir (Aykut, LXXIV-XXXIII). Tûgî'yi kullananlardan Kâtib Çelebi, Solakzâde ve Müneccim-başı özetlemişlerdir (özetler, Ş. N. Aykut tarafından tenkitli bir incelemeye tâbi tutulmuştur).[17]

Târih-i Gılmânî

Kamil Su'nun tespitine göre *Târih-i Gılmânî* yazarı Mehmed Halife[18] Enderun'da seferli odasında yetişmiş bir iç-oğlanı idi.[19] Hayatı IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed devirlerini içerir. Gençliğinde Koca Kenan Paşa'nın hizmetinde bulunuyordu. Onun bütün seferlerine katıldı. 1636 yılında Kenan Paşa'nın Erdel seferinde hazır bulundu. IV. Mehmed zamanında ocak ağalarının hüküm sürdüğü tarihte onların hizmetine girdi; Kösem Sultan'ın katline tanık oldu, kendisi ocak ağalarından Yusuf Ağa'nın adamı sayıl-

maktaydı. *Çınar Vak'ası*'nın (3 Eylül 1651) tanığı oldu. Venedik donanmasının Çanakkale Boğazı'na dayanması dolayısıyla İstanbul'daki panik havasını gördü ve Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriâzamlığında orduda boğaz seferine katıldı.

Mehmed Halife, bu hizmetleri sırasında aldığı notlarla eserini meydana getirmiştir. Esere 17 Ekim 1650'de başladığını belirtmektedir. Kendisi eserine *Târih-i Gılmânî* adını vermiş; daima Enderun hizmetinde bulunarak *çamaşırcı-başı* hizmetini görmüştür. Eseri, 1076/1665 kışı olayları ile son bulur. Kendisi Köprülü Fazıl Ahmed Paşa döneminde, Kara Mehmed Paşa'nın Viyana elçiliğinde hazır bulunmuştur.

Târih-i Gılmânî, kendisinin katılmış olduğu veya görgü tanığı olduğu olayları kaydetmiş olup dönemin vekâyinâmelerinin yanında özel bir değer taşır. Eser, daha sonra Nâimâ tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.[20] Kendisi, döneminde Hâs-odalı Mehmed Halife adıyla tanınıyordu.

Târih-i Nâimâ

Mustafa Nâimâ[21] rivâyete göre 1655 yılında Halep'te idi, 1688'de İstanbul'a gelip Eski Saray teberdârları arasında hizmete başladı. Tahsilini Enderun'da sürdürdü, Bayezid Câmii'nde *ders-i 'âm* derslerine devam etti, Dîvân-i Hümâyûn kâtipliğine atandı. Amcazâde Hüseyin Paşa himayesinde, paşa tarafından Şârihülmenârzâde Ahmed Efendi'nin kıymetli tarih notlarının düzenlenmesiyle görevlendirildi. Nâimâ paşaların hizmetinde bulunduktan sonra bir ara Damad İbrahim Paşa'nın Darussaâde Ağası Uzun Süleyman Ağa'nın kâtibi oldu. Dîvân'da, *Hâcegân* arasında hizmete başladı. 1706 yılında gözden düşerek sürgüne gönderildi.

Tarihinde gördüğümüz gibi, *ilm-i nücûm*'a merakı vardı. Tarihinde birçok hadiseleri bu ilimle açıklamaya çalışır. Daha sonraları, Çorlulu Ali Paşa'nın himayesinde teşrifatçılık hizmetine atandı. Oradan kalyoncular defterdârlığına nakledildi. Silâhdâr Ali Paşa'nın himayesiyle 1712 yılında Anadolu muhasebecisi atandı ve daha sonra defter emînliğine ve baş-muhasebe defterdârlığına

tayin edildiğini (1713) görüyoruz. 1715'e kadar bu hizmette kalmıştır. Nâimâ Ali Paşa'nın Mora seferine, 1716'da Damad Ali Paşa'nın Avusturya seferine katılmış, o sırada vefat etmiştir.

Büyük tarihi eseri, *Ravzatü'l-Hüseyn fî Hülâsati-Ahbari'l-Hafikeyn* adlı eserini yazmaya başladı. Bu eseri yazarken Şârihülmenârzâde'nin müsveddelerini kullandı. Eseri, Amcazâde Hüseyin Paşa adına kaleme aldığını belirtir.

Şârihülmenârzâde Ahmed Efendi'nin müsveddeleri, I. Ahmed zamanından Köprülü Mehmed Paşa dönemine kadarki olayları içermektedir. Müsveddelerin son tarihi 1065/1655'tir. Şârihülmenârzâde bu dönemde olayları yakından takip eden ve tam ayrıntılarıyla nakleden bir tarihçidir. Nâimâ, ondan aldığı kısımları, "Müverrih der ki" diye belirtir. Nâimâ (IV. s. 451) "Müverrih Şârihülmenârzâde" Yenişehir'de Perviz Efendi medresesine tayinini kaydetmiştir (1059/1648 olayları arasında).

Nâimâ, olayları anlattıktan sonra devrin kötü âdetlerini ve devlet büyüklerini tenkitten geri kalmaz. Bu devrin ihtişam ve müsrifliğini uzun uzun (cilt V, s. 183-186) eleştirir: "Esâgir ekâbire, edânî e'âliye taklit etmek, fesâd-i nizâma sebebdir." Darussaâde ağalarının tenkidini yaparak (V, s. 232) onları "sahîfü'r-rey" diye küçümser. Başka bir yerde (V, s. 283) Kâtib Çelebi'nin *Düstûru'l-'Amel*'ini "Rey-i sedîd tedâbir-i nâfiayı müştemil bir kitab-i müfîddir. Hakîr mütâlaa idüb derûnunda münderic olan fevâidi işbû tarihin dîbâcesinde bi-temâmihâ derc ve tahrîr etmişimdir" demektedir.

Nâimâ Târihi 1734 yılında İbrahim Müteferrika matbaasında basıldıktan sonra yeni baskıları da yapılmıştır. *Nâimâ Târihi* H. 1280 tarihli İstanbul'da baskısı, "çerçeveli baskı" olarak en güvenilir baskısı kabul edilir.[22] Bundan başka H. 1281'de ikinci defa İstanbul'da basılmış; Latin harfleriyle son baskısına 1967'de Z. Danışman tarafından başlanmış, 1969'da tamamlanmıştır. M. İpşirli'nin dört ciltlik Nâimâ baskısı (Ankara: TTK, 2007), yazma nüshalar karşılaştırılarak yapılmış son baskıdır. Prof. Dr. M. İpşirli bu yayınında Osmanlıca terimler ve lûgatlar üzerinde bir bölüm ve ayrıntılı bir dizin ilâve ederek, eserin kullanımında çok yararlı bir katkıda bulunmuştur.

Nâimâ Târihi baskılarında, eserin son baskısını hazırlayan Prof. Dr. M. İpşirli, hatâlar tespit etmiştir.[23] İpşirli bu yayınında Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revân nr. 1169 başta olmak üzere Müteferrika baskısını ve başka nüshaları kullanarak sağlam bir *Nâimâ Târihi* ortaya koymuştur. Fakat İpşirli, kolay okunması için bazı tasarruflarda bulunmaktan kaçınmamıştır. Arapça ve Farsça metinleri dipnot olarak vermiştir. Eserin sonunda bir lûgat ile kitabın daha kolay anlaşılmasına yardım etmektedir.

Biz bu çalışmada elimizdeki 1281 baskısını kullanmaktayız.

Nâimâ'nın kaynakları Kâtib Çelebi'nin Türkçe *Fezleke*'si, Karaçelebizâde Abdülaziz'in *Zeyl*'i, Tûgî Hüseyin ve özellikle olayları göz tanığı olarak büyük ayrıntılarla anlatan Şârihülmenârzâde'dir. Nâimâ, bu sonuncuyu sık sık "müverrih" diye anar. Bu kaynakları kullanırken Nâimâ, metinleri aynen kopya etmekle beraber, kısıntılar ve özetlemeler yapmaktadır. Çoğu yerde kaynağını belirtir. Nâimâ eserinin başında devlet felsefesi üzerinde "fasl-i evvel"de (s. 27-44) geniş bir giriş ile kitabına başlar. "Fasl-i evvel"de Kâtib Çelebi'nin *Düstûru'l-'Amel*'ini özetler. Ayrıca İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si ve Kınâlızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-i Alaî* adlı kitabından, Makrizî'nin *Kitâbü's-Sülûk* adlı tarihinden özetler yapmakta, *nasîhatnâme* eserlerinden faydalanmaktadır. 1592-1660 yılları olaylarını kapsayan *Târih-i Nâimâ*, hemen hemen çağdaş bütün kaynakları kullandığı için bugüne kadar bu dönem tarihi için temel kaynak olarak Hammer'den beri kullanılagelmiştir.

Biz 1281 baskısını kullanırken Nâimâ'nın eserinde yaptığı eleştirileri ve ilâveleri göz önünde tutmuş ve böylece Nâimâ'nın tarihçiliği üzerinde bir fikir edinmiş bulunmaktayız. Kendisi, *ilm-i nücûm* üzerinde araştırmaları dolayısıyla bazen olayların gelişmesini astroloji bilgileriyle değerlendirmeye çalışmaktadır.

Devlet felsefesi üzerindeki fikirlerini "fasl-i sânî"de (s. 44-53) devam ettirmekte ve Karlofça ile biten devri anarak, İkinci Viyana Bozgunu'nun felâketli sonuçları üzerinde durmaktadır. Nihayet, sadâretin Hüseyin Paşa'ya verilmesi ve Râmî Mehmed Paşa'nın çabalarıyla devletin barışa kavuştuğunu belirtmektedir. Bundan sonra H. 1000 yılından başlayarak tarihini yazmaya başlar. Yemişci

Hasan Paşa'nın sultana gönderdiği telhîsten (s. 311) Gazanfer Ağa olayından, sipahilerin ayaklanmasından vs, H. 1011 olaylarına dair ayrıntılar kuşkusuz Hasan Beyzâde'den nakledilmektedir.

Yüksek makamlara atamaları da tam tarihiyle bu vekâyinâmelerden alarak tespit etmektedir. Osmanlılarda seferlerde veya İstanbul'da önemli resmî olayların tespiti geleneğinin 19. yüzyılda *Takvîm-i Vekâyi*'de devam ettiğini görmekteyiz. Bu suretle, 16. asırdan beri olayların resmî şekilde tespiti, bu yolla gerçekleştirilmiş bulunmaktadır. Bu yüzyıllara ait vekâyinâmelerin niteliğini bu şekilde anlamak gerekir. Nâimâ, 17. yüzyılda çoğu bu nitelikte olan vekâyinâmeleri eserinde toplamış veya özetlemiş bulunmaktadır.

Nâimâ, vekâyinâmelerden olayları aktardıktan veya özetledikten sonra sık sık kendi eleştirilerini ekler. Meselâ, Şeyhülislâm Ahîzade Hüseyin Efendi ve Receb Paşa'nın pâdişah yanındaki kefâletinden bahsettikten sonra şöyle yorumlarda bulunur: "Cahil dosttan akil düşman yeğdir" dedikleri gerçektir. "Cahil dost, dostluk zannedip mahz düşmanlıktan eşedḍ'dir. Fi'l-i kâbîh ... şehzâdelerin cürm-ü günahı yoğ iken, anların vücûdları ile izhâr-i istihzâr idüb..." (III, s. 99). Bu ifade, kullandığı kaynakta geçmiş olabilir, ama başka yerlerde Nâimâ kendi eleştiri ve düşüncelerini açıkça ifade etmektedir.

Nâimâ bazen kaynağını belirtmeden kendisi konuşur, bazen de kaynaktan aynen aktarır, meselâ (III, s. 118), "tenbîh buyruldukda *fakîr* dahî ağalar ile bile gitmiş idim" ifadesi kuşkusuz kendisinin değil, kaynaktan aktarmadır.

Nâimâ kaynak olarak çağdaş vekâyinâmeleri kullanırken, özetleme yoluna da gider. Meselâ, (III, s. 399) "bu senede olan vakayi'i müverrih ziyade tafsîl itmeğin *ittiba'en lehû* [ona tâbi olarak] tahrîr olunmuştur" ifadesinden de anlaşıldığı gibi Nâimâ, kaynağın aslını değil, bir özetini vermektedir.

Nâimâ'nın ilm-i nücûma göre hadiseleri açıklama denemesine ait dikkate değer bir örnek (IV, s 298-300): "57 yılı Zilhicce'sinde ve 58 Receb'inde ... iki vakit birbirinden menhûs olmağla yine o gece duhter tefrik olunub bu sûr mukaddime-i matem olmuştur"

diyü Müneccim İsmail mücerrebâtı mecmuasından nakleder. H. 1052 Zilhicce'sinde iki yıldızın, Zühre ve Müşteri'nin bir burçta rast gelmesini, ilm-i nücûma göre birtakım ayrıntılarla kaydetmektedir. İstanbul'da 1058 Cemaziye'l-ahiriye'sindeki büyük zelzele, yıldızlarla açıklanmaktadır. Nâimâ, ilm-i nücûma vâkıf bir kimse olarak tarihinde sık sık önemli olayları ilm-i nücûm ile açıklamaya ve bu ilimdeki bilgisini göstermeye çalışır. Sultan İbrahim'in samur kürk düşkünlüğü dolayısıyla büyük paralar harcanması üzerine, uzunca bir tarihî eleştiri yapar (IV, s. 293: Nasîhat). Pâdişahların müsrifliğinin memleketin ekonomik hayatındaki kötü neticelerini belirtmeye çalışır: "Memleketin nükûd ve emvâli ol metâ' sebebiyle âhar memlekete gitmeye, ekseriya kendü memleketinde hâsıl olan tuhaf-i emtia'ya rağbet etmek lâzımdır ki mâl memleketinden haliç yere dağılmaya." Burada, Nâimâ'nın ülkenin genel ekonomik durumu hakkında dikkate değer gözlemini görmekteyiz. On sekizinci yüzyıl başında Osmanlı Devleti büyük bir ekonomik kriz yaşamaktaydı.

Nâimâ, bazen kaynağını aynen verdikten veya özetledikten sonra olay hakkında kendi görüş ve eleştirilerini ekler. Bu parçaları bir araya getirerek Nâimâ'nın bir tarihçi olarak görüşlerini incelemek mümkündür.

1592-1660 yılları olaylarını kapsayan *Târih-i Nâimâ*, kendisinden önce yazılmış vekâyinâmeleri, birçok kez metinleri aynen aktararak ortaya çıkmıştır. Özellikle Şârihülmenârzâde'nin yazıları, Nâimâ'nın tarihinde ayrıntılı, çok önemli kısımları oluşturur.

Vakânüvîslik ve Vekâyinâmelerin Niteliği

Osmanlı Devleti'nde vekâyî'in tespiti için bir devlet kâtibinin atanması, başka deyimle vakânüvîslik hizmeti Nâimâ'dan çok önce başlamıştır. Nâimâ'nın ilk resmî vakânüvîs olduğu iddiasını değiştirmek gerekir. Daha Kanunî Süleyman zamanında, seferde pâdişahın ve ordunun harekâtını tespit eden bir ordu tarihçisi (müverrih) atandığına kuşku yoktur. *Feridun Bey Münşeatı*'nda bulduğumuz *Sefer Menazilnâmeleri*, kuşkusuz bir görevli tara-

fından zabt ve kayıt edilmiştir. On yedinci yüzyılda Vecihî kendi tarihinde, *ordu müverrihi* atanarak, sefer sırasında ortaya çıkan önemli olayları tespit görevini üstlendiğini açıkça belirtir. On sekizinci yüzyıl döneminde Şârihülmenârzâde'nin böyle bir görevde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Genelde Osmanlı vekâyinâmelerinde bulduğumuz gazete üslûbunda kronik tarzında olayların tam tarihi ile tespiti, böyle bir hizmete atanmış devlet tarihçisinin varlığını göstermektedir. Gerçekten de bu vekâyinâmelerde, tarih sırasıyla önemli olayların ayrıntılarıyla tespit edilmiş bulunduğunu görmekteyiz. Askerî seferler, isyanlar; veziriâzam, şeyhülislâm, defterdâr gibi önemli görev sahiplerinin atama ve azil veya katil olaylarının kesin tarihlerle tespit edilmiş olmasını başka türlü açıklamaya imkân yoktur. Gözümüzün önünde Osmanlı tarihi kronolojik bir sırayla ayrıntılarıyla bir gazete serisindeki gibi bize aktarılmaktadır. Vekâyinâme yazarlarından birisi, bu görevi "tarihçilik hizmeti" diye ifade etmektedir. Bu ayrıntıların, devlet hizmetindeki bir görevlinin dışında şahıslar tarafından tespiti imkânsız görünmektedir.

Bununla beraber Selânikî veya *Târih-i Gılmânî* yazarı Mehmed Halife gibi kendiliğinden vekâyinâme yazan tarihçileri de bulmaktayız. Dikkat edilirse bunlar da devlet kâtipleri arasındadır ve Dîvân'a gelen yazıları görmek ve okumak imkânına sahiptirler. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed'in, pâdişahın yanında cepheden gelen raporları okuduğu ve bunları tarihinde özetlediği görülmektedir. Başka bir deyişle kâtiplik görevinde olan tarihçiler, gelen evrakı görmek imkânına sahiptiler. Bu gibi ayrıntıların devlet hizmetlileri dışında şahıslar tarafından görülüp tespit edilmesine imkân yoktur. Hasan Beyzâde gibi, *reîsülküttâb* olarak gelen giden bütün evrakı görmüş olan hatta bu gibi yazıları kendisi yazmış bulunan bir müverrihin eseri hakkında ayrıntılı bilgilerin nasıl tarihe geçtiğini anlamaktayız. Sonuç olarak, vekâyinâmecilerin bize gelen rivâyetleri, genelde resmî kaynaklardan aktarılmış bilgiler olarak kabul etmek zorundayız.

Vecihî Hüseyin Efendi

Kırım'da Bahçesaray'da doğmuş, 1660 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Kendisi IV. Murad döneminde seferlerde olayları kaydetmek üzere *müverrih* atandığını söylemektedir. Veziriâzam Kara Mustafa'nın mühürdârlığına kadar yükselmiştir. Osmanlı kitâbet diline hâkim değerli bir bürokrat olan Vecihî'nin tarihi, H. 1047 (M. 1637) tarihinden başlar. IV. Mehmed'in 13 yıllık ilk saltanat döneminin olaylarını kapsar. Tarihi H. 1071'de (M. 1661) son bulur.

Vecihî'nin tarihi, Nâimâ[24] ve Râşid tarafından kullanılmıştır. Bu iki vakânüvîs arasındaki boşluğu doldurur. Kıymetli bir kaynaktır.[25]

Eremya Çelebi Kömürciyan, *Rûznâme*

Osmanlı yüksek sınıfıyla yakın ilişki kurmuş olan Ermeni aydın ve tarihçisi Eremya Çelebi Kömürciyan Efendi, Osmanlı vakânüvîsleri gibi İstanbul'da olup biten olayları günü gününe bir göz tanığı olarak tarihinde kaydetmiştir. Eremya Çelebi'nin eserinden *Çınar Vakâsı* günlüğü H. D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiş ve F. Ç. Derin tarafından devrin diğer Osmanlı kaynaklarıyla karşılaştırılarak yayınlanmıştır.[26] Eremya Çelebi'nin Ermenice *Rûznâme* adlı günlüğünün bir baskısı henüz yapılmamıştır.

İbrahim Peçevî (Peçuylu)

Peçevî[27] özellikle Lala Mustafa Paşa'nın himayesinde bulunmuş, birçok seferlere katılmış, Anadolu'da *tahrîr* hizmetinde bulunmuş, defterdâr olmuş ve hayatının büyük kısmını Macaristan'da geçirmiştir. 1641 yılında kendisini Budin'de görüyoruz. 1650'ye doğru vefat ettiği anlaşılıyor.

İbrahim Peçevî görevleri dolayısıyla veziriâzamların yanında birçok önemli olayların göz tanığıdır. Yazdığı tarih, 1520-1639 dönemini içerir. Macar yazarlarından da yararlandığı anlaşılmaktadır. Macarcayı bildiğine şüphe yoktur.[28]

Sarı Abdullah

Reîsülküttâblık gibi önemli bir makamda bulunmuş olan Sarı Abdullah, Feridun Bey'in *Münşeat*'ını devam ettirerek *Düstûru'l-İnşâ* adlı resmî yazılar koleksiyonunu kaleme almıştır.

Abdurrahman Abdi Paşa[29]

Enderun'dan yetişen Abdi Paşa, Sultan IV. Mehmed'in yakını olarak onun iltifatlarına nâil olmuştu. 1669'da önemli bir makam olan nişancılık hizmetine vezâretle atanmış, bu vazife dolayısıyla devlet işlerinin yakın bir gözlemcisi olmuştur. 1678'de İstanbul kaymakamlığı gibi önemli bir makama getirildi ve nihayet 1679'da Dîvân'a vezir olarak katıldı. 1682'de kendisini Basra valiliğinde görüyoruz. 1686'da bu vazifeden affedildi. Basra'da uzun yıllar hizmetten sonra 1690'da Kandiye muhafızlığına atandı; 1692'de Sakız Adası muhafızlığı sırasında vefat etti. Nişancı olarak bir *Kanûnnâme*'nin (1676) yazarıdır. Abdurrahman Abdi Paşa, kimilerince ilk vakânüvîs kabul edilmektedir.

Abdurrahman Abdi Paşa'nın vekâyinâmesini, Sultan IV. Mehmed'in emri (1648) üzerine kaleme almış olduğu ileri sürülmüştür (eseri yayınlayan F. Ç. Derin'e göre vekâyinâmeyi yazmaya daha önce başlamış olmalıdır). Vekâyinâme 15 Eylül 1682 tarihine kadar 34 yıllık olayları içerir. Vekâyinâmenin yazılışında IV. Mehmed yakın ilgi göstermiştir. Eserin 1648-1663 dönemi kendisinden önceki kaynaklardan aktarılmış bulunmaktadır. 1663'ten sonraki olayları kendisi yazmıştır. Bu itibarla, vekâyinâmenin orijinal metni 1663'ten sonraki olayları kapsar.

Solakzâde Mehmed Hemdemî

Solakzâde Mehmed (ö. 1657) Sultan IV. Mehmed tarihçilerinden olup 1644 yılına kadarki olayları kaydetmiştir. Eser, çeşitli kaynaklardan toplanmış bir derleme eserdir. Özgün kısmı IV. Murad zamanına ait bölümdür.[30]

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1066-1176/1656-1704)*, Haz. A. Özcan, Ankara, 1995.

Sarı Mehmed Paşa, Dîvân kâtiplerinden olup baş-defterdârlık hizmetinde bulunmuş, seferlere katılmış, II. Ahmed zamanında tekrar baş-defterdârlık görevine atanmış, Mâliye'deki hizmetleri dolayısıyla birçok olayların içinde bulunmuş, III. Ahmed zamanında olaylara karışmış; 1709'da Selânik ve Kocaeli mutasarrıfı olarak atanmıştır. Defterdârlıkta çeşitli tarihlerde hizmetlerinden sonra 1717 Mart'ında idam edilmiştir. "Bakkalzâde Sarı Mehmed Paşa yarım yüzyıla yakın bir süre Osmanlı Devleti'nin en bunalımlı dönemlerinde yedi defa getirildiği defterdârlık gibi önemli bir makamda başarılı hizmetler ifâ etmiştir."

Eser Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriâzamlığa gelişi tarihinden (14 Eylül 1656) 1671'e kadar gelen olayları içermektedir. İlk iki Köprülü'nün tarihine ait olayları bir kronoloji altında özetleyen bir vekâyinâmedir. Kitabın üçüncü bölümünde 1671'den itibaren olaylar anlatılmaktadır. İkinci Viyana Seferi ve Edirne Vakâsı, ayrıntılı bir şekilde verilmektedir.

A. Özcan, çeşitli nüshalarına göre metni tesis etmektedir; 17. yüzyıla ait bölümlerinde Hasan Vecihî, *Abdî Paşa Vekâyinâmesi*, Zülfikar Efendi'nin *Sefaretnâme*'si gibi kaynakları kullanmış, bu arada duyduklarını da eklemiştir. Sarı Mehmed Paşa'nın eseri, Vakânüvîs Râşid Efendi'nin kaynaklarından biridir.

Müneccim-başı Ahmed Dede

Karamanlı bir aileden gelen Müneccim-başı Ahmed Dede, Selânik'te dünyaya geldi (1041/1631). Gençliğinde dönemin tanınmış âlimlerinin derslerine devam ederek esaslı bir İslâmî ilimler bilgisi kazandı. Aynı zamanda Galata Mevlevîhânesi'nde Mevlevîliğe girdi. İlm-i nücûmu Müneccim-başı Mehmed Efendi'den öğrendi. Geniş bilgisi ve özellikle ilm-i nücûmdaki ihtisası dolayısıyla sonunda sarayda IV. Mehmed'in *musâhib*liğine erişti ve sarayda çok

önemli bir yeri olan müneccim-başılığa atandı. IV. Mehmed'in yakını olarak sarayda saygı gören önemli bir kişiliğe erişti. Pâdişah ile yakınlık kurdu.

IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi üzerine (1687) saraydaki vazifesine son verilerek Mısır'a sürüldü. 1691'den sonra kendisini Mekke'de yerleşmiş buluyoruz. Nihayet 1694'te Medine'de altı yıl kalarak İslâmî ilimlerdeki bilgisini geliştirdi. Hz. Hatice'nin türbesinin ayak ucunda bulunan mezarı, Mevlevîhâne Mezarlığı'ndadır.

Dönemin Kâtib Çelebi, Hezârfen Hüseyin Efendi gibi her ilimde payı olan seçkin kişilerinden biri olarak tarihe geçmiştir.[31] Birçok eserleri arasında Arapça yazdığı büyük tarih, *Sahaifü'l-Ahbar fi Vakayi'i'l-Âsâr*, özellikle Osmanlı tarih yazıcılığında özel bir yer taşır. Eser 1083 (1673) yılına kadar bir dünya tarihidir. 1673'e kadar Osmanlı tarihi bölümünde mevcut türlü kaynakları kullanmış olup kendi zamanına ait bölümlerde özgün bilgiler aktarmaktadır. Osmanlı tarihi kısmı Arapça aslından İ. Erünsal tarafından Türkçeye çevrilmiş olup *Tercüman 1001 Temel Eser* dizisinde yayınlanmıştır. Bu bölümün İstanbul'da *Sahaifü'l-Ahbar* adıyla (daha ziyade *Câmi'ü'd-Düvel*) Türkçe baskısı Erünsal'a göre, çok hatâlıdır.[32]

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa Tarihi[33]

Mehmed Ağa (H. 1069-1136) Sarây-i Hümâyun'da sultanların yakın hizmetinde bulunduktan sonra Kara Mustafa ile Viyana Seferi'nde bulundu. Sefer sırasında gördüklerini sonradan tarihinde özetlemiştir. IV. Mehmed, II. Süleyman ve II. Ahmed dönemlerinde Enderun'da Hâs-oda hizmetinde, sultanların yakınında en gizli toplantılar hakkında bilgi sahibi oldu. 1683-1699 döneminde cepheden gelen raporları okudu ve tarihinde kullandı. II. Mustafa kendisinden olan bitenleri kaydetmesini ve esere *Nusretnâme* adını vermesini istedi. Pâdişahın yanında bulunması dolayısıyla II. Mustafa dönemine ait olayları Hâs-oda gılmanı arasında göz tanığı olarak tarihine geçirdi. Bu kayıtları sultanın günlük yaşayışı üzerinde birinci elden kaynaktır. Sultan III. Ahmed'in silâhdârlığı hizmetinde olayları göz tanığı olarak kaydetti. III. Ahmed'in culûsunda silâhdârlık hizmetinden emekli oldu.

Silâhdâr Tarihi iki kısımdır: Birinci kısım *Zeyl-i Fezleke* adı altında Kâtib Çelebi'nin devamı niteliğindeki olayları içerir. II. Mustafa dönemi ve III. Ahmed döneminde H. 1133 yılına kadar olan ikinci kısma *Nusretnâme* adı verilmiştir. Daha önceki dönemse çeşitli kaynaklardan aktarılmıştır.

İkinci kısım, *Nusretnâme*, H. 1106-1115 vekâyiini günü gününe nakleder. Emekli olduğu H. 1115 tarihinden H. 1133 tarihine kadar olan vekâyii özetleyip ilâve etmiştir. *Zeyl-i Fezleke* kısmında ilk Köprülüler tarihi çeşitli kaynaklara dayanır. Merzifonlu Kara Mustafa ile göz tanığı olduğu kısım ile sarayda pâdişahların yakın hizmetinde bulunduğu yıllar kendisine ait orijinal tarihidir.

Mühürdâr Hasan Ağa, *Cevâhirü't-Tevârîh*

Uyvar seferinin en güvenilir kaynağı, Serdâr Fazıl Ahmed Paşa'nın yanında Mühürdâr Hasan Ağa'nın *Cevâhirü't-Tevârîh* adlı eseridir.[34] *Silâhdâr Mehmed Ağa Tarihi* ile *Cevâhirü't-Tevârîh*'i karşılaştırmak gerekir.[35] Yazmanın başlangıcında Hasan Ağa, eseri hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Fazıl Ahmed Paşa ... hazretlerinin ... sabıka Mühürdâr Hasan Ağa ... kitab-i cihâdın cami' olub veliyü'n-ni'âm'ı olan Veziriâzam Ahmed Paşa merhûmun ibtidâ-i emâret ve vezâretinden Kandiya fethine gelince ... sûdur ve zûhur bulan havâdis-i cihâdâtını müştemil ... bu kitab-i şerîf te'lif nâzm ve tânzîm kılınmasını bu abd-i kalîli'l-bida'âlarına işâret-i bi'l-ihsân itmeğin ... tahrîrü'l-kitâb ... bu fakir-i hâkir ... nasip olmak ... cevâhir-i cihâdât bu kitâb-i ... Cevâhirü't-Tevârîh ... ... bu tertîb üzere nazm-i Cevâhirü't-Tevârîh'e şuru' olunduğu"

Fasl-i evvel vezir Fazıl Ahmed Paşa'nın ibtida Beylerbeyiliği havâdisinin beyanıdır.

Fasl-i sâni Ungurus fethine azimet ettiği beyanıdır.

Fasl-i sâlis tedârik-i mürûr-i Deryâ tâ Cezâyire-i Girit beyanıdır.

Fasl-i râbi' mubaşeret-i muhasara-i Kandiye ... cengi beyanıdır.

Fasl-i- hâmis ceng-i deryâ ve lugum-i ateş-bâz beyanıdır. Hatime-i kitâb feth-i Kandiye'nin beyanıdır.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed tarihinde, *Cevâhirü't-Tevârîh* ile Fazıl Ahmed Paşa'nın faaliyetleri üzerinde başka kaynakları da kullandığı tahmin edilmektedir.

Cevâhirü't-Tevârîh'i, tezinde kullanmış olan M. F. Çalışır,[36] bize şu bilgileri verir: *Cevâhir* 1680 tarihinde Latinceye tercüme edilmiş ve kaysere ithaf edilmiştir. Çalışır'ın belirttiğine göre (s. 9) eser, daha sonra Batılı ve Osmanlı yazarlar tarafından kullanılmıştır.

Fazıl Ahmed Paşa üzerinde mevcut öteki çağdaş Osmanlı kaynakları: Mehmed Necati, *ez-Menâkibât-i Gazâ ve Cihâd – Târih-i Feth-i Yanık*; Mustafa Zühdî, *Ravzatü'l-Gazâ/Tarih-i Uyvar*; Ta'ib Ömer, *Fethiyye-i Uyvar ve Novigrad*; Osman Dede, *Târih-i Fazıl Ahmed Paşa*.[37]

İsâ-zâde Tarihi

Metin ve yazarı üzerinde bir araştırma, Z. Yılmazer tarafından bir monografi olarak yayınlanmıştır: *İsâ-zâde Tarihi, Metin ve Tahlîl*, neşre hazırlayan: Z. Yılmazer, İstanbul, 1996.

Eser 1654 Kasım tarihine kadar çeşitli kaynaklardan aktarılan olayları kapsar. Köprülülerin Macaristan seferleri üzerinde kısa bilgiler içerir. Bir kayda göre, İsâ-zâde'nin Üsküp ve Medine kadılıklarında bulunduğu ve 1758 tarihine doğru vefat ettiği tahmin olunmaktadır. Orijinal tarihin son olayı 1693 Ekim olarak tespit edilmiştir.

Yazma, oğlu Mehmed Aziz tarafından ilâvelerle genişletilmiştir. Eserde, "bazı tevârihte" kaydı ile yapılan derkenarlar kendisinin başka tarihlerden aktarmalarda bulunduğunu gösterir. Eserin girişinde verilen kronolojiye göre orijinal *İsâ-zâde Tarihi*, H. 1065 (1654-1655) "Murat Paşa vezâreti" ile başlar. Orijinal yazma, H. 1098 (M. 1687) yılında son bulur. Derkenarlarda oğlu Mehmed Aziz'in yapmış olduğu kayıtlar yer almaktadır. Genelde bir derleme tarih olduğu göze çarpar. Köprülüler hakkındaki kayıtlar çok kısadır. Köprülü Mehmed Paşa üzerinde İsâ-zâde şu olumlu kaydı yapar: "Vezir-i müşârünileyh Devlet-i 'Aliyye'ye nigehbân (gözcü, gözetici)"dır.

IV. Dönem Üzerinde Elçi Raporları ve Yabancı Göz-Tanıkları

O. Burian, *The Report of Lello: Third English Ambassador to the Sublime Porte*, Ankara, 1952.

Henry Lello, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne gönderdiği üçüncü İngiliz elçisidir. Elçiliği 1597-1607 yıllarına rastlar. Avusturya harplerinde ve Szitvatorok Antlaşması'nın imzalanması sırasında İstanbul'da görevdeydi. Lello, raporunda bu dönemdeki başlıca önemli gelişmeleri kaydetmiştir. Avusturya ile olan savaş, İstanbul'daki olaylar hatta Anadolu'daki Celâlî faaliyetleri Lello'nun raporunda yer alır. Raporun belki en ilginç kısmı, Avusturya ile barış konusunda Veziriâzam Derviş Paşa'nın çabalarına ait notlardır. Osmanlı Dîvânı, İngiltere'nin arabuluculuğunu aramıştır. İngiltere bu devirde, daha ziyade ticâreti için, kapitülasyonlara daha elverişli maddeler konmasına çalışmaktadır.

Lello'nun raporunda, konumuzla ilgili ilginç notlara rastlamaktayız. Vâlide sultan hakkında şu ifadesi dikkate değer: "Vâlide sultan, şimdi tahtta oturan sultanın annesi, cephede olan damadı İbrahim Paşa'yı çok seviyordu." Sultan İbrahim Paşa'yı idam ettirmek istemiş, vâlide sultan oğlu üzerindeki büyük nüfuzu sayesinde

onu affettirmiştir (s. 2). Vâlide sultan pâdişahı tamamıyla idaresi altında bulunduruyordu. Her ne kadar müfti ve askerler sultana onun aleyhinde şikâyette bulunsalar da, İbrahim Paşa Macaristan'a sefere gönderildi. Avusturya elçisi vasıtasıyla paşa, Avusturya ile bir barış yapmak hususunda istekliydi. Fakat imparator bunu düşünmüyordu. Veziriâzam Avusturya ile şerefli bir barış istemekle beraber, savaşa devam etmek zorunda kaldı ve Kanija'yı muhasaraya gitti. Bu arada savaşta imparator ordusunda bulunan 1500 veya 2000 kadar Fransız askeri, imparatorun ordusunu bırakarak Osmanlı tarafına geçmiştir (s. 3). İbrahim Paşa'nın Macaristan'daki başarılarıyla İstanbul'da nüfuzu artmış bulunuyordu.

Lello askerin vâlide sultana karşı olduğunu not ediyor. I. İbrahim'in ölümünden sonra, vâlide sultanın devlet içinde büyük iktidar sahibi olduğunu belirtir. Lello vâlide sultanın, padişah yanında sipahilerin vergi toplama hususundaki çıkarlarını desteklediğini kaydeder. (s. 4) Lello, kâhya kadın Kira'ya karşı sipahilerin ayaklanması hakkında da oldukça ayrıntılı bilgiler verir (s. 5-6). Hâfız Ahmed Paşa'nın (Affiz) mevkiini valide sultana para vererek sağladığını yazar (s. 7). Yemişci Hasan Paşa'yı çok şişman ve cahil biri olarak zikreder (s. 7) (Emisgee, Yemişci). Yemişci Hasan Paşa'nın vâlide sultan ile birlik olduğunu belirtir. Vâlide sultanın, "Slavonya'dan" gelme bir Hıristiyan kız olduğunu kaydeder. Özetle Lello bu sayfalarda vâlide sultanın siyasî kararlarda kesin rolünü belirtmektedir.

İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine Yemişci'nin veziriâzamlığa gelmesi ve Macaristan'a sefere gitmesi kaydedildikten sonra yeni veziriâzamın da vâlide sultanın desteğini aradığını kaydeder. Savaştan dönen askerin, vâlide ve onun yandaşlarına karşı ayaklandığını ve vâlide sultanın sürgüne gönderilmesini istediklerini kaydeder. Kızlarağası ile vâlide sultan büyük paralar sağlayarak askerin isyandan vazgeçmesini sağlamıştır. Yemişci Hasan Paşa'nın Macaristan'daki harekâtı hakkında bazı ayrıntılar, özellikle Budin'i kuşatan Avusturya kuvvetlerine karşı harekâtından bahsettikten sonra (s. 9-10), askerin tekrar ayaklanarak pâdişahın Ayak Dîvânı'na çıkmasını istediklerini kaydeder. Yemişci'nin vâlide sultana karşı cephe aldığını belirtir ki (s. 12), bu vekâyinâmelerle de ör-

tüşür. Vâlide sultanın sürgüne gönderilmesi konusu, Yemişci Paşa'nın vâlide sultan ile aralarının açık olması ve paşalar arasındaki rekabet hakkında Lello'nun raporu ana hatlarıyla vekâyinâmelerdeki kayıtları desteklemektedir. Rapor Orhan Burian'ın yayınında 28 sayfa almaktadır, ayrıca veziriâzam Derviş Paşa'nın, İngiltere kralına Latince mektubu (16 Eylül 1606) tercümesi için bkz. s. 29-32. İngiltere kralına mektupta, Derviş Paşa Avusturya ile barış konusunda İngiltere'nin aracılığını ister görünmektedir. Herhâlde savaşın bu son yıllarında Osmanlı ricâli bu yıkıcı savaşın bir an önce sonuçlanmasını ümit etmektedir.

Lello'nun raporunu bilimsel bir titizlikle yayınlayan rahmetli Orhan Burian, giriş bölümünde Osmanlı kaynakları ile karşılaştırmalar yapmaktadır (s. 35-78).

Avusturya Elçisi Simon Reniger von Reningen'in Raporu

Die Hauptrelation des Kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reniger von Reningen 1649-1666, ed. Hauptmann Veltze, Vienna: Mitteilungen des k. und k. Kriegs Archivs, new series, 12, 1900; 169 sayfa.

1649-1666 döneminde İstanbul'da imparatoru temsil eden von Reningen, olayları yakından dikkatle gözlemleyen bir elçi olduğundan oldukça ayrıntılı olan eseri, dönemin birinci elden bir kaynağı olarak kabul edilmelidir.

Sultan İbrahim'in tahtan indirilmesi, Kösem Sultan'ın ve yeniçeri ocak ağalarının 1651'e kadar idareleri hakkında ayrıntılı bilgiler verir (s. 77): Abdülnebî'nin sekbanlarıyla Üsküdar'a gelişi ve sonraki olaylar, raporda yer alır. Elçi Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi, sipahilerle kavga ve çıkan büyük kargaşalık üzerinde ayrıntılar verir, ayrıca özellikle Sancak-i Şerîf'in Üsküdar'a götürülmesi, Abdülnebî'nin Katırcıoğlu ile birlikte İstanbul'a gelip sultandan af dilemesi (s. 78), 1651 Haziran'ında Kazak elçilerinin sultanın huzuruna çıkması, Kırım hanı ve Silistre paşasının Himenitsky'nin teşekkürü hakkında bu raporda ilginç kayıtlar bulmaktayız.

Elçiye göre Kazak hetmanı, sultanın egemenliğini tanıyacağını vaat etmiş, 1651 Temmuz'unda 2000 kadar sipahi, ulûfenin gecikmesinden dolayı ayaklanıp baş-deftardârın evine saldırmış, bir bölük sipahi silâhları ve çadırları ile birlikte Üsküdar'a geçmişler, İzmit ve Bursa'da yağma ve tahriplerde bulunmuşlar, bulabildikleri yeniçerileri katletmişlerdi. Rapora göre Bektaş (Bechtar) Ağa'ya, kulak ve burunlarını kestikleri yeniçerilerin, kılıçtan geçtiğini bildirmişler.

1651 Esnaf Ayaklanması, ocak ağalarının ve Kösem'in ortadan kaldırılması ve bundan başka İstanbul halkının ocak ağalarının yeni vergi koymasından dolayı esnafın ayaklanışı, bütün bu olaylar elçinin raporunda anlatılmıştır. Esnafın şeyhülislâm ile işbirliği, halkın saraya yürüyüşü, yeniçerilerin baskısından şikâyetleri üzerinde durulmuştur. Bu arada, saraydaki meşveret meclisine ocak ağalarının protesto niteliğinde gelmedikleri kaydedilmiştir.

Melek Ahmed Paşa'nın azli ve Siyavuş (Tschauş) Paşa'nın veziriâzamlığa getirildiği kaydedilmektedir. Esnaf ayaklanması sırasında ağaların saray etrafında birkaç bin yeniçeriyi yerleştirdikleri ve halkın saray önünden çekildiği özellikle belirtilmiştir. Siyavuş'un yeniçerilerle anlaşmaya girdiği, fakat bu uzlaşmanın uzun sürmediği, yeni veziriâzamdan kimsenin hoşlanmadığı vurgulanmıştır. Yeniçeriler ona saldırıp paralamışlardır. Sultan ocak ağalarını, yeniçeri ağasını ve Kâhya-Bey'i saraya çağırmış; bu davete gitmedikleri, ocak ağalarının yeniçerilerle işbirliği halinde bulundukları ve hayatlarından endişe ettikleri belirtilmiş, bütün bu olaylar sırasında yaşlı vâlide sultanın yakalandığı kaydedildikten sonra, Kösem'in, Vâlide Turhan Sultan'ı ve oğlu Sultan Mehmed'i katletmek için yeniçerilerle gizli anlaşma yaptığı hakkında rivâyetleri, çağdaş Osmanlı vekâyinâmelerinde de olduğu gibi, nakletmektedir.

Bu olaylar sırasında bostancıbaşı bahçe kapısında hazır bulunuyor ve kapıyı kapalı tutuyordu. Haremde kızlarağası bundan şüphelenmiş ve bostancıbaşını boğdurtmuştur. Büyük Vâlide Kösem'in Harem'deki adamları boğazlarına taş bağlanıp denize atılmış, Kösem'in kendisi acımasızca boğulmuş ve Sultan Ahmed Türbesi'ne defnolunmuştu.

Bütün bu kargaşa arasında elçi, Sancak-i Şerîf'in çıkarıldığını, halkın ve sipahilerin sancak altına davet edildiğini özellikle kaydeder. O sırada yeniçeriler saraydan ayrılıp kendi odalarına çekilmiş, fakat şeyhülislâmı da yanlarında tutuyorlarmış. Onlar şeyhülislâm olmadan sultanın bir karar alamayacağını düşünüyorlarmış. Pâdişah o zaman başka birini şeyhülislâmlığa getirmiş, yeni şeyhülislâm yeniçerilere bir fetvâ göndererek, Sancak-i Şerîf'in altına gelmelerini istemiş. Bu fetvâya baş eğmeyenlerin kâfir olacağı bildirilmiş. Fetvâ üzerine, özellikle yaşlı yeniçeriler baş eğmişler ve ocak ağalarını bırakıp Sancak-i Şerîf altına gitmişler. Ocak ağaları şehri terk etmeleri koşuluyla af olunmuş, ertesi gün yeniçeri ağasının Tımışvar'a, Kâhya-Bey'in Bosna'ya, Bektaş Ağa'nın Bursa'ya vali olarak uzaklaşmaları istenmişti (s. 81-82).

Avusturya elçisi, vekâyinâmelerde okuduğumuz gibi bu olaylar hakkında ilginç bilgiler sağlamaktadır. Özellikle, cuntanın başı Bektaş Ağa hakkında verdiği ayrıntılar hayli ilginçtir. Bektaş Ağa İstanbul'dan gideceği halde gizlendiği evde bulunmuş, çoban kıyafeti ile başı açık saraya getirilmiş, herkes kendisine hakaret yağdırırken sakalı, burnu ve kulakları kesilmiş, gözleri oyulmuş, bu işkencelerden sonra cesedi meydana atılmış, bütün serveti de müsadere edilmişti.[1]

Von Reningen'in raporu, 1666 yılına kadar İstanbul'da geçen olayları, yukarıdaki örnekte olduğu gibi ayrıntılarıyla anlatır. Kuşkusuz, vekâyinâmelerle karşılaştırılarak kullanılması gereken orijinal bir kaynak niteliğindedir.

Elçi Walter Leslie'den Kaysere Gizli Rapor

1 Ağustos 1665'te gelen Avusturya büyükelçisi Walter Leslie'nin Osmanlı siyasî ve askerî gücü hakkında Kayser I. Leopold'a (1658-1705) sunduğu gizli rapor (*Geheime Relation*) ilginç gözlemler içerir.[2] Bu rapor Kolçak'a göre "Osmanlı siyasî iktidarının zayıf karnını tespit etmeyi" amaçlıyordu. Elçi Leslie'ye göre "Osmanlı askerî gücü son yüzyıl içinde neredeyse yarı yarıya azalmıştı."[3] Osmanlı kaleleri berbat haldedir. Sınırda dahî iyi durumdaki kaleleri

bile azami iki aydan fazla dayanamayacak durumdadır. Bununla beraber kaleler top ve mühimmat bakımından büyük eksiklikte değildir. Bunları kullanacak usta eller yoktur. "Osmanlı kurmaylarının güvendiği tek şey asker kalabalığıdır." 35.000 yeniçeri, bir o kadar da sipahi olduğu tahmin ediliyordu. Aslında bunlardan ancak üçte biri cephede mevcuttur.

Komutanlar hayli tecrübesizdir; savaşta düzgün birlikler oluşturmakta beceriksizdirler. Donanmaya gelince, "Durum hepten içler acısıdır." Sadece 80 kadırga ve sekiz mavnadan söz edilmektedir. Kalyondan söz edilemez. Gemileri yürütecek bilgi sahibi kaptanların sayısı onu geçmez. Özetle, "Osmanlı ordularının elden ayaktan düşmesi" doğaldır. Osmanlı hazînesine gelince, Sultan I. Süleyman devrinde toplanan vergilerin artık "ancak yarısı" toplanabiliyordu.

Hıristiyan devletler bir arada karadan ve denizden saldırıya geçerlerse Osmanlı karşı koyabilecek durumda değildi. Zaten Türkler de takatten düştüklerini pekâlâ biliyor, böyle bir ittifakın gerçekleşmemesi için dua ediyorlar (1684'te papalığın çabasıyla böyle bir ittifak ve ortak saldırı gerçekleşecektir). Bu görüşleri o zamanlar Osmanlı ülkesini gezmiş olan başka gözlemciler de paylaşırlar.[4]

Raporu inceleyen Ö. Kolçak *Gizli Rapor*'un Osmanlı Devleti için "hasta adam" görüşüyle kayseri yüreklendirme çabası güden bir propaganda parçası olmaktan ileri gitmediği düşüncesindedir.[5] Bununla beraber rapor, Osmanlılarla "ateşkesin ne denli kıymetli olduğunu" belirtmekten geri kalmaz. Kolçak'a göre, "Osmanlı askerî gücü bu tarihte hâlâ dimdik ayakta"dır. Osmanlı pâyitahtında 15 yıl elçilikte bulunan kayserin elçisi Simon Reniger aynı düşüncedeydi. Biz *Devlet-i 'Aliyye*'de, Osmanlı Devleti'nin Köprülülerle bir kalkınma dönemine girmekle beraber genelde gelişmiş bir Avrupa ile boy ölçüşebilecek bir durumda olmadığını göstermeye çalışmaktayız. Sorunun aslı buradadır: Avrupa yivli tüfekle geldiğinde Osmanlılar hâlâ kaval tüfekle karşı koymaya çalışıyordu. 1683-1699 savaş dönemi kaçınılmaz sonu gösterecektir.

Evet, Osmanlıların askerlikte ve seferde bazı üstünlükleri kuşku götürmez. Bunların başında çok iyi düzenlenmiş lojistik gelir.

Avusturya askerinin açlık ve hastalıktan kırıldığına tanık olan Montecuccoli, Osmanlıların lojistikte üstünlüğünü belirtmiştir. Osmanlıların seferlerinde Avrupa ordularına bir üstünlüğü de, köprü inşası için iyi teşkilâtlanmış olmasıdır. Stratejik Ösek köprüsünün onarım ve korunması hatırlanmalıdır. Ağırlık nakliyatında binlerce deve, katır ayrı bir üstünlük sağlar (deve 250 kg taşır, katır onun yarısını taşıyabilir). İkincisi, Osmanlıların hayranlık uyandıran manevi üstünlüğü, ölüm karşısında yılmayan fedakârlık ve cesaretidir. Asker *gazâ* ve *şehâdet*in öbür dünyada vaat ettiği ebedî saadete imân etmiştir. Başarıda alınan ganimet ise gazâ malıdır. Seferlerde peygamber sancağı, Sancak-i Şerîf ordunun kalbidir. Asker bir bozgunda onun etrafında toplanır.

Sultan IV. Mehmed'in ve Vâlide Turhan'ın, Köprülü Mehmed ve Fazıl Ahmed Paşaları rakiplerine karşı tereddütsüz desteklediği Osmanlı kaynaklarından anlaşılmaktadır. Elçi Walter Leslie'ye göre Köprülüler IV. Mehmed'in tahtta kalmasını ve iktidarını desteklemişlerdir. Leslie'nin belirttiği gibi Sultan Mehmed (tabii vâlidesi) Köprülülerin taviz vermeyen merkezî iktidarı sayesinde kendilerini güvenlikte hissetmekteydiler. Köprülüler bu sayede mutlak bir iktidar sahibi olmuşlardır. "Avcı Sultan" diye anılan IV. Mehmed, bu sayede tasasız bir hayat sürmüş, zamanın büyük kısmını sürek avlarıyla geçirebilmiştir.[6] Köprülülerle devlet idare mekanizmasının Saray'daki *Divan*'dan Veziriâzam Kapısı'na, *Bâb-i Âli*'ye geçtiğini yukarıda işaret etmiştik.

Günümüz tarihçiliğinde, tarihî gelişmeleri siyâset bilimi ve sosyoloji terminolojisiyle yorumlama akımını[7] Kolçak, "Erken modern bürokratik aygıtın kurulması"[8] diye yorumlamaktadır.

Bu devirde Osmanlı paşalarının kendi emirleri altında kapılarında önemli asker birlikleri bulundurmaları, Kolçak ve Princeton Mektebi Osmanistleri, özellikle M. Kunt ve R. A. Abou-el-Haj'ın çalışmalarında, etnik bağlarla açıklanmaya çalışılır.[9] Bu gelişme aslında, artan ücretli tüfekli asker ihtiyacıyla ilişkilidir.[10] Anadolu'da reâya aslında sekban-sarıcaların, Rumeli'de fakir bölgeler halkından savaşçı Arnavut ve Boşnakların ücretle paşa kapılarına alınması bu ihtiyaç sonucudur. Ayrıca bu bölgeler halkı savaşçı sa-

yılırdı. Daha önceleri devşirme usulü fakir bölgelerde uygulanırdı. Öte yandan, etnik kökenin şu veya bu dönemde öne çıkması savaş ve isyan sonucu belli bölgelerdeki askerî harekâtla ilişkilidir. Meselâ, bu dönemde Gürcülerin Osmanlı kulları arasında görünmesi, Gürcistan'daki askerî harekâtla ilişkilidir.

Kuşkusuz Saray'da önemli mevkilere çıkmış ağaların daha aşağı mertebelerdeki yurttaşlarını hizmete alıp onlara terfi yollarını açtıkları da açıktır. Köprülü Mehmed'in saray hizmetinde terfileri bu sayede gerçekleşmişti. Saray veya paşaların hizmetine alınan bir Arnavut, Boşnak, Gürcü veya Abaza'nın kendi soydaşını hizmete alması tabiidir.

1648-1651 Olayları Üzerinde Paul Ricaut'nun Notları

1661'e doğru *Levant Company* memuru olarak İstanbul'da hizmet gören 1667-1678 döneminde İzmir İngiliz konsolosu olarak bulunan Paul Ricaut, *The Present State of The Ottoman Empire*[11] başlıklı eserinde, Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ve katli olaylarına ait ilginç rivâyetler aktarır. 1648-1651 yıllarına ait olaylara dair, İstanbul'da elçilikler çevresinde dolaşan rivâyetleri nakletmiş olmalıdır. Her şeyden önce Ricaut'nun metni, o dönemde geçen üzüntülü olayların kamuoyu ve elçilikler çevresine nasıl yansıdığı bakımından önemlidir. Çağdaş Osmanlı kaynaklarıyla karşılaştırıldığında, olaylar ve kişilere dair bu rivâyetlerin tarihçi için önemi açıktır.

Ricaut Kösem'i kötü niyetleri ve entrikalarıyla olumsuz biri olarak anlatır. "İhtiyar vâlide sultan"ın Turhan Vâlide ve oğlu Sultan IV. Mehmed'i ortadan kaldırmak için yeniçerilerle anlaşma halinde hareket ettiği belirtilir. Öte yandan Ricaut'ya göre Kösem, "Yaşı ve devlet işlerindeki geniş deneyimi sayesinde" nâiblik görevinde büyük bir "yetki" göstermiştir. Ricaut'ya göre İbrahim'in öldürülmesinde Kösem'in parmağı varmış; Kösem onun ölümünden sonra da iktidarda kalmak istemiş. Ricaut, Kösem'in devlet idaresi başında kalmış olmasını yeniçeriler ile işbirliği halinde bulunmuş

olmasıyla açıklar ve bu noktada Osmanlı kaynaklarıyla birleşir. Çocuk Sultan IV. Mehmed'in tahta çıkması üzerine Kösem bir süre daha devlet içinde mutlak egemenliğini sürdürmek kararında imiş. Bu usta kadın, iktidarda kalmak için Ricaut'ya göre IV. Mehmed'i öldürtmek istiyormuş, annesi (Turhan) bundan şüphelenmiş. Bu "muhteris ve mağrur" kadının yeniçerilerle işbirliği halinde bunu gerçekleştirmesi ihtimali karşısında, Vâlide Turhan Sultan, yeniçerilere karşı sipahilere ve bazı paşalara başvurmuş, onlara mektuplar (*tezkireler*) göndermiş, bu mektuplarda Sultan İbrahim'in katlinden yeniçerileri sorumlu tutuyor ve Kösem'in komplosuna karşı sipahilerden yardım istiyormuş.[12]

Ricaut Anadolu'da sipahiler başında Gürcü Abdünnebî'nin ayaklanması ve Üsküdar'a gelip Saray'ı (Kösem'i) tehdit etmesi üzerine yeniçerilerin Kösem'le beraber hareket ettiğini aktarır. Veziriâzam Murad (Kösem'in atadığı Koca Murad) Paşa yeniçerilerle Üsküdar'a geçer, Gürcü'nün sipahi ordusuyla "ufak-tefek" çarpışmalar olur. Ulemâ araya girer, fakat Ricaut'ya göre Gürcü'nün çekilmesinin nedeni *nefîr-i 'âm* ilân edilmesidir (vekâyinâmeler de aynı fikirdedir). Ricaut *nefîr-i 'âm*'ı doğru tarif eder; der ki, pâdişah, "tüm Müslümanları silâhlandırıp sipahilere karşı harekete geçmelerini" ilân etmiş. Bu nokta Osmanlı vekâyinâmelerinde de önemle kaydedilmiştir. *Nefir-i 'âm* tehdidi karşısında sipahiler çekilmiştir.

Ricaut ocak ağası, Bektaş, kul-kethüdası ve Kara-Çavuş üçlüsünün olaylar üzerinde mutlak etkisi hakkında durur ve der ki: "Ocak ağaları bundan sonra imparatorluğun tek mutlak hâkimi oldukları inancını verdi." Bu andan itibaren bu üç ağa her şeyi istedikleri gibi idareye başlamıştır. Ricaut şu noktayı da kaydeder: Bektaş Ağa halktan topladığı vergiler, müsaderelerle mal yığmaya başlar.

Ricaut'nun anlatımı, Osmanlı vekâyinâmeleriyle genelde örtüşür. Bir tanıktan işittiği ayrıntılarla, başka kaynaklarınkiler farklıdır. Onun üzerinde durduğu şu noktalar tarihî tabloyu daha keskin çizgilerle canlandırmamıza yardım eder.

1) İmparatorlukta yüksek iktidar, Sultan İbrahim döneminde haremdeki kadınların eline geçmiştir, "Zenci hadımlar dünyaya hükmetmektedirler."[13] "Haremde kadınlar odalarda toplantı yapıp vezirlerin kaderini belirlemektedirler." İngiliz gözlemci bir *Kadınlar Saltanatı* iddiasını yinelemektedir. Haremdeki "ihtiyar vâlide sultan" gerçek iktidarı elinde tutmaktadır. İbrahim zamanında Harem'in istibdadına karşı asker isyan edip sarayı basmıştır. Hadımlar pâdişah tarafından âsîlere teslim olunmuştur. Veziriâzam (Hezarpâre Ahmed) asker tarafından öldürülmüştür. Sipahiler, Harem'den Melekî Hatun'u da öldürmüşlerdir.

2) Kösem bir saltanat "nâibi" gibi mutlak şekilde idarenin başında idi (fiilen pâdişah yerine verdiği yazılı emirleri *Devlet-i 'Aliyye*'nin ikinci cildindeki "Ekler"de "Telhisler" kısmında yer alır).

3) Kösem iktidarda kalmak için yeniçerilere dayanıyor, Turhan ise ona karşı sipahileri ve bazı devlet erkânının desteğini almaya çalışıyordu.

4) Sipahi ayaklanması ve veziriâzam Hezarpâre Ahmed Paşa'nın katli ve At-Meydanı'nda sergilenen cesedinin halk tarafından parça parça kesilmesi hakkında aktardığı rivâyet vekâyinâmelerle örtüşür. Ocak ağalarının sipahi ayaklanmasına son vermeleri ve mutlak iktidarı temsil etmeleri, Kösem'in atadığı yeni veziriâzam ocak ağalarından Murad Paşa'nın, Anadolu'dan Üsküdar önüne gelen Abdünnebî ordusuna karşı yeniçerilerle Üsküdar'a geçişi Ricaut'da da kaydedilmiştir.

5) Üsküdar'a gelen Abdünnebî kuvvetleri, pâdişahın tüm Müslüman halkı savaşa çağırması üzerine çekilmiştir (*nefîr-i 'âm*). Ricaut bu noktada vekâyinâmelerle ve Avusturya elçisi Reningen ile örtüşür.

6) İbşir Paşa'nın Anadolu şehirlerinden muhafazada olan yeniçeri garnizonlarını kılıçtan geçirdiği hakkında Ricaut ayrıntılar verir.

Özetle Ricaut'nun çoğu kez ad ve tarih vermeden özetlediği tablo, vekâyinâmelerle tam bir uygunluk gösterir: Harem kadınlarının devlet işlerine müdahalesi (*Nâimâ*, IV, s. 243: "Tagallüb-i Nisvân ber umûr-i saltanat"); sipahi ayaklanması, Kösem–Yeniçeri ittifakı, Kösem–Turhan mücadelesi, yeniçeri ocak ağaları üçlüsünün Kösem'in iktidarını desteklemesi (*Nâimâ*, IV, 372: "Tagallüb-i

Agayân-i Bektaşiyân"), Ricaut anlatımının ayrıntılarda bu kadar tıpatıp uygunluğunu, onun İstanbul'a gelince (1661) vekâyinâmeleri (belki Kâtib Çelebi *Fezleke*'sini veya Şârihülmenarzâde'yi) kullandığı ihtimalini hatıra getirir. Ricaut, Türkçe öğrenmiştir. Bununla beraber Ricaut'daki ayrıntılar onun bilgileri Saray'la temasta olan birinden almış olduğunu düşündürmektedir. Bütün hikâyeyi göz tanığı bir adamdan aldığını Ricaut bir yerde (s. 31) kaydetmiştir. Kösem Sultan'ın sarayda nasıl kıstırılıp katledildiğinin ayrıntılı hikâyesine (s. 24-32) başka bir kaynakta rastlamıyoruz. Ricaut'nun kayıtlarına göre (s. 30), Kösem'in katli için pâdişahtan *hatt-i hümâyûn* almışlardır (küçük pâdişaha hattı imzalattılar).

Kösem haremde bir odada büyük bir dolapta gizlenmiş, üzerine minderler, halılar ve giyecekler örtmüştü. Odasına girenlerden Deli Doğan bu dolabı araştırmayı akıl etti. Kösem ona rüşvet önermiş, o kabul etmeyerek ayaklarından çekip dışarı çıkarmış; hikâyeye göre, Deli Doğan onu yere yatırmış, Kösem güçlü ve ağırmış. Ceviz büyüklüğünde iki yakut küpesini Bostan (başı) Ali, Kösem'in kulaklarından koparıp almış, Pâdişaha verilmek üzere Süleyman Ağa'ya teslim etmiş. Küpeler Hazîne'ye konulmuş. Kösem'in samur kürkünde sihirli harfler varmış. Kürkündeki birçok büyülü takılardan bir kilit, Cinci Hoca tarafından verilmiş. Üstü başı kirlenen Vâlide Sultan, ayaklarından sürüklenerek Kuşhane'ye kadar getirilmiş ve orada bir iple boğulmuş (Boğma üzerine ayrıntılar vekâyinâmeler ile örtüşür. Kösem'in yaşı seksen tahmin olunuyor).[14]

Kara hadımlar, cesedi Saray Câmii'ne götürmüşler. Kösem'in 400 kadar kölesi gözyaşlarıyla saçlarını yolarak câmide ziyâretine gitmişler. Ricaut'nun bu rivâyetini de Osmanlı vekâyinâmeleri yinelemektedir.

Robert Bargrave'in Notları

The Travel Diary of Robert Bargrave, Levant Merchant 1647-1656, ed. Michael G. Brennan, Londra: The Hakluyt Society, 1999.

İngiliz *Levant Company* tâcirlerinden olan Robert Bargrave, ticâret dolayısıyla birkaç defa İstanbul'da bulunmuş ve gördüklerini

hatıratında tespit etmiştir. Bir yabancı tâcirin İstanbul'da geçen tarihî vakâları kaydediş biçimleri ve bu kayıtların Osmanlı vekâyinâmelerle karşılaştırılması ilginç sonuçlar verir.

İzmir'de bulunduğu zaman şehrin İngiliz, Flemenk ve Fransız ticâretiyle önem kazandığını belirtir (s. 18). Tâcirlerin İstanbul ve Bursa'ya sık sık gidip geldiklerini anlatır. Sultan İbrahim'i anlatır ve Türk donanması, veziriâzam, Dîvân ve veziriâzamın av partileri üzerinde ayrıntılar verir. İngiliz ve Fransızlar arasındaki rekabetten söz eder ve halk tarafından "*crazy or mad*" diye anılan Sultan İbrahim'in zayıf ve boş bir pâdişah olduğunu kaydeder (s. 18) ve şunu ilâve eder: "Belki de zihnen zayıf ve herhâlde siyasî bakımdan kabiliyetsiz bir sultan olarak haremde zayıflayan enerjisini büsbütün kaybetmiştir." Bargrave ilâve eder: Sultan İbrahim'in kadın düşkünlüğü o dereceye varmıştır ki, bütün imparatorluğun serveti yalnız onun zevk ü sefasını tatmin için harcanıyor.

1647'de İstanbul'da İngiliz elçisi olan Sir Thomas Bendish'in kaydına göre sultan, "Güçlü ve acımasız annesi Kösem'in etkisi altında bulunuyordu." Kösem IV. Murad devrinde de devlet işlerinde nüfuz sahibiydi ve 1648'de Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinde annesi Kösem'in tam işbirliğini belirterek, idam edildiği konusunda inanılır nedenler vardır, diye yazar. Elçinin bu kaydı, vakânüvîslerin anlattıkları ile tam bir uyum içerisindedir. İngiliz elçisi Bendish, 1647-1661'e kadar İngiltere'yi temsil etmiştir.[15]

Bargrave bir tüccâr olarak Türkiye'de uzun seyahatler yapmıştır. İstanbul'da bulunduğu 1649 yılında vebâ salgınından bahisle, "Sokaklar cesetlerin kokusundan geçilmiyordu" diye yazar. Kuvvetli bir deprem ile sipahi ve yeniçeriler arasında çarpışmalardan da söz eder. Bargrave yeniçerilerin Çanakkale'nin Venedik donanması tarafından kuşatılmasını (Mayıs 1648-1649) istismar ederek veziriâzamın azledilmesini sağlayarak, kendi adamları Kara Murad Ağa'yı onun yerine veziriâzamlığa getirişlerini anlatır. Bu olayı Bargrave, İngiltere'deki isyanla karşılaştırır (İngiliz Kralı I. Charles 1649 Ocak'ında idam edilmiştir).

Bargrave'in notlarını özetleyen M. G. Brennan, İngilizlerin sözde Türklerin şiddet ve zulmü hakkındaki kalıplaşmış inancı-

nı, Bargrave'in paylaşmadığını vurgular (s. 22). Sultan İbrahim'in katlinden sonra yeniçerilerin başını çektiği ayaklanma hemen son bulmuş ve zorbalar Dîvân huzuruna çıkarılarak boğazlanmış, parçalanmıştır. Sultan İbrahim'in gözde hâsekisi Şekerpâre'den de söz eder. Bargrave'in kaydına göre Şekerpâre bir çuvala tıkılıp denize atılmıştır. Burada Osmanlıların idama mahkûm olanları nasıl korkunç şekilde idam ettikleri hakkında ayrıntılar verir.

Bargrave Truva'nın İzmir olduğu yönünde yanlış bir bilgi aktarır; İstanbul üzerinde ve Osmanlı kadıları hakkında hayli geniş bilgi verir (s. 24). Tâcir Bargrave'in 1647-1656 yılları arasında zaman zaman İzmir ve İstanbul'u ziyâret ederek verdiği bilgiler, bu dönem Osmanlı tarihi için ve genellikle Osmanlı Devleti ve hayatı üzerinde önemli bir kaynak sayılabilir.

Bargrave'in İngiltere'den İstanbul'a 1647-1652 döneminde farklı tarihlerde yaptığı seyahatlerin notları, M. G. Brennan'ın geniş bir sunuşla yaptığı yayınında aynen verilmiştir. 1652-1653 gözlemleri de bu kitapta ayrıca yayınlanmıştır.

Osmanlı Pâyitahtında Elçilikte Bulunan Fransız Temsilcileri (1535-1679)

Dönemin tarihi üzerinde İstanbul'da Fransa'yı temsil eden elçilerin raporları özel bir önem taşır. Bu elçilerden bazılarının raporları yayınlanmış bulunmaktadır:

F. Duparc, *Recueil des Instructions aux Ambassadeurs et Minstres de France*, XXIX. cilt, Paris 1969

Jean de Forest, 1535-1538
Antoine de Rincon, 1538-1541
Antoine Escalin des Aimars, 1541-1547
Gabriel de Luetz ou Luelz, seigneur d'Aramon, 1547-1553
Michael de Codignac, 1553-1556
Jean Cavenac de la Vigne, seigneur d'Auvilliers, 1556-1566
Guillaume de Grandchamp de Grantrie, 1566-1571
François de Noailles, eveque de Dax, 1571-1579
Jacques de Germiny, baron de Germolles, 1579-1585

Jacques Savary, seigneur de l'Ancosme, 1585-1589
François Savary de Brèves, 1589-1607
Jean-François de Gontaut-Biron, baron de Salignac, 1607-1611
Achille de Harlay, 1611-1620
Philippe de Harlay, comte de Cesy, counsin du précédent, 1620-1631
Henry de Gournay, comte de Marcheville, 1631-1639
Jean de La Haye, seigneur de Vantelet, 1639-1665
Denis de La Haye, seigneur de Vantelet, fils du precedent, 1665-1670
Charles François Olier, Marquis de Nointel, 1670-1679.

Hollanda elçisi Cornelius Haga'nın raporu: *Four Centuries of Diplomatic and Economic Relations Between Turkey and the Netherlands (1612-2012)*, İstanbul, 2014, s. 146-267.

V. Dönem Üzerinde Genel Tarihler ve Araştırmalar

J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* I-X, Peşte, 1827-1835.

Hammer'in Almanca eserinin ilk yayını şudur: J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I-X, Peşte: 1827-1835. İkinci basım, Graz: 1963.

Hammer'in eserini, Fransızca tercümesinden Türkçeye Mehmed Ata çevirmiştir; bu eserin 17. yüzyıl dönemini kapsayan VIII-X. ciltleri, (İstanbul, Matbaa-i 'Amire, H. 1333-C. VIII-X) 1600 tarihinden 1651 tarihine kadar gelir. Ata Bey bu dönem için Hammer'in kullandığı kaynakları göz önünde tutarak çeviriyi yapmış ve Hammer'in birçok hatâlarını dipnotlarda düzeltmiştir. Bu itibarla, M. Ata çevirisi, tarihçi için güvenilir bir tercümedir. Ata Bey, Meşrutiyet devri Osmanlıca üslûbuyla yazdığı için bugünkü nesiller için anlaşılması oldukça güçtür. Ata Bey tercümesi X. ciltte 1651 olaylarına kadar gelir. Ata Bey çevirisinde Hammer'in diğer ciltleri yer almaz.

Hammer Batı'da Osmanlı tarihi vekâyinâmelerini etraflı bir şekilde araştıran ve eserinde kullanan ilk Avrupalı tarihçidir. Bazı ciltlerin başında, arayıp bulduğu özgün Osmanlı vekâyinâmelerinin bir listesini verir. V. ve VI. ciltler için, Mustafa Âlî, Hasan Beyzâde, Selânikî tarihlerini kullanmıştır. Daha sonraki dönemler için, Kâtib Çelebi'nin *Fezleke*'sini, Nâimâ'yı, Nişancı Abdurrahman'ı, Şemsi Paşa'yı kullanmaktadır. Özel konuları içeren *Gazavat-i Tiryâki Gâzî Hasan Paşa*, *Vekayi-i Sultan Osman*, *Şehnâme-i Nadirî* gibi tarihleri ve kanûnnâme ve münşeatları gözden geçirmiştir. Meselâ ünlü Reîsülküttâb Sarı Abdullah Efendi'nin *Münşeat*'ından örnekler verir. Hammer özellikle "Tezyîlât" kısmında birtakım özel konuları ayrıntılı biçimde ele alır. Venedik ve Avusturyalı elçilerinin raporlarından istifade etmiş, bazı raporların asıllarını, Latince ve başka dillerde metinleri de eklemiştir. Bu ilâveler kısmında Batı kaynaklarından, meselâ Gerlach'ın günlüğünden yararlanmıştır. Bu "Tezyîlât" yani ekler kısmındaki ayrıntılı yazılar, bazı orijinal konulara ışık tutmaktadır.

J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa,* I-VII, Hamburg-Gotha,1840-1863.

Türkçe çevirisi: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epçeli, I-VII, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

J. W. Zinkeisen'ın yazdığı Osmanlı tarihi, Osmanlı kaynaklarına ait bilgilerde Hammer'i izler. Zinkeisen'ın eseri, onun yayınlanmış Batılı kaynakları geniş biçimde kullanması dolayısıyla ayrı bir değer taşımaktadır. Meselâ Girit Savaşı üzerinde *Guerra di Candiya*'nın Venedikli yazarı Valiero'nun, 1630 olayları üzerinde çağdaş Katona'nın kroniğini, İngiliz ve Fransız elçilerinin raporlarını, Venedik balyoslarının raporlarını (Alberi) ve çağdaş seyahatnâmeleri geniş ölçüde kullanır. Ayrıca Hammer'den sonra Avusturya Devlet Arşivi'nden faydalanarak çıkarılmış olan belge külliyâtlarını kullandığı için de, Batı kaynaklarından geniş ölçüde faydalanmaktadır.

N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I-V, Gotha, 1908-1913.

Jorga, eserini yazdığı tarihe kadar yayınlanmış olan belgeleri –özellikle Hurmuzaki koleksiyonundaki belgeleri– kullandığı ve Eflak ve Bogdan ile ilgili konuları geniş biçimde kapsadığından dolayı dönem tarihi için önemli özgün bir eserdir.

Türkçe yayınlar arasındaysa şu eserler dönem tarihi üzerinde katkılar ihtivâ etmektedir:

İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-V, İstanbul, 1971.
İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, Ankara, 1947-1959.
İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, I-II, Ankara, 1943.
İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1965.
İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1948.
İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1945.
M. And, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent-Saray-Günlük Yaşam*, İstanbul, 1993.

Osmanlı Vakânüvîsleri Üzerine Başlıca Eserler

F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927; Türkçe çeviri: *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara, 1982.
R. Murphey, *Essays on Ottoman Historians and Historiography*, İstanbul, 2009.
R. Murphey, *Studies on Ottoman Society and Cultur, 16th-18th Centuries*, Burlington, 2007.

E. Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul, 2012.

M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul, 1916-1923.

M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I-VI, İstanbul, 1995-1996.

Dönem Üzerine Yeni Araştırmalar

G. Agoston, *Guns for the Sultan Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, New York, 2005.

G., Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, çeviren: F. Çalışır, İstanbul, 2012 (kapsamlı bibliyografya ile).

Avrupa'daki Osmanlı özerk eyâletleri, voyvodalıklar üzerine son araştırmaları içeren şu çalışma önemlidir: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Kármán ve L. Kunçeviç, Leiden, 2013.

M. F., Çalışır, "A long March: The Ottoman Campaign in Hungary, 1663", *Yüksek Lisans Tezi*, Central European University, History Dep., Budapeşte, 2009; M. F. Çalışır, "War and Peace in the Frontier: Ottoman Rule in the Uyvar Province, 1663-1685", *Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2009.

M., Kunt "The Köprülü Years (1656-1661)", *Doktora Tezi*, Princeton University, Princeton, 1975.

Ö. Kolçak, "Cümle Palankaları Küffar aldı..." 1663-64 Osmanlı–Habsburg Savaşında Dezenformasyon, Propaganda ve siyasî iktidar", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIII (2014), 165-192.

V. H., Aksan (haz.) *Ottoman and Europeans Contacts and Conflicts* (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu, 8-11 Haziran 2000 tebliğleri), İstanbul, 2004.

M. Genç ve E. Özvar (yay. haz.), *Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler* II, İstanbul, 2006.

D. Terzioğlu, "Sunna-Minded Sufi Preachers in Service of the Ottoman State: The Nasîhatnâme of Hasan Addressed to Murad IV", *Archivum Ottomanicum* 27 (2010), 241-312.

Y. Öztürk, *Kazaklar*, İstanbul, 2004.

A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. K. Ortayla, Ankara, 2011.

A. Şimşirgil, *Uyvar'ın Türkler Tarafından Fethi ve İdaresi 1663-1685*, İstanbul, 1997.

D. Kolodziejcyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, Leiden-Boston, 2011.

H. Doğru, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı: IV. Mehmed'in Kameniçe – Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri*, İstanbul, 2006.

Erdel Üzerine

On yedinci yüzyılda Erdel (Transilvanya) tarihi üzerine son etraflı monografiyi F. Szakály'nın yayınladığı *History of Transylvania*'da buluyoruz. T. Oborni, 17. yüzyılın ilk yarısında Erdel'in siyasî gelişimini ayrı bir makale halinde incelemiştir.[1] Oborni'ye göre Erdel'in Macaristan sınırları içinde bir vilâyet iken bir prenslik haline gelişi, Osmanlı döneminden öncedir. Osmanlı işgâli siyasî gelişmelere yol açmıştır. Soylular Meclisi "Diet" Osmanlı döneminde siyasî bir meclis yapısına sahip oldu. Osmanlı döneminde prensi Diet seçiyor ve sultanın tasdikine sunuyordu. Kesin değişim 1544'te gerçekleşmiş görünmektedir.

"Erdel", *İA* (A. Decei ve M. Tayyib Gökbilgin).

NOTLAR

PARA, EKONOMİ, MÂLİYE
(Sayfa 3-16)

1 H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten,* XV/60 (1951), s. 629-684.
2 Th. Spandugnino, *De la origine deli Imperatori Ottomani*, X; İngilizceye çeviren D. M. Nicol, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Cambridge, 1997, s. 57.
3 Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 134-135.
4 A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985, s. 14-15'teki tabloya göre.
5 A. Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1986, s. 175'teki tablo.
6 Bkz. F. Braudel, *The Méditerranean and the Méditerranean World in the Age of Philip*, I-II, Londra, 1978.
7 İ. Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Osmaniye*, İstanbul, 1307, s. 505, tarife 2.
8 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditeranéen à l'époque de Philippe*, II, Paris, 1966, s. 419-420.
9 P. Masson, *Histoire du Commerce français dans le Levant au XVIIIe Siècles*, I, Paris, 1896.
10 T. D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garbî*, Wiesbaden, 1990.
11 T. D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World.*
12 M. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişâfı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten,* XV (1949), s. 522.
13 H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, I, 1994, s. 96-103.
14 Bu görüşe karşı bkz. Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999.
15 İnalcık, "Village Microeconomy", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993, s. 161-176.
16 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivium Ottomanicum,* VI (1980), s. 283-337; ayrıca bkz. *Devlet-i 'Aliyye*, IV'te "Askerî ve Malî Dönüşüm" bölümü.
17 İlk önemli deneme: A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* İstanbul, 1985. Ayrıca bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998,* Ankara, 2001.
18 H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten,* XV/60 (1951), s. 629-684.
19 IV. ciltteki "Askerî ve Malî Dönüşüm" bölümüne bakınız.
20 Ş. Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", *An Economic and Social History the Ottoman Empire*, II, s. 945-980.
21 M. Çizakça, "Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı (1978).
22 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation" veya *Devlet-i 'Aliyye*, IV'te "Askerî ve Malî Dönüşüm" bölümü.

23 Ayrıntılı araştırma, M. Genç ve Özvar, *Osmanlı Maliyesi - Kurumlar ve Bütçeler,* İstanbul, 2006, s. 98-102.
24 Genç ve Özvar, *Osmanlı Maliyesi*, s. 104-169; 1680-1730 dönemi Osmanlı mâliyesi için ayrıntılı biçimde A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985.
25 Genç ve Özvar, *Osmanlı Maliyesi*, s. 170-186.

MÂLÎ BUNALIM, VEZİRİÂZAM TARHONCU AHMED PAŞA (20 HAZİRAN 1652-21 MART 1653) (Sayfa 17-24)

1 Nâimâ, *Tarih-i Nâimâ: Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulasat-i Ahbari'l-Hafikayn*, 6 cilt, İstanbul, H.1281/M. 1864 (buradan itibaren sadece *Nâimâ*), V, s. 239-349.
2 *Nâimâ*, V, s. 252.
3 Bu *defter*, bize kadar gelen meşhur Tarhoncu Ahmed Paşa bütçesi olmalı.
4 Nâimâ, V, s. 281-283.
5 *Nâimâ*, V, s. 267.
6 *Nâimâ*, V, s. 255.
7 *Nâimâ*, V, s. 255.
8 *Nâimâ*, V, s. 257.
9 *Nâimâ*, V, s. 276.
10 *Nâimâ*, V, s. 283; *Düstûr* adlı risâle için "Islahat Layihaları" başlığı altındaki "Kâtib Çelebi (1609-1657)" bölümüne bakınız.
11 Yaşamı için bkz. *Nâimâ*, V, s. 284-285.
12 *Nâimâ*, V, s. 299.
13 Yeniçeri ağalığından paşa olan yeni veziriâzam Süleyman Paşa, Turhan'ın himayesinde idi. Bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, II, s. 447-467.
14 On altıncı yüzyıl sonlarında Selânikî ve Âlî'den sonra I. Ahmed döneminde adını gizleyen bir idare adamı *Kitâb-i Müstetâb*'da yolsuzlukları özetlemiştir. Metin için bkz. Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar,* Ankara, 1988. Ayrıca bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, II, s. 349 vd.
15 *Nâimâ*, V, s. 250-251.
16 H. İnalcık, "Reîsülküttâb", MEİA.
17 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bütçelere Dair Notlar", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII (1956), s. 309.
18 *Nâimâ*, VI, s. 307-308.
19 *Nâimâ*, VI, s. 309-311, Nâimâ bunu olaylarla çağdaş bir kaynaktan nakleder.
20 *Nâimâ*, VI, s. 261-264.

KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA DÖNEMİ (1656-1661) (Sayfa 27-39)

1 Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelişi için bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, II, s. 341-345.
2 *Naimâ*, VI, s. 219, 226.

3 *Nâimâ*, VI, s. 226-227; İpşirli yayını, dizin: Mehmed Paşa (Boynu Eğri) veziriâzam.
4 *Nâimâ*, VI, s. 246; Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi (1648-1682): Tahlil ve Metin Tenkidi*, yay. F. Ç. Derin, İstanbul, 2008, s. 99.
5 *Nâimâ*, VI, s. 250-251; İpşirli yayını, IV, s. 1721 vd.; Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 101.
6 *Nâimâ*, VI, s. 261-263 (Şeyh Sâlim).
7 *Nâimâ*, IV, s. 264.
8 Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 100 vd.
9 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, çev. N. Epçeli, İstanbul, 2010, s. 662-663, kaynak: Valerio, s. 415-417.
10 Bozca-Ada seferi üzerinde Karaçelebizâde Azîz, *Zeyl*, s. 321-326; Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 107-112, *Nâimâ*, VI, s. 289-293; Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, yay. A. Özcan, Ankara, 1995; Zinkeisen, IV, s. 662-663 (Valiero).
11 *Nâimâ*, VI, s. 294.
12 *Nâimâ*, VI, s. 295.
13 *Nâimâ*, VI, s. 323-325; Zinkeisen, IV, s. 613-617; N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (OİT)* IV, çev. N. Epçeli, İstanbul, 2005, s. 90-93.
14 *Nâimâ*, VI, s. 323-324, Vecihî'yi özetler.
15 *Nâimâ*, VI, s. 325, İsâ-zâde'den naklen; İpşirli Yayını, IV, s. 1772-1773. İsâ-zâde, Fazlı Paşa'yı, "Boşnak" diye kötüler, "asker kendüden dilgîr" diye ilâve eder.
16 "Seyf-i kahrından 'amme-i halk havf ve haşyete mübtelâ olmuşlar idi" (*Nâimâ*, VI, s. 333).
17 *Nâimâ*, VI, s. 333-334.
18 *Nâimâ*, VI, s. 335-338; Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 121-122.

OSMANLI DEVLETİ İLE AVUSTURYA ARASINDA ERDEL SORUNU (1658-1664) (Sayfa 41-62)

1 S. M. Bilge, *Osmanlı'nın Macaristan'ı*, İstanbul, 2010, Erdel Prensliği, s. 243-257; Erdel üzerine bkz. İA: "Erdel" ve Gábor Agoston, *Osmanlı'da Strateji, Askerî Güç*, çev. F. Çalışır, İstanbul, 2012.
2 Erdel üzerine Türkçe genel bir araştırma: "*Erdel*", A. Decei ve M. Tayyib Gökbilgin, *İA*, s. 293-306.
3 D. Kolodzziejczyk, *The Crimeam Khanate and Poland-Lithuania*, Leiden-Boston, 2011, s. 163-174, yazar bu konuda notlarda geniş bibliyografik bilgi verir.
4 Evliyâ Çelebi, yay. Y. Dağlı, S. A. Kahraman ve R. Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, VII, İstanbul, 2003. Bu seferde Kırım'a hareket etmiştir. Seyahati sırasında Erdel hakkında ilginç notları vardır (s. 156-158).
5 Jorga, IV, s. 91 çeviride *Fazlı* yerine *Fazıl*.
6 Yanova kuşatması için bkz. *Nâima*, VI, s. 352-357; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, yay. Ahmed Refik [Altınay] *Silâhdâr Tarihi*, İstanbul 1928, I, s. 125-129; Yanova ve Fazıl Ahmed Paşa'nın Erdel (Uyvar) seferi üzerinde değerli bir doktora tezi için bkz. M. F. Fatih, "War and Peace on the Frontier: Ottoman Rule in the Uyvar Province", *Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi, SBE, Ankara, 2009. Yazar bu çalışmasın-

da Osmanlı arşiv kayıtlarıyla dönemin temel yazma kaynaklarını zikreder ve bunları kullanır. Başlıca yazma kaynakları: Fazıl Ahmed Paşa'nın mühürdârı Hasan Ağa, *Cevâhirü't-Tevârih* (bu kaynak Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Silâhdâr Tarihi*, A. Refik Yayını, İstanbul 1928'de aynen aktarılmıştır); Osman Dede, Fazıl Ahmed Paşa; Taib Ömer, *Fethiyye-i Uyvar ve Novigrad*; Mehmed Necati; *Târih-i Feth-i Yanık*; Mustafa Zühdî, *Ravzatü'l-Gazâ*. Döneme ait basılmış belli başlı kaynaklar: Evliyâ Çelebi, *İsâ-zâde Tarihi*, Nâimâ, Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmânî*. Yazar çağdaş Batı kaynaklarından Paul Ricaut ve döneme ait bir Anonymous'ı kullanmıştır. Ayrıca yer adları ve konu üzerinde modern araştırmalara, bu arada Macar literatürüne başvurmaktadır.

7 Zinkeisen, IV, s. 615.

8 *Nâimâ*, VI, s. 438-441; Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 143.

9 Zinkeisen, IV, s. 621.

10 Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, haz. F. Ç. Derin, İstanbul, 2008. Abdi Paşa ilk vakânüvîs farz olunur (*age*, "Giriş", XIII, IV). Mehmed emriyle 1648'de pâdişah emriyle vekâyinâmeyi yazmaya başlamış; *Ba'is-i Feth-i Yanova*, s. 120-122. Abdi Paşa kendisini 1069 vakayi'i sırasında "muharrir-i vakâyi' " diye tanıtır, s. 135. Erdel hâkimleri için Bâb-i Âlî, bu dönemde kral unvanını kullanır. Rakócziler, Habsburglar için *kral* unvanını tanımış, kendileri *prens* unvanı ile yetinmişlerdir.

11 Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 124-128; Nâimâ bu metni tarihine aktarmıştır, İpşirli yayını, IV, dizin: Köprülü.

12 Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 125-128.

13 *Nâimâ*, V, s. 157-164; Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 122-124.

14 "Erkân-i devlet ve havâşî-i saltanatın ekseri belki nâsın mecmûu sadrâzamın seyf-i kahriyle tasallutundan havf ettikleri için zevâline müterakkib ve Abaza Hasan cem'iyyetinin netîce-pezîr olmasına bin cân ile tâlib idiler" (*Nâimâ*, VI, s. 350).

15 *Nâimâ*, VI, s. 351. Bu kaynak, Köprülü'yü kötüleyenler safındadır.

16 *Nâimâ*, VI, s. 382-396; İpşirli yayını, IV, 1784-1791, 1805-1820; Vecihî, yazma; Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Tarihi*, s. 130-132.

17 *Nâimâ*, VI, s. 371.

18 *Nâimâ*, VI, s. 396, Nâimâ baskısında sayfa atlanmış, Şam olayını İpşirli Yayını'ndan devam ediyoruz, İpşirli, IV, s. 1824.

19 İstanbul–Bursa menzilleri: Maltepe–Tuzla–Eyne Hacı–Çınarlı Çayırı–İzmit–Dikilitaş–İznik–Yenişehir–Kestel–Bursa, seyahat 18 gündü, pâdişah Bursa'da yeni yapılan saraya yerleşti. Pâdişah Keşiş-Dağı seyrine ve temaşasına çıktı.

20 Kânunnâme metni Ö. L. Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: I, Kanunlar*, İstanbul, 1943; S. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton, 1962. Sonraki dönemde Osmanlı idaresinde gelişmeler üzerine J. Hathaway'in araştırmaları önemlidir.

21 Fetihten sonra Mısır idaresi için bkz. J. Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt, The Rise ofthe Qazdaglis*, New York, 1997, Türkçesi: *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, çev. N. Özsoy, İstanbul, 2002, s. 130; yeni baskısı İstanbul, 2009.

22 Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, s. 10.

23 Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*; A. Abdi, *Vekayinâme*. XVII. yüzyıldaki gelişmeler için bkz. Hathaway, *ibid*, s. 33 vd, s. 42-43'teki tablo.

24 *Nâimâ*, VI, s. 405;

25 Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, s. 18.

26 Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, s. 77.

27 İltizâm ve vakıf köyler konusu özellikle Circa bölgesinde daima rekabet konusu olacaktır, Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, s. 148-149.
28 Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 152; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, yay. Ahmed Refik [Altınay], *Silâhdâr Tarihi*, İstanbul 1928, s. 221.
29 Abdurrahman Abdi, yay. F. Ç. Derin, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi (1648-1682)*, İstanbul, 2008, s. 153-154; *Silâhdâr*, s. 221-222.
30 Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 133.
31 *Silâhdâr*, s. 227 vd.

ERDEL SORUNUNUN DEVAMI VE BETHLEN GÁBOR DÖNEMİ (1613-1629) (Sayfa 63-74)

1 Zinkeisen, IV, s. 294.
2 *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman porte from the year 1621 to 1628*, Londra, 1740; tıpkıbasımı: Gale – Eighteenth Century Collections Online (ECCO), http://gale.cengage.co.uk; ayrıca talep üzerine uluslararası kitap satış siteleri üzerinden basılı olarak sipariş edilebilmektedir (Şubat 2015).
3 Görüşmelerin seyri üzerinde Zinkeisen, IV, s. 282-285.
4 Jorga, *OİT*, III ve IV; R. Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, Londra, 1999; V. Panaite, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers*, Boulder, 2000.
5 Zinkeisen, IV, s. 316.
6 Zinkeisen, IV, s. 318.
7 Zinkeisen, IV, s. 320.
8 Zinkeisen, IV. s. 321-322.
9 Zinkeisen, IV, s. 322.
10 Zinkeisen, IV, s. 324-325.
11 Zinkeisen, IV, s. 376.
12 Zinkeisen, IV, s. 379.
13 Zinkeisen, IV, s. 376-386.
14 Ayrıntılar için Zinkeisen, IV, s. 607-609. Barış resmen imzalanmış olmakla beraber sınırda karşılıklı çatışmalar sürüp gitmekteydi.
15 Ayrıntılar için H. İnalcık, *An Economic and Social History*, I, dizin: England; S. A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, A Documentary study of the first Ottoman Relations*, Londra, 1977.
16 *Nâimâ*, İpşirli yayını, III, s. 1433.
17 *Nâimâ*, İpşirli yayını, III, s. 1297-1300.
18 *Nâimâ*, İpşirli yayını, III, s. 1237.
19 *Nâimâ*, İpşirli yayını, III, s. 1298.
20 Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey*, Londra, 1977, s. 28. Alıntı "Yabancı eline düşmeden önce emtianızı mümkün olan en yüksek kârla satmanız gerekir" anlamındadır.
21 Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey*, s. 37-38.
22 H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, dizin: England.
23 Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey*, s. 115-121.

24 Osmanlı Türkçesi metin Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey*, s. 273-274.
25 Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey*, s. 143.
26 Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey*, s. 143.
27 Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey*, s. 176-200; A. N. Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, Ankara, 1953.
28 Katolik cepheye karşı mücadelede Hollanda–Osmanlı yakınlaşması için bkz. B. Arı, "The First Dutch Ambassador in İstanbul Cornelis Haga and The Dutch Capitulations of 1612", *Doktora Tezi*, Bilkent Üniversitesi, SBE, Ankara, 2003. Kapitülasyonlar üzerinde bkz. *Encyc. of Islam*, 2. baskı, "İmtiyaz" maddesi, s. 79 (H. İnalcık).
29 Bkz. bu cildin sonunda (s. 275-280) yer alan "Karlofça ve İstanbul Antlaşmaları" bölümü.

AVUSTURYA KAYNAKLARINDA ERDEL SAVAŞLARI VE BARIŞ (1663-1664) (Sayfa 75-81)

1 Zinkeisen, IV, s. 645-646.
2 Zinkeisen, IV, s. 647.
3 Zinkeisen, IV, s. 655.
4 İstanbul'da barış antlaşmaları için görüşmeler genelde şu şekilde cereyan etmekteydi: Antlaşma maddeleri doğrudan doğruya veziriâzam ile elçi arasında görüşülürdü. Veziriâzam varılan antlaşmayı götürüp 'Arz-Odası'nda pâdişaha bildirir ve onun ret veya kabul kararını gelip elçiye bildirirdi. Böylece elçi üzerinde bir baskı elde edildiğine inanılırdı.
5 Zinkeisen, IV, s. 660.
6 Zinkeisen, IV, s. 660.

OSMANLI KAYNAKLARINDA FAZIL AHMED PAŞA'NIN ERDEL SEFERİ (Sayfa 83-104)

1 Mühürdar Hasan Ağa, *Cevâhirü't-Tevârîh*, Esad Efendi, n. 2242.
2 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed, yay. Ahmed Refik [Altınay], *Silâhdâr Tarihi*, c. I, İstanbul, 1928.
3 *Silâhdâr*, I, s. 244.
4 *Silâhdâr*, I, s. 251.
5 Tüm ayrıntılar için bkz. *Silâhdâr*, I, s. 266-271.
6 *Silâhdâr*, I, s. 273.
7 Kuşatma hareketi üzerindeki ayrıntılar için bkz. *Silâhdâr*, 1, s. 274-275, 277-282, Evliyâ Çelebi, VI, s. 40 vd. Evliyâ Çelebi'nin gözlemleri için bu bölümün sonuna bakınız.
8 *Silâhdâr*, I, s. 292-293.
9 *Silâhdâr*, I, s. 286.

10 Osmanlı idaresi, başlangıçtan beri Erdel hâkimlerini eski Macar krallarının vârisi olarak tanıyor ve Habsburgların benimsediği Macaristan kralı unvanını Erdel Soylular Meclisi'nin seçtiği kimse için kullanıyordu.
11 *Silâhdâr*, I, s. 291-292.
12 *Silâhdâr*, I, s. 295; kuşatmalarda *metris, sıçan-yolu,* kale duvarı altına *lağım* kazılması, *gedik* açılması üzerine hücuma geçilmesi gibi kale kuşatmalarındaki Osmanlı yöntemleri için *Silâhdâr Tarihi*'nde ilginç ayrıntılar vardır, I, s. 297-299; Ö. Kolçak, "Cümle Palankaları Küffâr Aldı...: 1663-1664 Osmanlı-Habsburg savaşında Dezenformasyon, propaganda ve siyâsî iktidar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XLIII (2014), s. 165-192.
13 "Sûret-i mektup", *Silâhdâr*, I, s. 303-308.
14 *Silâhdâr*, I, s. 306.
15 *Silâhdâr*, I, s. 307-310.
16 *Silâhdâr*, I, s. 311.
17 Bu dönemde paşalar kendi imkânlarıyla kapı halkı arasında tüfekli sekban birlikleri bulundururlardı.
18 *Silâhdâr*, I, s. 324-326.
19 *Silâhdâr*, I, s. 328.
20 Düşmanın Kanija'yı kuşatmaya geldiği orduda Nemçe, Macar, Hırvat, Sloven ve İsveçliler varmış. Kuşatmanın ayrıntıları için bkz. *Silâhdâr*, I, s. 337, 342.
21 *Silâhdâr*, I, s. 342; altı tekerler üzerinde büyük bir sal inşasından bahsedilir.
22 *Silâhdâr*, I, s. 343-357.
23 *Silâhdâr*, I, s. 361-365.
24 *Silâhdâr*, s. 368-73: Mühürdâr Hasan Ağa, "Ahvâl-i seferi vuku'iyle yazub rikâb-i hümâyûna 'arz ve i'lâm eyledi."
25 *Silâhdâr*, I, s. 373-374.
26 *Silâhdâr*, I, s. 381-382.
27 *Silâhdâr*, I, s. 357-361.
28 *Silâhdâr*, I, s. 361-366.
29 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, VI, İstanbul, 2001, s. 40-41.
30 Uyvar eyâleti üzerinde ayrıntılar için bkz. M. F. Fatih, "War and Peace on the Frontier: Ottoman Rule in the Uyvar Province", *Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi, SBE, Ankara, 2009. Ayrıca G. Agoston, "The Ottoman-Habsburg Frontier in Hungary (1541-1699)", yay. K. Çiçek, *The Great Ottoman Turkish Civilization*, İstanbul, 2007; Pal Fodor, "Who Should Obtain The Castle of Pankota (1565)? (Interest Groups and self-promotion in the midsixteenth-century Ottoman Political Establishment", *Turcica*, 31 (1999), s. 67-86; Pal Fodor, "The Ottomans and Their Christian in Hungary", *Frontiers of Faith: Religious Exchange and the Constitution of religious Identities 1400-1750*, yay. E. Andor ve I. G. Toth, Budapeşte, 2001.
31 Bu dönem tarihini başlıca Vatikan arşivlerindeki çalışmalarıyla ayrıntılı bir şekilde aktaran bir çalışma: K. M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991.
32 *Silâhdâr*, I, 383-384.
33 Silâhdâr'ın bu dönem için vekâyinâmelerin yanında *Cevâhirü't-Tevârih*'i kullandığı açıktır. Girit seferine karar verildiğine dair meşveret meclisini (*Silâhdâr*, I, s. 393-394) kaydettikten sonra, "Siyâk-i Ahâr" başlığı altında *Cevahir*'den aynen nakletmiştir (*Cevâhirü't-Tevârih*, v. 95b). Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit seferi üzerinde bkz, *Silâhdâr*,

I, s. 419-545; *Cevâhirü't-Tevârih*, v. 95b vd. Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit Seferi üzerinde İtalyan kaynaklarının bir özeti, Zinkeisen, IV, s. 661-704.

34 Zinkeisen, IV, s. 673-675; *Silâhdâr Tarihi*, s. 235; A. E. Erkal, *Girit Fethi Tarihi*, I, s. 227-407.

35 Zinkeisen, IV, s. 682.

36 Kanunî döneminden 1700'e kadar Osmanlı askerî gücü Osmanlı–Avusturya rekabeti, askerî dönüşüm, ordu ve savaş teknolojisi üzerine bkz. G. Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*; Zinkeisen, IV, s. 684; savaş ayrıntıları için bkz. M. Halife, *Tarih-i Gılmanî*, haz. K. Su, İstanbul 1976.

KÖPRÜLÜ FAZIL AHMED PAŞA (Sayfa 105-111)

1 M. Hrushevsky, *A History of Ukraine*, New Haven, 1941, s. 325.

2 *Nâimâ, VI, s. 424.*

3 *Nâimâ*, VI, s. 424.

4 G. Poumaréde, *Pour en finir avec la Croisade: mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris, 2004; Türkçeye çev. İ. Birkan, *Haçlı Seferi'ne Son Çağrı: Yeniçağ Avrupası'nda Osmanlı İmgesi*, İstanbul 2010, s. 259, krş. K. M. Setton. *Venice, Austria and Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991.

5 Poumaréde, *Haçlı Seferi'ne Son Çağrı*, s. 259-261.

6 E. Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma: Vanî Efendi ile Panagiotakis Nikousios'un Söyleşisi", *Özer Ergenç Armağanı*, İstanbul 2013, s. 446-457. Bu söyleşi çeşitli kaynaklarda tespit edilmiş, Fransızcaya ve Yunancaya çevrilmiştir.

7 Vanî Efendi hakkında bkz. İA.

8 Bkz. Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma...", s. 447.

9 Vanlı Şeyh Mehmed hakkında M. Zilfi'nin çalışmaları üzerine bkz. Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma...", s. 448-449.

10 M. Zilfi, "The Kadızâdelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century İstanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 45/4 (1984), s. 265.

11 Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma...", s. 449-450.

12 Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma...", s. 449-450

13 Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma...", s. 450.

14 Fazıl Ahmed Paşa (1635-1676) babasının sağlığında medrese bitirmiş, müderris unvanına hak kazanmış olup, din ilimlerinde esaslı bilgi sahibiydi. Vakânüvîs Silâhdâr Mehmed Ağa (1659) Fazıl Ahmed'i "âlim, fâzıl, âdil, doğru ve açık kalpli biri" olarak anar. Genç yaşta müderris olan Fazıl Ahmed bir bilim kütüphanesi kurmuş, talebeye vakfetmiştir. İlim adamlarını himayesi ile tanınmıştı ("Köprülüler", M. Tayyib Gökbilgin, *ME İA*, 897-903).

15 Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma...", s. 452-454.

16 Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma...", s. 454.

17 Bkz. "Fazıl Ahmed Paşa", İA.

18 Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma...", s. 450.

İSLAHAT LÂYİHALARI: GİRİŞ
(Sayfa 117-121)

1 R. Murphey, *Studies on Ottoman Society and Culture, 16th-18th Centuries*, Burlington, 2007; R. Murphey, *Essays on Ottoman Historians and Historiography*, İstanbul, 2009.
2 Müellif hakkında, R. Murphey, *Essays on Ottoman Historians*, s. 43-48.
3 R. Murphey, *Essays on Ottoman Historians*, s. 128-141.
4 Bkz. yukarıda *Veziriâzam*.
Koçi Bey Risâlesi: "Nüdemâ ve mukarribînden evâil-i saltanat-i Murad [III] Hâmiye gelince umûrda ... gerek nüdemâ ve mukarribinden, gerek iç ve taşra halkından ve gayriden kâinen min kâne temar-i Devlet-i 'Aliyye'ye kat'an müdahale itmezlerdi... müdemâ ve vüzerâ ve ulemâdan bahsetmeye rûhsat-i hümâyûn olmazdı."
5 Bu lâyihalar hakkında bkz. Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1998.
6 İslahat kânunnâmeleri için bkz. Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, "Giriş".
7 1676 tarihli Kânunnâme: *Millî Tebebbular Mecmuası*, II, s. 497-544, devlet hizmetlilerinin görevleri ve teşrîfat üzerinde ayrıntılı bir kânunnâme kaleme alan Nişancı Abdurrahman'dır. Nişancının başlıca görevi, "kanûna müteallik ahkâm" yazmaktır (Kanûnnâme, s. 515).

"TAGAYYÜR VE FESÂD" İDAREDE BOZUKLUK VE KARGAŞA
(Sayfa 123-126)

1 Ö. L. Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İÜ IFM*, II, s. 524, 561, özellikle etnik harita.

KİTÂB-İ MÜSTETÂB
(Sayfa 127-128)

1 *Kitâb-i Müstetâb*'ı yayınlayan Y. Yücel'e göre eseri Koçi Bey ve Kâtib Çelebi kullanmış olabilir.
2 Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, s. xıı-xxııı.
3 M. Akdağ, *Celâlî İsyanları*, Ankara, 1963; Avusturya savaşlarında başarısız seferler üzerinde Hasanbeyzâde; J. W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epçeli, İstanbul, 2010, III, s. 405-519, çöküş üzerinde Batılı gözlemcilerin değerlendirmelerini içerir.

AYNÎ ALİ: TİMAR REJİMİNDE YOLSUZLUKLAR, ULÛFELİ KULLAR
(Sayfa 129-132)

1 *Aynî Ali Risâlesi*'nin iki yayında, *Tasvir-i Efkâr* (H. 1280) ve M. Tayyib Gökbilgin'in önsözüyle tekrar yayını (İstanbul, 1979) sayfalar karışmıştır. Arşiv defterleriyle kontrol edilerek yeni bilimsel bir yayını yapılmalıdır.

KÂTİB ÇELEBİ (1609-1657)
(Sayfa 133-145)

1 Kâtib Çelebi'nin biyografisi üzerinde M. Tahir, *Kâtib Çelebi*, İstanbul, H. 1331 (K. Çelebi eserlerinin listesi M. Tahir, *Mîzânü'l-Hakk*'ta s. 22-30, yazar Çelebi'nin yazdığı otobiyografiyi de aynen vermiştir). O. Ş. Gökyay, "Kâtib Çelebi", *İA*, 42-438; O. Ş. Gökyay, *Kâtib Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, 1957; B. Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi Fezlekesi'nin Kaynakları*, İstanbul, 1974; "Kâtib Çelebi", *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, I, İstanbul, 2000; Kâtib Çelebi'nin biyografisi üzerine son incelemelerden biri: S. Öztürk, "Kâtib Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri", *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtib Çelebi*, Ankara, 2009, s. 24-31 ve etraflı bibliyografya, s. 388-398.

2 *Nâimâ*, III, s. 174-176.

3 Pâdişah hizmetinde kâtip olarak tanık olduğu olayları *Fezleke* kitabında özetlemiştir. Kâtib Çelebi ve öteki vakânüvîsler Dîvân'a gelen raporları okuma imkânına sahiptiler. Vecîhî resmen "müverrih" atanmıştır.

4 Bkz. B. Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi'nin Fezleke'sinin Kaynakları*, s. 11-56. Kütükoğlu araştırmasında Kâtib Çelebi'nin yazdığı ana nüshayı esas tutmuştur.

5 B. Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi'nin Fezleke'sinin Kaynakları*, s. 37-54.

6 Bu konuda bkz. J. E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Controversy in the Ottoman Empire", *IJMES*, X-3 (1979), s. 289-308.

7 Sivâsî hakkında bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, II, s. 229-242, "Kadızâdeliler ve Tasavvuf Ehli".

8 *Düstûru'l-'Amel li-İslâhi'l-Halel*'in ilk baskısı İstanbul'da H. 1280'de (M. 1863-64) Tasvîr-i Efkâr Matbaası'nda yapılmıştır.

9 Venedik kaynaklarının gözlemleri için bkz. L. Valensi, *Vanîse et la Sublime Porte: la naissance du despote*, Hachette, 1987.

10 Bu *meşveret* meclisi üzerinde bkz. *Nâimâ*, V, s. 281: "Meşveret berâ-yi umûr-i devlet" Kâtib Çelebi "ukalâ-yi küttâbdan olmağın meşverette dâhil idi."

11 B. Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi'nin Fezleke'sinin Kaynakları*, İstanbul, 1974; M. Tayyib Gökbilgin, "XVII. asırda Osmanlı Devleti'nde İslahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtib Çelebi", *Kâtib Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, 1967; V. L. Ménage, "Kâtib Çelebi", *BSS AS*, XVII/1 (1963).

12 B. Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi'nin Fezleke'sinin Kaynakları*, s. 6.

13 H. İnalcık, "The Origin and Definition of the Circle of Justice (Dâire-i Adâlet)", *Selçuklu'dan Osmanlı'ya: Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan*, Konya, 2009.

14 Bkz. M. And, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Özel Yaşam*, İstanbul, 1993.

KOÇİ BEY'İN IV. MURAD'A TELHÎSLERİ VE RİSÂLESİ
(Sayfa 147-152)

1 R. Murphey, "The Veliyyüddin Telhîs", *Belleten*, 43 (1979), s. 547-571; daha sonra, *Essays on Ottoman Historians and Historiography*, İstanbul, 2009, s. 121-142. Bu metin elyazmasından aynen yayınlanmıştır, s. 128-141. Yazma şu sözlerle başlamaktadır: "1032 senesinde a'lâ vetîrettü'n-nush (nasihât yollu) padişâh-i 'alem penâh hazretlerine olan telhîsâttır ki fâtih-i Revân (Bagdad) olan Sultan Murâd-i râbi'dir."

2 R. Murphey, *Essays on Ottoman Historians*, s. 141.

3 *Koçi Bey Risâlesi*'nin birçok baskısı mevcuttur. İlk baskı İstanbul'da 1860'ta, ikinci defa 1279'da (1862) Londra'da, 1303'te (1888) tekrar İstanbul'da basılmış, çeşitli Batı dillerine çevrilmiştir. Koçi Bey'in biyografisi hakkında bkz. *Sicill-i Osmanî*, IV, s. 63; M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 119.

HÜSEYİN HEZÂRFEN
(Sayfa 153-159)

1 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, haz. S. İlgürel, Ankara, 1998, yayınlayanın girişi s. 11-13. *Musâhib* için bkz. H. İnalcık *Has Bağçede Ayş u Tarab*, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s 3-19.

2 *Anonim Tevarih-i Âl-i Osman*, yay. F. Giese, çev. ve haz. N. Azamat, İstanbul, 1992, s. 34.

3 Herhangi bir iş üzerinde çeşitli bürolardaki durumlar aynı kâğıt üzerinde belirtilir ve en sonda veziriâzamın *buyruldu*'su ile *reîsülküttâb*'a gider. Bu prosedür üzerinde bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelat", *Osmanlı Araştırma Dergisi*, I (1980), s. 1-14.

4 Mühimme defterlerinden şimdiye dek basılmış ve yayınlanmış olanlar için bkz. "Kaynaklar" bölümündeki "Mühimme Defterleri" başlığı.

5 Nedîmler (musâhibler) üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. H. İnalcık, *Hâs Bağçe'de 'Ayş u Tarab: Nedîmler, Şâirler, Mutribler*, dizin.

6 Hezarfen Hüseyin, *Telhîsu'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, yay. S. İlgürel, Ankara, 1998. Hezarfen Hüseyin eserini H. 1086 (M. 1675-76) tarihinde kaleme almıştır. Eserlerinde Avrupa kaynaklarını da kullanır, bkz. *ibid*, s. 6.

HIRZÜ'L-MÜLÛK (PÂDİŞAHA ÖĞÜTLER: OLMASI GEREKENLER VE GEREK OLMAYANLAR)
(Sayfa 161-167)

1 Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988, s. 149-166.

2 Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, "Giriş", s. 148. Yazma nüsha üzerindeki notta, "Sultan Marad-i Rabî' ... hazretlerine verildiği" kaydı vardır.

3 Mirî toprakların bu biçimde yağması, mâlikâne ve kişisel vakıflara dönüştürülmesi 17.-18. yüzyıllarda büyük toprak sahipleri ve âyanların ortaya çıkmasını hazırlamıştı, bkz. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-

1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-337 veya H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, IV, "Askerî ve Malî Dönüşüm" bölümü; H. İ. "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Paris, 1983, s. 105-126.

4 Fâtih Amasya bölgesinde temlik ettiği köylerin sahiplerine orduya eşkinci asker gönderme kuralını koymuştur.

5 IV. Murad gereğinden fazla sert davranıyor, en ufak hatayı idamla cezalandırıyordu.

6 Timar icmâl defterlerinin bir kopyası beylerbeyi bürosundadır. Beylerbeyi emrinde timar işlerine bakan kâtipler vardır.

MEHMED HALİFE: DEVLET DÜZENİ HAKKINDA)
(Sayfa 169)

1 *Tarih-i Gılmanî*, sadeleştiren K. Su, İstanbul, 1976, s. 143-155 (yazılışı H. 1076/M. 1665), *Tarih-i Gılmanî*'deki son olay 1664 Avusturya Seferi'dir.

ZÜBDE-İ VEKAYİÂT
(Sayfa 171)

1 Sarı Mehmed Paşa'nın biyografisi için bkz. *Zübde-i Vekayiât*, yay. A. Özcan, s. xvii-xxx.

2 Eserin telif tarihi için bkz. *Zübde-i Vekayiat*, yay. A. Özcan, s. xxxiv; A. Özcan bu yayını çeşitli nüshaları kullanarak ve kaynaklarını göstererek hazırlamıştır.

3 Vecihî Hasan, *Tarih*, B. Atsız'ın Almanca yayını: *Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts: nach den Chroniken des Vecihi (1637-1660) und des Mehmed Halifa (1633-1660)*, Münih, 1977.

KİTÂBU MESÂLİHİ'L-MÜSLİMÎN VE MENÂFİ'İ'L-MÜ'MİNÎN
(Sayfa 173-176)

1 Bu risâle Yaşar Yücel tarafından yayınlanmıştır: *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988, s. 48-141, Metin fotokopi 1-141, elimizdeki yazma nüsha Şerîf Ahmed Çelebi'ye aittir.

2 Kadılar açıkta kaldıkları zaman İstanbul'da bir mollanın yanında *mülâzemet*te bilgisini artırmaya gelir ve perişan olurlardı. H. İnalcık, "The Rûznâme Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Müftülük Archives", Turcica, XX (1988), s. 251-275; S. Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul, 2013.

3 H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, II, dizin: kadı.

4 Acemi oğlanlar Türkçe öğrensin, çalışmakla "pişsin" diye Türk köylüsü yanına gönderilirdi. Şimdi yeniçeri–sipahi bölüklerinde Türk dili ve âdetlerini öğrenebiliyordu.

5 Ölçüler üzerinde bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Metrolojisine Girişi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, XXI-XXIII (1991), s. 406-436.
6 Burada meyhaneler vs eğlence yerleri vardı.
7 Paşalar ve harem hatunları cami ve imaret yapmak, servet edinmek için rüşvete başvururlar. Pahalı imaretler yapmışlardır.
8 Pahalı Floransa yünlü kumaşı, İngiliz yünlüleri, Mısır Hint lüks pamukluları moda idi, ülkeden büyük servetlerin gitmesine yol açıyordu. Nâimâ, bundan şikâyet eder. Bkz. H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994.
9 Zurefâ, ince centilmenler. Bkz. H. İnalcık, *Has-Bağçe'de 'Ayş u Tarab*, 2. baskı, İstanbul, 2015, dizin: zurefâ.

AVNİ ÖMER'İN TİMAR RİSÂLESİ
(Sayfa 177)

1 İ. H. Uzunçarşılı, "Kanûn-i Osmânî Mefhûm-i Defter-i Hakânî", *Belleten*, XV-39 (1951), s. 381-399; nüsha 1645 Ocak istinsah tarihini taşır.

1683 VİYANA SEFERİ: BOZGUNLAR (1683-1699)
(Sayfa 181-198)

1 Burası Budin şehri merkez olmak üzere 20 sancaktan oluşan Budin eyâletini oluşturdu.
2 Cantemir, (*Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 251) Kara Mustafa'nın Viyana'yı alarak, "Batıda bir Müslüman imparatorluğu" kurmak istediğini söyler. Bu iddianın doğruluğu ne olursa olsun, aslen çağdaşları tarafından onun bu girişiminin nasıl yorumlandığını göstermek bakımından dikkate değer. Silâhdâr'da da bu iddiayı destekleyen bir kayıt için bkz. *Silâhdâr Tarihi*, II, s. 19.
3 Bu sırada Türklerin tabii müttefiki olması gereken XIV. Louis bile, Lüksemburg'un ablukasını kaldırarak imparatorun yardımına 60.000 adam göndermeyi teklif etti (E. Lavisse ve A. Rambaud, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, VI, *Louis XIV, 1643-1715, Paris, 1895*, s. 124). Avrupa'da savaş teknolojisindeki gelişmeler için bkz. Geoffrey Parker, *The Military Revolution and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge-New York, 1972.
4 Orta-Avrupa nazariyatçıları bu jeopolitik bölgenin güney sınırını daha ziyade "Tuna nehrinin güney sınırı" olarak tespit etmektedirler, bkz. M. Lhéritier, "Régions historiques", *Revue de Synthèse Historique*, 5 (1900), s. 47.
5 "Üzerimize Rapa cenginde bulaşan yağlı kara henüz silinmeyip kaldı" (*Silâhdâr*, I, s. 757).
6 "[H.] 1086'da [M. 1675] [Tököli] bir takrîb ile Asitâne-i Saadet'e adamlar gönderdi. Veziriâzam Fazıl Ahmed Paşa mukaddemâ Nemçe seferin [1663 seferi] kapadınca ne zahmetler çekmişti. Katiyyen niyazların isgâ etmedi" (*Silâhdâr*, I, s. 743). Hatta Fessler'e göre (bkz. *Geschichte von Ungarn bearbeilet*, IV, s. 32) Köprülü komplocuların adını vermeden bu hareketler hakkında Avusturya elçisine bilgi bile vermiştir.
7 Daha Mayıs 1677'de âsî reîslerinden üç kişi İstanbul'a geldi ve kendilerine yevmiye tâyin olundu (Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 5).

8 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 39.

9 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 61.

10 Sonradan barışı elde edebilmek için çok çabalayan Avusturya elçisi A. de Caprara, savaşa karşı müftiden bir fetvâ almaya da muvaffak olmuştur. Bu konuda Silâhdâr diyor ki: "[Elçi] amân diyene kılıç olur mu, üzerine sefer câiz midir deyü ol asırda Şeyhülislâm Ali Efendi'den âhar yeddiyle fetvâ alup meşrû olmadığını fetvâ ile da'vâ-i şer' eyleyüp [Kara Mustafa] ona da 'amel eylemedi" (*Silâhdâr*, I, s. 758).

11 Cantemir, *Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 227-229.

12 Cantemir, *Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 230.

13 *Râşid*, I, s. 357. *Silâhdâr*'da Hasan Paşa'nın seraskerliğinden ve bu harekâttan hiç söz yoktur. Hammer de bu 1681 harekâtına hiç değinmez. Böylece ona göre, Tököli ile Osmanlı kuvvetlerinin işbirliği bir yıl sonra, Budin beylerbeyinin harekâtıyla başlamıştır.

14 *Silâhdâr*, I, s. 743; *Râşid*, I, s. 386.

15 A. Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie (1526-1722)*, Paris, 1902, II, s. 102.

16 Tököli'nin mühründe şunlar kazılı idi: "Mu'în-i Âl-i Osmânım itâ'at üzreyim emre/ Kral-ı Orta Macarım ki nâmım Tököli Emre (*Netâyicü'l-Vukuat*, II, s. 81).

17 C. Üstün, *Viyana Seferi*, Ankara, 1941, s. 21.

18 Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination ottomane*, II, s. 95. Tököli etrafındaki âsîler Diet'e gönderdikleri mesajda, "Allâh'ın himayesinden sonra pâdişahın inayeti, memleketin rahat ve kalkınması için bizim en kuvvetli dayanağımızdır" diyorlardı.

19 Cevat Üstün, *Viyana Seferi*, s. 26. Lefaivre'in çevirisinden (*Les Magyars pendant la domination ottomane*, II, s. 107) biraz farklıdır.

20 *Râşid*, I, s. 387; *Silâhdâr*, I, s. 757.

21 *Silâhdâr*, II, s. 18; Mehmed Giray *Tarih*'inde (Wien Nationalbibliothek, H.O. nr. 1080) diyor ki: "Her çend ki elçi mürâca'âtı ziyâde etdikce paşa-i mezkûr kabarup elbette sefer etmedikce olmaz der idi" (v. 3a).

22 *Râşid*, I, s. 388.

23 Mehmed Giray, v. 3a.

24 *Silâhdâr*, I, 1.

25 Kara Mustafa pâdişaha Viyana üzerine yürüyeceğini Raab suyunu geçerken bildirdi (*Silâhdâr*, II, s. 38). Bir iddiaya göre denir ki, Viyana üzerine yürümesini sadrazama Tököli telkin etmişti (Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination ottomane*, II, s. 105). Hammer'e göre (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 83) Tököli'nin elçileri sadrazama onun tarafından yapılmış bir savaş plânı sunmuşlardı. Halbuki Cantemir'e göre (*Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 235-243) Tököli Essek'te sadrazamı Viyana'nın kuşatılması fikrinden vazgeçirmek için çok dil dökmüştür. Bu da tabii idi, çünkü, Viyana düşerse onun Macar krallığı da suya düşebilirdi. Silâhdâr ise (II, s. 18) sadrazama Viyana'yı muhasara fikrini, akıl hocası olan Reîsülküttâb Mustafa'nın aşıladığını söyler.

26 *Silâhdâr*, II, s. 12.

27 Mehmed Giray, v. 3a. Bu rakam çok abartılıdır. Hanlık kuvvetleri üzerinde bkz. H. İnalcık, "The Khan and Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray Khan", *Harvard Ukrainian Studies*, III/4 (1979), s. 445-466.

28 Cantemir'e göre (*Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 246) şimdiye kadar bu kadar görkemli bir kabul resmi yapılmamıştı. Hanla beraber iki oğlu Cihan Giray ile Alp Giray, Nureddîn Sultan, Hüsam Giray, Fetih Giray, veziri, yedi müşaviri ve kırk mirzâ bulunuyordu (*Silâhdâr*, II, s. 28). Hana yapılan merasimle Kuruc kralına yapılanı karşılaştırınız (*Silâhdâr*, s. 21, 26).

29 "Bu mecliste Tatar Han hazretleri cümleye tasaddur edüp sağında sadrazam..." (*Silâhdâr*, II, 28). Kırım hanı, "resm-i kadîm üzere bâlâ-i şadr-ı otaga iclâs..." (*Râşid*, I, s. 395)
30 *Silâhdâr*, II, s. 29.
31 *Silâhdâr*, II, s. 29.
32 *Silâhdâr*, II, s. 30.
33 Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination ottomane*, II, s. 111.
34 Uyvar'ın düşman tarafından kuşatılmasını Essek'te haber alan Kara Mustafa, derhal Budin valisini bir orduyla kalenin imdadına gönderdi. Bu kuvvet, "Varmazdan mukaddem düşman habîr ve âgah olup" kaçtı (*Silâhdâr*, II, 23). Aynı zamanda Karl von Lothringen, Avusturya askeri şurâsının Uyvar muhasarasını onaylamadığını bildiren bir de mektup aldığından, kuşatmayı kaldırmıştı. Cevat Üstün, birinci sebebi söz konusu etmemiştir.
35 Kale muhafızı, sizin Viyana üzerine yürüdüğünüzü işittik, eğer onu alırsanız biz de dirençsiz teslim oluruz, yoksa bütün kuvvetimizle kendimizi savunacağız, demişti (*Râşid*, I, s. 399).
36 Bizzat orduda bulunan Silâhdâr Mehmed Ağa (bu esnada seferli odası neferâtından idi) seferin bütün ayrıntılarını anlattığı halde, Yanık kalesi önündeki bu harp meclisinden söz etmez. Halbuki Râşid (I, s. 400) bu toplantıyı açık bir şekilde anlatmıştır.
37 *Râşid*, I, s. 401-403.
38 İmparator gerçekten gaflet içerisinde idi; ordusunu hazırlamamıştı. Müttefikler gelinceye kadar Viyana düşerse bu, imparatorluk için öldürücü olurdu. Bu bakımdan düşmana hazırlık zamanı bırakmadan kesin sonuç arayan başkomutan fikrinde haklı olduğu ileri sürülebilir (*krş.* C. Üstün, *Viyana Seferi*, Ankara, 1941, s. 41, 50).
39 Cevat Üstün, *kalgay* altındaki bir mevki adı olan *nureddîn*'i bir ad sanmıştır.
40 Burada Macar kuvvetlerinin Avusturyalılara ihaneti Tatar kuvvetlerine yolu açtı.
41 Orta-Macar'da Osmanlılara teslim olan ve itaatlerini sunan Macar beyleri ve askerleri İmre Tököli'nin hizmetine verilmekte idi (*Râşid*, I, s. 407). Tököli Yukarı-Macar'da harekâtta bulunuyordu. Kendisine yardımcı olarak gönderilen Egri Beylerbeyi Kör Hüseyin Paşa ile, Orta-Macar'ın merkezi Presburg'a (Poszony) kadar ilerlemişti (*Silâhdâr*, I, s. 70, vd.).
42 *Silâhdâr*, II, s. 82.
43 Kuşatmanın kalkmasından bir gün önce ana surun altında bir lağım açılmıştı (*Silâhdâr*, II, s. 83). Kuşatmanın ayrıntılı tarihi için bkz. C. Üstün, *Viyana Seferi*, Ankara, 1941.
44 Cevat Üstün, *Viyana Seferi*, s. 76.
45 *Silâhdâr*, II, s. 73. Hammer Tatar süvarilerinin sayısını 1000 olarak verir (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 108).
46 Silâhdâr'a göre (II, s. 73) ancak 300 kişi. Bunun, sonraki yenilgiyi haklı göstermek için gerçek sayısından az gösterilmesiyle ilgisi olsa gerektir.
47 Tököli yine çekingen davranarak kendini kurtarmıştı. Silâhdâr'a (II, s. 74) göre düşman ordusu 80.000 kişiydi. Bu sayı gerçekte 30.000'dir.
48 "Yanında mevcut asâkir-i İslâm ve leşker-i Tatar ve Hanzâde Alp Giray Sultan ile bimuhâbâ taraf taraf na'ralar vurup düşman-ı dîn üzerine atıldılar" (*Silâhdâr*, II, s. 74).
49 İleride gelişecek olaylar bakımından önemli sonuçlar doğuran bu başarısızlığın başlıca sebebi, düşman kuvvetlerinin üstünlüğü hakkında Tököli'nin tavsiyelerini dinlemeyen Kör Hüseyin Paşa'nın körlüğü kadar, düşmanı küçümseyerek, "Gelecek imdâdı bilirüm, üç dört bin Lehli ile beş on bin Nemçe tevatür edecek..." diyerek, Hüseyin Paşa'ya esaslı bir yardım göndermeyen Kara Mustafa'nın ihmâlkârlığı olmuştur

(*Silâhdâr*, II, s. 73). Düşmanın durumu hakkında iyi haber alan Tököli savaştan kaçınılmasını ısrarla söylediği halde inatçı paşa dinlememişti (*Silâhdâr*, II, s. 74).

50 Toplanan meşveret meclisinde Budin Valisi İbrahim Paşa'yla beraber diğer paşalar da bu fikri savunmuşlar, fakat sadrazam kabul etmemişti (Cantemir, *Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 261).

51 "Han-ı âlîşan hazretleri dahî mektup tahrîri ile elbette topları metrislerden geriye çekesiz, zirâ gelen düşman azîm, kavî, kesretle geliyor; buna tedârik muhkem olmaz ise, iş yamandır, mefhumun ifade eylemişler idi. Asker hod bilcümle cenkten usanmışlardır, gaflet üzere olmak lâyık değildir. Vezir-i azam Kara Mustafa Paşa bu haberi istima'larında tehevvür ile gazaba gelüp gururu sebebiyle, hayda ne bilür anlar, varsun beygirlerin gütsün, ben gelen kâfiri çadır oğlanlarıma depeledirim [C. Üstün burasını yanlış olarak "bildiririm" şeklinde okumuştur] anların havfı var ise karışmasunlar deyüp bir alay nâhemvâr cevaplar ile ve nâma'kûl sözler söylediler, lâf ü güzâf harmanın esti savurdu. Filvâki' han hazretlerinin nasihati istimâ'ında âmil olsa bunca zahmet ve nedâmet çekmez idi, ammâ çi fâide sonra peşîmân oldu. Meseldir ki son peşîmânlık fayda etmez derler, *elkıssa* gelen adam nakîr kitmîr han hazretlerine nakleydeli bu elfaz-ı mühmele han hazretlerinin [vâsıl-ı] sem'-i şerîfleri oldukta tab'-ı şerîflerine gâyet keder ve elem eyledi. Hoş imdi ey Türk sen cezan bulursun ve illâ bir alay ümmet-i Muhammed'e belâ-i âsûmanî olursun dediler ve mâbeyinlerinde 'adâvet-i küllî hâsıl oldu. Bi-emrillâh-i tebârek ve ta'alâ bir askerin mâbeyninde tefrîk ve husûmet olsa ol asker musîbet-zede olmak mukarrer ve mücerrebdir" (Mehmed Giray, v. 4b); Silâhdâr'ın ifadesi (II, s. 82) bu sözleri tamamıyla teyit etmektedir.

52 Bütün sefer boyunca yanında bulunan Silâhdâr'ın anlattıkları, onun insanları idare sanatına yabancı; kıskanç, mağrur, hiddetli bir adam olduğunu anlatmaktadır: Baş-defterdâr Hasan Efendi'ye Yanya eyâletiyle paşalık teklif etmiş; Hasan Efendi ibâ' ettiğinden gazaba gelüp sakalından tuttu ve bir az yumrukladıktan sonra "ilbâs-ı hil'at fermân buyurdu" (*Silâhdâr*, II, s. 79).

53 Viyana kuzeyinde Alp Giray ve Kör Hüseyin kuvvetlerinin serdâr tarafından yardım eriştirilemediği için düşman tarafından nasıl ezildiği de herhâlde unutulmamıştı. Kara Mustafa'nın daha önce bu köprü başını tutması veya hiç olmazsa Kırım hanı yazdığı zaman topçu ve piyâde askeriyle yardım etmesi gerekirdi. Düşmanın kuvvetli topçusu, Kırım süvarilerini çabucak perişan etmeye yeterdi. Düşmanın köprüden serbestçe geçip toplanmasına, durumu haber veren Kırım hanı değil, gaflet sebep olmuş görünüyor. Bunu Hammer de (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 122) fark edebilmiştir. Son Osmanlı müverrihlerinin en değerlilerinden olan Mustafa Nuri Paşa (III, s. 83) Viyana bozgununun sebepleri üzerinde düşüncelerini söylerken, Kırım hanının ihâneti iddiasını red ile diyor ki: "Kırım hanının sadrazama mugber olması cihetiyle umuma ait öyle bir hiyânete cesâret etmesi musteb'ad görünür ve müfteriyât cümlesinden zannolunur."

54 Han serdârın otağına gelip düşmanın durumunu anlattığı zaman o, "Devlete lâyık ettiğün hidmet ise ancak olur, berhurdar ol, yüzün ak olsun şekilli tertibi ziyafetten sonra çukaya kaplu bir erkân samur kürk giydirüp ordusuna gitti" (*Silâhdâr*, II, s. 82). C. Üstün, *Viyana Seferi*, s. 95'te, Osmanlı vakânüvîslerine uyarak, bozgunun mesuliyetini Murad Giray'a yükler.

55 *Silâhdâr*, II, s. 35-36. Bu halin Kırımlılar üzerinde fena etki yaptığı kesindir. Sonradan Murad Giray imâmına, "Behey efendi sen bu Osmanlı'nın bize ettüğü cevri bilmezsin, ancak bizi bir hâle koydular ki, yanlarında Eflak ve Bogdan keferesi kadar ragbetimiz kalmadı" demiştir.

56 Mehmed Giray, v. 5a.

57 Bunu Silâhdâr da (II, s. 91) açık bir şekilde söylüyor: Tatar askeri "Ganâim ve üserâdan bir mertebe yüklü oldular ki, Osmanlı askerine [yardıma] değil babaların öldürmiş askere karşı varup mukâvemete kudretleri vechen min-elvücûh yoğidi, hanları olan hemeç dahî kendülere tâbi idi."

58 C. Üstün (*Viyana Seferi*, s. 86) 30.000 yeniçeri ile topların yerli yerinde bırakıldığını söylemekle hiç şüphesiz yanılıyor. Evvela kendi de söylediği gibi (s. 105) yeniçeri ordusunun mevcudu 15.000'den fazla değildi. Ayrıca "pişgâh-ı serdârî'de yeniçeri ağası ve kul kethüdası hayli yeniçeri ve birkaç kıt'a şâhî darbuzen ile vardı" (*Silâhdâr*, II, s. 85).

59 "Taraf-ı yesârda Vezir Abaza Hüseyin Paşa dahî hayli cenk edüp kendüye Tatar hanı asla yâr olmadı ve ancak Hacı Giray Sultan ki sonradan Kırım'dan gelip ordu-yi hümâyûna mülhak olmuştu, bir miktar perhaşgüzâr oldu [cenk etti]" (*Silâhdâr*, II, s. 86). Silâhdâr ilâve ederek (II, s. 89) diyor ki: "Bu makûle gayretsizlik bu ana değin bir Tatar handan sâdır olmamıştır." Bunu Mehmed Giray (v. 6a) teyit etmekte ve sebebini söylemektedir: "Anların (hanın) dahî bâlâda zikrolunan ... mühmel cevaplardan derûnları mecrûh olmağın cenk gününde igmaz ile mukayyed olmadılar."

60 Mehmed Giray, v. 5b.

61 "Cümle ordu ve hazîne ve top tüfek bârgâh ve hayme ve hargâhların bırakup Budim sahralarına doğru kararı firara tebdîl eylediler kurttan ürken koyun misâl ürküp birbirin basarlardı" (Mehmed Giray, v. 5b). Silâhdâr'a (II, s. 87) göre, düşman arkada kalan yaralı, hasta 10.000 Osmanlı askerini kılıçtan geçirdi.

62 *Silâhdâr*, II, s. 89.

63 *Silâhdâr*, II, s. 87. Mehmed Giray da, "böyle inhizâm çok zamândan beri vukû' bulmamıştır" demektedir (v. 6a).

64 "Düşmanın ateşbâzlıkta mehâreti" (*'Umdetü't-Tevârîh*, s. 131) sayıca üstün Osmanlı ordularını yıldırmakta gecikmeyecek ve birkaç sene sonra bir Fransız mühendisiyle Fransız zabitleri gelerek Türk kalelerini yeni usûllere göre yenileyeceklerdir (Lefaivre, *Les magyares pendant domination ottomane*, II, s. 218).

RİC'AT, KIRIM HANLIĞI'NIN İŞBİRLİĞİ (Sayfa 199-204)

1 H. Ortekin (*Kırım Hanları'nın Şeceresi*, İstanbul, 1938) ve Halil Edhem (*Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, 1927, s. 373) bu tarihi 1677 (H. 1088) olarak gösteriyor. *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 183) ile *Gülbin-i Hânân*'da (s. 72) 1088 Zilhiccesi (Ocak-Şubat 1678: ve*'Umdetü't-Tevârîh*'de (s. 128) yalnız H. 1089 (M. 1678-79) yılı verilir. Silâhdâr'a göre (I, s. 669) hanlık hatt-i şerîfinin bizzat pâdişah tarafından kendisine teslimi Zilhicce başlarında olmuştur. 1088 Zilhiccesi'nin birinci günü, 1678 milâdi yılının Ocak ayının 25. gününe rastlar. Şu hale göre, Hasan Ortekin ve Halil Edhem yanlıştır. V. Smirnov, *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Otomanskoi Porty do nachala XVIII vieka* [Osmanlı hükümranlığı altında 18. yüzyıldan önce Kırım Hanlığı], St. Petersburg, 1887, s. 591'de doğru olarak 1678 yılını verir. Murad Giray babası Mübarek Giray ölünce, Yanbolu'da amcaları Bahadır Giray ve Mehmed Giray'ın yanında yetişmiş ve Mehmed Giray'ın ikinci defa hanlığında (1654-1665) onun tarafından nureddîn mansabına getirilmişti. 1665'te Mehmed Giray'ın hanlıktan azli üzerine o da tekrar Yanbolu havalisine dönmüştü (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 185; *Gülbün-i Hânân*, s. 72).

2 Görüşmeler için bkz. V. Velyaminov-Zernov ve Molla Hüseyin Feyizhan, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dâir Bolgan Yarlık ve Hatlar*, St. Petersburg, 1281/1864, s. 240-260, s. 628-670.

3 "Ahd ü şartımızda muhkem turup uzun uzak ömür ahırgaca hiç de taymay dostunuzga dürüst dost ve düşmanınızga düşman bolup turganımızga inam kılagaysız" (Zernov ve Molla Hüseyin, no: 261, s. 671).

4 Zernov ve Molla Hüseyin, no: 267, s. 696.

5 Mehmed Giray, v. 7b.

6 O zaman Bahçesaray'da Rus sefiri olan Tarakanof 1682'de hükümetine, kendisini bir ahıra kapayıp dövdüklerini bildirir. Halbuki han sefirlere gayet iyi davranıyordu. Bu hakaretlere, maiyyeti ve özellikle ileride şiddet ve hiddeti yüzünden hanlıktan atıldığını göreceğimiz Nureddîn Saadet Giray sebep oluyordu (Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 599).

7 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 189.

8 Murad Giray zamanında Kırım'da refah vardı. "Diyar-ı Kırım anın asrında şöyle âbâdân olmuştu ki birer buçuk vukiye nân bir akçeye bir alakarın kürk beş beşliğe varınca satılmıştır" (Mehmed Giray, v. 7b).

9 "Veziriazam yani kendi cürmün ve kendi intikamın Murad Giray hazretlerinden ahzetmek maksadıyla Murad Giray Han'ı azletmek niyet eylediler" (Mehmed Giray, v. 6a). Mehmed Giray, v. 6b: Hanlarının "bâhusûs azlolunmaya münâsib cürmü dahî ma'lûm değil idi." Mehmed Rıza, (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*) Kırım mirzâlarını, Murad Giray'ın kendisi topladı diyor. Murad Giray'ın kurultayın toplanmasında tesiri olduğu doğal olarak düşünülebilir.

10 *Silâhdâr*, II, s. 88.

11 *Silâhdâr*, II, s. 98.

12 "Sultanları bilcümle dolaşdılar, kimesne kabul etmedi, âhirülemr Hacı Giray Sultan devlet tama'iyle kabûl etdi" (Mehmed Giray, v. 6a). Merâsim hakkında bkz. *Silâhdâr*, II, s. 98-99. Yeni hana âdet üzere pâdişah tarafından altun düğmeli kırmızı kadife kaplı samur kapaniça kürk, iki mücevher top sorguç, bir kılınç, bir ok, bir hançer, mükemmel dîvân rahtı ve âbanî ve zincir ile eyerlenmiş bir at ve 5000 altun verildi (*Silâhdâr*, aynı yer). Hacı Giray'ın Hanlığa tâyinini bildiren hatt-i şerîf ile bir kısım hediyeler kendisine Zilkade 9'unda, Essek'te teslim olundu (bkz. *Silâhdâr*, II, s. 110).

13 Mehmed Giray (v. 7b): Murad Giray, bundan üç gün sonra sadrazamın yanına kattığı bir ağa ile İslimye kasabasına tâbi Çerkeşli köyüne gönderildi. Kendisine yedi yük akçe sâliyâne tâyin olundu.
Hayatının kalan kısmını sakin bir şekilde geçirdi. 1696'da 69 yaşında öldü (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 186).

14 Babası Kırım Giray Sultan, dedesi 1608'den 1610'a kadar Hanlık tahtında oturan Selâmet Giray idi. Murad Giray'la o, kardeş çocukları oluyorlardı. Murad Giray'ın babası Mubarek Giray, Kırım Giray'ın kardeşi idi (Hasan Ortekin, *Şecere*). Hacı Giray, babasının ölümünden sonra Selim Giray hizmetinde çeşitli seferlere katılarak bahadırlıkla ün kazanmıştı. Boyu kısa olduğundan "Özengisi uzun" lakabı takılmıştı.

15 *Silâhdâr*, II, s. 111.

16 Sobieski, kendisinden sonra oğlunun kolayca Lehistan tahtına geçmesini sağlamak için Eflak ve Bogdan'ı istilâ ederek oğlu Jak'ı buraya yerleştirmek sevdasında idi (V. Sobieski, *Histoire de Pologne*, s. 238).

17 Mehmed Giray, v. 9b. Hurmuzaki, *Supplemente*, c. I, s. 271 ve c. III, s. 152 (Bogdan boyarlarının Leh kralına mektubu).

18 Onun dönmesine ancak 1683 Kasım ortalarında izin verilmişti.

19 *Râşid*, I, s. 435. O Bogdanlılardan 10.000 kişilik bir ordu toplamıştı.

20 *Râşid*, I, s. 434.

21 Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 132), Kunicky'nin krala gönderdiği mektuptan naklen bu çarpışmada Bender beyi, Alay beyi, Akkerman ağası ve kaymakamının öldüklerini yazıyor.

22 Bunu Hıristiyan müellifler de itiraf zorunda kalmışlardır (Bkz. Cantemir, *Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 276; Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 131).

23 Bucak–Akkerman dolaylarındaki Tatarlar Kırım hanına tâbi idiler (Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 183, Hurmuzaki, c. V, kısım I, s. 447'deki fermân).

24 *Râşid*, I, s. 435.

25 Mehmed Giray, v. 10a.

26 Mehmed Giray, bunun tarihini yanlış olarak 1095 evahiri olarak gösteriyor. Hacı Giray sadrazamın yanından 1683 sonlarında ayrıldığına göre, Hammer'in (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 133) başka kaynaklara dayanarak verdiği tarih doğru olmalıdır.

27 Râşid (I, s. 436), Kunicky'nin daha savaştan önce yanına aldığı 300 adamla kaçtığını söyler.

28 Mehmed Giray, v. 11a.

29 Alman prensleri bu ileri harekâta iştirak etmediler; ordu Lehlilerle Avusturyalılardan ibaret kaldı.

30 Tököli Türk ordusunun yenilgisini görünce Sobieski ile ilişki kurarak onu imparatorla kendisi arasında aracı yapmak istedi ve Sobieski bu girişimi kabul etti. Fakat Viyana'nın kurtuluşundan beri durumu bambaşka gören imparator, bu Macar âsîsine hiçbir müsaadede bulunmak niyetinde değildi. Tököli'nin bundan sonra da uzun zaman Osmanlılarla birlikte hareket ettiğini göreceğiz.

31 "Ordu halkı berr ü bahrden Belgrad'a doğru firara başladı ve nicesi Budin şehrine ve varoşuna ve bağlar içine köşe be-köşe buldukları yerlere bir mertebe doldular ki, kesret-i zihamdan yollarda mürûra cây kalmadı" (*Silâhdâr*, II, s. 96).

32 Silâhdâr'ın kaydettiğine göre 30.000 kişi (II, s. 100).

33 *Silâhdâr*, II, III.

34 *Silâhdâr*, II, s. 115.

35 Onların kararını bozan Hacı Giray'a karşı duyulan kızgınlık infial Mehmed Giray tarihinde (v. 6-7) açık bir şekilde görülmektedir.

36 *Silâhdâr*, II, s. 131. Diğer kaynaklar buna temas etmez. Yalnız onların da sonraki hadiseler hakkında anlattıkları bunu kuvvetlendirmektedir.

37 "Selim Giray'ın mütaallikâtı [yandaşları] pek çoktu. Yalnız oğullarının adedi 75'e vardığı söyleniyor" (*'Umdetü't-Tevârîh*, s. 129, dipnot).

38 "Münâfıklar söz götürüp türlü türlü şeytânât ile nice sözler peyda eyleyüp tohm-ı adâveti mezre'a-i muhabbete nisâr etdiler, han ile beyler mâbeyininde küllî adâvet hâsıl kıldılar" (Mehmed Giray, v. 11a).

39 İlerde görüleceği üzere Nureddîn Azamet Giray bu esnada Orta-Avrupa'da Osmanlı ordusu yanında bulunuyordu.

40 Mehmed Giray, v. 12a. Mehmed Giray'ın mektubu özetinde Selim Giray söz konusu değildir. Buna karşı Silâhdâr (II, s. 131), *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 191) ve *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ın bir hülasası olan *Gülbün-i Hânân*'da (s. 74), âsîlerin bu mektupta Selim Giray'ı istediklerini yazıyorlar. Dileklerini Bâb-i Âlî'ye Özü muhafızı serdâr Vezir Sarı Süleyman Paşa arz etmiştir (*Silâhdâr*, II, s. 131).

41 Bkz. Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 140 ve devamı.

42 Mehmed Giray, v. 12a.

43 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 143.
44 Râşid (I, 442).
45 Rodos'ta 1689'da 41 yaşındayken vebâdan ölmüştür. Dokuz ay hanlık yapmıştı..

OSMANLI DEVLETİ'NE KARŞI MUKADDES İTTİFAK (1684) (Sayfa 205-220)

1 Bu ateşkes antlaşmasına göre Fransa 1 Ağustos 1681'den önce birleşme kurulları kararıyla kendisine katılmış olan bütün yerleri ve Strasburg'u koruyacaktı.
2 Papa 1684'te imparatora 1.300.000, Lehistan kralına 500.000 florin verdi.
3 Silâhdâr'a (II, s. 156) göre, Budin muhasarası sırasında Zriny ve Bathyany, 30.000 askerle Osmanlılara karşı harekâta giriştiler.
4 *Silâhdâr*, II, s. 126.
5 *Silâhdâr*, II, s. 131.
6 Merasim hakkında *Silâhdâr*, II, s. 131-132; *Râşid*, I, s. 442-443.
7 *Silâhdâr*, II, s. 134. Lefaivre (II, s. 147); Karl Kırım hanı tarafından saldırıya uğradığını ve ancak büyük kayıplar vererek onu püskürttüğünü yazar. Halbuki, Selim Giray Han, bu sırada Kırım'daydı ve Macaristan'daki Tatar kuvvetleri Nureddîn Azamet Giray kumandasında bulunuyordu. İmparator askerlerine hücum eden Tatarlar bunlar olmalıdır.
8 *Silâhdâr*, II, s. 133. bu olaylar çoğu zaman *Râşid*'den Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 152-153) Hamza Bey savaşındaki baş-komutanın adını yanlış olarak Süleyman Paşa diye yazar. Halbuki, Râşid'de yalnız başlıkta Süleyman Paşa adı vardır. Metin yukarıdan beri dikkatle incelenirse, başlığın yanlışlığı anlaşılıyor. Ayrıca bkz. *Silâhdâr*, II, s. 135: Hezîmet-i serasker vezir Bekri Mustafa Paşa der sahrâ-i palanka-i Hamza Bey. Sonradan sadrazam olan Süleyman Paşa, bu sırada Lehlilere karşı Babadağ seraskeri olarak atanmıştı (*Silâhdâr*, II, s. 127).
9 Selim Giray Han, Lehliler üzerine giderken İstanbul'dan gelen hatt-i hümâyûn üzerine Macaristan'da bulunan Azamet Giray'a 3000 kişilik bir kuvvet gönderdi (*Silâhdâr*, II, s. 185). Çelebi oğlu, Mustafa ve Bayram ağalar kumandasındaki Tatar ordusunun Belgrad'a ulaştığı haberi ilkin Arçin palankasında Serdâr Mustafa Paşa'ya ulaştığında, orduda sonsuz bir sevinç uyandırdı. Paşa sevincinden ağladı ve derhal Budin Muhafızı İbrahim Paşa'ya müjde gönderdi. Aynı zamanda düşmana, gelen kuvvetin büyük olduğu duygusu verilerek korkuya düşürüldü (*Silâhdâr*, II, s. 173-177).
10 *Râşid*, I, s. 458.
11 Jorga, *GOR*, IV, s. 203.
12 Leh kralının Bogdan'ı istilâ niyetleri hakkında vesikalar, Hurmuzaki, c. V, kısım I-II, *Supplemente*, I-II.
13 Silâhdâr (II, s. 185), bu kuvvetler hakkında bir yerde 100.000, başka bir yerde (II, s. 204) 60.000 sayısını verir –kaynaklarda Kırım ordusu için çok zaman bu 100.000 sayısına rastlanır, bu bazen 200.000 olur. Kırım ordusuna ait sayıların daima abartmalı olduğunu düşünmek gerekir. Mehmed Giray'ın şu sözü bunu tüm ve eksiksiz olarak ortaya koymaktadır: "Âl-i Osmân tarafından sefer teklîf olundukta beylerden ricâ ve niyâz ile birkaç kuşçu, yani ırgat ve hizmetkâr makûlesinden tâyin ederler, 3000 adam var ise Âl-i Osmân'dan havf edüp 30.000 adam ve güzîde asker irsâl olundu deyu arzederler..." (Mehmed Giray, v. 70a).

14 Zernov ve Molla Hüseyin, no: 274, 275, 276, s. 717-727.
15 Zernov ve Molla Hüseyin, no: 274, 275, 276, s. 719.
16 *Silâhdâr*, II, s. 186.
17 V. Smirnov, *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Otomanskoi Porty do nachala XVIII vieka* [Osmanlı hükümranlığı altında 18. yüzyıldan önce Kırım Hanlığı], St. Petersburg, 1887, s. 613.
18 Hammer'in (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 159) Leh cephesi hakkında Râşid'e ve Cantemir'e dayanarak verdiği kısa bilgi hayret edilecek yanlışlarla doludur. Hammer, Lehlileri serdârın Dobrica'da merkezi olan Baba-Dağı'nda bozguna uğrattırır. Halbuki Lehliler, bu seferde Bogdan'a bile girememişlerdir, en fazla ilerledikleri yerle burası arasında 300 km uzaklık vardır. Hammer, bunu Cantemir'in, "Aynacı Süleyman Paşa Lehlilere karşı Baba-Dağı'nda muvaffakiyet kazandı" şeklindeki ifadesinden çıkarmış olsa gerek. Fakat Cantemir'in verdiği sonraki bilgi (III, s. 296) bile böyle bir hataya düşmekten alıkoyacak mahiyettedir.
19 *Silâhdâr*, II, s. 187.
20 Râşid'e göre (I, s. 460) "Han hazretlerine mu'tâd-i kadîm üzere nîmtene kaplu samur kürk ve bir sâde hil'at ve murassa' kılıç ve mücevher sorguç ve on bin altun ve Şîrin beyleri ve mirzâlara altmış yedi sevb hil'at." Selim Giray'ın bu hanlığında ilk seferi ve ilk başarısı olan bu savaş hakkında Kırım tarihlerinde bilgi yoktur.
21 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 173.
22 Silâhdâr (II, s. 205), esirlerin sorgulanmasına göre, Leh kralının niyetlerini şöyle özetliyor: "Eflak ve Bogdan'a girmek ve anda olan kefere-i fecereyi kendülerine tabaiyyet ettirüp memâlik-i mahrûsa-i islâmiyeyi gâret ü hasâret etmek ve Kameniçe kal'asının zahîresin tutup açlık ve kabza-i tasarruflarına almak."
23 Serdâr Süleyman Paşa, Lehlilerle ilişkiye girerek onlara yardıma hazırlanan Bogdan Beyi Demetrius Kantakuzen'i azlederek yerine Konstantin Kantemir'i getirmişti. Bunun da hıyanetini önlemek için, oğlu ve dört boyar rehine olarak İstanbul'a gönderildi.
24 Silâhdâr'da (II, s. 204), Leh ordusunu meydana getiren kuvvetler şu şekilde gösterilmiştir: 30.000 Lehli, 20.000 Litvanyalı, 3000 Bogdanlı (evvelce Petreçeyk'le beraber Lehistan'a kaçmış olan Bogdanlılar olmalı), 8000 Özü Kazaklı, 10.000 İsveçli, 10.000 Nemçe askeri.
25 Zernov-Hüseyin, no: 264, s. 731-733.
26 Cantemir'de (*Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 313) 50.000.
27 Zernov-Molla Hüseyin, no: 279. s. 729: Bahadır Ağa'nın mektubu. Silâhdâr'a göre (II, s. 204), 1. Şaban'da.
28 Bahadır Ağa'nın Rus hükümetine yazdığı adı geçen mektupta savaş, şu şekilde anlatılıyor: "Asâkir-i İslâm ile Leh taburu üzerine varlup taburu ... semtinde Hotun'a (Hotin) karîn ve Prut kenarında ve dağının dibinde rasgelinüp taburun durduğu yer ziyâde sarp ve güç olmakla on üç on dört cenk ü cidâl ve harb ü kitâl olunup elhamdulillâhi ta'âlâ on bin mikdarı kılıçtan geçip on bin kadar küffâr dahî kay-ı zencir-i edîr giriftâr olunup ve tabur geldiği yoluna gitmeye kâdir olmayıp ferâgat edüp ve arabaların ateşe yakup zahmet ve meşakkat ile dönüp..."
29 *Silâhdâr*, II, s. 2010 ve Zernov-Hüseyin, no: 279, Bahadır Ağa'nın mektubu, mektupta Nemirova kalesi yanlış okunmuştur. Aynı mektuba göre "20-30.000 Tatar ile Leh içine çapula" gönderilen Kalgay Sultan, hanla altı gün sonra birleşti.
30 Hammer'in bu sefer hakkında yazdıkları da tamamıyla Cantemir'in verdiği bilginin özetinden ibaret kalmıştır. Cantemir'e (*Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 315 ve devamı) göre Lehlilere karşı 5000 kişi ile Türk ordusuna katılan Bogdanlıların şiddetli karşı koyması ile kazanılmıştır. Bunda abartma vardır. Türk kaynaklarında Bogdanlıların

adı geçmez. Bununla beraber Bogdan Beyi Cantemir'in gerçekten savaşa katıldığı ve Lehlilere karşı çarpıştığı kesindir. Bir sene önceki Eflak ve Bogdan beylerinin köprü yapmak üzere geride bırakıldığını biliyoruz (*Silâhdâr*, II, s. 187).

31 Silâhdâr (II, s. 209), Kırım tarafından bu savaşta yapılan hizmeti şu şekilde anıyor: "Bu sene-i mübârekede gerek han hazretleri gerek büyük oğlu Kalgay Devlet Giray sultan hazretleri asker-i Tatar-ı sabba-reftâr ile bilcümle hâb u rahatı kendülere harâm edüp muktazâ-i din-i mübîn üzere dergâh-ı rabü'l-'izzete mütevekkil olmalarıyle bir mertebe takayyüd ve ihtimâm ve gönül birliği ile sâ'y u ikdâm eyleyüp Leh melâ'iniyle ol denlü cenk ve savaş ve neberd ü perhâş eylediler ki, vasf olunmaz."

32 "Elçisiz hazîne yükünsüz at gibidir bir şey iktizâ edüp gönderilmek lâzım gelür ise elçiden bir adam alup nâmeler ile gönderilür idi" (Zernov ve Molla Hüseyin, no: 279). Han da mektubunda diyor ki, "Sizün uluğ babalarınız ilân bizim uluğ babalarımız dost bolganda iki tarafa yatır elçiler yeberilmek adet ve kanun bolup ... mutad işlerge mugayyir kanunu bozmak siz uluğ hanlar ve uluğ beyler ve biz uluğ han hazretleringe uşar iş tüğüldür" (Zernov ve Molla Hüseyin, no. 278, s. 728). Hanın veziri Bahadır Ağa da mektubunda, Moskova'nın Murad Giray zamanında elçiye yapılan bir saygısızlığı bahane ederek elçi göndermekten caydığını, halbuki Murad Giray'dan sonra eski düzene tamamıyla uyulduğunu söylüyordu (Zernov ve Molla Hüseyin, no: 283, s. 738 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 189).

33 Zernov ve Molla Hüseyin, no: 278, s. 727.

34 Zernov ve Molla Hüseyin, no: 279, s. 731.

35 Bilindiği üzere bu sırada iki küçük çar, İvan Aleksieviç ile Petro Alçsieviç, Sofia Alekseyevna'nın naipliği altında saltanat sürmekteydiler.

36 Elçiye büyük bir saygı gösterildi. Dîvân-i hümâyûna çağırılıp ziyafet verildi, sonra hil'at giydirilerek pâdişahın huzuruna çıkarıldı (*Silâhdâr*, II, s. 238).

37 Rus elçileri hanla buluşmalarında fırsat düştükçe Çihrin'de 300.000 Türk'ü kılıçtan geçirdiklerini övünerek söylüyorlardı (Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 603). Yukarıda da belirttiğimiz gibi Moskova bir zamandan beri Kırım hanları karşısında da gittikçe daha atak olmaya başlıyordu (bkz. Zernov ve Molla Hüseyin, yarlıklar, no: 252-254, 261, 262, 280, 286 vd).

38 Zernov ve Molla Hüseyin, no: 279, s. 731.

39 Han 1686 yılı başlarında (1097 Rebi'ülevvel) gönderdiği bir mektubunda, hediyelerin kötülüğünden ve Kazakların saldırılarından söz ettikten sonra, "Bu nâmemizde yazılgan her türlü sözler dostluk ve barışlık sebatı için faidelü sözlerdir, amel kılgay idiniz" sözleriyle bitirmekte ve dostluğunu bilhassa belirtmekteydi (Zernov ve Molla Hüseyin, no: 286, s. 739-735 ve aynı anlamda olarak kalfa Devlet Giray ve Nureddîn Azamet Giray'ın yarlıkları no: 287, 288).

40 1667'de Lehistan–Rusya savaşına son veren ateşkes antlaşması, Simolnesk'i, Ukrayna'nın Dinyeper'in sağ sahiline rastlayan kısmını ve iki seneyle sınırlı olmak koşuluyla Kiyef'i Ruslara vermekteydi.

41 Moskova'nın, o zamana kadar iç çekişmelerle çalkalandığını ve Sofia Alekseyevna'nın niyâbette otoritesini ancak bu sıralarda kurmayı başardığını da unutmayalım. Dış sorunlara dönmek ancak bundan sonra olası idi ve Müslümanlara karşı bir sefer, prestijini artırmak gereğini duyan Sofia için güzel bir fırsattı.

42 Elçiler bir sene sonra gönderildi (bkz. Zernov ve Molla Hüseyin, *Selim Giray yarlığı*, no: 291, s. 761). Ruslarla bir müddet sonra ilişkilerin kesilmesine Azaklıların Rus sınır kalelerine saldırıları sebep olmuştur.

43 Zernov ve Molla Hüseyin, s. 759. Bkz. Aşağıda, *Ekler*, I.
44 Han, bunu Moskova'ya yazdığı mektupta belirterek diyor ki: "Lehliler dahî sizin dostluğunuza arka verüp Akkerman'ı cavlamak kasdıyla çıkmıştır" (Zernov ve Molla Hüseyin, no: 290, s. 759).
45 Cantemir, *Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 339.
46 Selim Giray'ın Moskova'ya gönderdiği yarlığa göre Azamet Giray, Akkerman'daki Tatar ve Nogay askeriyle harekete geçti (Zernov ve Molla Hüseyin, no: 291, s. 761).
47 Jorga (*GOR*, IV, s. 206), hanın Macaristan'a hareket ettiğini söylemekle tamamıyla yanılmıştır.
48 Kral hemen hemen bütün piyâdesini Tatar arazisinde (Bucak'ta) kaybetmişti, bkz. Jorga, *GOR*, IV, s. 206.
49 Osmanlı vakânüvîslerinde bu sefere ait pek az bilgi vardır (bkz. *Silâhdâr*, II, s. 245). Biz burada daha ziyade Cantemir'e dayandık. Jorga (IV, s. 206), bu başarısızlıktan sonra Lehlilerin bir daha Kameniçe'ye karşı saldırıya geçmediklerini söylerse de, biz bundan sonra da Lehlilerin bu kaleye karşı birkaç saldırısını göreceğiz.
50 "Düşmanımızın başına kelgen horluk ve yüz karalığı siz kardalarımızga sümlesi malûmdur... ahd bozgan için Allâh-ı Taalâ lâyık görmedi Huda-yı Tebarek ve Taalâ'dan gün ilgerüde bolsa düşmanlarımız üstüne galip bolmak için köp ümidimiz bardır ve sizlerin de bolsa dostluk ve düşmanlığınızga hazırımız" (Zernov ve Molla Hüseyin, no. 291, s. 761, 2 Muharrem 1098-18 Sonteşrin 1686).
51 Han aynı mektupta, dostlukta kalacaksanız açıkça bildirin ve vergimizi gönderin eğer düşman kalacaksanız yanınızdaki elçimizi iade edin diyor ve Moskova'nın, Leh memleketine saldırmayınız ihtarına karşı, "Biz Lehlû kralın curtuna varmadık o bizim vilâyetimize üç kere geldi" cevabını veriyordu.
52 *Silâhdâr*, II, s. 292.
53 Bununla beraber gönderdiği bir mektupta gelip kendilerini kurtaracağını vaat etmektedir (Hurmuzaki, *Supplemente* II, c. III, s. 161).
54 Bu şüphesiz asıl kuvvetler hazırlanıp yetişmeden evvel gönderilmiş bir öncü kuvveti idi.
55 *Silâhdâr*, II, s. 292.
56 Kazak Hetmanı Samayloviç hanla anlaşarak steplerdeki otları yakmak suçuyla azil edilerek sürüldü, yerine Mazepa getirildi. Bkz. İ. İ. Golikov, *Büyük Petro'nun Vasiyeti ve Devlet-i Âliyye ile Sair Düvel-i Mütecavire Hakkında Mütalâat-ı Siyasiyesi*, İstanbul, tarihsiz (? 19. yüzyıl sonları).
57 *Silâhdâr*, II, s. 354. Hanın Nisan ayında İstanbul'a gelmiş olan mektubuna göre.
58 *Silâhdâr*, II, 380.
59 A. Rambaud, *Historie générale*, VI, s. 683. Kırım hanı İstanbul'a gönderdiği mektupta, alınan esirlerin anlatmalarına göre düşmanın beş knez idaresinde 250.000 Moskof asker ve 50.000 Barabaş Kazağı'ndan meydana geldiğini ve 2000 topları olduğunu söylemektedir (*Silâhdâr*, II, s. 441). *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da (s. 192) 1000 top, 200.000 asker; *'Umdet'ü't-Tevârîh*'te (s. 129) 300.000 kişi; Râşid'e göre (II, s. 106) 50.000; Mehmed Giray tarihinde (v. 15b) 700.000 ve daha fazla gösterilmektedir. Hanın mektubuna göre, Tatarlar düşmanın ancak onda biri idi; yani 30.000 kişi (*Silâhdâr*, II, s. 442). Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 621, *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ın anlatımını onaylamaktadırlar. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a göre (s. 195) Rus ordusunda 10.000 Alatur Tatarı da vardı.
60 *Silâhdâr*, II, s. 432.
61 Hanın İstanbul'a mektubu (*Silâhdâr*, II, s. 443).
62 Selim Giray'ın Rus esirlerini sorgulamasına göre (*Silâhdâr*, II, s. 441).
63 Azamet Giray "Hamle-i ûlâda altı kat arabaların târan eyleyüp" (Mehmed Giray, v. 16a).

64 Sonradan ele geçirilen bir Rus esiri, geri saflarda olduğu için harp yapıldığından haberi bile olmadığını söyledi (Mehmed Giray, v. 19b).

65 Kırım Hanlığı'nda, kapıkulu da denilen sekbanlar, Osmanlıların etkisiyle meydana getirilmiş tüfek taşıyan, maaşlı bir muhafız alayı idiler.

66 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 194. Hanın mektubunda bu müzakerelerden bahis yoktur.

67 Biz savaşı esas olarak Selim Giray'ın İstanbul'a gönderdiği rapora göre anlattık. Han, bu mektupla sekiz de Rus esiri göndermişti (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 195). Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 300), bu sefer hakkında yalnız şu eksik bilgiyi verir: "Galitsin Prekop önünde bazı muvaffakiyetler kazandıktan sonra Osmanlılar tarafından (?) tamamıyla bozguna uğratılır." Smirnov'un dediğine göre (*Krymskoe khanstvo*, s. 621 ve devamı) Türk kaynakları, Rus kaynaklarının verdiği bilgiye tamamıyla uymaktadır. Rus vekâyinâmecisi *Leho*, Rus ordusunun, Tatar akınlarından kurtulmak için altun ve gümüş vermeye söz verdiğini söyler.

68 Rus kaynakları kadar bütün Türk kaynakları da bunu doğrulamaktadırlar (bkz. *Silâhdâr*, II, s. 440-445; Mehmed Giray, v. 20a; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 195; *'Umdetü't-Tevârîh*, s. 129). Tatarlar steplerdeki kuru otları da yakmışlardı. Rus sarayında Galitsin'in Tatarlardan para alarak hîyanet ettiği hakkında dedikodular bu geri çekilmeyi açıklamaktan uzaktır.

69 Abdülgaffar (*'Umdetü't-Tevârîh*, s. 129) diyor ki, "Herkese me'yûsluk gelüp nisâ ve sıbyân yed-i küffârda esîr olacakları nümâyân gibi iken..."

70 1736'da General Münich kumandasındaki Rus ordusu Or-Kapı'yı geçerek Kırım'ı ve hanların başşehri Bahçesaray'ı merhametsizce yağma ve yıkımda bulunacaktır. 1737'de de Lascy kumandasında başka bir Rus ordusu, adanın doğusunda bir yıkımı tamamlayacaktır.

71 Platonov, *Rus Tarihi Üzerinde Eserler*, Petersburg, 1917, s. 472 (Rusça).

72 *Silâhdâr*, II, s. 427.

73 Aynı tarihte, Viyana'da Zülfikâr Efendi, krallarından tam bir salahiyet gelmediği için Lehistan elçileriyle karşılıklı konuşmaktan kaçınıyordu. Fakat tam Lehistan'a barış koşullarını bildirdiği tarihte Lehistan kralı, Viyana'daki elçilerine tam yetki diplomalarını gönderdi. Elçilerin Zülfikâr Efendi'nin önüne koydukları teklifler hana yaptıkları tekliflerle kıyaslanamayacak derecede aşırıydı. Leh kralının han yanındaki girişimi, herhâlde ayrı bir barış yapmak isteğinden çok, Bucak'ta yığınak yapan hanın Lehistan'a saldırısını önlemek için olsa gerekti. Şu durumda güvensizliğinde de tamamıyla haklı görünmektedir.

74 Lehlilerin bu girişiminden haberdar edilen Bâb-i Âlî, barış için kuvvetli kefil bırakmalarını istedi (*Silâhdâr*, II, s. 427).

75 *Silâhdâr*, II, s. 432, Silâhdâr'ın verdiği bilgiye göre, Lehliler büyükelçilerini yola çıkardıkları halde Rusların hareketini işitince, bunun sonucunu beklemek üzere geriye çağırmışlardı.

76 *Silâhdâr*, II, s. 471. Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 300) Lehlilerin bu seferi hakkında, "Kameniçe'nin kuşatılması ile tavzif edilmiş olan Leh Generali, Babadağ Valisi Mustafa Ağa'nın kuvvetleri önünde çabucak çekilmek zorunda kaldı" der.

77 Hanın bir nev'i kapıkulu demek olan sekbanlar hariç, Kırım ordusu yalnız ok ve kılıçla savaşan hafif süvarilerden oluşuyordu. Selim Giray, Or kalesini Ruslara karşı sağlamlaştırırken kaleye bütün tüfekli askeri soktuğu halde bunların sayısı ancak 1000'e yaklaşmıştı (Hanın mektubu, *Silâhdâr*, II, s. 442). Kırımlıları ateşli silâhlarla donatmak Osmanlıların işine gelmezdi. Çünkü onlar, bu durumda Kırım'ın güneyindeki Osmanlı kaleleri için tehlike olabilirdi. Öbür taraftan bu hafif süvariler, Osmanlı

ordusu için akıncı kuvvetleri yerine geçmekteydi. Bu yüzden gayet çabuk ve atılgan olan Kırım süvarileri ateşli silâhlarla donatılmış ağır ordular karşısında ancak hareket kabiliyetlerinden faydalanarak baskın savaşı yapmakta idiler. Bununla birlikte onların, son Rus istilâsında olduğu gibi, düşman ordusu içine daldıktan sonra atlarından inerek yaya olarak savaştıkları da oluyordu; diğer taraftan Kırımlıların bu harp usûlleri, hanlığın birçok kurumları gibi Türk–Moğol geleneğinin sürekliliğinden başka bir şey değildi ve onların bu sosyal geleneği birdenbire bırakmaları da herhâlde beklenemezdi. Burada, Kırım Hanlığı kurumlarıyla Türk–Moğol devlet teşkilâtı arasında karşılaştırmalı bir etüdün önemli sonuçlar vereceğini ayrıca belirtmek isterim. Bunun için elimizde oldukça bol malzeme de bulunmaktadır.

MACARİSTAN'DA BOZGUNLARIN DEVAMI (Sayfa 221-235)

1 Parasızlık yüzünden, iç-hazîne, iç-kiler ve has ahırda olan fazla gümüş ve altın kaplar paraya çevrilerek 1000 kese altın kesildi. Silâhdâr'ın (II, s. 232) dediğine göre bu para, "Beş akça yerine geçmedi". Nihayet devlet ertesi sene iç-borçlanma, istikraz yapmak zorunda kalacaktır (*Râşid*, I, s. 496). Aynı yıl içinde asker sıkıntısından Arap kabilelerinden yardım istenmesi gerekliliği duyuldu (*Râşid*, I, s. 497).

2 İmparatorluk ordusu 64.000'e çıkmıştı. Muhtelif Alman prensleri 40.000 asker daha göndermek için söz vermişlerdi. Macaristan'a, Avrupa'nın her köşesinden gönüllüler gelmekteydi (Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 150).

3 1684'te Budin korumasında üstün başarı gösteren Melek İbrahim Paşa.

4 *Silâhdâr*, II, s. 214-215.

5 Bu yenilgilerden sonra Tököli Varad'a giderek Osmanlılardan yardım istedi. Fakat yenilgilerden onu sorumlu tutan sadrazam burada kendisini tutuklattırarak İstanbul'a getirtti. Bu yanlış hareket imparatorun işine çok yaradı. Tököli'ye bağlı olan Macar şehirleri kapılarını birer birer imparator kuvvetlerine açarak teslim oldular. Bâb-i Âlî yanlışını anlayarak sonradan Tököli'yi tekrar serbest bırakacaksa da, iş işten geçmiş olacaktır.

6 Râşid (I, s. 480), onun merkeze sormadan böyle bir barış girişiminde bulunduğu için öldürüldüğünü yazar ve bunun da devletin hayrı için girişilmiş bir iş olduğunu ve öldürülmesinin haksız olduğunu ekler. Bu işin görüşüldüğü mecliste hazır bulunan Silâhdâr ise (II, s. 215-217) Sadrazam Kara İbrahim'in verildiğini söyler. Gerçekte, bu değerli komutanın öldürülmesi bu zamanda ordu için büyük bir kayıp olmuştur. Nitekim, mecliste bulunanların bazıları idam hükmünün aleyhinde bulunmuşlardı. Diğer taraftan Silâhdâr'ın, bu haksızlığı sadrazama yükleyerek pâdişahı temize çıkarmaya çalışması da düşündürücüdür.

7 *Silâhdâr*, II, s. 201-204, 228. Hammer, bu önemli olayları hiç belirtmeden geçer.

8 Bilindiği üzere 1677'de Kara Mustafa, kendisiyle aynı yükseklikte oturmak isteyen Fransız elçisi M. de Nointel'i çavuşlara tutturup aşağı attırmıştı (Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 8).

9 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 189-190; *Silâhdâr*, II, s. 231.

10 Mehmed Giray, v. 13b.

11 *Silâhdâr*, II, s. 251.

12 Cantemir'e göre (*Hist. de l'Empire Ottoman*, III, s. 334) burası Segedin'den 10 saat mesafede Şinta denilen yerdir.

13 *Râşid*'de olaylar biraz başka türlü anlatılmıştır. Ona göre düşman, Essek'e gelmezden önce sadrazam Essek sahrasına varmıştı (*Râşid*, I, s. 503). Silâhdâr'a (II, s. 274) göre düşman Essek'i kuşatmış ve sadrazamın gelişi üzerine çekilmişti.

14 Bu hususta bkz. *Silâhdâr*, II, s. 275; *Râşid*, I, s. 504.

15 *Silâhdâr*, II, s. 275; Hıristiyan müellifler Mohaç'a yakın bir yerde olan bu savaşa Mohaç Galibiyeti adını vermekten hoşlanırlar. *Netâyicü'l-Vukuât* sahibi ise (III, s. 85) "Essek Bozgunu" diyor.

16 60.000 kişilik Türk ordusu 8000 ölü, 2000 esir, 78 top bıraktı (Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 174). Düşman, ordugâhta kalan yaralı hasta 3000 Türk'ü sürükleye sürükleye götürüp boynunu vurdu (*Silâhdâr*, II, s. 276).

17 *Silâhdâr*, II, s. 277. Silâhdâr'a nazaran çok daha kısa olan Râşid, olayların gerçek sebeplerini ve gidişini yansıtmamaktadır. Tamamıyla ondan faydalanan Hammer de (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 228 ve devamı) doğal olarak çok noksandır.

18 Mehmed Giray onun hakkında şunları yazıyor: "Ol vakit Anadolu vilâyetinden Yeğen nâm bir celâli hurûc ve zuhûr eyleyüp yanına nice evbâş sarıca ve sekban hezele gürûh-i mekrûhun cem' edüp memâlik-i Anadolu etrafın gâret ü hasâret üzere zulm ü ta'addî ve fesâd eylemekten hâli olmadığı ecilden bir vechile def' ü ref'i mümkün olmadı. Âhirülemr ayağına üç tuğ irsâl olunup sefer-i hümâyûna da'vet eylediler, mesfûr Yeyen (Yeğen) Paşa dahî kendü kıyâfetinde nekebât mühmelât hırsız sarıca ve sekban şakîlerin tecemmü' eyleyüp..." (Mehmed Giray, v. 14 a). Mehmed Giray ayaklanmayı özellikle bu eşkıya kılıklı sekbana atfeder. Aslında başıboş Anadolulu köylülerden levendlerden ücretle tüfekli asker yazılması 1593-1606 savaşında bir askerî gerek olarak kendini göstermiş, sekban ve sarıca adı verilen bu 50-100 kişilik bölükler, maaşları kesilince eşkıya, Celâlî olmuşlardır, bkz. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-337 veya H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, IV, "Askerî ve Malî Dönüşüm" bölümü.

19 *Râşid*, I, s. 497. Bu nokta, ayaklanmanın ortaya çıkmasında çok önemli rol oynamıştır. Ayaklanmanın dikkate değer bir tarafı da, devletin maaşlı düzenli askeriyle eşkıya şeklinde eyâletleri yakıp yıkan düzensiz sekban ve sarıcaların birleşmesidir.

20 Gelenlere "memleketi bu hale koyup şebanrûz gülâb sohbeti edüp dağda gezen adam nice pâdişah olabilür" diyorlardı (*Silâhdâr*, II, s. 285).

21 Yeni pâdişah II. Süleyman zayıf, silik bir adamdı. Onun karakteri hakkında Mehmed Giray (v. 18a) diyor ki: "Pâdişah hod bir derviş-tab' kimesne idi, her ne derler ise, belî, der idi." Hayatını kafes arkasında geçiren o, bütün devlet işlerini devlet büyüklerine bırakacaktır. Saltanatının sonlarına doğru halk, "Dört sene oluyor âlem pâdişahsızdır" diyordu (*Silâhdâr*, II, s. 565).

22 "Seferlerin zuhûrundan ve ınkıtâ'-i matardan ekin ekilmeyüp ve ekilen dahî bitmeyüp doksan altı senesinden beru cümle memâlik-i İslâmda kaht-ı azîm vâki' olup.." (*Silâhdâr*, II, s. 243).

23 "Pâdişah hazretleri âdet-i me'lûfesi üzere şikâra gece gidüp gece gelmeye başladı ve devlet kaydında olmayup külliyet ile hidmet-i ibâdullâhı ferâmûş eyledi... halk kendüden nefret eyleyüp dedikodu çoğaldı. Memleketler elden gitti ve şikârdan nice bir ferâgat etmez, halktan utanmaz veya Allâh'tan da mı korkmaz..." (*Silâhdâr*, II, s. 245).

24 Memleket içinde olup bitenler, bozgunların yankı ve etkileri, bu eserin ikinci cildinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

25 *Silâhdâr*, II, s. 311.

26 *Silâhdâr*, II, s. 324.

27 "Zorbalar meşveret edüp şaştıklarından ne işleyeceklerin bilmeyüp, gâh pâdişahı indirelim küçük biraderi Sultan Ahmed'i iclâs edelim, gâh Sultan Mustafa'yı oturtalım

dediler. Ol gazûpdur, cümlemizi kırar dediler ve ba'zıları Tatar hanını getürelim; Âl-i Osman tahtına oturtalım ve cümle şehzâdeleri ve sarây halkın kıralım deyü hezâr güne sözler söyleyüp" (*Silâhdâr*, II, s. 340).

28 *Silâhdâr*, II, s. 357.

29 Leh elçileri, kraldan tam bir yetki gelmediğinden, Osmanlılar tarafından uzun zaman görüşmelere alınmadılar.

30 Avusturyalılar Apafi ile anlaşarak 1686 Haziran'ından itibaren Transilvanya'yı ele geçirmeye giriştiler. Fakat halk işgâl kuvvetlerini kötü karşıladı ve yardım istemek için İstanbul'a elçiler gönderdi. Sadrazam Süleyman Paşa tarafından serbest bırakılan Tököli, Transilvanya'ya gelerek Türk paşalarıyla beraber memleketin savunmasını örgütlemeye başladı. Apafi'ye, Bâb-i Âlî'den gelen kesin ihtarlar ve yardım sözleri üzerine, o da İstanbul'a bağlılığını sunmaya devam etti. Avusturyalılar Budin'i aldıktan ve Sava'ya kadar ilerledikten sonra Apafi, Habsburg ordularının sıkıştırmasıyla memleketi tekrar onlara teslim etti (27 Ekim 1687, Blasendorf Antlaşması). Memlekete bir Avusturya valisi yerleşti. Bununla birlikte ahâli karşı koymaktan geri kalmıyordu ve eskisi gibi Türklerin koruması altında yeniden özgürlüğüne kavuşma emelindeydi. Esasen, Tımışvar, Varad, Yennö (Yanva) ve Gluya (Gûla) hâlâ Osmanlıların elindeydi.

31 Bilindiği üzere, Willem 1688 kışında İngiltere devrimiyle bu Protestan memleketin başına da geçecektir.

32 Osmanlı Devleti bütün bunları iyi biliyordu (*Silâhdâr*, II, s. 396-398).

33 Görüşmeler için bkz. Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 284-295, *Silâhdâr*, II, s. 652-668.

34 Zülfikar Efendi İstanbul'a, Avusturyalıların, "Osmanlı askeri oklanmış şikârımızdır, ne sulha tâlip olduk ve ne murât edüp sizden âdam istedik. Kızıl yumurtadan sonra bizzat azimetimiz Kostantiniye'dir" dediklerini yazdı (*Silâhdâr*, II, s. 425). Silâhdâr (II, s. 652-668), Zülfikar Efendi'nin bu sefaretine ait on cüz tutan konuşma tutanağını tarihinde özetle vermiştir.

35 Bosna–Hersek'i beri taraftan, Dalmaçya cihetinden de Venedikliler sıkıştırmaktaydılar. Hıristiyan Bosnalılar, Sırplar gibi dağlara çıkmışlar, Müslüman ahaliye saldırmaktaydılar. Memleket tamamıyla yıkılmıştı. Merkeze vergi gönderilemiyordu (bkz. H. İnalcık, "Saray Bosna Şer'iye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna", *Tarih Vesikaları Mecmuası*, II/9 ve II/11).

36 *Silâhdâr*, II, s. 375. "Ahmet Paşa serhâdde vardıkta Yeğen Osman Paşa bir mahalde 'ale'l-gafle gelüp bastı... ve Rum-eli eyâletin dadısı Deli Veli Paşa'ya arzedüp der-i devletten müsâ'ade buyruldu."

37 Petervaradin'de Süleyman Paşa'nın İstanbul'a kaçması üzerine sonraki korkunç olayları doğuran ayaklanmada asker ilkin onu (Yeğen Osman'ı) baş-buğ yapmıştı. Halkın yardımıyla İstanbul'da askerin ve zorbaların zorbalıklarına son verildikten sonra bunlardan bir kısmı onun yanına sığınmışlardı (bkz. *Silâhdâr*, II, s. 350 vd.).

38 Rum-eli'den geçen Zülfikâr'ın İstanbul'a gönderdiği raporda "cümle Rum-eli reâyasının isyan edüp taraf-ı düşmana itaat ettikleri" yazılıyor (*Silâhdâr*, II, s. 369).

39 Bu dönemde alınan mâlî kararlar, imparatorluğun bütün iktisadî tarihi bakımından önemlidir. Bu tarihte bakır para bastırılarak para sisteminde yapılan önemli bir deneme ve sonuçları özellikle araştırılmalıdır; ayrıca, aslında kâğıt paraya çok benzeyen "mühürlü basma hazîne kâğıdı" da çıkarılmıştı (Bu hususlarda bilhassa Mehmed Giray, v. 8 ve 24; ayrıca *Silâhdâr*, II, s. 301, 406, 603).

40 Her tarafa gönderilen hatt-i hümâyûnda, "Bütün Rum-ili'ne düşman-ı dîn müstevlî olmağın cümle ümmet-i Muhammed'e bu sefer-i hümâyûnda hâzır bulunmak üzerlerine farz-ı ayn olup" deniyordu (*Silâhdâr*, II, s. 378). Savaşın, içeride doğurduğu

politik, mâlî ve sosyal kargaşalıklar üzerinde ayrıntılı bilgi, *Devlet-i 'Aliyye*'nin II. cildindedir.

41 *Silâhdâr*, II, s. 406.

42 *Silâhdâr*, II, s. 406-407. Mektup İstanbul'a 28 Safer 1100'de (22 Aralık 1688) gelmiştir. Aynı mektupta, "Eğer pâdişahım, Selim senin Kırım memleketinde han olduğun gerekmez der ise makbûlümdür" diyordu.

43 *Silâhdâr*, II, s. 408.

44 Selim Giray, İstanbul'a gelmeden önce Türkistan'a Uzbek hanına bir mektup (*Silâhdâr*, II, s. 418-419) gönderdi. Bu dikkate değer mektupta diyordu ki: "Dînde karındaşımız ve komşulukta hâldaş ve yoldaşımız olan Âl-i Osmân Pâdişahı Sultan Süleyman Han hazretlerine dört taraftan düşmanları zuhûr ve nice memleketine müstevlî olup ve her birine cevap vermede âciz fürûmânde kalup ve re'âyâsı dahî isyan ve kâfir tarafına itâ'at [edip] milk-i mevrûseleri muhtel ve müşevveş ve her vechile nizâm ü intizâmları bozulup hâlleri diğergûn olmuşlardır. Cümlemizden ulu, Mekke-i mükerreme hâdimi olan ol karındaşımızın def'-i a'dâsı için her vechile mâl u cân ve askerimizle bizzât imdâd ve i'ânet etmek vâcibü'l-'ayn olmuştur..." Bu mektupta hanın, yabancı devletler karşısında kendisini Osmanlı pâdişahı ile aynı derecede tutuşu ve hareketini sırf dînî vazifelerin emrettiği bir yardım şeklinde düşünmesi ayrıca dikkati çeken noktadır. Özbek hanı yardıma hazır olduğunu bildirdi. Bir müddet sonra Kalmuk "kralı" da kulluğunu bildiren nâme ile bir elçi gönderdi ve Uzbek hanı gibi, ne kadar asker istenirse göndermeye hazır olduğunu bildirdi. Selim Giray, elçileri Edirne'ye beraberinde götürdü ve pâdişahın huzuruna çıkardı.

45 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 197. Burada "bazı ukûl-i kasıra eshâbı hanın icâbetin istisvâb ettiler", "istivsâb edmediler" olacak, çünkü ifadenin gerisi ancak bu şekilde anlaşılabilir. Bunu Smirnov da (*Krymskoe khanstvo,* s. 617, not 2) fark etmiştir.

46 *Silâhdâr*, II, s. 409.

47 *Silâhdâr*, II, s. 410.

48 Han nutkunda, "Yeğen dediğünüz vakitte havfınızdan akciğeriniz görünür" diyordu (aynı yer).

49 *Silâhdâr*, II, s. 411.

50 Bir müddet sonra da, yıllardan beri Lehlilere karşı Kırım ordularının koruduğu Kameniçe'ye hanın adamlarından Yalı-Ağası Kahraman Ağa atandı.

51 *Silâhdâr*, II, s. 422.

52 Kapı-kulları, yani yeniçeri, sipahi, cebeci, topçu, bu seferki İstanbul ayaklanmasında birbirlerinden ayrılmamışlardı.

53 Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 394-395), bunu Taman ve Sudak Tatarları diye okumuş ise de çeşitli kaynaklarda –*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 240, 271; Râşid, (II, s. 352)– hep "Nogaylar" şeklinde geçer.

54 Erdelliler, memleketlerinin tamamıyla Avusturyalıların işgâli altına girdiğini, baş kaldıramadıklarını söylüyorlar ve Kırım ordusunu, kendilerini kurtarmaya çağırıyorlardı (*Silâhdâr*, II, s. 428). Bir süre sonra han, Rus saldırısını püskürtüp Sofya'ya doğru yollandığı sırada da, Erdelliler ona gönderdikleri mektupta, "Nâm u şânın âleme münteşir olmuş ve at ayağı altında nice memleket harâb etmiş bir azametlû hanın, hâlimize merhamet edüp Tököli Kral'ı hâkimlüğe isteriz ve araya girüp devlet tarafından kral nasb edüp göndertesiz" diyorlardı (*Silâhdâr*, II, s. 504).

55 Bkz. *Silâhdâr*, II, s. 398.

56 Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 198.

57 Doğuda Türkler düşünce Fransa daha fazla ayakta kalamayacaktır. Bazı Fransız müellifleri (bundan Rambaud'yu ayırmak lâzımdır: *Hist générale*, VI, s. 818) "Pek Hı-

ristiyan kral"ın bu siyasî yanlışını, "Hıristiyanlığın düşmanı" ile işbirliği yapmadığı için, kusur saymazlar. Şimdi iki taraf arasında doğal bir ittifak kurulmuştu. 1692'de İngilizlerin bütün Avusturya kuvvetlerini Fransa üzerine çekmek için yapacakları barış arabuluculuğu karşısında Osmanlı hükümeti, müttefiki Fransa'dan ayrı barış yapamayacağı yanıtını verecek (Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 221) ve XIV. Louis, Ryswick barışına Osmanlı Devleti'ni de almak isteyecektir (Lavisse-Rambaud, *Hist. Générale*, VI, s. 846).

58 "Düşman-ı dînden ahz-ı intikam için cem' olan bîhad asker, mühimmat, cebehane ile hareket olunduğu bir tarihte olmuş değil iken" (*Silâhdâr*, I, s. 481). Receb Paşa, Belgrad üzerine giderken topçu ve piyâdeyi geride bırakmak akılsızlığında bulunmuştu.

59 *Silâhdâr*, II, s. 452.

60 Avusturyalılar, Balkanlar üzerinde en mühim geçitlerden biri olan Drogman geçidini elde etmeye çalıştılarsa da, burada başarısızlığa uğradılar (*Silâhdâr*, II, s. 479-480).

61 *Silâhdâr* (II, s. 481) bu bozgunun başlıca sebebini, pâdişahı Sofya'da alıkoymuş olmalarına atfediyor. Gerçekten, pâdişah ordunun başında bulunsaydı, belki asker daha sıkı bir disiplin altında hareket ederdi.

62 Hattı götüren mir âlemle birlikte bir murassa (kıymetli taşlarla süslenmiş) kılıç ve astarı seraserli (altın veya gümüş telle dokunmuş) kürk ve 70.000 altun gönderilmişti (*Silâhdâr*, II, s. 447).

63 Silâhdâr'a göre (II, s. 491) 30.000 kişi.

64 Bunun hakkında Râşid diyor ki: "Birkaç seneden beri zuhûr eden haydût eşkiyâsı üzerine başbuğ olan Karpoz nam la'îne kendü iltimâsıyla Nemçe çasarı tarafından Kumanova kralı olmak üzere kalpak gelmekle nice haydûd eşkiyâsı ve re'âyâ keferesi kendüya teba'iyyet edüp" (*Silâhdâr*, II, s. 95).

65 *Silâhdâr*, II, s. 490.

66 "Sofya ve Filibe re'âyâsı isyan ve itâ'atten çıkup her kurâ ve kasabât ve medâyin bellü başlu kefere ve papasları Niş'e varup Nemçe'den kendülere hâkimler alup salîbli Nemçe bayrakları kaldırup..." (*Silâhdâr*, II, s. 490).

67 Mehmed Giray (v. 23 b) diyor ki: "Herkes araba ve at tedârikin görüp firâr etmek sadedinde oldular, hatta Sarhoş Mustafa Paşa asrında sulh murâd olub kal'a-i Niş'ten söz kesilmek üzere bilcümle nâs rızâ vermişler... " Silâhdâr'a göre (II, s. 491) halkın üçte biri göçmüştür.

İMPARATORLUĞUN DOĞRULMASI: SELİM GİRAY HAN VE FAZIL MUSTAFA PAŞA (Sayfa 237-249)

1 Diğer erdemleri yanında, Tanzimat'tan bir buçuk yüzyıl önce reâya vergileri hususunda "Nizâm-i Cedîd" adı altında aldığı uzak görüşlü kararlar Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın bu büyük devlet adamı sıfatını kuşku götürmez bir şekilde meydana kor (bkz. *Râşid*, II, s. 198; *Silâhdâr*, II, s. 539-559; Mehmed Giray, v. 24).

2 Bu vergilerin başlıcaları: avâriz, nüzûl, nursat, hâne akçesi; (*Silâhdâr*, II, s. 483). Ayrıntılı açıklamalar için *Devlet-i 'Aliyye*'nin II. cildine bakınız.

3 "Yevmî kırk elli altmış ve yüz akçeye varınca ulûfeler ile ta'yînâtlar yiyüp yeniçerilik nedir bilmez ve metrise aklı ermez bir alay saplama namüstahak ile ocaklar dolup beytülmal-i müslimîne zarar geldüğün" (*Silâhdâr*, II, s. 483).

4 *Silâhdâr*, II, s. 491.

5 Selim Giray yolda bir aralık hasta olarak döşeğe düştü, fakat buna rağmen yoluna devam etti (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 196).

6 *Silâhdâr*, II, s. 492. Mehmed Giray (v. 21) bu noktada Silâhdâr'dan farklıdır: Ona göre Selim Giray, Moskof zaferinden sonra pâdişah tarafından Edirne'ye çağırılmış, han buraya gelmiş ve Üsküp üzerine, burada pâdişahtan aldığı emir üzerine hareket etmiştir. Mehmed Giray, hanın Moskof seferinden önce Edirne'ye gitmesini karıştırmış görünüyor. Nitekim, o, Moskof seferinden önce hanın Edirne'ye çağrıldığını söylediği halde, burada bu gidişten bahsetmez (v. 18 b). Olayları Mehmed Giray'a göre çok daha sıhhatli ve açık aktaran Silâhdâr, hanın doğrudan doğruya Sofya'ya gittiğini yazar. Aslında hanın bir an önce savaş meydanına erişmek istediğini görmüştük.

7 Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 206.

8 Veterani, imparatorun yardımlarına koşacağını söyleterek bütün Rum-ili'nde Hıristiyan halkı ayaklanmaya kışkırtan beyânnâmeler dağıtıyordu (Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 206; *Silâhdâr*, II, s. 490).

9 Osmanlı kaynaklarında geçen "haydut" anlatımı burada âsî Sırplardan başkasını belirtmemekte, Macarlar ayrıca bildirilmektedir.

10 Mehmed Giray (v. 21b), Üsküb'den önce "bir kal'a-i mînâ"nın alındığını söyler ki, bu herhâlde Eğridere olacaktır.

11 Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 303) yanlış olarak Hoca Halil, der.

12 Kale teslim olduğu zaman 30 kadar Avusturya ve Macar askerine karşı 1000 kadar Sırp çıktı (*Silâhdâr*, II, s. 494).

13 Râşid'de (II, s. 109) Kaçanik; Silâhdâr'da (II, s. 492) ve *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da (s. 197) Kaçanak.

14 Silâhdâr'a (II, s. 492) göre, 45 topla 12.000 Avusturyalı. Mehmed Giray'da (v. 21b) aşağı yukarı 10.000'den çok.

15 Avusturyalılar, silâhları sayesinde ateş üstünlüğüne sahiptiler. Türk kuvvetleri için sorun, düşmanla karşılaştıklarında göğüs göğüse gelmekten ibaretti. Abdülgaffâr diyor ki (*'Umdetü't-Tevârîh*, s. 131): Tatarlar, "Dal kılıç Nemçe'ye koyulurlar, bir mikdâr ateş içinde galtân olurlar, Nemçe küffârı âteşbâzlıkta mahâreti olmağile asker-i İslâmı bir kere reddeder."

16 *'Umdetü't-Tevârîh*, s. 131-132; fakat Abdülgaffâr, Kaçanak Savaşı'nı Selim Giray'ın üçüncü hanlığında göstermekle yanılmıştır.

17 Mehmed Giray'da (v. 21, 22) olaylar biraz farklı anlatılmıştır: Ona göre Kırım–Osmanlı kuvvetleri Kaçanak Boğazı'ndan geçerken Avusturya kuvvetleri gelip önlerini kesmişler, yapılan savaşta düşman yenilip kaçmaya başlamış, fakat Tatarlar bunları tamamıyla kılıçtan geçirmişlerdir. Silâhdâr, resmî vesikaları gözden geçirerek bilgi verdiğinden genellikle daha doğrudur. Râşid'e göre (II, s. 110) düşmandan otuz iki top alınmıştı. Avusturya kaynaklarına (Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 205, not) göre bu savaşta 2440 Avusturya askeri ile General Strasser öldürülmüştü. Hammer'in (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 303) dediğine göre, bu savaşta Kırımlılar ilk defa olarak mızrak kullandılar.

18 Buradaki askerin çoğu âsî Sırplardan oluşuyordu; Avusturya askerleri bunların yanında azınlıktı. Osmanlılar teslim olan Avusturyalı, Alman ve Macarlara aman veriyorlar, fakat Sırpları kılıçtan geçiriyorlardı. Bu, Şeriât'ın emriydi.

19 *Silâhdâr*, II, s. 488.

20 Selim Giray Edirne'ye her gidişinde Kara Mustafa'nın sarayında misafir edilmekteydi.

21 *Silâhdâr*, II, s. 496. Selim Giray'ın isteğiyle Giraylardan kırk kişiden fazlasına yıllık sâliyâne tâyin edildi ve Kırımlılardan birçoğuna devletten zeâmet, timar ve ulûfe ve-

rildi. Onun bu hareketleri Kırımlıları kendisine çok bağladı (Mehmed Giray, v. 23a). Kırım'la Osmanlılar arasında en samimi ilişkiler Selim Giray zamanında kuruldu.

22 Mehmed Giray diyor ki: "Han-ı zîşân hazretlerinin gayret ve ikdâmı olmasa Nemçe kâfiriyle Firenk [yani Venedik] la'îni şehr-i Selânik yakınında birbirine ulaşup Kostantiniye'ye ermesi mukarrer olmuşdu. *Rumeli'ni yed-i küff ârdan halâsa bais olmuşlardır.*"

23 *Selîmnâme (Zafernâme)*, Ebuzziya külliyatında neşrolunmuştur. Sâbit'in kaside-i dâliyesinde şu mısralar Kaçanak savaşına dairdir: "İnan-ı azmini atfetti sonra Üskûbe/ Elinde hançer-i nusret-tîğ-i cihad/ Demet demet edüb a'dâyı re's-i şemşiri/ Aceb ki düştü şitâ faslına zâmân-ı hasad/ Yed-i müeyyad-i himmetle ehl-i islâmın/ Giden memâlik-ü-büldânın etdi istirdâd."

24 Retimno valisi hana dayanarak Mısır'a atanmasını istiyordu (*Silâhdâr*, II, s. 498). Onun kazandığı büyük nüfuzu gösteren birçok belgeler vardır. Mehmed Giray'a göre (v. 23), "Nice hizmetkârların iki tuğlu paşa eylemiştir." Bunlar arasında Niğbolu valisi olarak bir Tatar Salih Paşa'yı ve yine bir Tatar İslâm Paşa'yı biliyoruz (*Silâhdâr*, II, s. 525).

25 *Silâhdâr*, II, s. 504.

26 Tököli'nin kumandasında 10.000 Macar askeri vardı ve Erdelliler onunla birleşmekte gecikmediler.

27 Bu orduda Gazi Giray kumandasında 20.000'den çok Tatar askeri olmakla beraber Lefaivre'in dediği gibi (*Les magyares pendant*, II, s. 207) Han yoktu.

28 Selim Giray hasta olduğundan Edirne'de kalmış ve bir süre sonra iyileşmeye yüz tutunca hemen tahterevanla yola çıkmıştı (7 Eylül 1690, *Silâhdâr*, II, s. 532).

29 Çeşitli yerlerden toplanan Tatar askerinin epey kalabalık olduğu gerçek olmakla beraber, Hanlık ordusu hakkında sürekli kullanılan 100.000 sayısının abartmalı olduğu kesindir. Nitekim, Mehmed Giray (v. 24b), Devlet Giray kumandasında Kırım'dan çıkan ordunun sayısını 20.000 olarak gösteriyor. Silâhdâr (II, s. 516) orduda 250 yüksek subay (ağa ve mirzâ) olduğunu söylüyor. Tatar ordusunun sayısı hakkında bkz. Gorka, "Tatarlara dair bazı mülâhazalar", *Emel Mecmuası*, VII/3 ve VII/10; M. Kuçinski, "Tatarlar Ezbraş önünde", *Emel Mecmuası,* VII/11 vd.

30 Mehmed Giray, Avusturya yardım ordusunun gelmesi ile Osmanlı askerinin moralinin bozulduğunu söyledikten sonra şöyle devam ediyor: "Devlet Giray Sultan hazretlerinin bu zıyk mahalde böyle asker-i cür'et-şi'âr-i Tatar-ı düşman-şikâr eriştiğünden sadrazam gayetde mahzûz ve bir mertebe sürûr hâsıl kıldılar ki vasfa gelmez. Cümle asâkir-i İslâm içinde donanma gibi şenlik edüp top ve tüfenk atılup şâd ve hurrem oldular" (v. 25b).

31 Mehmed Giray (v. 25a), Tatar ordusu gelmeseydi Avusturya yardım ordusunun saldırısı kesindi, diyor.

32 Bu ordu Erdel'e girerek Osmanlı–Kırım kuvvetlerinin çekilmesiyle yalnız kalmış olan Tököli'yi buradan çıkarmaya başardı. Böylece sonuçta, Kırım hanı haklı göründü.

33 Mehmed Giray, v. 26a.

34 Bkz. *Silâhdâr*, II, s. 521, Mehmed Giray, v. 27a. Bu mecliste ve sonraki harekâtta han yoktur. Herhâlde yine hastalığı dolayısıyla Edirne'ye dönmüş olacaktır.

35 *Silâhdâr*, II, s. 524.

36 Kaledeki cephaneliğin patlatılması sayesinde kale bedenlerinde açılan gedikler, kuşatmanın uzamasına engel olmuş ve imparator zaten batıda kızışmış olan savaşlardan kuvvet ayırıp bu tarafa gönderecek vakit bulamamıştı.

37 *Silâhdâr*, II, s. 536.

38 Bundan sonra Bosna Beylerbeyi Topal Hüseyin Paşa'nın gelip Essek'i düzenli bir şekilde kuşatması yağmurlar yüzünden bir sonuç vermedi (*Silâhdâr*, II, s. 539).

39 *Silâhdâr*, II, s. 537.

40 Bir müddet sonra Süleyman Paşa görevinden uzaklaştırılarak, seraskerliğe Tımışvar Muhafızı Cafer Paşa atanmıştır.

41 *Silâhdâr*, II, s. 540.

42 "Bu taraftan han hazretleri sultân-ı mezkûru [Devlet Giray'ı] ser-leşker eyleyüp..." (Mehmed Giray, v. 24b; *krş. Silâhdâr*, II, s. 531).

43 *Silâhdâr*, II, s. 551.

44 *Silâhdâr*, II, s. 552.

45 *Silâhdâr*, II, s. 532.

46 *Silâhdâr*, II, s. 555.

47 Mehmed Giray, onun Kaçanak savaşından sonra Bahçesaray'a döndüğünü yazarsa da (v. 23a) başka yerlerde olduğu gibi, herhâlde burada da yanılmış görünmektedir.

48 Yukarıda Selim Giray'ın kazandığı büyük nüfuzu (han sadrazama, paşa oğlum, diye hitap ediyordu) sadrazamın çekemediğini ve açık olmamakla beraber araya rekabetin girdiğini görmüştük. Nihayet devlet, Selim Giray'ı doğrudan doğruya görevinden uzaklaştırmakla halk üzerinde kötü bir etki uyandırmaktan çekiniyor, görev bırakma isteğinin kendisinden gelmesini bekliyordu. Mecliste han görevinden uzaklaştırıldıktan sonra sadrazam dedi ki: "Şimdi âlem bize söğüp beddu'â eder, gördün mü hâin Osmanlı'yı, şu adamın devlete bu denlü hizmeti sebkat etmişken, azliyle ivaz etdiler demezler mi?" (*Silâhdâr*, II, s. 561). Smirnov, *Krymskoe khanstvo,* s. 628-630'da Selim Giray'ın hanlıktan çekilişi nedenlerini gerektiği şekilde anlatmamıştır. Bundan başka Erdel'de Kırım ordusunda Selim Giray aleyhinde ortaya çıkan sözlerden haberdar olan sadrazamın, bu görevden uzaklaştırma işini, Kırımlıları büsbütün devlet aleyhine çevirmemek için düşündüğünü kuvvetli bir olasılık olarak göz önüne almalıdır.

49 "İnüp binmeye ve sefer eşmeğe tâkatim kalmadı, hüsn-i ihtiyarımla kendümü azl itdim, hidmet eder çok; bir âher bendeyi nasbedin, dedi" (*Silâhdâr*, II, s. 555).

50 Gerçekte o, Kırım ordusunun kendisine karşı geldiğini ve Kırımlılar tarafından hanlığa kabul edilmek şansının az olduğunu biliyordu.

51 Herhâlde ileri görüşlü bir adam olan Selim Giray, onu hanlığa getirmek istediklerini de anlamış olmalıdır. Sonradan Saadet Giray'ın kendisine, "Vükelâ-i devlet dahî seni ma'kûl gördüler" demişti (*Silâhdâr*, II, s. 556).

52 Selim Giray, "Seni yerime Han nasbetmeye getürttüm" deyince onun yanıtı, "Estagfurullah, ben ne ednâyım kî, yerine iclâs idem" oldu (*Silâhdâr*, II, s. 556). *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 197), Selim Giray'ın hanlıktan çekilmesini, sevgili oğlu Nureddîn Azamet Giray'ın ölümüyle açıklar. Fakat Silâhdâr, buna dokunmaz.

53 Oğlu Fetih Giray'ı da nureddînlik mansıbına getirdi.

54 Abdülgaffâr'a göre (*'Umdetü't-Tevârîh*, s. 133) Cengiz soyundan bir kimsenin Anadolu'ya geçmesi kanuna aykırıydı ve bu zamana kadar buna onay verilmemişti. Selim Giray, bir bey çektirisi ile yola çıktı. Karaburun'da gemisi yandı. Hacdan dönerken de Araplar soydu. Nihayet gelip Çatalca civarında Kadıköyü'nde çiftliğine çekildi (*Silâhdâr*, II, s. 562).

55 *Silâhdâr*, II, s. 583.

56 Bu ordu, sadece Avusturya ve Macar askerlerinden meydana gelmiyordu. Alman prenslerinin gönderdikleri kuvvetler de önemli bir sayı tutmaktaydı. Aslında bütün bu savaş boyunca Türkler yalnız Avusturya ile değil, bütün Alman İmparatorluğu ile savaşmışlardır. Bundan başka yukarı Macaristan'da, Kurucların bir ayaklanma girişimine karşı önemli bir kuvvet bulundurulmakta ve G. Starhemberg kumandasında 8000 Hırvat, Drava boylarını korumaktaydı.

57 Sava nehrinden geçerken Avusturya casuslarının saydıklarına göre 100.000 kişi (Lefaivre, *Les magyares pendant, II, s. 217; Wagner, II, s. 179)*. Bundan sonra da Türk ordusuna yeni birliklerin gelip katıldığını biliyoruz (*Silâhdâr, II, s. 586 vd.*).

58 Mehmed Giray, v. 32a: "İnşâllâhü'r-rahmân bu sene-i mübârekte bi'l-cümle asâkir-i Tatar-ı Kırım ve Nogay ve Akkerman leşkeriyle imdâd-ı sefer-i hümâyûnda ve hidmet-i dîn ü devlette kemâl-i mertebe istikâmet üzere taksîrât etmemek için seni bu rütbe-i a'lâya lâyık ve beyne'l-akrân fâyık ve istîfâ olmaktan murâdımız ancak budur."

59 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 200.

60 Zernov ve Molla Hüseyin, yarlık no: 293, s. 763. Han, Osmanlı hükümeti yanında da aracılık edeceğini bildirerek "Âl-i Osmân pâdişahı taraflarınca tüşgen sözlerinizni ve muradınıznı taki özlerimizge alurmız" diyordu.

61 Zernov ve Molla Hüseyin, yarlık no: 293, s. 763.

62 Bkz. Zernov ve Molla Hüseyin, yarlık no: 296, s. 768; Moskova'ya giden Kırım elçisi Kara Mehmed Ağa idi.

63 Bu sefere bizzat iştirak etmiş olan tarihçi Mehmed Giray, bu bölümde çoğu kez olduğunun aksine karmaşık değildir ve daha çok başvurulması gerekli bir kaynaktır.

64 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 201. Mehmed Rıza bundan sonra, özellikle, o dönemde vaktini han sarayında geçirmiş olan Abdülvelî Efendi'nin kroniğinden faydalanmış olduğu için, çok daha açık ve uzundur. Abdülvelî Efendi vekâyinâmesi H. 1100'den 1120'ye kadardır.

65 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 210. Mehmed Giray'ın verdiği 15 Zilhicce 1102 tarihi yanlıştır.

66 Silâhdâr'a (II, 615) göre Han zoru zoruna 10.000 asker toplayabilmiştir. Mehmed Giray'a göre (v. 33a) "bilcümle Kırım Beyleri sâbıka geldiklerinden izdiyâdıyla Akkerman'a gelüp..."

67 Mektubun özeti, Mehmed Giray, v. 33a.

68 Haksız yere esir edilen Eflaklıların, pâdişahın emriyle geri verilmesi sırasında, askerlerden biri bir çocuğu saklamak istediği için han çok kızarak askeri tepeledi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 202).

69 *Silâhdâr*, II, s. 615.

70 "Bazı etbâ'ının celb-i mal sevdâsı ile hanı igfal ve memleket-i mezbûrede imrâr-ı vakt ile..." (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 201). Mehmed Giray'a göre (v. 34) Eflak beyi, Avusturyalılara yardım niyetiyle, hanın etrafındakileri parayla kandırıp Kırım ordusunu Eflak'ta boşu boşuna dolaştırarak geciktirmiştir.

71 Jorga, IV, s. 207; *Râşid*, I, s. 169; Bundan bir müddet sonra Lehliler, yine hiçbir sonuç alamadan çekilip gidince, Tatarlar, Lehistan içerisinde tâ Halicz ve Stanislav dolaylarına kadar akın edecekler, Snyotin, Nemirowa, Sorocka şehirlerini kuşatacaklardır (Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 335).

72 Mehmed Giray'a göre (v. 34b) Sadrazam nihayet kızarak, "Hoş imdi, bu iş onlarsız dahî vücûd bulur" demiş.

73 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 301.

74 "Belgrad'a vüsûl bulduktan bir hafta mikdârı zamân te'hîr ve tavakkuf edüp Kırım hanı mahsus çırağımızdır, elbette gelürler, derler amma..." (Mehmed Giray, v. 34b).

75 "Ümmiddir ki Tatar askeriyle han hazretleri dahî erişür mülâhazasıyla küffârın önün alup Boğaz zabtolunmak müreccah görünmekle..." (*Silâhdâr*, II, s. 591).

76 Bunu, düşman komutanı da imparatoruna yazdığı raporda saklamıyor (O. Klop, s. 478, krş. *Silâhdâr*, II, s. 591 vd). Düşman donanması da yok edilmişti.

77 Avusturya başkomutanı, adı geçen raporda bu savaşı, "Asrın en kanlı savaşı" diye anlatıyor (Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 219).

78 "Gazâya erişemediğinden kenduye ve halka hüzn-i 'azîm 'ârız oldu" (*Silâhdâr*, II, s. 595). Mehmed Giray da diyor ki, "Haber-i şûmu han mesmû' eyledi, levni mütagayyır olup dizine urup âh figân eyledi ... Türk'ün kendü acelesinden oldu, filân diye hana tesliyet verüp bir mikdâr teskîn etdiler" (v. 35a). Ayrıca, Paşaların taşlamaları da hanı bir hayli sıktı (*Silâhdâr*, II).

79 *Râşid*, II, s. 178.

80 Mehmed Giray, v. 35a. Kırım ordusu 20.000 kişi kadardı.

81 *Silâhdâr*, II, s. 595.

82 Osmanlıların Erdel'de en önemli üslerinden olan Varad yedi ay dayandıktan sonra teslim olacaktır (*Silâhdâr*, II, s. 669).

83 Halil Paşa, "Tatar halkı her ne olur ise ekl ederler imiş deyüp keenne behâyim şeklinde kıyâs ile" birkaç araba peksimet göndermekle yetinmişti. Kırımlılar nehir suyu içmeye mecbur oluyorlardı (Mehmed Giray, v. 36a).

84 Mehmed Giray, v. 36a.

85 Mehmed Giray, v. 37b. Fakat o, erzakı ancak Tımışvar'a eriştirebildi. Silâhdâr'a (II, s. 595) göre bu iş için Sivas Beylerbeyi Ömer Paşa ile 3000 Tatar gönderilmiştir.

86 "Zıyk derbendlerde ekseri haydûd keferesine esîr ve helâk, bâkî kalanlar dahî azîm meşakkat ile halâs oldular" (Mehmed Giray, v. 37b).

87 Kırım Giray'ın babası Safa Giray'la han arasında eski bir düşmanlık vardı.

88 Mehmed Giray, v. 38. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 201.

89 "Vezire bir hîle ile intisâb eyler ve nice rüşvet ve türlü türlü pîşkeşleriyle ve nicesine va'deler ikrâr eyleyüp kapuları muhkem eyler" (Mehmed Giray, v. 38b). Silâhdâr (II, s. 616), onun sadrazama 30.000 kuruş rüşvet verdiğini söyler. Safa Giray'ın ticâretle uğraştığını ve bunun Tatarlar arasında saygınlığını azalttığını biliyoruz (Mehmed Giray, v. 40b).

90 Belgrad'dan hareketi 3 Safer 1103 (26 Ekim 1691).

91 "Yazık senin nâm ü şânına ... vezir-i a'zam ve yeniçeri ağam şehîd olalar, sen yedi sekiz sâ'atlik yerde bulunup imdâda erişmeyesin... ma'lûm oldu ki, ihmâl ve tekâsül ve hiyânet senden imiş..." (*Silâhdâr*, II, s. 597).

92 Safa Giray, Selâmet Giray Han'ın oğlu Safa Giray'ın oğludur. Eski han Saadet Giray'la kardeş çocuklarıdırlar. Babası öldükten sonra doğduğu için amcası Bahadır Giray Han, ona babasının adını koydu, Safa Giray amcasının yanında onun ölümüne kadar kaldı, sonra Selim Giray'ın birinci defaki hanlığında bir aralık nureddînliğinde bulundu. Görevden uzaklaştırıldıktan sonra Karinabad civarında Karekolağızlı köyüne çekilerek, han oluncaya kadar burada yaşadı. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 203; *Gülbün-i Hânân*, s. 77. Pâdişahın huzuruna çıkışı ve kendisine hanlık verilmesi hakkında bkz. *Silâhdâr*, II, s. 616.

KIRIM–OSMANLI BİRLİĞİ, BAŞARILAR (Sayfa 251-274)

1 *Silâhdâr*, II, s. 686.

2 Bosna cephesinde büyük başarılar kazanmış olan ünlü Topal Hüseyin Paşa.

3 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 354.

4 İmparatorun yaptığı öneriler arasında Kırım Hanlığı'nı doğrudan doğruya ilgilendiren şu maddeler vardı: Sultan, Ukrayna ve Podolya'yı Lehistan'a geri vereceği gibi, Tatarların bu krallığa akınlar yapmasını da önleyecekti (Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 531).

5 İstanbul'daki İngiliz elçisiyle yapılan görüşmeler hakkında bkz. *Silâhdâr*, s. 692-693. Londra'da Public Record Office'de Lord Paget'nin ayrıntılı raporlarını rahmetli Orhan Burian ile yayına hazırlamakta iken, onun âni vefatıyla bu iş yarıda kalmıştır.

6 "Zira dostunuz gayrı hanlar gibi olmayup mukaddemâ sultanlığımız vaktinde Leh askeri ile nice kere yoldaş ve nice yerde ma'an bulunup ol yoldaşlığımız gönlümüzden çıkmamağla..." (Zernov ve Molla Hüseyin, yarlık, no: 294, s. 765).

7 Lehliler bütün savaş sırasında, Ukrayna'da Ruslara bıraktıklarını Türklere karşı yapacakları fetihlerle karşılama emelini besleyeceklerdir. Karlofça'da barış konuşmaları esnasında Leh kralı gönderdiği bir mektupta, "Moldavya'da birkaç kasabaya sahip olmanın, Kiyef, Smolensk ve Çernigov dukalıklarının gaybını telâfi edemeyeceğini" söyleyecektir (Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 441).

8 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 332-333.

9 Hanın Kırım'a hareketinden önce pâdişah Kalgay Devlet Giray'ı da diğer kardeşleriyle beraber huzura kabul ederek kendisine hemen gidip askeri toplamaya başlaması için uyarıda bulunmuş ve bir kürk giydirerek gönlünü almıştı (*Silâhdâr*, II, s. 684; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 209).

10 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da Şahin Giray'ın şiirlerinden verilen birkaç örnek bile onun gerçekten iyi bir şair olduğunu göstermektedir.

11 Mehmed Giray'ın ifadesinden (v. 44b), hanın Kırım'a gelmediği ve ordusunu Kalgay Sultan'ı göndererek toplattığı şeklinde bir anlam çıkıyorsa da, yukarıda görüldüğü üzere hanın Kırım'a döndüğü kesindir.

12 Kalmuk hanı, İstanbul'a elçi göndererek Kırım hanının ordusuna 40.000 beygir ile 3000 Nogay ve 1000 Kalmuk askeri gönderdiğini bildirdi (*Silâhdâr*, II, s. 708).

13 *Silâhdâr*, II, s. 699.

14 Nitekim sonradan Avusturyalılar Belgrad üzerine yürüdüğü zaman dahi, "ganâyim ümidiyle" bir kısım Tatar askeri Erdel üzerine yürümekte ayak direyeceklerdir (*Silâhdâr*, II, s. 718).

15 *Silâhdâr*, II, s. 709-710.

16 "Şîrin ve Nogay ve Yaman Sadak ve Urbend oğulları ve sair ihtiyarları..." (*Silâhdâr*, II, s. 710).

17 *Silâhdâr*, II, s. 710.

18 Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 225; Mehmed Giray'da (v. 45b) 80.000; *Silâhdâr*'da (II, s. 712) 100.000 kişi.

19 *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 211), Bacanoğlu ile Zrinoğlu'nun 100.000 kişi Belgrad'ı kuşattıklarını söyler. Bacanoğlu diğer Osmanlı kaynaklarında Begânoğlu şeklinde geçen Batyani adındaki Macar beyi, Zrinoğlu da yine meşhur Macar ailelerinden Zrinyi'dir.

20 *Silâhdâr*, II, s. 719.

21 *Silâhdâr*, II, s. 719; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 211.

22 *Silâhdâr*, II, s. 719; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 211.

23 *Silâhdâr*, II, s. 726-728. *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 211) Silâhdâr'ın sözlerine tamamıyla uygun bilgi verdiği halde, Mehmed Giray'da bu seferden hiç söz yoktur. Hammer de, Tatarların bu Erdel seferine değinmez.

24 *Silâhdâr*, II, s. 734.

25 *Silâhdâr*, II, s. 737.

26 *Silâhdâr*, II, s. 734.

27 *Silâhdâr*, II, s. 737. Zernov ve Molla Hüseyin tarafından yayınlanan yarlıklar arasında Selim Giray'ın Leh kralına gönderdiği tarihsiz bir yarlık (no: 297, s. 768) dikkati çekmektedir. Bunda Selim Giray, çok dostane bir dil kullanır, elçi olarak Utkaş beyi gönderdiğini, yapılacak karşı barış önerilerini Bâb-i Âlî'ye sevinçle bildireceğini yazar.

Yine bu mektuptan, Lehlilerin, Kameniçe içindeki İslam halkının her türlü ağırlıklarını alarak çekilmesi ve surların yıkılması koşuluyla barışa razı olacaklarını öğreniyoruz.

28 Leh elçisi de Avusturya ve Venedik'le imzaladığı antlaşmayı anarak ayrı bir barış yapamayacağını ileri sürüyordu (*Silâhdâr*, II, s. 738-739).

29 Mehmed Giray (v. 51b) Kırım ordusunun gelişini şöyle anlatır: "... ve tug-ı pür fürûg sancak-i sîm ü zerler nâz-ı na'îmile hırâmân dilberler gibi zahrında ve anın zahrında tabılhâne-i hânî güm güm gümleyüp nevâ ve rast demsâzıyla sürüp gelüp ve anlardan gerü kat-ender-tak tavâyif-i muhtelife biribirin bilmez ve lugât-ı muhtelife ile kelâmın kimse anlamaz, Tatar dilâverleri ve Nogay ejderhâları gürûh gürûh fevc fevc guyâ deryâ-i ahter mevc-ender-mevc bir kesret ve bir hengâme-i fıtrat ki, her nazar-dîdeler Tatar-ı sabâ-reftârın bu cem'iyetlerine tahsîn edüp..."

30 *Silâhdâr*, II, s. 755.

31 *Silâhdâr*, II, s. 768; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 215.

32 *Silâhdâr*, II, s. 769: "Han hazretleri tabûr-ı makhûrun sol tarafında bayır başında bilâ tarum [u] ârâm yağmur yağmadıkça darb-ı hiyâm etmeyüp serdârı a'zam ile ittifak, kahr-ı a'dâda kemer-beste-i vifâk olup...".

33 *Silâhdâr*, II, s. 774; Veterani, Maros nehri üzerinde Gyula'ya yol veren geçitleri berkittiğinden bu yardım yalnız Tımışvar'a erişebildi ve Gyula o yıl sonunda düşmana teslim olmak zorunda kaldı.

34 *Silâhdâr*, II, s. 776-777. Savaştan önce erzak ve cebehanesini devlet geliriyle ve örgütleriyle hazırlayan Osmanlı Devleti ordusu, lojistiğe dayanan bir ordu idi. Kırım ordusu ise, öteki Mogol orduları gibi, gereksinimini istilâ ettiği ülkeyi yağma ile sağlayan bir ordu idi.

35 "Ben der-i devlette oldukça oğullarım Tatara mütâba'at ve Tatarlar dahî özür ve illet edemeyüp vaktiyle sefere geleler" (Hanın sadrazamla konuşması, *Silâhdâr*, II, s. 776-777).

36 *Silâhdâr*, II, s. 800; Selim Giray dönüşte Belgrad'da tekrar hastalanarak yatakta kalmıştı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 215).

37 Kırım ordusu, Kalgay kumandası altında Bucak'ta bir zaman oturduktan sonra, çoluk çocuğunu görmek isteyen askere izin vermek gerekti (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 221).

38 Ruslar, bir zamandan beri Azak'ı dillerine dolamışlar, buradaki Türk kuvvetlerinin kendi memleketlerine saldırdıklarını, halka zarar verdiklerini öne sürmeye başlamışlardı (bkz. Zernov ve Molla Hüseyin, no: 292, s. 762, yarlığın tarihi: 18 Sonteşrin 1686).

39 Zernov ve Molla Hüseyin, no: 292, s. 762, yarlığın tarihi: 18 Sonteşrin 1686.

40 17.000 kilesinin daha önce gönderildiğini söyleyen Râşid'e göre (II, s. 268) 8000 kile tutan bu yiyecek, Bucak Tatarlarından Orakoğlu ve Or kabilelerinden satın alınmış ve Mafer Mustafa Paşa tarafından bunu götürmekle, ilkin hanın torunu Gazi Giray görevlendirilmişti. Fakat bu sırada, Çerkezistan'dan dönerek Macaristan'a babasının yanına gitmekte olan Şahbaz Giray geldiğinden, bu görev ona verildi. Bu sefere birçok tüccâr da katılmıştı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 218-219).

41 Râşid, 4000 Tatara karşı 30.000 Lehli, diyor. Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 358 not 3) bunu "en abartmalı yalanlardan" saymaktadır. Fakat Hammer, Tatar kuvvetlerini 40.000 saymakla daha büyük bir abartmaya düşmüştür. Asıl Tatar kuvvetleri, bildiğimiz gibi, bu sırada Macaristan'daydı. Buna karşı, beş büyük hetmanın idaresinde bulunan Leh ordusunun oldukça güçlü olduğuna kuşku yoktur.

42 İstanbul'a, zaferinin bir kanıtı olarak, bir boyarla altı Leh topçusu iki top ve bayraktar gönderdi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 223). Hammer, bu ikinci seferi hiç bildirmez.

Mehmed Giray'da (v. 50a) tarih verilmeden, 90.000 kişilik bir Tatar ordusunun kışın Lehistan'a bir seferi anlatılıyor ki, herhâlde Şahbaz Giray'ın bu ikinci seferi olsa gerektir. Bu sefer için ayrıca bkz. *Râşid*, II, s. 321.

43 *Râşid*, II, s. 293.

44 IV. Mehmed'in tahttan indirilmesinden sonra âsîler, "Sultan Mustafa'yı oturtalım dediler, ol gâzuptur cümlemizi kırar dediler" (*Silâhdâr*, II, s. 340). Mustafa bundan yedi sene sonra, 54 yaşında tahta çıkmış bulunuyordu. Mustafa'nın tahta çıkması, hana 1 Receb 1106 (16 Şubat 1695) tarihli bir hatt-i hümâyûnla bildirildi (Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 534, not 1'de zikredilen inşa kitabında 41 numaralı belge).

45 Bu hatta, özellikle, büyük felâketleri kendinden önceki pâdişahların düştükleri gevşeklikten bilerek "ba'de'l-yevm zevk u sefâ ve râhatı kendümüze harâm etmişizdir" diyordu. Hatt-i hümâyûnun sûreti, *Râşid*, II, s. 298. Pâdişahın bizzat ordu başında bulunması, birçok yenilgilerin en büyük nedeni olduğunu gördüğümüz otoritesizliği az da olsa önlediği için önemlidir.

46 Hatırlanacağı üzere han, bu kalelerin onarım ve berkitilmesi gerektiğini, daha Edirne'deyken devlet büyüklerine anlatmaya çalışmıştı. Durum bu iken, Macaristan seferleriyle fazla uğraşan devlet, Rusları küçümsüyor, o taraflara pek aldırmıyordu.

47 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 224.

48 Bu armağan Çerkez kızlarından ve oğlanlarından meydana geliyordu (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 224).

49 Şîrinler, Kırım aristokrasisinin (Karaçu beylerin) başında gelirler. Bu tarihlerde kabilenin beyi olan Örektimur aynı zamanda bütün Kırım beylerinin başı idi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 261) ve hanlara karşı gelenlerin her zaman başında gelmekteydi.

50 Bu sırada Venediklilerin ele geçirdiği Sakız kısa zamanda geri alınmıştı.

51 "Ekîd ve şedîd hatt-i hümâyûn" (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 226).

52 Osmanlı bürokratları tarafından Kırımlılar için söylenilen birçok "ihanetler"in gerçek nedenleri araştırılırsa çoğu zaman buna benzer durumlardan doğduğu anlaşılır. On dokuzuncu yüzyılın en ileri tarihçilerinden Mustafa Nuri Paşa, Viyana önünde Murad Giray'ın ihaneti hakkında ileri sürülen iddiayı bile "müfteriyât cümlesinden" saymak gerekliliğini duymuştur (*Netâyicü'l-Vukuât*, II, s. 83).

53 J. J. Glikov'a göre *Büyük Petro'nun Faaliyetleri*, Moskova, 1837 (Rusça), s. 90, 100.000 kişi.

54 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 226.

55 Evliyâ Çelebi (VII, s. 521-526) mühim bir kale olarak belirttiği Gazikerman'ı, Dogan kalesiyle bir gösterir.

56 Nusretkerman ve Mubarekkerman aşağı Özü'de ufak kalelerdir. Evliyâ Çelebi (VII, s. 520-521) Şahkerman'ı da aynı nehir üzerinde ufak bir kale olarak göstermektedir.

57 Kılburun Özü nehri ağzında, Karadeniz'i Kazak saldırılarından korumak üzere Özü kalesi karşısında yapılmış bir kaledir.

58 Ferahkerman Or-Kapı kalesinin Tatarlar arasındaki adıdır (Evliyâ Çelebi, VII, s. 505).

59 Hammer'in (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 395) bu olaylar hakkında *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'dan (s. 227-229) özet olarak verdiği bilgi, ihtimâldir ki kullandığı yazmanın kötülüğü yüzünden, yanlışlarla doludur. Örneğin, Mustafa Ağa Mubarekkerman ve Şahkerman palankalarından, onun dediği gibi kaçmıyordu, tersine, o kaçanları yola getirmekle görevlendirilmişti. Sonra Hammer, Gazikerman'ın yardımına giden Tatarların harekâtını Macaristan'a giden han ordusunun harekâtı ile karıştırır ve bu tarafa hiç geçmemiş olan Kefe beylerbeyini, bu kuvvetler içinde gösterir. Keza, Bablık yerine Yaylık ve Kadın-Kazak yerine galiba Kart-Kazak olacaktır.

60 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 230.

61 Bu, Rus kaynaklarının verdiği sayıdır (bkz. İ.İ. Golikov, *Büyük Petro'nun Vasiyeti*, s. 90). Râşîd'e göre (II, s. 352) Azak üzerine gelen Rus ordusu iki yüz binden daha çoktu ve üç yüz topu vardı.

62 Kaplan Giray, hanlığın Çerkezistan başbuğu idi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, 231).

63 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 396; *Râşid*, II, s. 352-355. Bu kovalama sırasında ona göre, 3000-4000 Rus da kılıçtan geçirildi.

64 *Râşid*, II, s. 354.

65 Gazikerman'ın (Dogan) düşmesi hakkında ayrıca bkz. *Râşid*, II, s. 355.

66 Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 385), sefere çağrılan Tatarların Osmanlı ordusuyla birleştiğini söylemekle, herhâlde, Râşid'in (II, s. 338), hanın "asâkir-i bî-şumâr-ı Tatar" ile geldiği şeklindeki anlatımına dayanıyor.

67 Bu kurulda tam tersi bir plânı şiddetle savunan sadr-ı âli kethüdası Mustafa Bey, pâdişahın kendisini idam ettirmesinden, hanın yardımıyla kurtulabildi (*Râşid*, II, s. 340).

68 *Râşid*, II, s. 342.

69 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 231.

70 Tatarlar uzak yerlere akına gidecekleri zaman, nehirleri kolayca geçmek için donmalarını beklerlerdi. Hatırlanacağı üzere geçen yıl, Şahbaz Giray da Lehistan'a Şubat içinde girerek İlbav'a kadar ilerlemişti.

71 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, "yirmi dört gün miktarı zamân ta'zîb-i hayvân-ı bilâ fâ'ide beliyyesine ibtilâdan sonra..." diyor (s. 232).

72 Bu heyet, Şîrin beylerinden İnayet Şah Mirzâ, kapu-halkından Defterdâr Mustafa, ulemâdan hanlık üzerinde büyük etkisi olan Şeyh Murtaza'dan oluşuyordu (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 232).

73 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 233-234. Kafkasya üzerinde Rusya'nın yayılma planları dolayısıyla İran ile Rusya arası gergindi.

74 Bunu bir mektubunda yazmakta idi (İ. İ. Golikov, *Büyük Petro'nun Vasiyeti*, s. 93, not).

75 Mehmed Giray diyor ki (v. 64b): "Ceneviz, Portukal ve Felemenk frenklerinden şeytânete kemâl bulmuş, belki 'azrâ'il olmuş lâ'înleri cem' eyleyüp kuvvet-i mâliyesi hadd ü hudûddan bîrun olmağile, her nerede bir kâmil hîlekâr var ise, Moskof Kralı yanına cem' eyledüğünden."

76 Mehmed Giray'a göre (v. 57 ve 61), düşman, 180.000 kişilik bir ordu ile Özü nehri kıyısında Dogan kalesine (?), 200.000 kişilik bir orduyla Kırım üzerine, 80.000 kişilik bir orduyla Çar idaresinde Azak üzerine olmak üzere üç koldan yürümekteydi.

77 Golikov, *Büyük Petro'nun Vasiyeti*, s. 94. *Râşid*'de 2 Zilkade 1107 (3 Haziran 1696). Osmanlı vakânüvîsine göre, düşman, yeni bir düzenlemeye gittikten sonra kuşatmaya girmişti. Anlaşılıyor ki, aralarındaki fark bundan ileri gelmektedir. Golikov'un eski stile göre verdiği tarih, 16 Mayıs'tır.

78 *Râşid*, II, s. 385.

79 Ahmed Paşa kaçtıktan sonra bu görev kethüdasına verilmişti (*Râşid*, II, 385).

80 Golikov, *Büyük Petro'nun Vasiyeti*, s. 93-94.

81 "Asker vermeyüz hemen bir kendin gidersin. Biz dahî birisin buluruz dedükte, han nâçâr gitmekten fârig oldular" (Mehmed Giray, v. 57b).

82 Hammer'in belirttiği inşa kitabında numara 57'de 30 Ramazan (3 Mayıs 1696) ve numara 58'de 6 Zilkade (7 Haziran) tarihli iki hatt-i hümâyûnda Azak'a yardıma gidilmesi emir olunmaktadır.

83 Bu Mehmed Giray, tarihçi Mübarek Giray oğlu Mehmed Giray ile karıştırılmamalıdır. Flügel (Katalog, II, s. 277) ve F. Babinger (GOW, s. 235), bu döneme ait bir tarih yazmış olan Mehmed Giray'ı bu Hacı Giray oğlu Mehmed Giray sanmışlardır.

84 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 240.
85 Bucak Nogayları, Kırım hanına bağlıydılar (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, 182); Osmanlı yönetimi bunları, han aracılığıyla sefere çağırabilirdi.
86 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 232. Kapucu-başı Niğdeli Ali Ağa'nın getirdiği bu hat adı geçen inşa kitabında, 1 Zilhicce (2 Temmuz) tarihli hat olmalıdır. Bunda, hanın Azak'a gitmesi ve kalgayı Özü'ye göndermesi emir olunmakta idi (Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 535).
87 Silâhdâr'dan naklen Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 663.
88 Gitmeden, oğluna, görevini iyi yapması için uzun uzun öğütte bulundu (Mehmed Giray, v. 57b).
89 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 236-237.
90 Evliyâ Çelebi (VII, s. 558) bunun Tatarcada *araba yolu* demek olduğunu söylüyor.
91 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 237.
92 Bâb-i Âlî'nin yanlış siyâseti kadar, Kırım aristokrasisinin, hanlığın sosyal ve siyasî örgütlenmesinden doğan bozguncu olumsuz davranışları, ileride Kırım'ın Rus istilâsı altına düşmesinde en önemli nedenlerden biri olacaktır.
93 Mehmed Giray tarihinde (v. 61-64), hanın tellâlları çağırtıp Kırım halkını kaldırarak düşman üzerine gittiği, Kırım önünde şiddetli bir çarpışma sonunda Rusları geri çekilmek zorunda bıraktığı, düşmanın bundan sonra gidip Dogan kalesini ele geçirdiği vd hakkında verdiği bilgi, yazmanın kenarında görülen bir eklemenin söylediği gibi, daha önceki olayların karıştırılmasından ileri gelmiştir.
94 Golikov, *Büyük Petro'nun Vasiyeti*, s. 96.
95 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 240. Görevlerini savsaklamaları ile Azak'ın düşmesine neden olanlar şiddetle cezalandırıldı. Kalaylıkoz kethüdası Hasan Paşa, Gönye beyi Kadri Bey, Ahmed Bey ve Canik mutasarrıfı Ahmet Paşa'nın idamlarına fermân çıktı. Öbür suçluların mallarına el konulup zindana atıldılar (*Râşid*, II, s. 386).
96 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 239.
97 Bu Kazaklar Özü nehrine tekrar giremeyeceklerini görünce, sahilde bir yere çıkarak siper içine yerleşmiş, kendilerini savunmaya başlamışlardı. Ateşli silâhlar karşısında bu sipere bir türlü yaklaşamayan Tatarlar, nihayet bu Kazak grubu ile barış yaparak, aldıkları malları ve tutsakları geri vermek koşuluyla serbestçe gitmelerine izin vermişlerdir. Bu olay Kırım'ın, Ruslar karşısında güçsüz düşmesinin başlıca nedeni olan ateşli silâhlara sahip olmayışının sonuçlarını göstermek bakımından özellikle belirtilmeye değer. Bu tarihte Kırımlılar, "Kavm-i Tatar'ın medâr-ı cenk ü sitîz olan top ve tüfenksiz hod-be-hod muhârebeye âdem-i iktidârlarını i'lâm" ederek Bâb-i Âlî'den ısrarla cephane ve asker istiyorlardı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 243).
98 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 239-241.
99 Bu orduya Saksonya 12.000, Brandenburg 8000 asker vermişlerdi (Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 213).
100 Mehmed Giray, v. 60a.
101 Bu 2000 kişi, herhâlde sekbanlardan olmalı.
102 Pâdişah, onun bundan utanmış olduğunu görünce, gönlünü alarak sıkıntısını gidermiş (Mehmed Giray, v. 59).
103 Mehmed Giray, v. 60a.
104 Pâdişah, kendisine iki "hâss" (yani geliri 100.000 akçeden yukarı olan iki kıta arazi) bağışlamıştı (Mehmed Giray, v. 60a).
105 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 243.
106 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 243-244.
107 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 243. "Donanma-i hümâyûnların rûy-i Bahr-i Siyâh'a irsâl buyurup

ve bir mikdâr asker ile bir iki paşa kulların tarafımıza top ve cebehane ihsân buyurulur ise, onların imdâdı ve mu'âveneti sebebiyle bu kulları belki kuvvet-i kalb hâsıl olup vilâyetimiz ve ehl ü evlâdmız hıfz u herâsetine çâre ve tedârik görülür idi. Eğer zıll-i hümâyûnları üzerimize vâki olmaz ise, kavî melâ'ine tâkat getürülmez, memleketimiz küffâr-ı dûzah-karâr cebren ve kahren zapteylemesi bi-iştibâhtır" (Mehmed Giray, v. 72).

108 Bkz. yukarıda, s. 110-111. Orijinal tez Viyana Seferi.

109 "Deryâ-ı Siyâhın kuflu kal'a-i Azak" (Mehmed Giray, v. 57b). Unutulmamalıdır ki, müellif, olayların çağdaşıdır da.

110 *Râşid*, II, s. 398.

111 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 247. Selim Giray, donanmaya, ricaları üzerine kışlamak için memleketlerine dönmeye izin verdi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 242). Mehmed Giray'a (v. 72) göre, bu sene de İstanbul'dan hanın sefere gelmesi emir olunmuşsa da, Kırımlıların karşı çıkmaları üzerine Selim Giray yine Şahbaz Giray'ı göndermek zorunda kalmıştır. O Kırımlılara, "İtâ'at-i şehriyârî üzerime lâzımdır, herçi bâdâbâd ben elbette bir mikdâr asker ile olsun imdâd-ı sefer-i hümâyûnda bulunur ve giderim" diyordu. Fakat Mehmed Giray burada da, önceki seneki olayları karıştırmış görünüyor.

112 Kalmuklar, 1632 tarihlerinde Aşağı-Volga yöresine yerleşmiş, Buda dininde Mogollardır (Barthold, "Kalmuks", *Enc. de l'Islam*, s. 743). Bunlar, Rus ordusuyla beraber Azak'ın kuşatılmasına katılmışlardı (Golikov, *Büyük Petro'nun Vasiyeti*, 94), fakat 1688'de "Kalmuk hanının Selim Giray'a elçi göndererek bağlılığını sunduğunu ve bu sefer için istediği kadar asker göndermek için söz verdiğini biliyoruz (*Silâhdâr*, II, s. 419). Kefeli İbrahim diyor ki (*Tevârîh-i Tatar Han*, C. Seydahmet baskısı, sondan s. 2): "Moskov'un Kalmukları mukaddemâ Kırım hanlarına tâbi olagelenler iken, Moskovun hîle ve hud'asına aldanup tâbi' olup Cayık suyu ile nehr-i İdil'in meyânında sâkin olurlar."

113 Çar Petro, bu sırada ilk Batı gezisine çıkmış bulunuyordu. Moskova ile Kalmuklar arasındaki ilişkiler üzerinde sağlam bir araştırma: M. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Bloomington, 2002.

114 İstanbul'dan Gazikerman'ın geri alınmasını emreden bir hatt-i hümâyûnun gelmesi, kaynaklar açık olmamakla beraber, hanın bu konuda başvurusundan sonra olmalıdır (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 246-247).

115 *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 244-245) az sonra bunlar için "Can-boyluk" diyor, yani Can/Yan ırmağı boyunca yurt tutan.

116 Râşid'e göre (II, s. 398), Kalmukların yanında tutsak derecesinde olan bu Nogaylar, Açu kalesinin yapıldığını işitince oraya sığınmak üzere harekete geçmişlerdi. Biz bu konuda, Kırım Hanlığı'nın kışkırtmasını düşünmek yersiz olmaz sanıyoruz. Hammer (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XI, s. 411), yalnız Râşid'in verdiği eksik bilgi ile yetinmiştir. İstanbul Osmanlı arşivinde Kalmuk hanı ile ilişkiler üzerinde geniş malzeme vardır, misâl olarak bu kitabın sonuna koyduğumuz belgelere bakınız.

117 Nogayların Kalmuklardan bu ayrılışı hakkında bilgi veren Râşid (II, s. 389) hanlık kuvvetlerinin araya girmesi hakkında hiçbir şey söylemez.

118 Râşid'e göre (II, s. 399), Yusuf Paşa'nın yanına eski vezir Hasan Paşa da gönderilmişti.

119 O sırada Kırım'da vebâ salgını da çıkmıştı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 250).

120 Tököli, Erdel'de az düşman kuvveti bulunduğunu ve Yukarı-Macar'da ayaklanma başladığı hakkında güvence vermekteydi ve bu sözleri doğruydu (Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 238).

121 Kabiliyetsiz Saksonya Prensi Friedrich August, Sobieski'nin ölümü üzerine (17 Haziran 1696) Avusturya'nın yardımı ile Lehistan tahtına seçilmiş ve Macaristan'da Avusturya orduları başkomutanlığına Eugene de Savoie (Eugene von Savoyen) getirilmişti.

122 Bütün kaynaklar, Avusturya komutanının tutsak edilen Küçük Cafer Paşa'nın verdiği bilgilerden çok yararlandığını onaylamaktadır.
123 Mehmed Giray'a göre (v. 75a) Tatarlar 10.000 kadardı ve ordu köprüden geçerken onlar ileride etrafı yağma ve yakıp yıkmakla uğraşıyorlardı.
124 Râşid'e göre (II, s. 414) burada ordunun sekizde biri yok olmuştu. Mehmed Giray (v. 76a) Osmanlı kayıplarını 5000, düşmanınkini 20.000 gösteriyor. Cantemir'e göre (bkz. Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 425, not 1) Osmanlılar 25.000'e yakın kayıp vermişler.
125 Mehmed Giray diyor ki (v. 77a): "Bu tarafta bulunan asker-i İslâm feryat edüp imdâda izin istediler, [padişâh] fermân etmediler, etmemeye bâ'is şeyhülislâm olan Feyzullâh Efendi mâni' olup."
126 Eugene von Savoyen'in, kışın Bosna'ya yaptığı bir istilâ girişimi sonuçsuz kaldı.
127 Mehmed Giray (v. 74a). Aynı sahifenin kenarına bir yabancı tarafından yapılan eklemede, Şahbaz Giray'ın huzurda oturmasına ve şerbet, kahve içmesine müsaade edildiği mümkün görülmüyor ve bu ayrıcalığın ancak hanlara verildiği yazılıyor.
128 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 252.
129 Orduya bir yıldır maaş verilmemiş, Transilvanya'da iki dragon alayı ayaklanmıştı (Lefaivre, *Les magyares pendant*, II, s. 244).
130 Zernov ve Molla Hüseyin tarafından neşredilen yarlıklarda buna ait bir vesikaya rastlamadık.
131 Glikov, *Büyük Petro'nun Faaliyetleri*, s. 100; Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 443-444.
132 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 253-254. Ona göre davetsiz olarak hareket etmiştir.
133 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 254. Hammer'e göre (*Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 435) İngiliz elçisi Paget, pâdişahın yanında büyük nüfuz sahibi olan Selim Giray'ı da barışçı görüşlerine kazanmıştı.
134 Onun gönderdiği yarlıktan başka pâdişah da, bir hilât ve bir mücevher kılıçla hatt-i hümâyûn göndermişti (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 254).
135 Kalgay, Akmescit'te otururdu, onun merkezi burası idi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 255).
136 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 255.
137 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 256.
138 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 257.
139 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 258.
140 Ganimetlerin geri alınmasından korkuyorlar, aynı zamanda "ber vafk-ı dilhâh ahz-ı intikâm olunmadan akd-i sulh etmek neden iktizâ etmiş" diyorlardı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 257).

KARLOFÇA VE İSTANBUL ANTLAŞMALARI (1699-1700) (Sayfa 275-280)

1 Barış konferansının toplanacağı yer hakkında oldukça tartışmalar yapıldı, Avusturya, Viyana'yı, Debrecsin'i, Budin'i, Slankamen'i ileri sürdü. Barış görüşmeleri için birinci kaynak Reisülküttâb Râmi Mehmed Paşa, *Sulhnâme*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 268.
2 *Râşid*, II, s. 349.
3 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 441.
4 Lavisse-Rambaud, *Historie générale*, VI, s. 691.
5 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 441.

6 Yalnız Karlofça etrafındaki bir toprak parçası için ateşkes kabul olunacaktır (*Râşid*, II, s. 440; Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 447).

7 *Râşid*, II, s. 437.

8 Râşid'e göre (s. 437) birkaç yüz düşman askeri kılıçtan geçirilmiş, 400 tutsakla birçok ganimet alınmıştı.

9 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 438. Râşid'e göre (II, s. 438) bu fırkanın komutanı öldü ve palatin yaralandı.

10 Bosna'daki çarpışmaları, Venediklilerle Çanakkale Boğazı önündeki deniz savaşını ve kuzeyde Kırımlıların harekâtını da buna katabiliriz.

11 Serdâr-i ekrem, delegeler Belgrad'dan Karlofça'ya gönderildikten bir gün sonra, kış yaklaştığından orduyu izinli sayarak Edirne'ye dönmeye karar verdi (10 Ocak).

12 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 260.

13 Râşid (II, s. 448), onun hakkında "gayet 'anûd ve huşûnet-şi'âr" deyimini kullanıyor.

14 Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, s. 462.

15 Râşid (II, s. 449 ve 486) ateşkesi üç yıl, Mehmed Rızâ (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 260) doğru olarak iki yıl gösterir (*karş*. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, Paris, 1897-1903).

16 "... ve sa'âdetlû Kırım Hanı, sâ'ir tavâ'if-i Tatar dahî bu sulh u salâh ve dostluk ve barışıklık hukûkunu gereği gibi ri'âyet ve siyânet eyleyüp çasara tâbi' olan memleket ve re'âyâya bir vechile taaddî ve tecâvüz eylemeyeler gerek esnâf-ı asker ve gerek tavâ'if-i Tatardan bir ferd hilâf-ı 'ahdnâme-i hümâyûn ve mugâyir-i 'ahd ü mîsâk ta'addîye cesâret ederler ise cezâsı tertîb oluna."

ORTA-AVRUPA SORUNU: OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KIRIM HANLIĞI
(Sayfa 281-288)

1 Kaynaklarda Kırım aristokrasisinin başı olan Şîrin beylerini ta Toktamış Han devrine kadar götürebiliyoruz. Toktamış, Şîrinlerin ceddini Tümen beyi yapmış ve "sağ kolu" ona vermişti (*'Umdetü't-Tevârîh*, s. 195).

2 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 225, 230-231; Mehmed Giray, v. 57b, 60a.

3 *'Umdetü't-Tevârîh*, s. 193.

4 Mehmed Giray, v. 42a.

5 Bütün bu meseleler, bu olayları yakından takip eden Mehmed Giray tarafından çok açık bir şekilde ifade olunmuştur.

6 Beyi kabilesi seçer ve Han bunu tasdik ederdi (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 262).

VEKÂYİNÂMELER
(Sayfa 325-344)

1 *Târih-i Selânikî*, I-II, yay. haz. M. İpşirli, Ankara: TTK, 1999; Selânikî'nin biyografisi üzerine bkz. B. Kütükoğlu, "Selânikî", *İA*, X, s. 349-354.

2 B. Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları*, İstanbul, 1974, 3; Kütükoğlu, tarih ve coğrafya dışındaki eserlerin bir listesini vermiştir: s. 6, not 18.

3 Kâtib Çelebi hakkında genel olarak şu eser: *Kâtib Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkın-*

da İncelemeler, Ankara, 1957.

4 Eser, Kâtib Çelebi, *Fezleketü Akvâli'l-Ahyâr fî 'İlmi't-Târih ve'l-Ahbâr* (*Fezleketü't-Tevârih*), haz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, Ankara, 2009.

5 H. İnalcık, "İkinci Binde Türkler", *Doğu Batı*, 10 (2000).

6 Müellif nüshası ile beraber *Fezleke*'nin yazma nüshaları için bkz. B. Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları*, s. 13 not 6; *Fezleke*'nin 1286-1287'de iki cilt halinde baskısı, yazma nüshalarla karşılaştırmayı yapan Kütükoğlu'na göre birçok hatalarla doludur. Kütükoğlu'nun araştırmalarına göre eser, bu devre ait vekâyinâmelerin tertibiyle ortaya konmuştur. Bu arada, Kâtib Çelebi gözlemlerini de yer yer eklemiştir. 1624 Ekim'inde Abaza Mehmed Paşa ile yapılan çarpışmayı kendisi göz tanığı olarak anlatmıştır, Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları*, s. 14-16.

7 Bkz. Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları*, s. 37.

8 Kâtib Çelebi'nin *Düstûru'l-'Amel* ve *Mîzân* adlı risâleleri için, bkz. bu ciltte "İslahat Layihaları" bölümü.

9 M. Sertoğlu, "Tuği Tarihi", *Belleten*, XI/43 (1947), s. 489-514.

10 Baki Tezcan, "Searching for Osman: A reassessment of the deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)", *Doktora Tezi*, Princeton University, 2001.

11 Hüseyin Tûgî, *Müsîbetnâme, Tahlil ve Metin*, yay. haz. Ş. N. Aykut, Ankara, 2010; Bir devşirme olduğu anlaşılan Hüseyin, yeniçeri olmuş ve pâdişahın seferde yanında yürüyen bir solak olarak hizmet etmiştir.

12 Tûgî, yay. haz. Ş. N. Aykut, *Musîbetnâme*, LVIII-LXI.

13 Tûgî, yay. haz. Ş. N. Aykut, *Musîbetnâme*, s. LXXIV-LXXXIII.

14 Eserin, modern tarihçiler tarafından kullanılışı için bkz. *ibid*, CCXV.

15 Hüseyin Tûgî, yay. haz. *Musîbetnâme*, Ankara, 2010, VI-LXII; Bostanzâde Yahya, "II. Osman'ın şehâdeti", yay. O. Ş. Gökyay, *Atsız Armağanı*, İstanbul, 1976.

16 Hüseyin Tûgî, yay. haz. Ş. N. Aykut, *Musîbetnâme*, LXI-LXII.

17 Aykut, bu kaynaktan ilginç bazı noktaları özetlemiştir: Hüseyin Tûgî, *Musîbetnâme*, LVII-LX; B. Tezcan bu kaynağı kullanmaktadır.

18 *Târih-i Gılmânî*'nin sadeleştirilmiş bir yayını Kamil Su tarafından Kültür Bakanlığı'nın *1000 Temel Eser* serisinin 74. kitabı olarak yapılmıştır (İstanbul, 1976). Kamil Su, 1932-1935 yılları arasında Balıkesir Necatibey Muallim Mektebi, Tarih hocam idi. İlk tarih derslerini kendisinden öğrenmiş bulunuyorum.

19 Mehmed Halife ve eseri hakkında, Ahmed Refik'in [Altınay] bir yazısı Kamil Su tarafından eserin baş kısmına eklenmiştir.

20 Mehmed Halife, *Târih-i Gılmânî*, yay. haz. Kamil Su, İstanbul, 1976, s. xv.

21 Bir derleme olan *Nâimâ Tarihi* birçok kez basılmıştır. Nâimâ'nın hayatı ve eseri hakkında yakın tarihli bir monografi: Z. Arslantürk, *Nâimâ'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: 1997; Arslantürk, Nâimâ üzerinde kendisinden önce yapılmış olan çalışmaları s. 30 not 1'de ayrıntılı biçimde vermektedir. Yazar, bu eserde *Nâimâ Târihi*'nin başındaki devlet felsefesi konusunu ele alıp analiz etmektedir. Özellikle İbn Haldûn etkisini belirtmektedir. Daha sonraki bir bölümde, Osmanlı Devleti'nde sınıf yapısı ve yönetim üzerinde durmaktadır. "Nâimâ, İbn Haldûn'un ileri sürdüğü determinist 'tavırlar' teorisini aynen benimsemiştir." s. 125. *Nâimâ Tarihi* M. İpşirli tarafından ayrıntılı bir dizin ile Latin harfleriyle yeniden basılmıştır: *Târih-i Nâimâ*, I-IV, Ankara, 2007.

22 1281 baskısında birçok baskı hataları mevcuttur. Meselâ III. cilt, s. 116'da, "kendülerine 'itiba karılmadı" doğrusu "kendülerine itibar kalmadı". Yine c. III, s. 120'de "birkaç seneden berü" ifadesinden sonra bir satır atlanmış olduğunu görüyoruz. Kâtib Çelebi'nin *Fezleke*'sine bakılırsa (228b) bu atlama açıkça görülmektedir. Başka

bir hata ise (IV, s. 33) "Piyale Paşa ... Akdeniz'e çıktıkda Ayamavra'dan İspanya'ya saldırub Kalavri yakasına vardıkda" bu ifadede İspanya yerine Mora'da bir kale söz konusu olmaktadır.

23 Mustafa Nâimâ, *Târih-i Nâimâ*, yay. M. İpşirli, I-IV, Ankara, 2007.

24 Bkz. *Târih-i Nâimâ*, yay. M. İpşirli, IV, dizin: Vecîhî.

25 Eser hakkında Z. Akkaya, "Vecîhî, Devri ve Eseri", *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara, 1957.

26 H. D. Andreasyan-F. Ç. Derin, "Çınar Vak'ası", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 3 (1957), s. 58-83.

27 Hayatı hakkında etraflı bir biyografi için bkz. F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Ç. Üçok, Ankara: 1982, s. 211-213.

28 Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 214.

29 Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi (1648-1682): Tahlil ve Metin Tenkidi*, haz. F. Ç. Derin, İstanbul: 2008.

30 Baskısı: *Târih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1854; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 223-224.

31 Müneccim-başı Ahmed'in biyografisi ve eseri hakkında değerli bilim insanlarından İsmail Erünsal'ın hazırladığı *Tercüman 1001 Temel Eser* dizisinden 1970'li yıllarda basılmıştır: *Müneccimbaşı Tarihi*, İstanbul, tarihsiz.

32 Müneccim-başı Ahmed'in biyografisi ve eseri hakkında bkz. Müneccim-başı İsmail Dede, yay. haz. İsmail Erünsal, *Müneccimbaşı Tarihi*, İstanbul, tarihsiz.

33 Eser, Ahmed Refik tarafından nüshalar karşılaştırılarak basılmıştır: *Silâhdâr Tarihi*, II cilt, İstanbul, 1928. Burada A. Refik'in önsözü özetlenmiştir (I, III-XII).

34 *Cevâhirü't-Tevârîh*'in bir yazma nüshası Esad Efendi, no. 2242'de bulunmaktadır.

35 *Silâhdâr*, I, s. 235-377.

36 M. F. Çalışır, "A Long March: The Ottoman Campaign in Hungary, 1663", *Yüksek Lisans Tezi*, Central European University, Budapeşte, 2009.

37 Abdurrahman Abdi, *Vekâyi'-nâme: Osmanlı Târihi*, s. 9-11.

DÖNEM ÜZERİNDE ELÇİ RAPORLARI VE YABANCI GÖZ-TANIKLARI
(Sayfa 345-358)

1 Bektaş'ın katli hakkında *Nâimâ*, V, s. 135-139; Nâimâ, Bektaş Ağa'nın halk tarafından işkence ile öldürülüşünü tıpkı Avusturya elçisi gibi anlatmaktadır.

2 Ö. Kolçak, "Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri", *Tarih Dergisi*, 54 (2011/2), s. 55-89. Kaysere sunulan birinci raporda Vasvar Antlaşması maddelerinin uygulanması konuları yanında elçi kabulü, armağanlar ve protokol üzerinde ayrıntılar ilginçtir (Ö. Kolçak, *agm*).

3 Ö. Kolçak, "Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri", s. 73.

4 Bu gözlemler için H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-337 veya H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, IV, "Askerî ve Malî Dönüşüm" bölümü. Keza İnalcık'ın Chicago Üniversitesi'nden öğrencisi L. Darling, *Revenue-raising and Ligitmacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire*, 1560-1660, Leiden 1996.

5 *A.g.e.*, 75; bu ciltte, "Islâhat Lâyihaları" bölümünde yer alan "Katib Çelebi" bahsin-

deki görüşlerle bu rapor karşılaştırılmalıdır.

6 Sürek avları için bkz. H. İnalcık, *Has Bağçe'de 'Ayş u Tarab;* elçi W. Leslie'nin sultanın av partileri hakkında verdiği ayrıntılar ilginçtir, Ö. Kolçak, "Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri", *İÜEF Tarih Dergisi*, 54 (2011), s. 85-86.

7 Tarihçilikte bu yeni akım, tarih ilminin temel parametreleri *zaman* ve *mekânı* kaldırmaktadır. Bu yaklaşımda, Osmanlı timar sistemiyle Japon feodal sisteminin bir arada incelendiğini görmekteyiz. Aslında Max Weber sosyolojisinden ilham alan bu tarihçilik, Osmanlı tarihi alanında Princeton Üniversitesi Ortadoğu tarihçilerince benimsenmiştir. Bu yorumlama tarzı tarihçilikte ileri bir metodoloji olarak ileri sürülse de, tarihin zaman ve mekâna muşahhaslığı vasfını unutmaktadır. Bu yaklaşımı benimseyen son eser B. Tezcan'ın *The Second Empire* başlıklı eseridir. Bkz. H. İnalcık, "Sultanism: Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers,* I.

8 Kolçak, "Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri", s. 79.

9 Kolçak, "Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri", s. 79-80 ve zikrettiği önceki araştırmalar.

10 Bkz. bu ciltte ve III. ciltte dizin: sekban-sarıcalar.

11 Eserin Fransızca çevirisinden Türkçeye çevirisini, 1943-1945'te Ankara'da 28. Tümen'de askerlik hizmetinde iken yaptım. Türkçeye çevirip Türk Tarih Kurumu'na teslim ettim. Çevirim sonraları Nihal ve Ali Emre Özyıldırım tarafından yayına hazırlanıp 2012 yılında TTK tarafından yayınlandı: Paul Ricaut (Rycault), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi* (*XVII. Yüzyıl*), Ankara, 2012.

12 Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, s. 17.

13 Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, s. 17.

14 Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, s. 32.

15 İngiliz elçilerinin tam bir listesi için bkz. M. Gary Bell, *A Handlist of British Diplomatic Representatives 1509-1688*, Londra, 1990.

DÖNEM ÜZERİNDE GENEL TARİHLER VE ARAŞTIRMALAR (Sayfa 359-363)

1 Bkz. Y. Oborni "From Province to Principality: Continuity and Change in Transylvania in the first half of the Seventeenth Century", I. Zombori (yay. haz.), *Fight Against the Turk in the First Half of the 16th Century*, Budapeşte, 2004, s. 165-178.

DİZİN

ALBÜM

17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarını gösteren, İngiliz yayıncı Thomas Terrey'in 1695 basımı haritası.

CANYSA
GREAT WARADIN
BELGRAD
ZYSETH
GYULA
ALBA REGALIS
A NEW MAPP of the KINGDOM of HUNGARY And the STATES that have been Subject to it, which are at present the Northern parts of Turkey in EUROPE
PODOLIA
BESSARABIA
TARTARS of BUDZIAK
CONFINES of LITTLE TARTARY
Dzike Pelic
Campagnes Desertes Inhabitees
PONTUS
EUXINUS
PRINCIPALITY OF MOLDAVIA
PRINCIPALITY OF VALACHIA
BULGARIA
ROMANIA
ROMELIA
MACEDONIA
SEA OF MARMORA OR PROPONTIS
ARCHIPELAGO
Gulf of Contessa
NATOLIA OR ASIA MINOR
R. Palmer sculp.

Flaman yayıncı Jacobus Peeters'in 1683-93 döneminde bastığı ve Viyana Kuşatması kumandanlarını gösteren gravür portreler dizisinden Kara Mustafa Paşa. Gravür, ressam Pieter Stevens'ın çizdiği resimden hazırlanmıştır.

Pieter Stevens'ın çiziminden Flaman yayıncı Jacobus Peeters'in 1683-93 döneminde bastığı Viyana Kuşatması kumandanlarını gösteren gravür portreler dizisinden İmre Thököli.

Pieter Stevens'ın çiziminden Flaman yayıncı Jacobus Peeters'in 1683-93 döneminde bastığı Viyana Kuşatması kumandanlarını gösteren gravür portreler dizisinde, kuşatmaya bizzat katılmadığı halde Osmanlı Padişahı IV. Mehmed'e de yer verilmiştir.

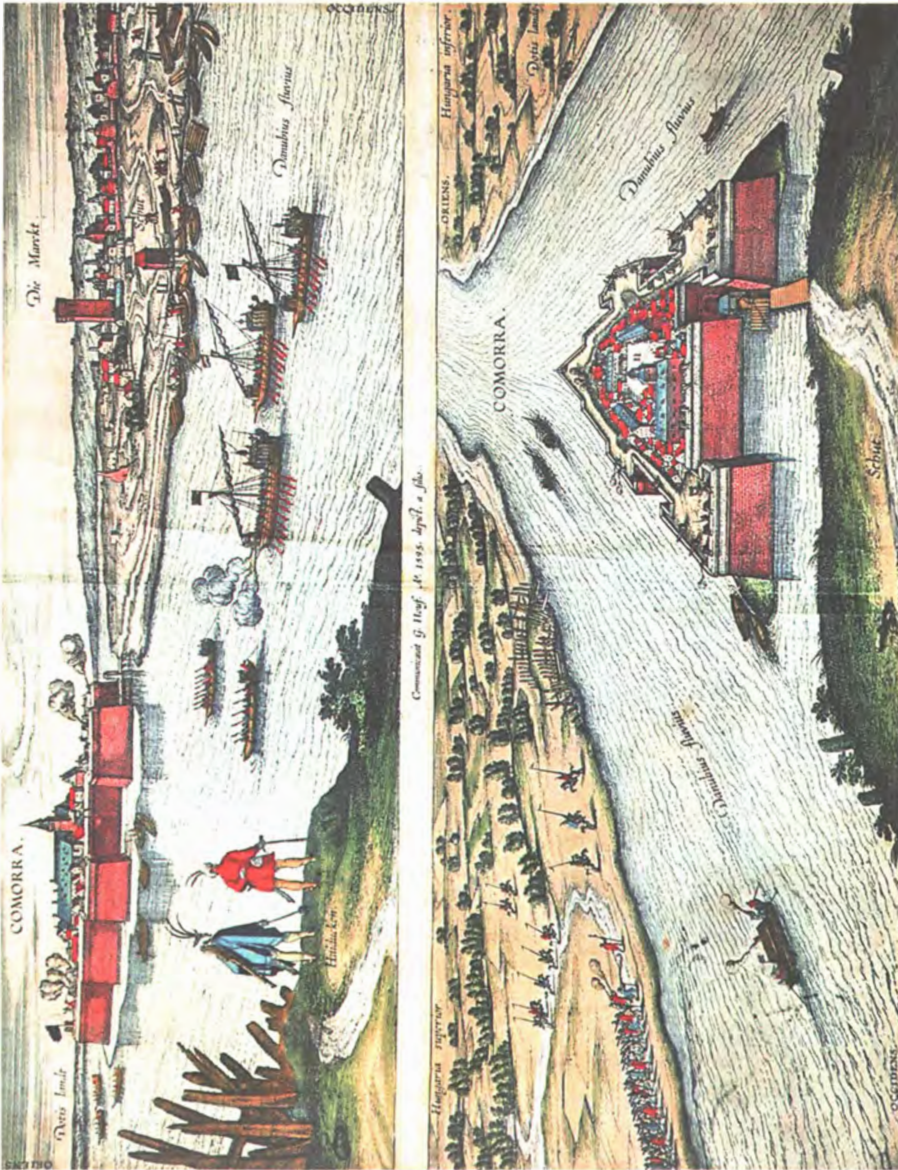
Pieter Stevens'ın çiziminden Flaman yayıncı Jacobus Peeters'in 1683-93 döneminde bastığı Viyana Kuşatması kumandanlarını gösteren gravür portreler dizisinden Habsburg İmparatoru Leopold I.

Pieter Stevens'ın çiziminden Flaman yayıncı Jacobus Peeters'in 1683-93 döneminde bastığı Viyana Kuşatması kumandanlarını gösteren gravür portreler dizisinden Jan Sobieski.

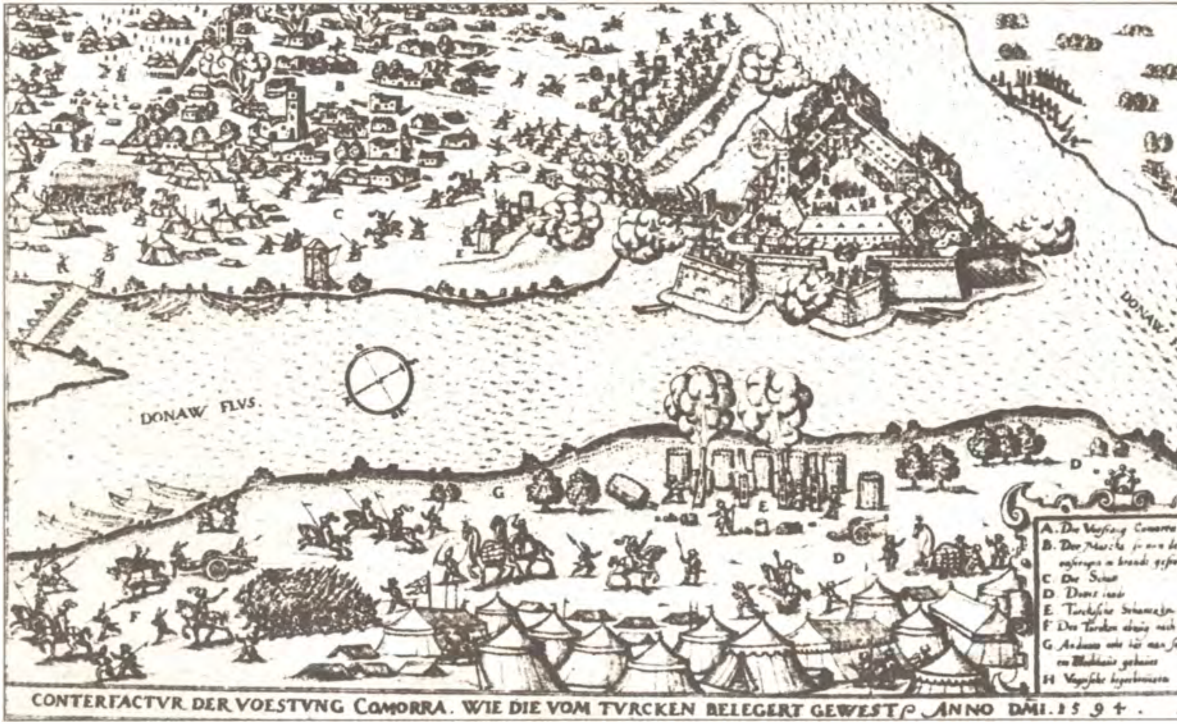

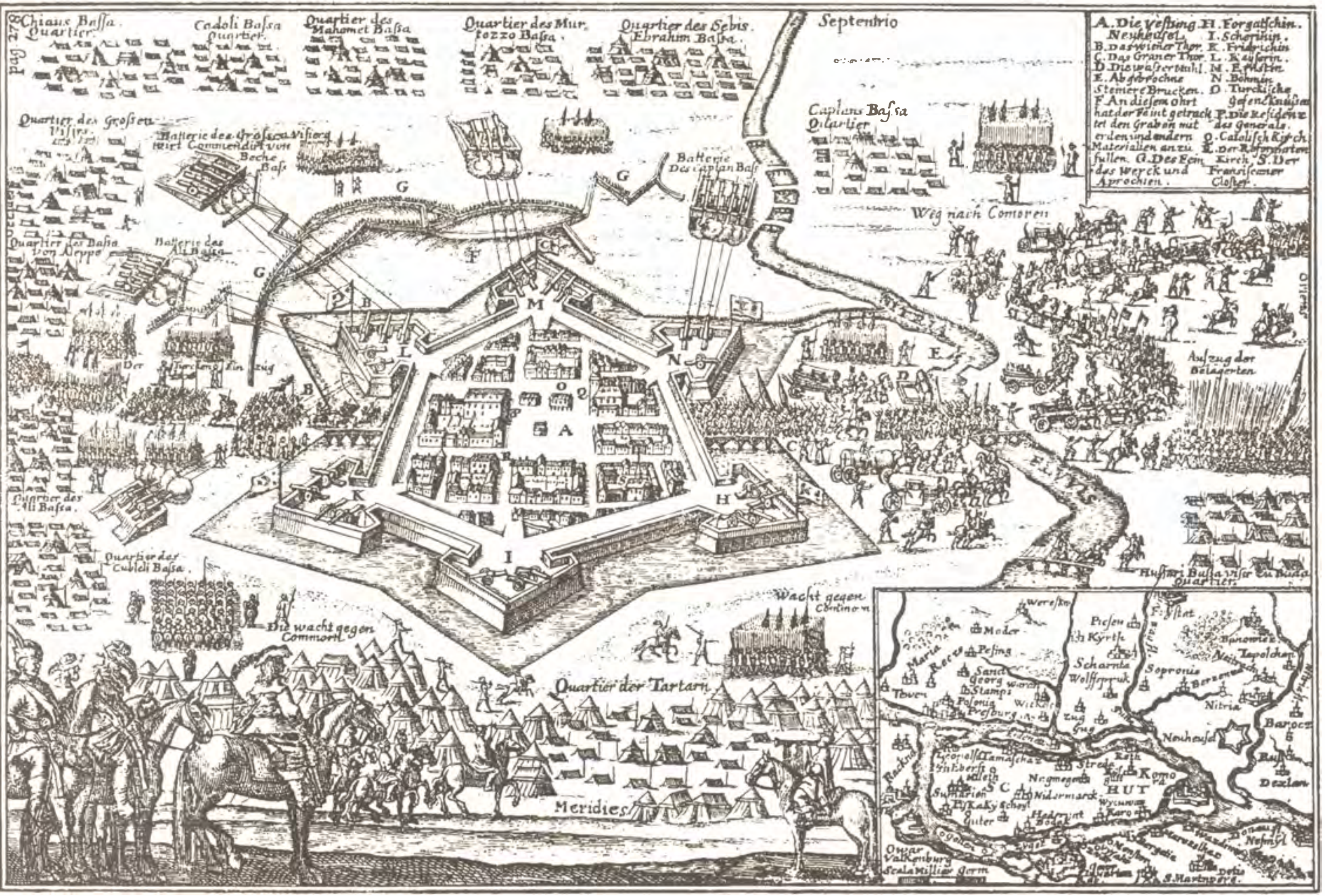
Pieter Stevens'ın çiziminden Flaman yayıncı Jacobus Peeters'in 1683-93 döneminde bastığı Viyana Kuşatması kumandanlarını gösteren gravür portreler dizisinden Karl von Lotharingia.

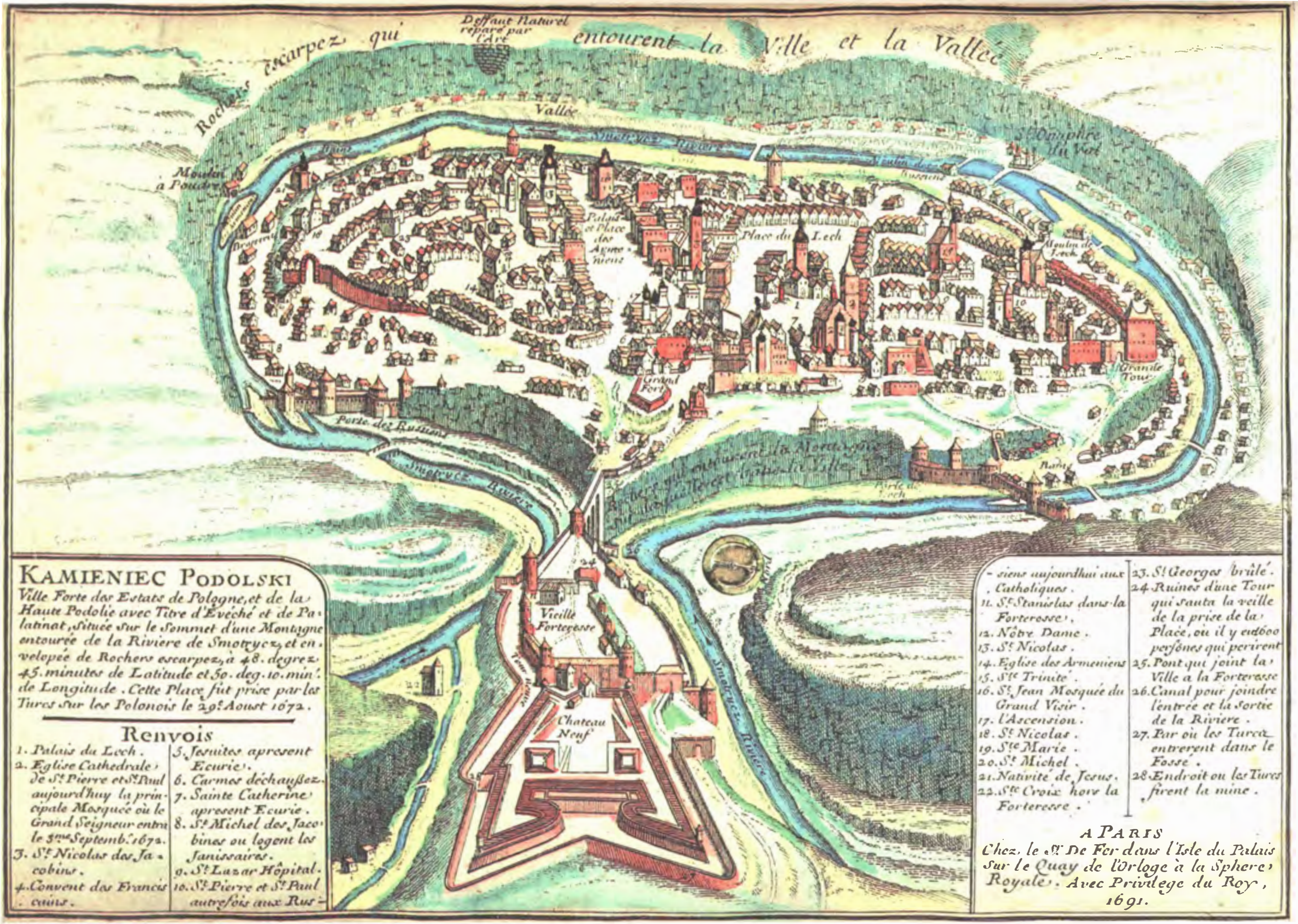
Franz Hogenberg'in 1596'da bastığı Komran kalesi resmi.

Osmanlı ordusu Komran'ı 1594'te kuşatmış, Avusturya birliklerinin çekilmesiyle ele geçirerek dört yıl boyunca kaleye hâkim olmuştu. Fazıl Ahmet Paşa'nın 1663-64 Erdel Seferi'nde de çarpışmaların merkezinde yer alan kalenin 1594'teki ilk Osmanlı kuşatmasını gösteren bu tasviri Flaman kartograf ve yayıncı Abraham Ortelius (1527-98) basmıştır.

Uyvar (Ersekuyvar) kuşatmasını gösteren eden döneme ait bir tasvir.

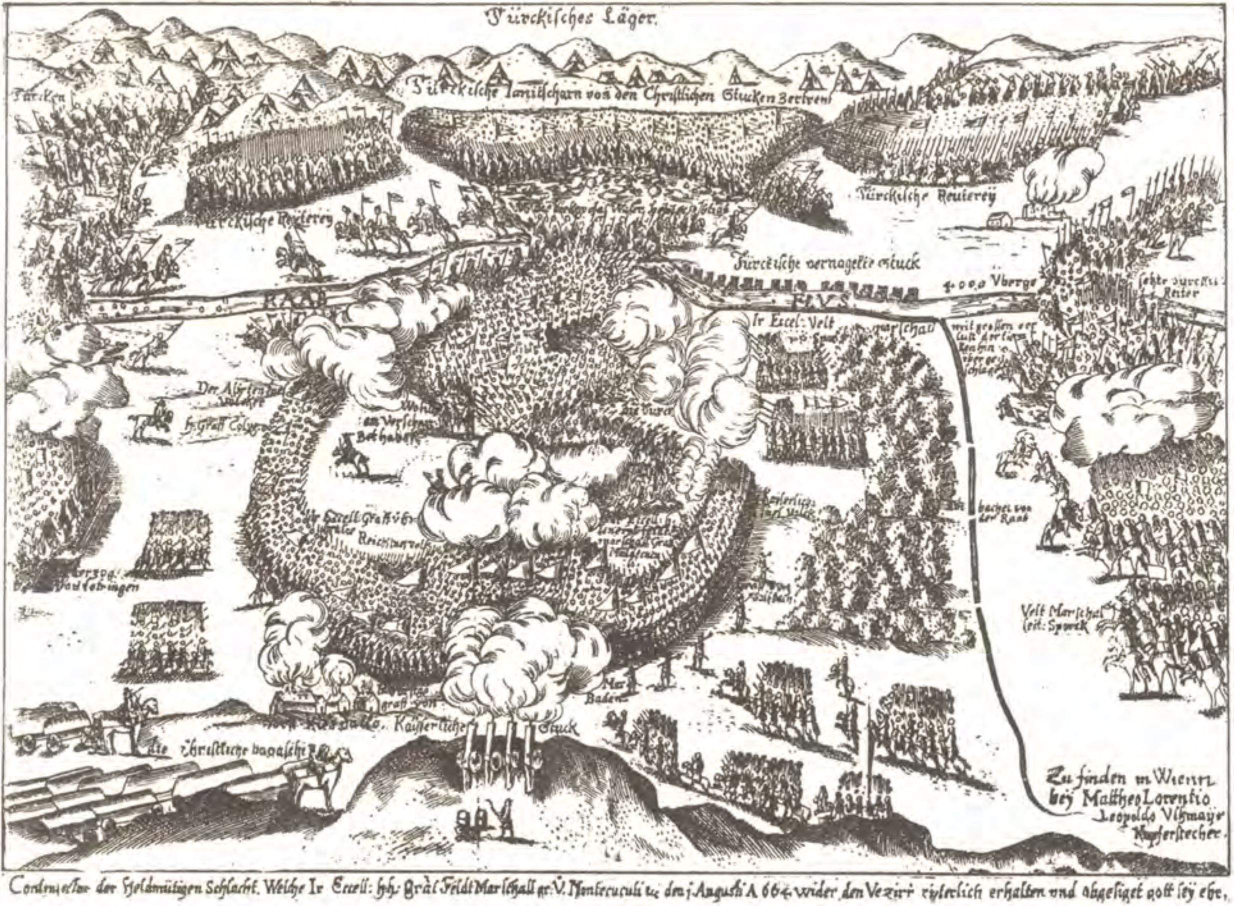
Osmanlıların 27 Ağustos 1672'de fethettiği Podolya eyaletinin başkenti Kameniçe'nin 1691 tarihli bir tasviri.

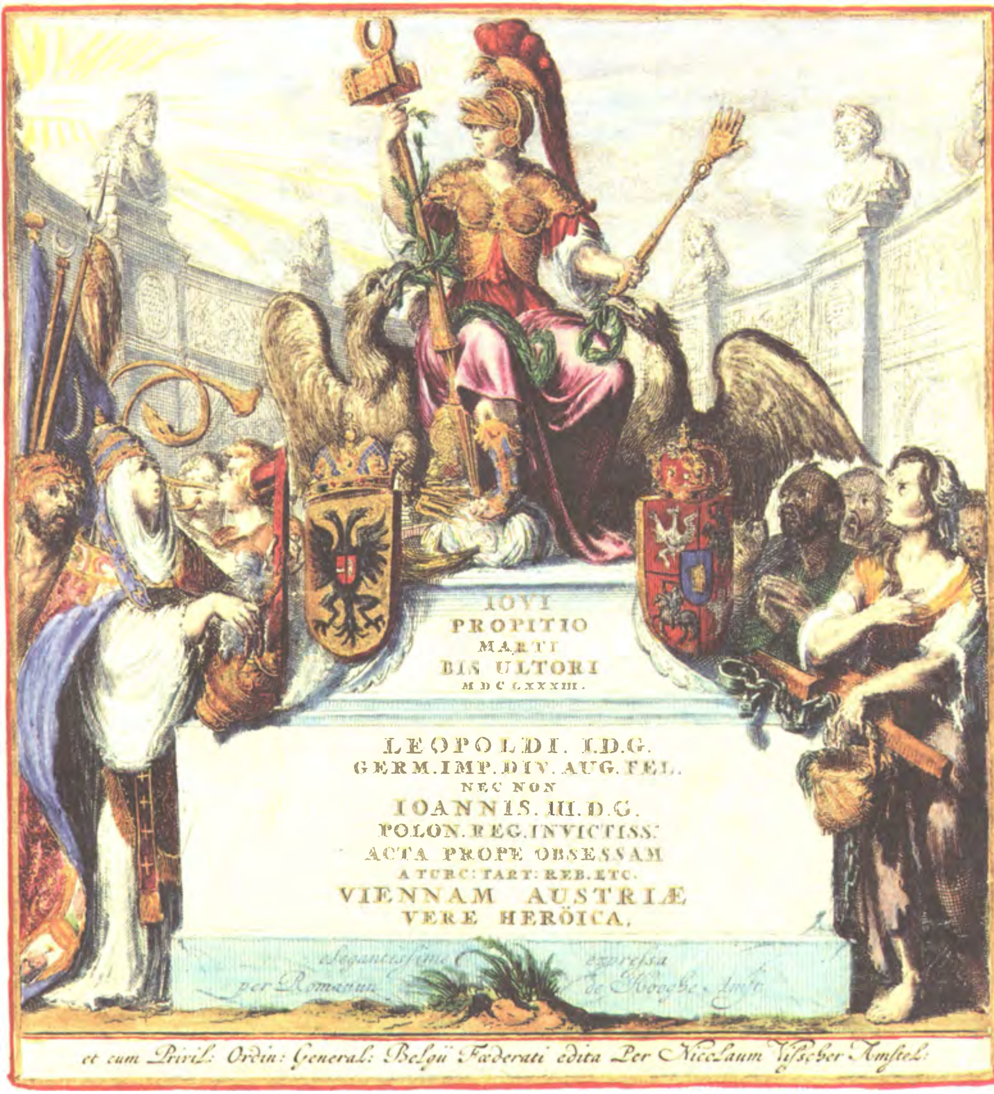
Braun-Hogenberg'in 1595'te bastığı Estergon kalesiyle (üstte ve altta) Ciğerdelen palankası (altta, M işaretli) tasviri.

Flaman yayıncı Justus van den Nijport'un 1694'te bastığı, 7-9 Ekim 1683'teki Parkany muharebesini gösteren tablo.

Matthäus Lorenz Leopold Ultzmayer'in 1 Ağustos 1664'teki St. Gotthard muharebesini gösteren tablosu.

1683'teki Viyana Kuşatması Avrupa'nın her köşesinde büyük yankı uyandıran bir olaydı. Hollandalılar bu mühim olayı resimli kaynaklardan takip ettiler. Hollanda gazeteleri kuşatma meydanındaki muhabirlerinin, haritacıların ve ressamlarının yardımıyla iki ay süren kuşatmayı görsel açıdan da büyük bir destekle sıcağı sıcağına yayımladı. Flaman yayıncı Nicolaas Visscher II (1649-1702), savaş meydanına gönderdiği Antwerp'li sanatçı Jacobus Peeters'in çizimlerini gravür ustası Romeyn de Hooghe'nin (1645-1708) hazırladığı kalıplarla bastırarak, Viyana Kuşatması'nın resimli tarihini 1683'te yayımladı. Bu tasvir, izleyen sayfalarda yer alan 10 resimlik bu dizinin kapak sayfasıdır.

Dizinin ilk resminde Macar "işbirlikçiler" Osmanlılara biat eder.

Dizinin ikinci resminde, yerel halktan alınan esirler hendekler ve siperler kazarken, Osmanlı birlikleri kuzeybatıdan şehre doğru ilerler.

Üçüncü resim, Osmanlı ordusunun Viyana'dan önce kuşattığı, bugün Leopoldstadt adını taşıyan Praterisland'daki olayları gösterir. Şehrin sakinleri teslim olmadan önce şehre girişi sağlayan dört köprüden üçünü imha etmişti.

Dördüncü resim, kuşatmaya karşı verilen mücadeleye destek olan Viyanalı sivil halkla din adamlarını tasvir eder.

Beşinci resimde göğüs göğüse çarpışanların yanı sıra iki tarafın lağımcılarının yeraltında patlayıcılarla sürdürdüğü savaş da tasvir edilir.

Altıncı resim, kuşatmanın talihinin döndüğü noktalardan birine aittir. 2 Eylül 1683 günü Osmanlı lağımcıları imparatorun ikametgâhı olan Hofburg Sarayı'nın mahzenine kazdıkları yeraltı dehlizlerinden ulaşır ve burayı havaya uçurmak üzere ciddi miktarda barut yığar. Ancak Avusturyalıların sürpriz baskınıyla patlama engellenir.

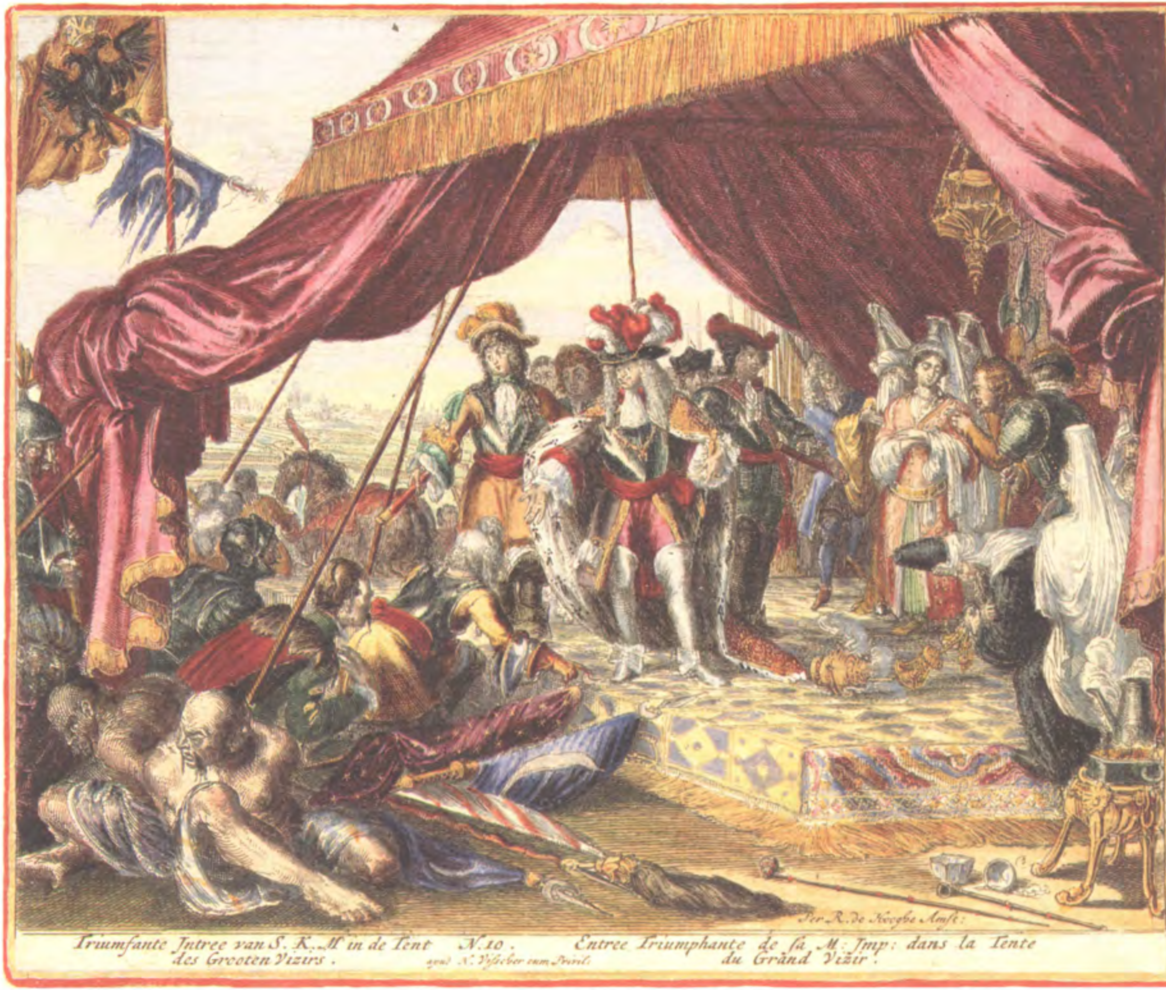
Yedinci resim, Viyana ormanlarında yaşanan sürpriz bir muharebeye dairdir. Viyanalılara destek olmak üzere kuşatma meydanına giden Bavyera elektör prensinin ordusu, Osmanlı birlikleriyle beklenmedik biçimde karşılaşarak muharebeye girer ve üstünlük sağlar.

Sekizinci resim, kuşatmanın kesin kaderini belirleyen 12 Eylül 1683 tarihli Kahlenberg muharebesine dairdir. Viyanalıların bu muharebeyi kazanmasında Lehistan Kralı Jan Sobiesky'nin desteği can alıcı öneme sahiptir.

Dokuzuncu resimde, desteğiyle kuşatmayı Viyanalıların lehine çeviren Lehistan kralı Jan Sobiesky Osmanlı sancağını ele geçirirken tasvir edilir.

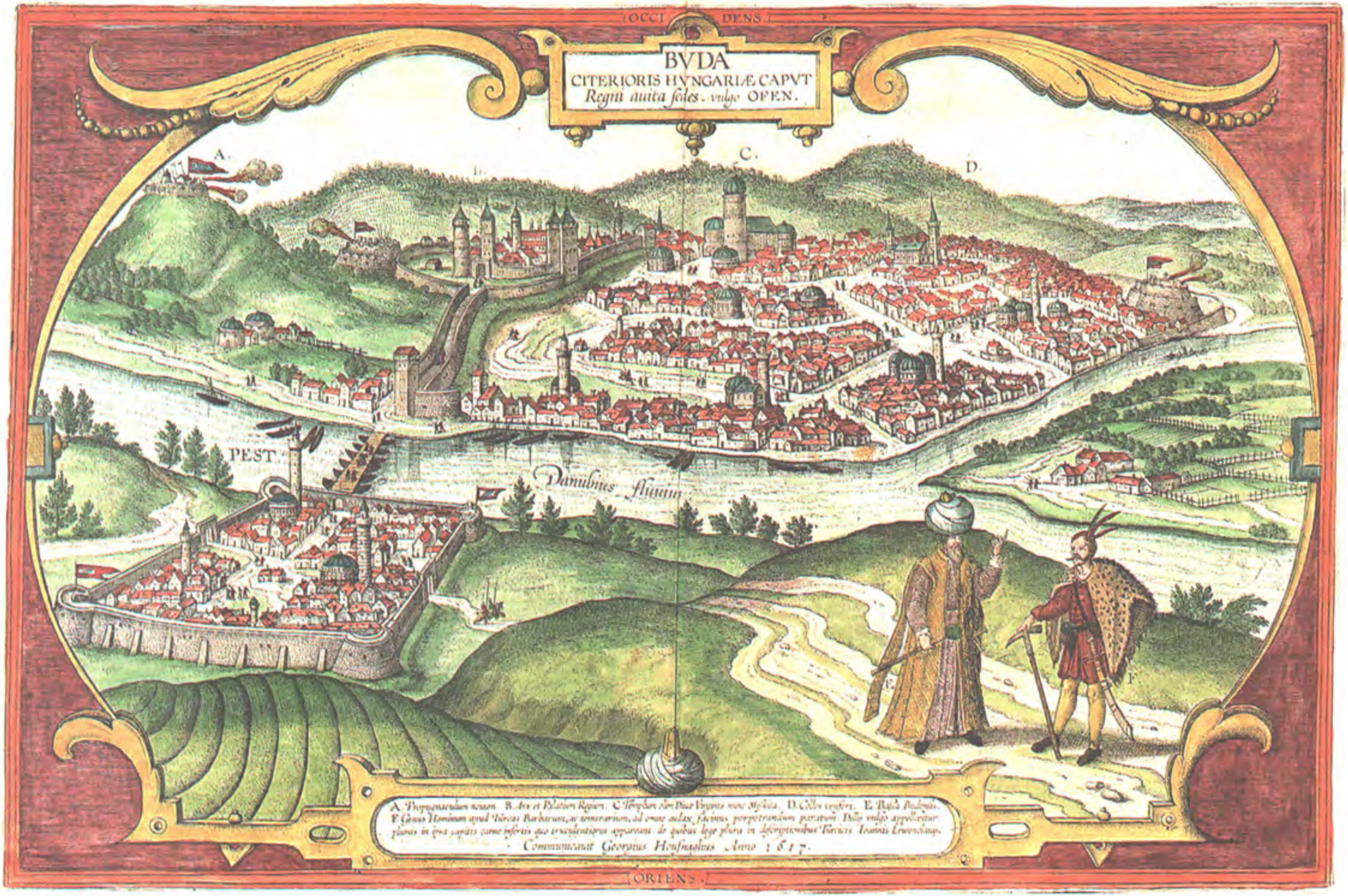
Onuncu resim, kuşatmayı kaldırtan imparatorluk kuvvetlerini, Osmanlı ordusunun komutanı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın geri çekilirken kapı halkının bir kısmıyla birlikte bıraktığı otağında tasvir eder.

Slankamen muhaberesini gösteren 1691 tarihli bir tasvir.

Slankamen muharebesine ait açıklayıcı notlar da içeren döneme ait bir Flaman tasviri.

Buda ve Peşte şehirlerine ait 1617 tarihli bir resim.

Macar ressam Benczúr Gyula'nın 1896'da yaptığı Buda Kalesinin Geri Alınışı *adlı yağlıboya tablosu. Budapeşte'deki Güzel Sanatlar Müzesi'nin girişindeki bu devasa tabloda Karl von Lothringen (solda, kır at üstünde), Eugene de Savoie (sağda, kır at üstünde) Macaristan'daki 143 yıllık Osmanlı hâkimiyetinin bitiş anını temsil eder.*

Jacques Ignace-Parocel'in 1711-20 döneminde yaptığı 11 Eylül 1697'deki Zenta muharebesini gösteren devasa tablosu (Kunsthistorisches Museum, Viyana).